

RAGHUVANSAM

Cantos III-IV.

EDITED

With an Introduction, a Critical estimate of the Poem, an essay on the Age of the Poet Sanjivani (the commentary of Mallina'tha), Substance of each Verse in easy Sanskrit, Geographical notes, Explanation by use of Synonyms, Remarks on Rhetoric, &c., &c., &c.

BY

SA'STRI HARI CHARANA GANGOPADHYAYA, M.A., B.L.,
(Late Senior Professor of Sanskrit, Ripon College, Calcutta)

AND

PANDIT KAVIRATNA RAMAGOPALA BHATTA'CHARYA
Translated into English

BY

PANDIT KISORI MOHUN GANGULI, B.L.,
(Literary Pensioner, English Translator of Mahabhatgata,
and Charaka Samhitā, etc., etc., etc.)

ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA.

Calcutta:

PUBLISHED BY

B. Banerjee & Co.

25, Cornwallis Street and 54, College Street.

1902

[All Rights Reserved.]

PRINTED BY P. C. SHAHA AT THE VICTORIA PRINTING WORKS,
203/2, CORNWALLIS STREET, CALCUTTA.

THE ASSOCIATED SOCIETY
OF BOOKSELLERS

Acc. No. _____

Date. _____

तृतीयः सर्गः ।

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखोजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिच्छाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

Prose order.—अथ सुदक्षिणा उपस्थितोदयं भर्तुः ईप्सितं सखीजनो-
द्दीक्षणकौमुदीमुखम् इच्छाकुकुलस्य सन्ततेः निदानं दीर्घदलक्षणं दधौ ।

Explanation by use of synonyms.—अथ (गर्भधारणा-
नन्तरं) सुदक्षिणा (दिलीपप्रहिषो) उपस्थितोदयं (प्रादुर्भूतप्रायं) भर्तुः (पत्यु-
र्दिलीपस्य) ईप्सितं (मनोरथरूपं) सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखं (सखीजनानां नयनयोः
चन्द्रिकोदयरूपं, कार्तिकपूर्णिमाविहितदीपौत्सवविधिरूपम् वा, वृद्धिमुखकरम्)
इच्छाकुकुलस्य (इच्छाकुवंशस्य, सूर्यवंशस्येत्यर्थः) सन्ततेः (अविच्छेदस्य) निदानं (मूलम्
आदिकारणमिति यावत्) दीर्घदलक्षणं (गर्भचिह्नं) दधौ (धारयामास) ।

Substance.—सुदक्षिणा गर्भमाधत्त इत्युक्तम् । अधुना तद्गर्भं वर्णयितु-
मिच्छः कविरादौ राज्ञी गर्भचिह्नानि दधौ इति सामान्यतः आह । कीदृशानि
ानि? इच्छाकुकुलस्याविच्छेदस्योपायभूतानि खलु तानि यती तेषु वंशस्य
नयते । किञ्च तानि सखीजनानां चन्द्रोदयवत् नयमानि ह्लादयन्ति अ ।
तान्वाह—अ तानि चिह्नानि, अपि तु प्रत्युर्दिलीपस्य च सफलप्रायः मनोरथः

Change of Voice.—...सुदक्षिणा...दधौ ।

Ujivani.—उपाधिनम्बोऽप्युपाधियस्यः समावलीक्योऽप्यसमावलीक्यः ।
गीभूदभवः त्रिवीऽयं जनव्यपायादपि नः स पाथात् ॥ राज्ञी गर्भमाधत्ते-

त्यक्तं, सुप्रति मर्भ लक्षणाणि वचयितुं प्रकीर्ति, चयेति । (चय) गर्भधारणानन्तरं
 (मुदच्छिन्ना) (उपस्थितोदय) •प्राप्तकालं (भर्तुः) दिलीपस्य (इंसितं) मनीरघम्—
 भूवे क्तः—पुनः सखीजनस्य उदीचशानां हृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकीप्रादुर्भावं
 [सखीजनोदीचशकोमुदोमुखं] यथा कौमुदी वाम दोपीत्सवतिथिः—तदुक्तं भवि-
 क्षीनरे—“की मोदन्ते जना यस्यां तेषां कौमुदी भता” इति—तस्याः मुखं
 प्रारभम्—अतएव केचित् कौमुदीमहमिति पाठं पठन्ति—(इत्याकुलस्य) (सुगतः)
 अविच्छेदस्य (निदानं) मूलकारणम्—“निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः (Cole.
 p. 32) एवंविध (दोहं दलक्ष्यं) गर्भ चित्रं बह्वुमाचं (दधी) । स्वहृदयेन गर्भं हृद-
 येन च दिव्यदया गर्भिणी । यथाह वाङ्मटः—“मातृजन्मस्य हृदये मातृय हृदयेन
 तत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः येषं यद्वाभिमाननम् ॥” इति तत्सम्बन्धित्वादगर्भो
 दोहं दमिष्यत्यतः—सा च तदधीमाह दोहं दिनीति ।—तदुक्तं संयत्ते—“दिव्यदयां
 नारीं दोहं दिनीमाचचते” इति । अथ दोहं दलक्ष्यस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुख-
 त्वेन च निरूपणात् रूपकालङ्कारः ।

अस्मिन् संमं वंशस्य इतम्—“जती तु वंशस्य मुदीरितं जरा” (V. हृत्तरजाकर,
 कारिका ४६) इति लक्षणात् ॥ १ ॥

Sanjivani Explained.

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः &c.—May that Siva who is both cognisable and not cognisable by attributes, who is both perceivable and unperceivable, who is both born and unborn, may He, save us in this world from destruction !

कौमुदीमुखम्—कौमुदी is explained in two ways. It generally means the lunar beam. मुख, in that case, means beginning. So the whole word means 'advent of lunar beams'.

Next कौमुदी is taken to mean the festivity now known as 'Dewali.' Lamps are lighted in every house in the night of the new moon of the Bengali month 'Kārttika'. Mallinātha, in its derivation, quotes from Bhavishya Purāna—की मीह ।
 It means—'This festival is called कौमुदी because men are glad-
 are gladdened on this occasion.'

पृथु—Earth. See Derivation.

द्विहृदयिणी * * * गर्भिणी—A woman who has conceived becomes द्विहृदया or endued with two hearts, in consequence of her own heart and that of the foetus in her womb.

यथाह वामभट्टः—As the learned physician, वामभट्ट, says :

मातृजं हृदयम् * * * यथाभिमानम्—Because the hearts of the foetus and the mother are united in a woman that has conceived, she therefore, becomes an object of high honour.

तदसम्बन्धित्वाद् * * इत्युच्यते । गर्भं (foetus) is called दौर्द्धद and गर्भिणी is called दौर्द्धदिनी, because they have relation with द्विहृदय ।

तदुक्तं मयि—द्विहृदयां नामोम् * * इति । So it is said in the medical work, 'Sangraha.' A woman with two hearts is called दौर्द्धदिनी ।

• अत्र दौर्द्धदलक्षणस्य रूपात्त्वत्वं * * रूपकालङ्कारः...See Rhetoric.

अष्टिम् सर्गं वंशस्य हतम्—The metre used in this canto is वंशस्यवरी ।

“जती तु वंशस्यमदीरित जरी” इति लक्षणान्—Because the definition of वंशस्यवरी is जती &c.” It means—“The symbols ज, त, ज and र constitute the metre वंशस्य (also called वंशस्यवरी) ।”

The scanning stands thus :

— — — | — — — | — — — | — — — |
 ज   त   ज   र
 . . . — — — | — — — | — — — | — — — |
 अ ष्टि म् सर्गं तं भर्तुः रूपस्य ती दयम्

Bengali.—अनन्तर सुवर्णिना पतिर आसक्तस्तच्छक मनोरुष चरुण, सखीगणैश्च नरनरिषुश्चै चन्द्रालोकं चरुण, एवम् ईश्वरकुलेर अविच्छेदेण कारणभूत गर्भलक्षण धारणं कर्मिणेन । १ ।

English rendering.—At length, Sudakshinā bore signs of conception,—(signs) which constituted her lord's desire the fruition whereof was at hand, which were even as the rise of

moonlight into the eyes of her companions, and which were the cause of the continuation of Iksháku's race.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सु (सुप्त) दक्षिणा (उदारा) मुदक्षिणा (सुप्तया) 'दक्षिणी दक्षिणीभूतसरलच्छन्दवर्तिषु । चवामि विषु यथादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (मि.) or thus —सुप्तु दक्षिणा (प्रस्कारः) यस्याः—उदारचरितत्वात्—सा (वह) । (2) उपस्थित 'प्राप्त' उदयः (फलरूप) यस्य तत् उपस्थितोदयम् (वह) । Adjective of 'इप्सितम्' (3) सखीनां जन. (वर्ग) , सखीजनः । कौमुद्याः मुखं कौमुदीमुखम् (वशीतत्) । सखीजनस्य उद्दीक्षणाणि सखीजनोद्दीक्षणाणि (वशीतत्) तेषां कौमुदीमुखं, सखीजनोद्दीक्षककौमुदीमुखम् (वशीतत्) (4) इत्साकुणां कुलम्, इत्साकुकुलम् (वशीतत्) तस्य (5) दौह्रदस्य लक्षणं दौह्रदलक्ष्यम् (वशीतत्) तत् ।

Case ending — 1) भर्तुः—"कस्य च वर्तमाने" इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (V. notes on सताम् Sl. 16, C. II) in 'इप्सित' is used in वर्तमानकाल 2) इत्साकुकुलस्य हृदयंगिऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी, "कर्त्तृकर्मणो हृति" (V. Case ending, Sl. 4, C. I.) 3) सन्तते—शेषे षष्ठी, निदानमिच्छनेन सम्बन्धः । इप्सित, सखीजनोद्दीक्षककौमुदीमुखं and निदानम् are adjectives of 'दौह्रदलक्ष्यम्' ।

Synonyms.—(1) कौमुदी—'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' (च.)

Different meanings.—(1) निदान—"निदानं कारणं गृही तपसः फलयाचने । वर्तमाने च" (मि.) (2) सन्तति—"सन्ततिः स्यात्पठ्ठां" (मि.) (3) "पारम्ये च पुत्रपौत्राणाम्" (मि.)

Derivation.—(1) इप्सितम्—चाप + सप्त + क्त (भावे) (2) कौमुदी—कु + मुद् + क्त (कर्त्तरि) "इगुपधश्चाप्रीक्षरः क्तः" (श. १।१।५३ पा. २६२०. ३.) । or "चन्द्रकरणे मूलविभुजादिव्य उपसंख्यानम्" (श. १।५ पा. वा. २६१६ सि. वा.) इति कर्त्तरिः । (See Notes on मनीष III, ७०).

N. B. The group consists of—मूषविमुञ्ज नखमुञ्ज काङ्कटह, कुमुद, महीप्र, कुभ्र and गिल्ल । कुमुद + षष् + डीप् ।

(3) दीर्घद—द्विहृदय + षष्—निपात्यते (Mallinātha.) N. B. By anomaly द्वि is changed into दी । The Sutra “न युष्मां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्” (७।३।३ पा. १०८८ सि.) does not help. The change of हृदय into हृद् at the end of a पद is not enjoined by any Sutra. So it is a case of निपातन ।

Or, it may be derived thus : There is the word हृद् equivalent to हृदय । So दुर्द्धद + षष् = दीर्द्धदम्—“हायनात्तयुवादिभ्योऽष्” (५।२।१३० पा. १०८५ सि.) (V. यौवनम् ; Sl. 5—9, C. I.)

The annotators Sumati and Vallabha substitute दीर्द्धद for दीर्द्धद ।

• (4) दधी—धा + झिट् + षष् ।

Conjugation.—(1) धा (V. Sl. 24, C. I.) (2) षष् (V. Sl, 48, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is रूपक ।

The signs of pregnancy are represented as identical with the wish, about to be fulfilled, of the husband, as also with the advent of the moon. Though they are really different, yet they are spoken of as without difference. Here we have two रूपक's, (V. Rhetoric, I, 4.)

शरीरसीदादसमग्रभूषणा,
सुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचयेतारका
प्रभातकल्प्या शयिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

Prose order.—शरीरसादात् समग्रभूषणा लोभ्रपाण्डुना सुखेन (उप-)

लक्षिता सा विचेयतारका तनुप्रकाशिन शशिनः (उपलक्षिता) प्रभातकन्या शर्वरी इव अलक्ष्यते ।

Explanation by use of synonyms.—शरीरसादात् (देह-
लीकृत्वात्) अममयभ्रूषा (परिमिताभ्रूणां) लोभ्रपाण्डुना (लोभ्रपृष्वत् पाण्डुवर्णेन)
मूत्रेण (आमनेन)—उपलक्षिता सा (सदक्षिणा) विचेयतारका (विरलमूत्रवा)
तनुप्रकाशिनः (अल्पकान्तिना) शशिनः (चन्द्रमसा उपलक्षिता—प्रभातकन्या (प्रभात-
प्राया शर्वरीव (रजनी इव) अलक्ष्यते । आलीकृत ।

Substance.—गर्भलक्षणं वाग्भ्रमादीं वर्धयति । तस्या शरीर कृशी-
भतम् अलङ्कारभारधारकेऽपि सा क्लममनुभव । अतः परिमितान्याभ्रणानि सा
दधार । मुखे च तस्या नैसर्गिके विम्बरागे विहाय लोभ्रकममवत पाण्डुता भिजे ।
अतः सा लीकृज्योतिषा शशिनोद्गमिता प्रभातकन्या परिमिततारका रजनीव
वभासे ।

Change of voice.—अममयभ्रूषा तां विचेयतारकां प्रभात-
कन्या शर्वरीम् अलक्ष्यन् वा अलक्ष्यन्त 'जना इति शेष ।

Sanjivani—सम्पत्ति सामताव्य गर्भलक्षण वर्धयति—शरीरिति—शरीरस्य
सादात् काश्यात् [शरीरसादात्] (अममयभ्रूषा) परिमितभ्रूणां, [लोभ्रपाण्डुना]
(मूत्रेण)—उपलक्षिता—सा) सदक्षिणा विचेया, मय्या, तारका, यस्या सा
तद्योक्ता [विचेयतारका] विरलमूत्रवा इत्यर्थे (तनुप्रकाशिनः अल्पकान्तिना (शशिनः)
लोभ्रपृष्वत् इव पाण्डुना—उपलक्षिता—इवदसमात्प्रभाता प्रभातादीष्वङ्गना इत्यर्थः
—'तन्निष्ठादिभ्यामलक्ष्यन्' (६।३।३५ पा. ८३६ मि.) इति प्रभातशब्दस्य प्रवृत्तव—
(शर्वरी) वाचि. (इव अलक्ष्यते)।—शरीरसादादिगर्भलक्षणे वाच्यत्—'सामता
वरिणा कृष्णः मूर्च्छा कर्दिररीषकम् । जृम्भा प्रसेकः सदम रीमराज्या, प्रका-
शनम्' ॥ इति ॥ २ ॥

Sanjivani Explained

सामता—leanness (due to pregnancy.)

शरीरसादादिवर्धयन्त्ये * * * इति—As regards the signs of

pregnancy, such as leanness of the body, Bhāgabhāṣa says,—“Leanness of other limbs and heaviness of the belly, swoons, vomiting, disgust for food, constant yawning, langour, and the manifestation of hairy streaks on the body, are the signs of pregnancy”.

GRAMMAR.

प्रभातकल्पा—The affix कल्प means ईवदसमान । The time that is almost प्रभात is प्रभातकल्प ।

The word being an adjective of शब्दरी is feminine. The वाक्य is ईवदसमाना प्रभाता । Why does not the whole word become प्रभाताकल्पा ? Why does प्रभाता assume the masculine form ? The Sutra is :—

“सुप्तिनादिब्राह्मणसुचः”—Feminine words assume the masculine form if one of the affixes of the group beginning with तसिल् and ending in सुच् follows them.

Vārttikakāra, for the prevention of error, enumerates them. They are च, तत्, तरप्, तमप्, कर्त्, जातीश्वर्, कल्पप्, दीश्रीयर्, रूपप्, पाशप्, खाल्, तिल् and चन् ।

Bengali.—शरीरेषु कीणताहेतुं शरीरवर्णा लोप्रसूपावंगुर्वर्णमूत्रेषु वारा (উপলক্ষিত) সেই মহিষী বিরলনক্ষত্রা কৌণ জড়শব্দবির বারা (উপলক্ষিত) প্রভাত-প্রায়ঃ রজনীর তার লক্ষিত হইতে লাগিলেন । ২ ।

English rendering.—Without all her ornaments owing to the emaciation of (her) body, (and) with a face as pale as the flowers of *symplocos racemosus*, she looked like the Night, that is about to break into day, with stars only here and there, and with the Moon of bedimmed lustre.—2.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) शरीरस्यै वादः शरीरवाद्: (वडीतत्) तस्यात् (2) सम्बन्ध-
चर्चं सम्बन्धं (सुप्तसुप्ता) न सम्बन्धं चम्बन्धम् (मत्तत्) चम्बन्धं सुवर्चं वक्ताः सा
चम्बन्धम्भवा (वत्) (3) जीवन्निव पाठो जीवन्नात् (अप्रकारकवात्) इति — “उप-

आनामि खानाश्वयन्नेः" (V. notes on राजेन्दु I, 12), (3) तनुः (स्वत्वः) प्रकाशः यस्य सः तनुप्रकाशः (बहु) तिम (4) विचेयतारका (V. Sanjivani.) प्रकर्षेण भाता (भातुमारका) प्रभाता (मादिः) वा प्रकृष्टं भातं (भातिः) चखामिति प्रभाता (बहु) [V. R. T. of Amarakosā, N. S. P. Ed. p. 50.]

Case-ending.—(1) शरीरसादात्—इतो पञ्चमी पाचिकी "विभाषेति योनविभूमात् अतुके स्त्रियाच्च क्वचित्" (V. notes on आपीनभारीदङ्गन-प्रथमात् in II, 18 and on मोहात् in I, 2.) (2) मुखिन—उपलक्षणे तृतीया—“इत्यभूतलक्षणे” (V. notes on केशैः, II, 8.) (3) सा—उक्तं कर्मणि प्रथमा (4) शर्वरी—विधेयीपमानकर्मपदं, 'सा' इत्यङ्ग्रेयीपमेवज्जर्मपदस्य (5) शश्विना—उपलक्षणे तृतीया (6) असमयभूषणा, लोभुपाकुना, तनुप्रकाशिन, विचेयतारका and प्रभातकत्या are the adjectives of सा, मुखिन, शश्विना and शर्वरी respectively.

Synonyms.—(1) शर्वरी—(V. निशा, I, 95.)

(2) तारका—'नक्षत्रश्च भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' (अ.)

(3) प्रभात—'प्रसूयोऽहमुच्छं कस्यमुषः प्रसूयसी अपि । प्रभातश्च' (अ.)

Different meanings.—(1) मुख—'मुखमुपायी प्रारभ्ये जेहे निःसरवाक्ययोः' (हे.) (2) पाशु—'पाशुः कुलीपतो सिते' (हे.) (3) तनु—'तनुः स्त्रीषु त्वचि स्त्री स्यात् त्विष्यन्ते विरक्ति कृशे' (वि. मे.)

Derivation.—(1) सदात्—सद + घञ् (भावे, 5th c. s.) (2) शरीरम् अ + ईरन् (श्रीचादिकः) (3) मुखिन—खन् + अच् (3rd c. s.)—'डित्खनेमृट् षोदात्तः' (उ. ५।२०) चादिमुङ्गमः (4) अलवात्—लच् + लङ्—त (कर्मणि) (5) पाशु—पङ्क्ति + कु—'अगयादित्वात्' (उ. १।२०) षुबीदरादित्वात् दीर्घः "पाशुः सु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः" इति शब्दार्थः । (6) विचेय—वि + चि + यत् (कर्मणि) + टाप् (7) तारका—तृ (OR तृ + चिष् + तारि) + क्तृल् + टाप्—'तारका ज्योतिषि' (अ. १।२५ पा. वा. ७२७ वि. वा.) इतीत्याभासः [To mean a star, the form is तारका and not तारिका । To mean a woman who protects, the form is तारिका ।]

(7) प्रभातकथा—प्र + भा + क् (भावे) + टाप् - प्रभाता । प्रभाता + कश्च (ईषद्भावे) + टाप् । प्रभाता is changed into प्रभात (V. Sanjivani explained). (8) शर्वरी—शृ + श्वरच् + डीय्—'कश्चगुहञ्चतिभ्यः श्वरच्' (उ. २।२२१) । The alternative form is शर्वरी—“प्रजापतिश्च शर्वर्येपि—‘शर्वरी शर्वरी शर्वा’ इति शर्वराणाम् (V. R. T. of Amarakosha, N. S., P. Ed. p. 51.)

Conjugation.—(1) लक्ष् (to see, to know, to mark) लक्षयति-ते (लट्) लक्षयन्—त (लृङ्) लक्षयामास, लक्षयाञ्चक्रे &c. (लिट्) अल्लक्षन्-त (लृङ्) अल्लक्षि (कर्मणि लृङ्) लक्षयिष्यति—ते (लृट्) लक्षयिता (लृट्) लक्षितः (क्तः) (2) चि to collect चयति—ते, चिनीति, चिनुते (लट्) अचिनीत्, अचिनुत्, अचयन्-त (लृङ्) चिकाय, चिषाय, चिकषिष, चिकेयं, चिचयिष, चिचिष, चिक्वे, चिक्वे (लिट्) चेता (लृट्) चेष्यति—ते (लृट्) चीयात्, चेषीष्ट (भा. लिङ्) अचेषीत्, अचेष्टाम् अचेष्टुः । अचेष्ट, अचेष्टाम्, अचेष्टत (लृङ्) अचायि (कर्मणि लृङ्) अचिषति—ते, अचिषति-ते (सन्-लट्) अचिषते (यङ्-लट्) चापयति, चाययति (चिच्-लट्) चितः (क्तः) । It is also चु. उ. चययति-ते ; चाययति-ते ; अचययति-ते (च-लट्) ।

Rhetoric:—The figure of speech is simile. सुदक्षिणा is compared with a moonlit night, and her ornaments with stars. Her pale face resembles the dim moon.

Remark.—One of the Calcutta editors says that the 3rd case in मुनि and शशिना is in हेतु and not in उपलक्ष्य । He argues much. Yet we are convinced that उपलक्ष्ये दृतीया is preferable to हेतौ here. उपलक्ष्य means that one is the लक्ष्य (indicator), the other is इत्य (indicated). हेतु means it is the निमित्त of a द्रव्य (individual), जाति (class), गुण (attribute), or क्रिया (action). (See notes on प्रीत्या, I, 57). If शशिना be a हेतौ दृतीया, it would be connected directly with प्रभातकथा and indirectly with the night. Why does the night look (pale) like the morn? Because of the moon of dim lustre.

In the उपमेय clause, however, मुखेन, which is the उपमेय of शशिना, is directly connected with सा, the उपमेय of शर्वरी ।

Hence a discrepancy arises in the उपमान and the उपमेय clauses. If, again, शशिना be in द्वितीया तृतीया, मुखेन should be so. But of what shall it be the हेतु ? If possible, the face can be the cause of लक्षण or resemblance. But it does not alone determine the resemblance of the two. मुखेन cannot, properly, be the हेतु of anything mentioned in this verse. How are we to parse it then ? It is undoubtedly an attributive of सा । The face is of Sudakshinā. Unless the तृतीया be a case of उपलक्षण or इत्यभूतलक्षण, मुखेन would bear no connection with सा । A pale face is a characteristic feature of pregnancy. सुदक्षिणा is pregnant. Therefore, the pale face may now be said to be her characteristic mark. It is the लक्षण and she is the लक्ष्य । So तृतीया is determined by the Sutra “इत्यभूतलक्षणे” (V. notes on केचैः in II, 8.) The objection that ‘pale face,’ cannot be a characteristic of सुदक्षिणा because it is not always to be ‘seen in her is puerile. Here सुदक्षिणा in her pregnant state is described. In that state, a pale face is doubtless one of her characteristic ‘marks. If मुखेन be directly connected with सुदक्षिणा, शशिना should be directly connected with शर्वरी । If it bears a direct connection, it cannot be a द्वितीया तृतीया । It is, rather, लक्षण, and शर्वरी is the लक्ष्य । What sort of a night is it ? It is the moon-lit night. It is endued with the moon. The dim moon is its characteristic feature. The difference between उपलक्षण and हेतु is thus shown by ज्ञानेन्द्र-सरस्वती ;—“अटानिस्तापसे पश्यत्यादी तु लक्ष्यलक्षणभावविशेषायां हेतुत्वाविशेष-वाद्देनापान्ना द्वितीयात्तलक्षणमित्यारब्धम् ।” “When the intention of the speaker is to express the relation of लक्ष्य and लक्षण, द्वितीया तृतीया is impossible. Hence is the necessity of the Sutra “इत्यभूतलक्षणे” ।

• In the Slokas quoted from S'is'upālavadhām by the

Calcutta editor, Malinātha is right in parsing पताकया and वपुषा as इतौ तृतीया । In नगर पताकया व्यनेचत—पताकया is certainly the हेतु of व्यनेचन ।* So in काचित् अनिमेवदृष्टिना वपुषा परदेवतेव व्यभाष्यत्, the हेतु of looking like a goddess of the city is the unwinking eyes.

तदाननं मृतसुरभिं क्षितीश्वरो,
रहस्युपात्राय न तस्मिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतेः पयोमुचां
शुचिष्यपाये वनराजिपखलम् ॥ ३ ॥

Prose order.— शुचिष्यपाये पयोमुचां पृषतेः सिक्तं वनराजिपखलम् (उपात्राय) करी इव क्षितीश्वर रहसि मृतसुरभि तदाननम् उपात्राय तस्मिं न आययौ । Mallinātha shows only the connection between उपमान and उपमेय without exhibiting the prose order systematically.

Explanation by use of synonyms.—शुचिष्यपाये (शीघ्र-वसाने) पयोमुचां (मेघानां) पृषते. (जलवन्दुभिः सिक्तम् उचितम्, अभिषिक्तमिति यावत्) वनराजिपखलं वनयोः स्थितं चद्रमरः । उपात्राय करीव (गङ्गा इव) क्षितीश्वरः (सहीपतिर्दिलीपः) रहसि (निभृतं) मृतसुरभि (मृदभक्षणसौरभान्वितं) तदाननं (प्रियावदनम्) उपात्राय (आत्राय, विचिन्वति यावत्) तस्मिं (सन्निव) न आययौ (न लेभे) ।

Substance.—अधुना तस्या मृदक्षरणरूप लक्षणमाह । अरुचिसस्याः कर्मान् प्रादुर्भूता । अरुचिपरवशा मा केवलं मृत्तिकायै करुषे । मुखं च तस्या मृदक्षेणामोदितम् । स गन्धी दिलीपस्य नितरां सुखकर आसीत् । असक्तं स तमात्रायपि तस्मिं नाययौ । यद्गतः स तन्मुखं जिघ्राय तावत्सख प्राणेषु भूत् । तत्र कविरूपमः दर्शयति । योषावसाने नवमेघीदकसिक्तं सुरभि वनराजिस्थितं पखल-मात्राय करीव स दिलीपः भूत् ।

Change of voice.—... करिषा... क्षितीश्वरेष... तस्मिं... आययौ ।

Sanjivani.—तदिति । (क्षितीश्वरः रहसि) (मृतसुरभि) कदा सुमन्वि-

सखाः आननं (तद्वाननं) सुदक्षिणामुखम् (उपान्नाय दक्षिणं न आययी) । कथमिव ?
 (सुदक्षिणायै) यीष्वावसाने—“स्रष्टिः शुद्धेऽनुपहतं यद्गारावाद्योः सितं । यीष्म
 हुतवहेऽपि स्थान् उपघायद्गमन्निधि ।” इति विश्वः—(पयीसुखा) मेघानां (एवतेः)
 बिन्दुभिः—“पृषन्ति बिन्दुपृषताः” इत्यमरः (Cole. p. 61.)—(सिक्तम्) उचितं
 वनराज्याः पञ्चलं [वनराजिपल्लवम्] उपान्नाय (करो) गजः (इव) । अथ करिवन-
 राजिपल्लवानां कालकामिनोवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां सुदभक्षत्संतीक-
 प्रसिद्धमेव । एतेन दीहदाख्यं गर्भसंज्ञकमुच्यते ॥ २ ॥

सञ्जीवन्त्याः पाटालरम् ।

स्रष्टिः शुद्धे &c. &c.—स्रष्टि means शुद्ध (pure), अनुपहत (unpolluted),
 यद्गार (passion), वावाद, (the third month of the Bengali year),
 सित (white), यीष्म, (summer), हुतवह (fire), as well as उपघायद्गमन्निधि
 (a candid minister void of all machinations.)

गर्भिणीनां सुदभक्षत्सं * * * एव—It is well known that
 pregnant women take earth.

एतेन दीहदाख्यम् * * * उच्यते—By this the poet mentions
 the sign of pregnancy known as दीहद or a longing after certain
 kinds of edibles.

अथ करिवनराजिपल्लवानां * * * अनुसन्धेयः—Here the reader
 should seek out the resemblance of the elephant with the hus-
 band, of the rows of forests with the wife, and of the watery
 pools with the face.

Bengali.—श्रीवावसाने वेधनिर्गतं चारिविन्धुं चारां अतिविह्वं वनराजिहित
 पवनं आघ्राण करिवा हस्तौ वेक्षणं परिदृष्टं हर ना, सेहैक्षणं यहीगति (हिलीप)
 निदृष्टे वृत्तिकानोरत्तरितं महिबीरं वननि आघ्राणते छुप्रिनात्त करेन नाहै । ० ।

English rendering.—The lord of Earth was never satia-
 ted with inhaling, in the seclusion of solitude, (the scent of)
 her mouth of earthy fragrance, like an elephant at the expiry
 of summer that is never satiated with a forest-lake drenched
 with the drops of pouring clouds.—3.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सखाः आननं तद्वाननम् (वहीतन्) तत् (2) सखा सुदक्षि

नत्सुरभि (द्वितीयात्) (3) चितेः वा चित्याः ईश्वरः चित्तीश्वरः (षष्ठीतत्) (4) पर्याप्ति मुञ्चति इति पर्योमुचः (उपपदतत्) तेषाम् (5) विश्वेष्व अपायः व्यपायः (प्रादिः) यच्चः व्यपायः यच्चिव्यपायः (षष्ठीतत्) तस्मिन् or श्रुचेः व्यपायः यस्मिन् काले स यच्चिव्यपायः (बहु) (6) वनानां राजिः वनराजिः (षष्ठीतत्) तस्याः पल्लुः वनराजिपल्लुम् (षष्ठीतत्) तत् ।

Case-ending.—(1) रहसि—अच्ययं, used in 7th case. (2) यच्चिव्यपाये—कालाधिकरणे मत्तमी (3) पृषतैः—अनुक्तं कर्त्तरि द्वितीया (4) पर्योमुचाम्—श्रेयं षष्ठी (5) करो—विधेयोपभानकर्त्तृपदं,—‘चित्तीश्वरः’ इत्युद्देश्योपमेयकर्त्तृपदस्य ।

Synonyms.—(1) करिन्—(V. द्विप, II, 7.) (2) पल्लु—(V. Sl. 17, C. II.) (3) पृषत—‘पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियुः ।’ (अ.)

Different meanings.—(1) सुरभि—(V. Sl. 3, C. II.) (2) यच्चि—(V. Sanjivani) (3) वन—(V. Sl. 49, C. I.) (4) पृषत—‘पृषतस्तुमगे विन्दो पृषतश्चाश्वरीहिते • श्वेतविन्दुयुतंऽप स्यात् ।’ (ङ.)

Derivation.—(1) उपाघ्राय—उप + आ + घ्रा + ल्यप् (2) चितिः—चि + क्तिन् (अधिकरणे) (3) ईश्वरः—(V. Sl. 1, C. I.) (4) आययी—आ + या + (लिट्-बाल्) (6) कुरी—कृ + इनि (अन्यथे, 1st c. s.) (6) पृषतैः—पृष् + अतच् (3rd c. p.)—‘पृषिरञ्जिषां कित्’ (उ. १।१११) (7) पर्योमुचाम्—पयस् or यी + अमुन् । पयस् + मुच् + क्तिप् (कर्त्तरि, 6th c. p.) (8) पल्लुम्—(V. Sl. 17, C. II.) (9) यच्चिः—यच् + इन्—‘इगुपधात् कित्’ (उ. १।१२०) or यच्चि-शब्दात् ‘तत्करोति तदाचष्ट’ इति वार्त्तिकत् क्तिप् कृते यच्चि (नामधातुः) । ततः इः—‘अच् इः’ (उ. ०।४।१३९) (10) व्यपाये—वि + अप + इ (ष्) + अञ् (भावे, 7th c. s.)

Conjugation.—(1) प्राः—(V. I, 43.) (2) या (to go) याति (लिट्) अयात्, अयुः, अयान् (लृट्) ययौ, ययिष (लिट्) अयासीत् (लुङ्) यातः (कृ.) ।
The alternative form of °राजि is राजी—‘इदिकारादुक्तिः’ (V. notes on प्रतिपत्तयै, Sl. 1, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. The चानन of the queen is compared to पल्लव of the forest ; her गर्भक्षाल to यक्षिव्यपाय । चितीश्वर is compared to करी and the queen to वनराजि । As the elephant is never satiated with smelling the pool so the king also was not satiated with smelling the wife's mouth.

दिवं मरुत्वानिव भोक्षते भुवं

दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे

मनो बबन्धाऽन्यरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ५, ॥

Prose-order.—हि, तत्सुतः दिगन्तविश्रान्तरथः (सन्) मरुत्वान् दिवम् इव, भुवं भोक्षते—एत. सा प्रथमम् अन्यरसान् विलङ्घ्य तथाविधे अभिलाषे मनः बबन्ध । Mallinātha places 'दिगन्तविश्रान्तरथः' 'प्रथमम्' and 'तथाविधे अभिलाषे' before 'तत्सुतः', 'सा', and 'अन्यरसान् विलङ्घ्य' respectively.

Explanation by use of synonyms.—हि (यस्यात्) तत्सुतः (तत्पुत्रः) दिगन्तविश्रान्तरथः (दिगन्तसञ्चारिव्यन्तः सन्, एकरथेन-निक्रान्धरा-विजयी सन्नित्यर्थः) मरुत्वान् (इन्द्र) दिवमिव (स्वर्गमिव) भुवं (महीमण्डलं) भोक्षते (उपभोक्षते) अत (अस्यात् कारणात्) सा (नृदिषी मुदचिष्या) प्रथमं (पूर्वमेव) अन्यरसान् (अन्वानि भोज्यवभूनि) विलङ्घ्य (विहृत्वा) तथाविधे (तादृशे) अभिलाषे (सन्निकामवचनरूपे अभिप्रेते) मनः (मानस) बबन्ध (विदधी) ।

Substance.—वभावध्यायां नृदिषी सर्वाणि भोज्यवभूनि परिलब्ध प्रथम-मेव सन्निकामवचने सतिमकरीत्—इत्युक्तम् । अधुना तस्य लीकीतर काञ्चीचित-कारणमाह । तद्भर्तृत्वैः पुनः स्वपराक्रमेण निखिलहराधीश्वरः सन् प्रचीपतिः स्वर्गमिव कर्षणां महीमुपभोक्षते अतएव सा धरायामीदृशानुरक्ताभुत् । .

Change of voice.—...तत्सुतेन दिगन्तविश्रान्तरथेन मरुत्वता यीः or दिव' (neuter)...भुः...तथा...बबन्धे ।

Sanjivani.—दीपद्वयवचने वृद्धवचने हीनकारंस्तुप्रेषते,—दिवमिति । (हि) यस्यात् (दिगन्तविश्रान्तरथः) अकरवर्ती—तस्याः सुतः (तत्सुतः) (मरुत्वान्)

इन्द्रः—“इन्दीमदत्वान् मघवा” इत्यमरः (Cole. p. 7)—(दिवं) स्वर्गम् (इव)
 (भुवं भीत्यते)—“भुञ्जीऽनवने” (१।२।६६ पा. २७१० सि.) इत्यात्मनेपदम्—
 (अतः प्रथमं) (सा) सुदक्षिणा (तथाविधं) भूविहारं मृदुवपे ; अभिलषते इति
 अभिलाषः भीम्यवन्तु तच्चिन् [अभिलाषे] कर्म्यञ्चि चम्प्रत्ययः—रसने ज्ञान्यने
 इति रसा, भीम्यार्थाः ; अन्ये च ते रसाय तान् [अन्यरसान्] (विलङ्घ्य) विहाय
 मनः (वचस्य) विदधी इत्यर्थः । दीहृदृत्तुकस्य मृदमचणस्य पुत्रभूभीगस्य च नार्थत्व-
 म्प्रसिद्धते ॥ ५ ॥

Sarjivani Explained.

दीहृदृत्तुकस्य * * * उत्प्रेक्षते—The queen's taking earth is due
 to pregnancy. But the poet fancies that it prognosticated the
 future sovereignty of her son.

अभिलाष—It is in कर्म्यवाच्य । So it means not 'desire' but
 the 'thing desired.'

रस—रस is also in कर्म्यवाच्य । It means 'objects of enjoyment.'

“भुञ्जीऽनवने”—The root भुञ् is आत्मनेपदी when it does not mean
 चरण ('to protect'). Here भुञ् means 'to enjoy'. So it is in
 आत्मनेपद । In महीं भुजक्ति, भुञ् means 'to protect.'

Bengali.—इन्द्र नेरूप बर्षं भोग करेन, সেইরূপ তাঁহার পুত্র দিনকল্পবীজ
 রখচালনাতে মহীষওল ভোগ করিবেন, এই উক্তই (বেন) তিনি অস্ত ভোগ্যবস্ত পরিহার
 করিয়া সেইরূপ অভিজাত্যে (মৃতকরণে অভিজাত্যে) মনঃ সমাধান করিলেন । ৪ ।

English rendering—Since her son, with (his) war-car
 halting only at the extreme bounds, would enjoy the entire
 earth like the chief of the celestials enjoying the entire Heaven,
 therefore, did she set her mind upon a desire like that, dis-
 regarding all other tastes.—4.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) दिशाम् चन्दः दिगन्तः (वहीतन्) तच्चिन् विशालः दिगन्तः
 विशालः (समसीतन्) तादृहः रघः यज्ञ स दिगन्तविशालरघः (वह्) (2) कलाः

सुतः तद्वसुवः (पठितत्) (3) तथा (ताडनी) विधा यस्य स तथाविधः (वडु) तस्मिन्
(4) चन्द्रे रसाः चन्दरलाः (कर्मधा) तान् ।

Case-ending.—(1) दिवम्—विधेयीपदानकर्मपर्यं—‘भुवम्’ इत्युद्देश्यी-
पमेयकर्मपदस्य (2) अतः—अव्ययं, इती पञ्चमी (3) अभिलाषि—विषयाधिकारणे
सप्तमी (4) प्रथमम्—क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) मरुत्वत्—(V. मघवन्, Sl. 26, C. I.) (2) दिव—
स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः । सुरलीको यौदिवौ हे स्त्रियां स्त्रीषु त्रिपि-
टपम् ॥ (अ०) (3) दिम्—‘दिशस्तु ककुभः काष्ठाः आशय इरितय ताः’ (अ०) ।

Different meanings.—(1) दिव्—‘शौः स्त्री स्वर्गे च गर्गने दिवं स्त्रीव
तयोः अतम्’ (मि०) (2) भू—‘भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषित’ (मि०)
(3) रस—(V. Sl. 18, C. I.)

Derivation.—(1) दिवम्—दिव् + डिविः (श्रीणादिकः, 2nd c. s.)
The alternative form is द्याम् (2) मरुत्वान्—मृ + डतिः—मरुत् । मरुत् +
मत्प् (1st c. s.) Here म् of मत्प् is changed into व् by ‘भयः’ (V.
notes on युद्धिमति Sl. 12, C. I.) “तस्मीमत्वर्थे” (१।४।१६ पा. १८६६ सि.)
इति म्वात् तस्योः पदान्तकार्याभावात् तकारस्य न दत्व, तेन मरुत्वान् मत्पु मरु-
न् । A word ending in त् or स् receives the grammatical ap-
pellation भ if it is followed by an affix having the sense of
मत्प् । So मरुन् is not a पद when मत्प् is added to it. Hence by
sandhi the त् of मरुन् cannot be changed into द् । (3) भीक्ष्यते—
भुञ् + ष्ट्—स्थनी । (4) विद्यान्ः—वि + यम् + ञः (कृत्तरि)—The penulti-
mate vowel of यम् is lengthened by the rule,—‘अनुनासिकस्य
क्रिकलीः कृडिति (१।४।१५ पा. २६६६ सि.) । [The penultimate vowel
of a root ending in a nasal letter becomes lengthened if the
affix ङि or a कित् or कित् affix beginning with a letter of the group
भल् follows it. यम् is a root ending in a nasal letter and ञ is a
कित् affix beginning with ञ—a letter of the group भल् ।] (5) अभि-
लाषि—(V. Mallinātha) (6) अतः—एतद् + तस्मिन् (5th c. s.) (7) वधम्—
वध् + षट्—वध् (8) विषयः—वि + षट् + षट् ।

Conjugation.—(1) वधम्—(V. I, 22.) (2) भुञ् (V. I, 66.)

न मे हिंसा शंसति किञ्चिदीप्सितं
 स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
 इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
 प्रियासखीरुत्तरकोशलेखुरः ॥ ५० ॥

Prose order. -मागधी हिंसा किञ्चित् ईप्सितं मे न शंसति (सा) केषु वस्तुषु स्पृहावती ? इति अनुवेलम् आदृतः (सन्) उत्तरकोशलेखुरः प्रियासखी पृच्छति क्व । Mallinatha places 'उत्तरकोशलेखुरः' after 'प्रियासखी' ।

Explanation by use of synonyms. - मागधी (मगधराजदुहिता) हिंसा (लज्जया) किञ्चित् (किमपि) ईप्सितं (वाञ्छितं) मे (मद्यं) न शंसति (न कथयति) : सा -केषु वस्तुषु (केषु भोग्यद्रव्येषु) स्पृहावती (अभिलाषिणी) इति (इदम्) अनुवेलम् (अनुक्षणम्) आदृतः (सप्रणयं सन्) उत्तरकोशलेखुरः (अयोध्यापति) प्रियासखीः (प्रियासहचरीः) पृच्छति क्व (पप्रच्छ) ।

Substance. अयोध्याेश्वर प्रियायाः सहचरी वारवारं सादरं पप्रच्छ— यत्, भो यद्य वदतु मा मम प्रिया अपुना किञ्चितानि भोग्यवस्तूनि भक्षयितुं शक्नोति । कथमनामि केषु गभंदाहंटीऽस्या तेषु मया रुम्याद्यः । सा भवतीभ्यः मनोवाञ्छितं कथयितुं शक्नोति, लज्जया मतमकार्षं किमपि न वक्ति । अतएव घृय तां पृच्छत ।

Change of voice. -मागध्या शस्यते । (तया)...स्पृहावत्या (भुवते) आदृतेन उत्तरकोशलेखुरेण प्रियासखा पृच्छान्ते क्व ।

Sanjivani.—नेति । • मगधस्य राज्ञः अपत्यं खी (मागधी) सुदासिणा—
 “इत्यस्य मगधस्य राज्ञः सुदासिणा” (४१।१७०। पा० ११८८ सि०) इत्यत्र प्रत्ययः—
 (हिंसा) (किञ्चित्) किमपि (ईप्सितं) इष्टं (मे) मद्यं (न शंसति) न वाचते
 (केषु वस्तुषु स्पृहावती इति) (अनुवेलम्) अनुक्षणम् (आदृतः) आदृतेन—
 क्व इति क्वः—“आदृते सादरार्थिनी” इत्यमरः (Cole, p. 324)—प्रियायाः सखीः

[प्रियासखीः] सहपत्नी; (उत्तरकीश्वरीश्वरः) दिलीपः (प्रकृति अ) पञ्च—
“लट् अ” (१।२।१८ पा० २०७८ सि०) इति भूतार्थे लट् । सखीर्णा विग्रह-
भूमित्वात् इति भावः ॥ ५ ॥

Sanjivani Explained.

विग्रहभूमि- विद्वांसपात्र ।

“द्वाञ्जनघ ० ० —” A word having two vowels, or मगध, or कलिङ्ग, or सुरमम, receives the लट् affix to signify ‘its inhabitant’ or ‘king’. So मगधस्य राजा is मगध । अस्त्रापत्रं स्त्री नामधी ।

“लट् अ”—लट् takes the place of लिट् when अ is used.

Bengali.—अवेष्ट्राधिप^० शिखर सहचरीदिगके अमृकण सादरे एहे कथा
खिजासा करितेन, वे, मगधद्वहिता (एङ्गणे) कि कल्लते अडिलायिणी ? छिनि
लकावणतः आमार निकटे कौन अडिलाय कि ब्यक्त करेन ना ? । ५ ।

English rendering.—Unto me she does not express any wish (of hers). What are those things for which the princess of Magadha cherishes desire ? Even thus did the lord of the Uttara-kos'ala, filled with affection, frequently questioned the companions of his beloved (queen).—5.

Grammatical notes, &c., &c. •

Sama'sa.—(1) विसाया विसायाम् अनुबिलम् (वीषार्थेऽव्ययीभावः) । The rule which changes विसा into विल is—“इत्तो नपुंसके प्रातिपदिके लट्” (१।२।१० पा० ११८ सि०) । A प्रातिपदिक ending in लट् becomes shortened in the neuter. (2) प्रियायाः सखाः प्रियासखाः (बहीतन्) ताः (3) उत्तरः कीश्वरः उत्तरकीश्वरः (कर्मधा.) तेषाम् ईश्वरः उत्तरकीश्वरीश्वरः (बहीतन्) । “द्विर्लक्षो संज्ञायाम्” (२।१।३।० य० ७५० सि०) When संज्ञा (name) is meant, a word denoting द्विर् or संज्ञा

forms a तत्पुत्रस्य समास with another word.] Here उत्तरकीशल denotes the name of a region ; so उत्तर, a word denoting दिक्, forms a तत्पुत्रस्य with कीशल ।

Case-ending.—(1) नै—‘क्रियायदृष्टमपि कर्मव्यम्’ (१।४।३२ पा० वा० ३२९ सि० वा०) इति वाचिकान् क्रियायदृष्टान् चतुर्थी (2) क्रिया—इती यतीया—‘विभूषा गुणोऽस्त्रियाम्’ cannot be applicable here. Although क्री is a गुण, yet it is a feminine word ; so it cannot admit पञ्चमी (3) वस्तुषु -विषयाधिकारखे सप्तमी (4) इति—अव्ययं, मुख्याकर्म (5) अनुवेलम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (6) प्रियामखीः—गौखे कर्मणि द्वितीया । (For द्विकर्मक roots see पृच्छन्ती in I. 45)

Synonyms.—(1) क्री—‘मन्दाचं क्रीस्वपां क्रीडुलज्जा ।’ (अ०)

(2) ईश्वर ‘स्वामीस्वीश्वरः पतिरौगिता । अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः’ (अ०)

Different meanings.—(1) ईश्वर—‘ईश्वरी मन्मथे शङ्गी स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी ईश्वरीमायाम् ।’ (वि. नै.)

Derivation.—(1) क्रिया—क्री + क्तिप् (3rd c. s.) (2) ईसितम्—चाप् + सन् + क्त (भाषे, 2nd c. s.) (3) सृष्टावती—सृष्ट् + अङ्, “विदभिदा-द्विभ्योऽङ्” (V. notes on जरसा Sl. 23, C. 1.) सृष्ट् + सन्तुप् + ऊीष्—मकारस्य वल्लम् । (4) नामधी—मगध + अष् (अपत्यार्थे) + ऊीष् (5) आडनः—आ + ङ + क्तः (कर्त्तरि) (6) कौशलः—कु + शल् + अष् (कर्त्तरि, प्रवीदरपुदित्वात् गुणः इति वाच्यस्य) कौ (अर्थव्यां) शलति (गच्छति, पराक्रमं प्रदर्शयति) । The alternative form is कौशल । (7) उत्तरकीशलाः—उत्तरकीशलानां निवासो वृत्तपदः इति वाक्ये जनपदं इत्यर्थे उत्तरकीशल + अष् । This अष् is enjoined by the Sutra “तस्य निवासः” (४।२।१६ पा० १२८१ सि०) & It. glides and the resultant becomes plural.

Conjugation.—(1) प्रच्छ्—(V. Sl. 45, C. I.) For its double objects (see notes on प्रच्छन्तो, Sl. 45, C I₁) ('2') (श्चि to feel shame) जिज्ञेति जिज्ञातः, जिज्ञियति (लट्) अजिज्ञेत, अजिज्ञीताम्, अजिज्ञ्यु (लङ्) जिज्ञयाश्चकार, जिज्ञाय, जिज्ञियतुः, जिज्ञियथ, जिज्ञ्यथ (लिट्) अजिज्ञोत, अजिज्ञेताम्, अजिज्ञेतुः (लुङ्) अजिज्ञेता (लुट्) अजिज्ञेति (लृट्) अजिज्ञेत् (आ० लिङ्) जिज्ञाषति (सन्-लट्) अजिज्ञीयते (यङ्-लट्) अजिज्ञेयति (लिच्-लट्) अजिज्ञिष्यन् (लिच्-लङ्) अजिज्ञेत्, अजिज्ञेत् (ऋ)—“बुद्धिविदीन्यन्नाद्यान् भ्योऽन्यतरस्याम्” (८२२प्र६ पा० १२२८ सि०) । The त of क is optionally changed into न when क is affixed to बुद्, विद्, उद्, वा, घा, and शी (3) शन्स् (to tell) (V. II, 64). शस्तः (ऋ) । The root शन्स् is read in धातुपाठ as 'शन्स्' । Hence शन्स् must not get इट् in निष्ठा क् by “उदितो वा” (७२२प्र६ पा० १२२८ सि०) and “यस्य विभाषा” । See Remark under I, 30)

Grammatical peculiarity in उत्तरकोशल The affix अल्ल् elides by the Sutra “जनपदं लृप्” (४१२प्र२ पा० १०२३ सि०) “अल्ल्” तद्धित affix of the चातुरर्थिक class elides, to mean a जनपदम् ।

The resultant word becomes plural by the Sutra “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१२२प्र१ पा० १०२४ सि०) ।

The gender and number of a word formed by a चातुरर्थिक affix which elides, follow those of the original word. In उत्तरकोशला जनपदः, the original word उत्तरकोशल, meaning the people, is plural and masculine; so the resultant, meaning the country, should be plural and masculine.

For the geographical position of उत्तरकोशल see notes on the same word in VI, 71.

Remark.—(1) One of the Calcutta editors says that the fourth case in क् is determined by the rule “कर्त्तव्या वचनविभक्तिः स सम्प्रदानम्” । The Vritti is दातव्यं कर्त्तव्या वचनविभक्ति स सम्प्रदानम् :

स्वात् । In the case of *सि* शंसति, this rule is not applicable, because *सि* is here associated not with the कर्म of the root दा but with the कर्म of शम् । So क्रियावृत्त is meant here. Therefore, क्रियावृत्तत् वृत्तार्थी is preferable. See notes on वनाय, II, 1. (2) The same editor says that कृ in 'ईप्सितं' is used in कर्मवाच्य । When कृ is used in कर्मवाच्य, the word formed by it generally becomes a verb and not a noun. Words formed by कृ in भाववाच्य may be verbs as well as nouns. Here 'ईप्सिकम्' is a noun. So कृ should not be in कर्मवाच्य ।

उपेत्य सा दीहददुःखशीलतां

यदेव वत्रे तदपश्यदाहृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते-

रभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

• Prose order—सा दीहददुःखशीलताम् उपेत्य यदेव वत्रे, तत् आहृतम् अपश्यत्, हि, अधिज्यधन्वनः अस्य भूपतेः त्रिदिवे अपि इष्टं (वस्तु) अनासाद्यं न अभूत् । Mallinātha places 'एव' after 'अपश्यत्' and uses 'अधिज्यधन्वनः' as an explanatory word of 'भूपतेः' ।

Explanation by use of synonyms—सा (सुदक्षिणा) दीहददुःखशीलतां (गर्भिणीमनोरथनिवन्धनकृ शम्) उपेत्य (प्राप्य) यदेव (यदवस्तु) एव वत्रे (प्राधितवती) तत् (तदेव वस्तु) आहृतम् (आनीतम्) अपश्यत् (दृष्टम्) हि (यतः) अधिज्यधन्वनः (आरोपितमौर्वीकशरामनस्य) अस्य भूपतेः (राज्ञी दिल्लीपस्य) त्रिदिवेऽपि (स्वर्गेऽपि का कथा मन्तलीकस्य) इष्टम् (अभिलषितं वस्तु) अनासाद्यम् (अप्राप्यं) नाभूत् (नासीत्) ।

Substance.—अतो कं भङ्गमरेण भूयो वर्णयति । अरविभिवन्धनं सा नितरां ह्येवमुपययी, दुर्लभाय वस्तुनेऽप्युदयान्भव च । राजापि यत् यत् सा

प्रार्थितवती तत्तदाज्ञहार । ननु तादृशः शास्त्रज्ञः राजा इत्वं स्त्रीसोऽभूत् ? न । गर्भिणी-
मनोरथोऽवश्यं पूरणीयः । अपूरये गर्भस्य दीवः स्वादिति हेतोः शास्त्रकाराः दीहदं
पूरयितुमादिशन्ति । तत्पूरयेन च दिलीपः शास्त्रमीरव ररक्ष । ननु सुदक्षिणा
यत्नयत् प्रार्थितवती तत्तदेव दिलीपः कथमाहत् शशाक इत्यवाह । स हि एक
धनुर्धरः ससागराया भुवो भर्ता । अस्यां भुवि किमपि नामीत् यत् राज्ञिधि
राज्ञस्य तस्य दुर्गभम् । किमु वक्तव्यम् धरियं तस्य वशगा स्वर्गोऽपि तस्य परवश
आसीत् । अधिव्यक्तान्मं कमद्वितीयधानुक्तं तमिन्द्रोऽपि प्रीणयितुं यवपत्नी बभूव ।
स्वर्गोऽपि तदस्मत् नाभूत् यत् दिलीपस्याप्राप्यम् ।

Change of Voice.—तया.....चद्व्यत.....इष्टे न अनासाद्येन...

अभावि ।

Sanjivani.—उपेत्येति । दीहदं, गर्भिणीमनोरथः—“दीहदं दीहदं यज्ञा
त्वालमच्च समं कृतम्” इति हलायुधः—(सा) मृदच्छिन्ना, दीहदम्, गर्भिणीमनां .
रथेन ; दुःखशीलतां, दुःखस्वभावतां [दीहददुःखशीलताम्] (उपेत्य) प्राप्य (यत्)
वस्तु (वस्त्रं) आचक्राह (तत्) (आहृतम्) आनीतं—भर्ता इति शेषः—(अपश्यत्
पुत्रं) अलभत इत्यर्थः—कृतः ?—(हि) यस्मात् (अस्य भूपतेः) (विदिवे अपि)
स्वर्गे अपि (इष्टे) वस्तु (अनासाद्येन) अनासाद्ये (न अभूत्),—किं यात्रया ?
नेत्याह—अधिव्यधन्वनः इति । नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति
भावः । अत्र त्राहटः “पादश्रीफो विदाहोऽन्ने यद्वा च विविधात्मिका” इति ।
पुत्रञ्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणं इष्टदीवसम्भवात् ननु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् । तदुक्तम्—
“देयमप्यहितं तस्ये चित्ताय हितमल्पकम् । ग्रहाभिघाते गर्भस्य विकृति यत्तिवे
वा” । अन्यत्र—“दीहदस्यादिदानेन गर्भो दीवसवाप्रुयात्” इति ॥ ६ ॥

Sanjivani Explained.

दीहदं दीहदम् ० ० ० कृतम्—दीहद, दीहदं, यज्ञा, and वालस are syno-
nymous.

“पादश्रीफो विदाहः ० ० ० विविधात्मिका”—Bāghāta enumerates the
supervening symptoms of pregnancy. The legs of the

woman become slightly swollen. She feels a burning sensation of the skin ; and various sorts of longings appear

एतच्च * * * श्रीश्रीश्री - Why did the king pay so much attention to her ? Was it because he was fond of his wife ?

Mallinātha answers, - 'He did it, not because he was a slave of his wife but because he knew that if the wishes of a pregnant wife be not fulfilled, the foetus might be deformed'.

“द्वियमप्यहितम् * * * एव वां” — Even what is baneful should be given to her for her good ; what need be said then of what is beneficial ? But everything should be given in small measure. If her longing be not fulfilled, the foetus would either be deformed or expelled untimely.

द्वीहृदस्य * * * अवाप्रयात् The foetus becomes tainted if the wishes of the mother be not fulfilled.

Bengali. তিনি দোহদনিমিত্তক্রেণকরী অবস্থা প্রাপ্ত হইয়া যে বস্তু আনয়নের
• নিমিত্ত করিতেন, তাহাই সমাজে দেখিত পাইতেন, যেহেতু সমাজরাসন সেই
• ভূগতির অতীত বস্তু স্বর্গস্থিত হইলেও অপ্রাপ্য হইত না । ৬ ।

English rendering. — Arrived at the distressful condition induced by the longings of pregnancy, she beheld whatever she asked for already brought (before her), since of that lord of Earth (armed) with the strung bow there was not even in heaven a wished for object that was unattainable.—6

Grammatical notes &c. &c.

(1) • दोहम् (आकर्ष) ददाति इति दोहदः (उपपदतत्) — “अयमिच्छा-
भाववाच्यपि विशेषण मभिधीच्छायौ प्रयुज्यते ।” (भागुजिः) दोहदजनितं दुःखं
दोहददुःखम् (शाकपार्थिवदिलात् मध्यपदलोपी समासः) तत् शीलं यस्याः सा
दोहददुःखशीला (बहु) तस्याः भावः दोहददुःखशीलता ताम् भववा दुःखं (दुःखकरं)
शीलं यस्याः सा दुःखशीला (बहु) तस्याः भावः दुःखशीलता दोहदेन दुःखशीलता

दोहददुःखशीलता (दतीयात्) । दोहददुःखशीला in this case should be taken as a गुणवचन word. Some grammarians say that not the words expressive of गुण (qualities) are गुणवचन but those expressive of even धर्मभाव (any property of a द्रव्य) are also called गुणवचन । ज्ञानिन्द्र is against this view. By गुणवचन he understands words which express such well-known qualities as whiteness. The alternative derivation we give below, viz., दोहददुःखशीलम् तस्य भावः is after ज्ञानिन्द्र । We quote from his तत्त्वबोधिनी—“नन्विह आतिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्मभावं गुण इति यत् प्राचोर्नैकत्वं तत् स्त्रीकर्तव्यमन्यथा—‘मिरीचा रूने शरदः कृतार्थताम् ।’ ‘सा चरति दुःखशीलताम्’—इत्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घयवणं स्यात् इत्यत आह सामान्ये नपुंसकम् । एवं ‘नेट’ पुरो हारावतीत्वमासीत् इत्यादि प्रयोगो निवाध एव ।” (V. तत्त्वबोधिनी ०१ ६१३५ पा० ८३६ सि०) । By the addition of ल and तल्, feminine गुणवचन words must be changed into masculine. “ल्लतल्लोर्गुणवचनस्य” (६१३५ पा० वा० ८३६ सि० वा०) । So दुःखशीला, a feminine गुणवचन word, assumes the masculine form दोहददुःखशीलम् । Or, we may derive it as दुःखं (दुःखकरं) शीलं यस्य तत् । दुःखशीलम् । दोहदिन् दुःखशीलम्=दोहददुःखशीलम् । तस्य भावः । It may be asked, how can दोहददुःखशील, which is an adjective of सदचिन्ता, be in the neuter gender? The answer is it is a case of भासात् नपुंसकम् । See notes on दर्शितवर्षभक्तिः II, 40. There is now no necessity of दोहददुःखशीला assuming a masculine form.

(2) दतीया वीरिति चिदिवः (पुर्यादिं प्रबोद्धादित्वात् कर्मभा.) According to मेदिनी it is also neuter as चिदिदाम्—“चिदिवं तु स्त्री स्वर्गे च निदिवा मद्याम्” or तिष्ठत्यप्यवस्थाम् तयोः ब्रह्मविष्णुशुक्रा वा दीव्यन्ति अवेति चिदिवः (उपनन्दसभा) or thus—ब्राह्मवैश्वदेवोऽग्नेदिन् सात्त्विकराजसतामस-

भेदीन वा चिबिधो दीश्रति व्यवहरति प्रकाशते वा (रूपपदसमास)—“दिव
 क्रीडाविजिगीषाव्यवहारपु तिस्तुतिभोदमदस्रप्रकान्तिगतिषु” [V. R. T. of
 Amarakosha N. S. P. Ed. p. p. 4—5] (3) भुवः or भुवाः पतिः भूपतिः
 (बहीतत्) तस्य (4) न चासाद्यम् अनासाद्यम् (नञ्त्) (5) अधिज्यधन्वः—
 (V. अधिज्यधन्वन्, Sl. 8, C. II.)

Case-ending.—(1) भूपतेः—‘ग्यत्’ इति कृत्ययोगे अनासाद्य इत्यस्य
 कर्त्तरि षष्ठी पाचिन्तौ । The alternative form is—भूपतिना ।—“कृत्यानां
 कर्त्तरि वा” (V. notes on मनीषिणाम्, Sl. 11, C. I.) (2) विदिवे—
 आधाराधिकार्षे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) विदिव—(V. दिव्, Sl. 4, C. III.) (2) दीहद—
 ‘अथ दीहदम् । इच्छाकाङ्क्षासृहहाह्ववाञ्छा लिप्सा मनोरथः । कामोऽभिलाष-
 कर्षणम् ।’ (अ०)

Different meanings.—(1) दीहद—‘दीहदो गर्भ-लक्षणं । अभिलाषे
 तथा मर्षे ।’ (ई०)

N. B.—This word is also used as a masculine by हेमचन्द्र ।
 (vide Different meanings.)

Derivation.—(1) उपत्य—उप + इ (य्) + ल्यप् । “ऋषस्य पिति
 कृति तुक्” (६।१।७१ पा० १८५८ सि०) इति तुभागमः । (2) दीहदम्—
 दुह् + घञ् (भावे) = दीहः । दीह + दा + कः । “आतोऽनुपसर्गे कः” [V.
 notes on मरुत्सखाभम् in II, 10.] (3) जूत्रे—जृ + लिट्—ए (4) इष्टम्—
 इष् + क् (भावे) (5) विदिवे—वि + दिव् + घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् ननुणः
 or वि + क्त्वि + क (7th c. s.) “इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः” (V. notes on
 ईश, I, 5—9) (6) अनासाद्यम्—अ + सद् + णिच् (स्वार्थे) = सादि + ण्यत्
 (कर्मणि).

Conjugation.—(1) वृ—(V. Sl. 63, C. II.) (2) वृष् in
 अपत्यत्—(V. Sl. 15, C. I.)

Force of हि, is हेतु । 'हि हेतावधारणे' (च०)

अपि -सम्भावनायाम् ।

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्वय्यां
प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं
सतेव सन्नद्धमनोज्ञपञ्जवा ॥ ७ ॥

Prose order. सा क्रमेण दोहद्वय्यां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा (सती) पुराणपत्रापगमात् अनन्तरं सन्नद्धमनोज्ञपञ्जवा सता इव रराज ।

Explanation by use of Synonyms. — सा (सुदक्षिणा) क्रमेण (पर्यायिक) दोहद्वय्यां (गर्भिणीमनोरथनिवस्यनक्तं शं) च (पञ्जान्तरं) निस्तीर्य (अतिक्रम्य) प्रचीयमानावयवा (पुष्यमाणावयवा सती) पुराणपत्रापगमात् पुरातनपरिभाषात्) अनन्तरं (परं) सन्नद्धमनोज्ञपञ्जवा (मञ्जातमनोहरपत्रा) सता इव (व्रततीक्ष्ण) रराज (श्रीभां प्राप) ।

Substance. कामतानन्तरं गर्भिण्याः, शरीरपुष्टिः लोकप्रसिद्धा । तां पुष्टिसधुना कविरूपमया वर्णयति । वसन्ते सता यथा पुरातनपत्राणि विहाय नवीनपञ्जवैराच्छादिता सतीः परमरमणीयां श्रीभामवाप्नोति, तथा महिषी दोहद्वयनिवस्यनक्तं शकरीमवस्थां क्रमणातिक्रम्य परमा पुष्टिमधिगमैरवयवैः कामपि रमणीयां श्रीभां प्राप्तवती ।

Change of voice. — तथा ..... प्रचीयमानावयवया..... सन्नद्धमनोज्ञपञ्जवा सतया... रेजे वा रराजे ।

Sanjivani.—क्रमेणेति । (सा) सुदक्षिणा (क्रमेण दोहद्वय्यां च निस्तीर्य) (प्रचीयमानावयवा) पुष्यमाणावयवा सतीः पुराणपत्रापगमात् ; अपगमात्, भाषात् [पुराणपत्रापगमात्] (अनन्तरं) सन्नद्धाः, मञ्जाताः ; प्रत्ययत्वात् मनीषा चञ्जवाः यस्याः सा [सन्नद्धमनोज्ञपञ्जवा] (सता इव रराज) ॥ ७ ॥

Sanjivani Explained.

प्रत्यय = New.

Bengali.—पुरातनपत्र पठित हईले, मनोहर नवपत्रनिकर द्वारा आच्छादित लता धेरूप मोडा पार, उक्रप, तिनिक गर्डजनिता कठेररी रना अतिक्रमाछे पूबामरिपीदरी हईरा मोडा पाछेते नागिलेन ।

English rendering.—Having gradually got over the pains induced by the longings of pregnancy, she, with growing limbs, shone like a creeper decked with beautiful foliage after the fall of the old leaves.— 7.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama sa. —(1) दोहृदजनिता व्यया दोहृदव्यया (शाकपार्थिवदित्वात् मध्यपदलोपी समासः) ताम् (2) प्रचीयमानाः अवयवाः यस्याः सा प्रचीयमाना-वयवा (बहु) (3) पुराणानि पत्राणि पुराणपत्राणि (कर्मधा.) तेषाम् अपगमः • पुराणपत्रापगमः (पक्षीतत्) तस्मात् (4) अविद्यमानम् अन्तर यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अविद्यमानान्तरं, अन्तरम् वा (बहु) 'मञ्जीःस्तथानाम्— [V. notes on अमन्यशासनाम्, Sl. 30, C. I.] (5) सस्यक् महाः सस्रहाः (सुसुपा) मनसा जागन्ति इति मनोशाः, पलद्यामौ लवाय (कर्मधा.) वा, पद्भ्यां लूयन्त इति पद्भवाः (उपपदतत्) [V. R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. 151] मनोशाः पद्भवाः मनोशपद्भवाः (कर्मधा.) मस्रहाः मनोशपद्भवाः यस्याः सा सस्रह-मनोशपद्भवा (बहु) ।

Case-ending. (1) क्रमेण - प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया (2) पुराण-पत्रापगमात् कालवाचिनः अन्तरशब्दस्य योगेन पठनी—'तेन सम्प्रतिदिशकाल-हृत्तिना योगेऽपि भवति' (V. Vartti on राशरटा पा० ५६५ सि०) [V. notes on मत्त in Sl. 64, C. I.] (3) अन्तरम्—क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) पुराण—'पुराणि प्रतनप्रदपुरातनधिरुक्ताः' । (अ०) (2) लता—'वक्रां तु व्रतिलतां' (अ०) ।

Different meanings. (1) पञ्चव—(V. Sl. 15, C. II.)
 (2) पुराण—'पुराणं प्रवशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपर्यं' (हि०) ।

Derivation.—(1) मिलीय्य—निर् + तु + ल्यप् (2) दीवदम्—(V. Sl. 6, C. III.) (3) प्रचीयमानाः—प्र + चि + शानच् (कर्त्तरि 1st c. p.)
 (4) रराज राज् + लिट् + फल् (5) पुराणम्—पुरा + ण्यल् (भवार्थे) निपातनात् न तुट् । "सायचिरं प्राह प्रवेद्यथैभ्यष्टाद्युलौ तुट् च" (भाषा० पा० ११६१ सि०)
 V. notes on प्राक्तन in I, 20.

पुराण is formed by निपातन, but it does not fall under पृषो दरादि । भाष्यकार say—'अवाधकान्यपि निपातनात्' । V परिभाषितुञ्जिवर of नागेशभट्ट । (6) मम्रडा सम् + मङ् + क्तः (कर्त्तरि, 1st c. p.) (7) मनोभाः—मनस् + भा + क्तः (कर्त्तरि, 1st c. p.) इगुपधनाप्रौक्तिरः कः" (V. notes on ईड, Sl. 5, C. I)

Conjugation.—(1) तु—(V. Sl. 2, C. I.) (2) गतू—(V. Sl. 20, C. II)

Force of च 15 पञ्चान्वर ।

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं.

तदीयमागीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः ।

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

Prose order.—दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम् आगीलमुखं तदीयं स्तन-
 द्वयं भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार ।

Explanation by use of synonyms.—दिनेषु (दीनददिनसेषु)
 गच्छत्सु (अतियत्सु सत्सु) नितान्तपीवरम् (अतिष्णुम्) आगीलमुखं (समता-
 लीलचमुखं) तदीयं (तन्मन्त्रिण), स्तनद्वयं (पयोधरपुत्रं) भ्रमराभिलीनयोः

(हिरिकाभिध्यातयोः) सुजातयोः (सुन्दरयोः) पङ्कजकीर्णयोः (पद्मसुकुलयोः)^० श्रियं
(कान्तिं) तिरश्चकार (पराबभूव) ।

Substance.—लक्षणान्तरं वर्णयति । सम्प्रति स्तनस्य पीनतां वर्णयति । दिनेषु
गच्छत्सु तस्याः स्वभावतः पीवरस्तनी पीनतयो बभूवतुः । चूचुकद्वयं च कृष्णवर्णता-
मवाप । अपुना स्तनयोः शोभा कीदृशी जाता तामाह—अमरयुक्तयोः सुन्दरपद्म
कीर्णयोर्यथा शोभा स्यात्, कृष्णचूचुकविशिष्टयोः तयोस्तथा समजात् ।

Change of voice. ...नितान्तपीवरणं आनीलमुखं तदीयेन स्तन-
द्वयेन.....श्रीःतिरश्चक्रे ।

Sanjivani.—लक्षणान्तरं वर्णयति—दिनेष्विति । (दिनेषु) दीहद
दिवसेषु (गच्छत्सु) सतसु (नितान्तपीवरणं) अतिस्थूलम् ; चू. समस्तात् , नीले,
मुखं, चूचुके , यस्य तत् [आनीलमुख] (तदीयं स्तनद्वयं) अमरं अभिलीनयो,
अभिध्यातयोः [अमराभिलीनयोः] (सुजातयोः) सुन्दरयोः (पङ्कजकीर्णयोः)
पद्मसुकुलयोः (श्रियं तिरश्चकार)—अत्र वाङ्मयः—“अस्मि एता स्तनी पीनी चतानी
• (सस्तनी) कृष्णचूचुकी” इति ॥ ८ ॥

Sanjivani Explained.

अस्मि एता स्तनी • कृष्णचूचुकी - During pregnancy, a desire for
sour things appears. The breasts become swollen. A
white streak sets in round them, and the nipples become
black

Bengali.—किञ्चिद्दिनेषु गत इहेने उहास अतिस्थूल एव चूचुके कृष्णवर्ण
भूषविशिष्टे स्तनद्वये, जमराडिवांशु पद्मकोशकेश्वरु कान्तिके पराकृत कविल । ८ ।

English rendering.—As days went, her two bosoms,
exceedingly deep, (and) endued with nipples blue all round,
cast into the shade the beauty of a couple of well-born
lotus-buds with bees sitting on them.—8.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) नितान्तं पीवरं नितान्तपीवरम् (सुसुपा) (2) आ
(समस्तात्) नीले अनीले (प्रादिः) आनीले मुखे यस्य तत् आनीलमुखम् (बहु)

(3) सनवीहयं सनद्वयम् (बहोवत्) (4) अमं (अमचं) रानि (अघियच्छानि) इति अमराः (उपपदतत्) अभि (सम्यक्) लीनी अभिलीनी (प्रादिः) अमरैः अभिलीनी अमराभिलीनी (इतीया तत्) तयोः (5) शीभनं कातं (जननं) ययोः ली सुजातो (बहु) तयोः or सुह्, जातो सुजातो (सुप्सुपा) तयोः (6) पङ्कं ज्ञयति इति पङ्कञ्जि (उपपदतत्) तयोः कोशी पङ्कजकोशी (षड्डीतत्) तयोः ।

Case-ending. (1) दिवेषु -भावाधिकरणे समभौ—“यस्य च भावेन भावलक्षणे” (V. notes on ज्ञाने, I. 22.) (2) पङ्कजकोशयोः - शंघे षड्डी—‘त्रियम्’ इत्यनेन सम्बन्धः ।

Synonyms.—(1) सन - “सनी कुषी” (अ०) (2) अमर—“मधुव्रती मधुकरो मधुलिखन्मधुपालिनः । द्विरफपुष्पलिङ्गध्वजटपदभमराक्षयः ॥” (अ०) ।

Different meanings.—(1) अमर - “अमरः कामुके भङ्गे” (मे०) (2) कोश—“कोशीऽश्वी कुटमस्य पात्रे दिव्ये खड्गविधानके । जातिकोशेऽर्ध-संघाते पेक्षां शब्दादिमेवह ॥” (मे०) ।

Derivation. (1) पौवरम् व्यं + व्वरच् (निपात्यते , ‘हिलरहलरः धीवरपौवरमांवरचीवरतीवरनीवरगडरकटुरसंघहराः’ (उ० १।१) [The eleven words mentioned above have been formed irregularly by व्वरच्] (2) गच्छत्सु --गम् - शिष्ट (7th c. p.) (3) तदीयम्—तद् + क् (4) सनः - सन् + चच् (कर्त्तरि) सनति (कथयति) यौवर्गादयम् or सन्वति (शब्दति) कामुकेः or “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” : १।१।१८ पा० १२२६ सि०) इति ‘चं’ प्रत्ययन सिध्यति [V. R. T. of Amarakos’a, N. S. P. Ed. P. 262.] (5) तिरचकार—तिरस + क् + लिट् + षच् (6) अमरः—अम् + करम्—‘अचिं कमिभमिचमि—’ (उ० १।१२१) or, it may be derived thus.—अम् + चच् = अच्—इहाम्भाषः—“गौदापीपरीशस—” (V. notes on चात्रस, Sl. 48, C. I.) अक् + रा + कः—“चातीऽनुपसर्गं कः” (V. notes on मन्वच्छात्र II, 10.) (7) अभिलीनी—अभि + ली + ङ (कर्त्तरि, 6th e. d.) This root is always ‘अकर्मिणः’ 31. 17

in many other places of Raghuvans'am-it is used as सर्वसंज्ञक by Kāṇḍa'sa. • (8) क्रीडवीः--कृड् + वञ् (6th c. d.) The alternative form is क्रीडवीः (9) श्रियञ्-श्रि + कृष् = श्रौः (2nd c. s.)— 'कृष्णवचिप्रच्छाद्यत—' (V. notes on वाक्, I. 1.). By the above rule ष of श्रि is lengthened.

Conjugation.—(1) कृ (to do &c.) V. I, 55.

Rhetoric.—The figure of speech is व्यतिरेक (V. I, 24.) . Generally things are compared with lotuses because their beauty is well-known. Here the उपमेय's are said to excell the उपमान's.

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ८ ॥

Prose order.—नृपः ससत्त्वां महिषीं, निधानगर्भां सागराम्बराम् इव, अभ्यन्तरलीनपावकां शमीम् इव, अन्तःसलिलां सरस्वतीं नदीम् इव, मन्यत ।

Explanation by use of synonyms.—नृपः (राजा दिक्षीपः) ससत्त्वां (महिषीं) महिषीं (कृताभिविकां राज्ञीं) निधानगर्भां (रवगर्भां) सागराम्बराम् इव (समुद्रवसनासुर्वीजिव) अभ्यन्तरलीनपावकाम् (अन्तर्निहितहुताश्रमां) शमीम् इव (सक्तुफलामिव) अन्तःसलिलाम् (अन्तर्जलां) सरस्वतीं नदीम् इव (तदाख्यां निजगामिव) अमन्यत (कुमुते) ।

Substance.—यथा समुद्रवसनायाः पृथिव्या गर्भे रवराज्यः सन्नि, यथा शमीतरोरभ्यन्तरे पावकः विद्यते, यथा सरस्वत्या अभ्यन्तरे जलं सुगुप्तं वर्तते, तथा

महिषीं गर्भं चमत्कौर्तिः । ज्ञेजस्वी पावनः पुत्रीऽसि । अतः नृपः तां पुत्रीं रघुगर्भां
पृथिवीमन्तःपावकां शमीमभ्यन्तरजलां सरस्वतीमिव च निन्दे ।

Change of voice. —नृपेण समत्वा महिषी निर्वाणगर्भां सागरान्वरा ...
अभ्यन्तरलीनपावका शमी...अन्तःसलिला सरस्वती नदी..... ।

Sanjivani. निधानेति । (नृपः) (समत्वाम्) आपन्नसत्त्वां गर्भिणीम्
इत्यर्थः —“आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्बद्धी च गर्भिणी” इत्यमरः (Cole. P. 142)
(महिषी) निधान निधिः गर्भं यस्याः ताः [निधानगर्भा] (सागरान्वरा)
समुद्रवसनः भूमिभित्थर्यः, तानि च “भूतवाती रघुगर्भा विपुला सागरान्वरा” इति
कोशः—अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः तान् [अभ्यन्तरलीनपावकां] (शमीमिव)
—शमीतरो वज्ररश्मि इत्यत्र लिङ्ग शमीगर्भादृष्टिं जनयतीति (अन्तःसलिलाम्)
अन्तर्गतजलां (सरस्वतीं नदीम् इव अमन्यत) एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वं तेजवित्त्वं
पावनत्वानि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

Sanjivani Explained.

आपन्नसत्त्वा ७ ७ —आपन्नसत्त्वा, पृथिवी, अन्तर्बद्धी, and गर्भिणी are syno-
nymous

शमीतरी ७ ७ ७ जनयतीति—There is fire in शमी tree It is indi-
cated by the fact that it creates fire from its core.

एतेन भाग्यवत्त्वं तेजवित्त्वं-पावनत्वानि विवक्षितानि—By the first उपमा,
the prosperity, by the second the energy and by the third the purity of the foetus is intended to be
spoken of.

Bengali.—नृपति अहःशय महिषीके रघुगर्भां समुद्रवसना उदीरुं कार, अह-
जीववहिः शमीरुं कार एव अहःशयिणीं सरस्वती नदीरुं कार काम करिजेव । ७ ॥

English rendering.—The monarch regarded the queen
with child in (her womb) as resembling the ocean-girdled
Earth with treasures in (her) bowels, (or) as *Sami* wood
with fire lurking within, (or) as the river *Saraswati* with
current underground.—9.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) निधानं गर्भं यस्याः सा निधानगर्भा ताम् (व्यधिकष बहुः) । So says Mallina'tha. But then by the rule "सप्तमीविज्ञेयके बहुक्रोही" the word गर्भं must be placed before, so the form should be गर्भनिधाना । How is Mallina'tha then to be defended ? The answer is by the Va'rttika 'गङ्गादिः परा सप्तमी' the सप्तम्यन्त word गर्भं comes after निधान । Similar instances are चन्द्रशेखर and ऊर्गनाभ, &c. Bhattoji, following काशिका, acknowledges व्यधिकरणबहुव्रीहि without any restriction. Va'mana accepts it in the following places although he does not say that it is inadmissible in other places.—"अवर्ज्या हि बहुव्रीहिः व्यधिकरणी जन्मदात्तरपदः" (का० सू० ५ प्रथिः २ अ० १९ सू०) । Va'mana says that when जन्मन्, भव, प्रभव, and उत्पत्ति, &c., are उत्तरपद, then व्यधिकरणबहुव्रीहि must be acknowledged. Mallina'tha follows काशिका । So instead of giving the विग्रहवाक्य as निधानं गर्भः यस्याः सा निधानगर्भा, he gives निधानं गर्भं यस्याः । [For particulars, V. notes on सावतपावहता, Sl. 21, C. II.] (2) सीगर्तः पद्म-पद्म-यस्याः सा सागरास्वरा (बहु) ताम् (3) अभ्यन्तरं लीनः प्रभ्यन्तरलीनः (सप्तमीतत्) तादृशः पावकः यस्याः सा अभ्यन्तरलीनपावका (बहु) ताम् । (4) अनः (मञ्चे) सखिलां यस्याः सा अनःसखिला (बहु) ताम् (5) नृन् पातीति श्रुपः (उपपद-तत्) (6) सख्येन सह वर्षाज्ञाना समुखा or सहसत्त्वा ताम् (तुल्ययोग बहु)— "वीपसर्जंगस्य" (६।१।२२ पा० ८५९ सि०) V. notes on सार्गलम्, I, 79.

Case-ending.—(1) माह्वीम्—उद्देश्योपमेयकर्मपदम् (?) सागर-स्वरा, शमीम् and सरसतीम्—विधेयोपज्ञानकर्मपदम् ।

Synonyms.—(1) सागर—(V. Sl. 32, C. IV.) (2) पावक—(V. अथ Sl. 5—9, C. I.) (3) शम्भो—“शम्भो सत्पुत्रता भिया” (अ०) (4) नदी—“अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी शैवलिनो तटिनी त्रिदिनी धनौ । खोतस्वती हीपवती सवती निखगापगा ॥” (अ०) ।

Different meanings.—(1) गर्भ—“गर्भो भूयोऽभंके कुक्षी सखी पनसकच्छके ।” (मि०) (2) अम्बर—“अम्बर न इदोर्ध्वोऽस्त्रि सुगन्धान्तरवन्ध्याः” (मि०) (3) सरस्वती—“सरस्वती सरिद्रिदि । वाचापगायां स्त्रीरवे गोवाग देवतधीरपि ।” (इ०) ।

पनस = the jack tree. शी = word.

Derivation.—(1) निधानम्—नि + धा + ल्युट् (करणे) (2) सागरः—V. Sl. 2, C. I.) (3) पावकः—पू + लुल् (कर्त्तरि) (4) सरस्वतीम्—सरम् + सत्पु + डौष् (2nd c. s. सकारस्य षवम्) (5) सङ्घिषीम्—सङ्घ + टिष् + डौष् (2nd c. s.)—“अविमर्शाटिष्” (उ० १४४५) (6) अमन्यत—मन् + खड्—त ।

Conjugation.—(1) मन—(V. I. 32.)

Allusion in शम्भो निपाथ्यन्तरलीनपावकाम्—स्तारकास्तुरवधाय देवप्रसादित-
धूर्जटिवंशे स्वतेजः पातयामास । पावकम् तत्तेजः स्याद्गुणशुभ्रं प्राक् रसातलं
ततः अथत्यपादपं पथात् शम्भोऽभ्यितवान् । देवान् कानि कस्यथे समन्तादिभिं
सन्धानान् शम्भोऽभिलीनमात्मीकयाशुक्रः । शम्भोऽभ्रपवेगनात् ऐशतेजसः ज्वलन-
निष्पित्तमुद्दिदि शम्भेवाग्निरिवापासं संवत्सिति । (V. Maha'bhāratam,
Anusāsana parvan, ch. 85.)

Once, in the Kṛita age, an Asura, Tāraka by name, grew in power through the boon of Brahma. He became the lord of the universe. The gods were forced to quit the heavens. They went to Brahma who told them that only a son begotten by Śiva could relieve them. Śiva's semen fell on fire. The fire-god, unable to bear its potency, fled into

the nether regions. He then entered into the *Ficus religiosa*, and then into the *S'ami*, which thence became his abode, because he was relieved of the burning sensation by entering into it. The gods found him out.

The site and position of सरस्वती—Saraswati rises from the *Hjma'laya* mountains and flows by the north-west corner of *Kurukshetra*. It passes by *Tha'nesvara* and then it is lost in the desert. It is said to meet the *Ganges* at *Preya'ga* (*Allahabad*), and bifurcate from the *Ganges* at *Triveni* (near *Magra'*) It falls into the *Dāmodara*.

Rhetoric.—The figure of speech is *मालोपमा* । [V. Rhetoric. II, 75.] The queen is compared with the Earth, the शमी tree, as well as the river *Saraswati*. The son in her womb is, therefore, likened to the rich treasures in the womb of the Earth, the fire, and the holy waters of the river *Saraswati*.

Parallel passage.—'दुग्धन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः । कुर्विहि तनूयां ब्रह्मन् । अग्निर्भां शमीमिव ॥' (V. अभिज्ञानशकुन्तलम्. ४ यथाङ्गः) ।

One of the *Calcutta* editors says that *सागराम्बरा* is not a proper name but is an adjective of *पृथिवी*. So he finds fault with *Mallinātha*. But *Mallinātha* has cited authority, viz., *कीष*, to show that *सागराम्बरा* may be used as a proper name. *Va'mana* takes the word for an adjective used as a noun.

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नत-
 भुं जीर्जितानाञ्च दिग्गन्तसम्पदाम् ।
 यथाक्रमं पुंसवतीदिकाः क्रिया-
 धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

Prose order.—धीरः सः प्रियानुरागस्य मनःसमुद्रतेः भुजाङ्गितायां दिनन्तसम्पदा च धृतश्च सदृशी. पुंसवनादिकाः क्रियाः यथाक्रमं व्यधत् ।

Explanation by use of synonyms—धीरः (शास्त्रज्ञः) सः (राजा) प्रियानुरागस्य (भाष्यांशेइत्य) मनःसमुद्रतेः (चित्तौदाय्यस्य) भुजाङ्गितायां (भुजबलेनानुद्धतानां) दिगन्तसम्पदाश्च (दिगन्तविभवानां) धृतश्च (पुत्री मे भविष्यतीति सन्तोषस्य च) सदृशीः (अनुभवाः) पुंसवनादिकाः (पुंसवनाप्रभृतौः) क्रियाः (कार्याणि) यथाक्रमं । यथाविधि व्यधत् । कृतवान् ।

Substance. भाष्यायां तस्य यादृशीराम. -यादृक् तस्य चित्तौदाय्यं--यादृश्यः तस्य बाहुबलाङ्गिताः सम्पत्तयः. पुंसस्य भाविजन्यतः यादृशस्य सर्वतोभूत तदनुभवाः पुंसवनादिका क्रिया स बुधोपमो रूपः यथाविधि स्म्यदितवान् ।

Change of voice. धीरश्च तेन.....सदृश्य .....व्यधीयन्त ।

Sanjivani.—प्रदिति । (धीरः) (सः) राजा. प्रियायाम् अनुरागस्य, श्लेषस्य [प्रियानुरागस्य] मनसः समुद्रते, चित्तौदाय्यस्य [मनःसमुद्रतेः] भुजेन, भुजबलेन, करिष्य वा ; अङ्गितायां [भुजाङ्गितायां] न तु वाणिज्यादिना—दिगन्तसम्पदा [दिगन्तसम्पदा] (च) (धृतः) पुत्रो मे भविष्यतीति सन्तोषस्य (च)—“धृतिर्धीमान्तरे धैर्यं ध्यात्वाध्वस्तुष्टिः” इति विश्वः—(सदृशीः) अनुभवाः—पुमान् मृतं चनेनेति पुंसवने, तत् आदिः यासां तस्य [पुंसवनादिकाः] (क्रियाः) (यथाक्रमं) क्रममनतिक्रम्य (व्यधत्) कृतवान् । आदिशब्देन अन्वलोभनसौमन्तोषयने शक्यते । अथ “मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवने यदृष्टः पुंसवनेषु चन्द्रमा युक्तः स्यात्” इति पारस्करः—“चतुर्थेऽनवलोभनम्” इति आश्वलायनः—“षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तोषयनम्” इति याज्ञवल्क्यः (याज्ञवल्क्यासेहिता) ॥१०॥

Sanjivani Explained.

न तु वाणिज्यादिना—Trade is degrading to the Kshatriyas. They should earn wealth by the prowess of their arms.
पुंसवने—It is a ceremony performed on the second or the third month of gestation.

आदिशब्दन * * यज्ञेन—By the word आदि, the ceremonies known as अशुक्लोभन and सौमन्तोन्नयन are to be understood.

“मासि द्वितीये * * * स्यात्”—In the second or the third month (of gestation) should be performed the rite of पुंसवन or on the day on which the moon combines with a male asterism. The male asterisms are कृत्तिक, विशाखा, अश्लेषा &c.

“चतुर्थेनेवलोभनम्”—The ceremony known as अनवलोभन is performed on the fourth month of gestation.

“षष्ठ्यष्टमे वा सौमन्तोन्नयनम्”—The ceremony of सौमन्तोन्नयन should be observed on the sixth or the eighth month of gestation.

The sum and substance of the verse is that the king performed the rites of पुंसवन, &c., with great *eclat*. He did it in a style befitting his love for his wife, his own breadth of mind, his wealth, and his joy at the birth of his son.

Bengali.—शायन प्रति यादृश अनुराग, चित्तैव यादृक् उदर्या, ब्रह्मवत् द्वारा अर्चित यादृक् निगद्यवापी विभन एव । पुत्र इडेवे एई बलिहा, यादृक् सख्ताव, उदमूरुपट (महियोर) • पू. अनदि क्रिया सेई धीर नृपाति यथाक्रमे सम्पादन करिलेन ॥ १० ॥

English rendering.—That wise monarch performed, in due order, the rites beginning with *Pungsatana*, (in a style) befitting his affection for his dear spouse, the loftiness of his own mind, wealth acquired by his own arms and extending to the (very) verge of the points of the compass, and (the measure of) his own gratification.—10.

Grammatical notes &c. &c.

Sama sa.—(1) प्रियायाम् अनुरामः प्रियानुरागः (सममौतत्) तस्य (2) सस्यक् उन्नतिः समुन्नतिः (पुंसुपा) भनसः समुन्नतिः मनःसमुन्नतिः (षष्ठीतत्) तस्याः (3) भुजाभ्याम् अर्जिताः भुजाजिताः (तर्तयातत्) तासाम् (4)

दिशाम् चत्वाः दिग्गत्वाः (पक्षीतत्) तेषु सम्पदः दिग्गत्सम्पदः (सप्तमीतत्) तासाम् (5) क्रमम् अनतिक्रम्य यथाक्रमम् (अव्ययीभावः) —V. notes on चासमुद्र I. 5—9. (6) पुंसवनादिकाः —(V. Sanjivani.)

Case-ending.—(1) प्रियाःनुरागस्य, मनःसमुन्नतः, दिग्गत्सम्पदां and धृतेः—तुल्यायं सदृशी शब्दयोगि यही पाश्चिमी । The alternative forms are प्रियाःनुरागेण, मनःसमुन्नत्या, दिग्गत्सम्पद्भिः and धृत्या । “तुल्यायंरतुलोपमाभ्यां तृतीयाःन्यतरस्याम्” (V. notes on प्रज्ञया, I. 15.) (2) यथाक्रमम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) धीर—V. I, 11.

Different meanings.—(1) धीर—‘धीरी धैर्यान्वितं स्त्रीरे बुधे कौर्व तु ऊहून् । स्त्रियां यवपदुल्यायाम् ।’ (म०) (2) धृति—(V. Mallina'tha) (3) क्रिया—V. III, 20.

Derivation.—(1) अनुरागस्य—अनु+रन्ञ्+सञ्, (भुवे, 6th c. s.) अचर्गं is changed into कचर्गं “सजाः कुञ्चिच्छताः” (अ१५१ पा० २८६३ सि०) (2) भुजः—V. महाभुजः I. 13. (3) धीरः—धी+रा+कः—“चाताःनुपसर्गं कः” (१२११ पा० २८२५ सि०) “धियं (बुद्धिं) राति चादत्ते इति or thus धी+ईर्+अच्—“कमंश्चक” (१२११ पा० २८१३ सि०) धियं (बुद्धिम्) ईरयति (ईरयति, निधाजयतीत्यर्थः) इति (3) पुंसवन्म्—पुम्स्+त्+ल्यट् (करणे)—पुमान् मूयते अनेनेति । (5) सदृशीः—V. सदृश in I. 15. (6) व्यधत्—वि+धा+ल्यङ्—त ।

Conjugation.—(1) धा—(V. I, 24.)

पुंसवनादिकाः—कप् is added to it in इङ्गुञ्चि by the rule—“शेषाद्विभाषा” (V. notes on व्यूहारत्न, I. 13.)

None of the expressions, प्रियाःनुराग, मनःसमुन्नत, दिग्गत्सम्पदा, मुक्ताङ्गित, and धृति, is unnecessary. Unless the king bears love for his wife, he cannot be desirous of performing any

ceremony. His love alone will not enable him to fulfill his wishes unless he has wealth to spend. Again, his heart must be broad before he can do justice to his love even if his wealth be vast.

सुरेन्द्रमादाश्रितगर्भगौरवात्

प्रयत्नमुक्तामनया गृहागतः ।

तथापचाराञ्जलिखिन्नहस्तया

ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

Prose order गृहागतः नृपः सुरेन्द्रमादाश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तामनया उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तथा ननन्द ।

Explanation by use of Synonyms. गृहागतः (गृहप्राप्तः) नृपः (राजा) सुरेन्द्रमादाश्रितगर्भगौरवात् (लीकपालांशानुप्रविष्टगर्भभारत) प्रयत्नमुक्तामनया (आयामन्यत्रविष्टरया) उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया (मय्यागार्थाञ्जलि-शियिलभुज्या) पारिप्लवनेत्रया (चक्षुललोचनया) तथा (महिष्या) ननन्द (जहर्ष) ।

Substance. अधुना कृत्विस्तारादिकु वर्णयति । लोकपालांशानुप्रवे-
शात् महिष्याः गर्भजया गृहीभार आसात्, यत् सा नृपे गृहागत तस्मिन्मार्थम्
अत्यायासंन आसनादत्यात् प्रज्ञाक, अप्रलिकरणे तस्य हस्तद्वय शिथिलमभूत्,
नेत्रद्वयञ्च अशिरतमिलनात्, चाक्षव्य भेजे । तथाविधा तामवलीक्य अविलम्बे गार्हं
पुचमुञ्च द्रव्यानि इति सत्त्वा राजा नितरां मुदमन्मभूत् ।

Change of voice. — गृहागतं नृपेण..... नृपेण ।

Sanjivani. — सुरेन्द्रमादति । (गृहागतः नृपः) सुरेन्द्राणां लोक-
पालानां मादाभिः प्रीतिः आश्रितस्य अनुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारत [सुरेन्द्र-
मादाश्रितगर्भगौरवात्] प्रयत्नेन मुक्तामनया आसनादत्यतया इत्यर्थः [प्रयत्नमुक्ता-
मनया] उपचारस्य अञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया [उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया] (पारि-
प्लवनेत्रया) तरलाद्या—“चक्षुःतरलं चेत् पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः (Cole.)

P. 277) (তয়া) সুদক্ষিণয়া (নন্দ)—সুরেন্দ্রমাধায়িত্ব্যত্ব মনুঃ—“ষট্টিভিষ
সুরেন্দ্রাণাং মায়াভির্নির্মিতৌ বৃষঃ” ইতি ॥ ১১ ॥

Sanjivani Explained.

ষট্টিভিষ সুরেন্দ্রাণাম্ * * * বৃষঃ—A king is made up of eight parts derived from the eight foremost ones of the deities. See II, 75.

সুভাসনয়া—The wife should rise from her seat to honour the husband and sit after he takes his seat.

পাবিপ্লবনেত্রা—Sanskrit poets often attribute to their heroines restless eyes. Eyes as restless as those of the gazelle are regarded by them as exceedingly beautiful.

Bengali.—রাজ্য গৃহনথো উপস্থিত হইলে, লোকপালপণ্ডের অংশায়ুঃশিষ্ট (উক্ৰতর) গর্ভভারহেতু, (মহিষী) কষ্টে আসন ত্যাগ করিয়া বস্ত্রারমান হইতেন,— রাজ্যের সম্মানপ্রদর্শনে বদ্ধাঙ্কলি হইতে গিয়া (তদীর) হস্তদ্বয় শিথিল হইয়া বাইত এবং নেত্রগুণল (বারংবার নিম্নোন্নত হেতু) চঞ্চল হইত। তাঙ্গুণীহ মহিষীকে অবলোকন করিয়া নৃপতি আনন্দ অশ্রুতর করিতেন ১১১ ।

English rendering. Arrived within the inner apartments, the monarch rejoiced at (the sight of) that spouse (of his) who left her seat with an effort in consequence of the heaviness of her womb filled with portions of the foremost deities, whose hands betrayed a languor in being folded for honouring him, and whose eyes seemed to be very restless.—11.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—সুরেন্দ্র ইন্দ্রাঃ (যৈভাঃ) সুইন্দ্রাঃ (সমনীতল্) তেয়াং মায়াঃ সুরেন্দ্রমাধাঃ (ষষ্ঠীতল্) তাভিঃ আয়িতঃ সুরেন্দ্রমাধায়িতঃ (ততীয়াতল্) তাঙ্গমঃ জর্মঃ সুরেন্দ্রমাধায়িতমর্মঃ (কক্ধা) তস্য গৌরবং সুরেন্দ্রমাধায়িতমর্মগৌরবম্ (ষষ্ঠী-

तत्) तस्मात् (२) प्रकृतः यत्रः प्रयवः (प्रादिः) तेन सुक्तं प्रयवसुक्तम् (तृतीया-
 तत्) प्रयवसुक्तम् आसन्नं यथा सा प्रयवसुक्तासना (बहु) वा सुक्तम् आसन्नं
 यथा सा सुक्तासना (बहु) प्रयवेन सुक्तासना प्रयवसुक्तासना (तृतीयातत्)
 तथा (३) गृहम् आगतः गृहागतः (द्वितीयातत्) (४) उपचारार्थः अञ्जलि
 उपचारञ्जलिः (शाकपार्थिवादिवात् मध्यपदलोपि समासः) वा उपचारस्य अञ्जलिः
 उपचाराञ्जलिः (अञ्जलामादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः) [V. Notes on
 धर्मपदौ, Sl. 2, C. II.] उपचाराञ्जली वा उपचाराञ्जलिना स्त्रियौ उपचारा-
 ञ्जलिस्त्रियौ (द्वितीया वा तृतीया तत्) तादृशी हस्तौ यस्याः सा उपचाराञ्जलि-
 स्त्रियवस्ता (बहु) तथा । (५) परिप्लवमेव पारिप्लवम्—पारिप्लवे नेत्रे यस्याः सा
 पारिप्लवनेत्रा (बहु) तथा अत्र पारिप्लवनेत्रा cannot have the alter-
 native form पारिप्लवनेत्रा in feminine. The rule is “स्वाङ्गाद्योप-
 सर्जनादसंयोगोपधात्” (४:१:५४ पा: ५१० सि:) । [If a स्वाङ्गावाचक
 be उपसर्जन, i. e., प्रधान or secondary, and if its last but
 one letter be not a संयुक्तवर्ण or conjoint, a compound
 having such a word as its last component admits डीष्
 optionally in its feminine form. The alternative feminine
 affix is टाप् । e.g. अतिकेशी, अतिकेशा ; चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्
 तु—सुरलपा । उपसर्जनात् किम्—शिखा] नेत्र is, no doubt, a स्वाङ्गावाचक
 word. It is, here, also an उपसर्जन because it is a component
 of the बहुव्रीहि compound and as such does not retain its
 prominence. But its उपधा or last but one letter is संयुक्त । So
 the compound पारिप्लवनेत्र cannot admit in feminine the
 affix डीष् । Such is the case with उपचाराञ्जलिस्त्रियवस्ता ।

**Sutras enjoining डीष् to बहुव्रीहि compounds ending
 in स्वाङ्ग components.**—“नासिकोदरोष्ठजहादनकर्णशङ्खाश्च” (४:१:५५ पा-
 ५११ सि:) [डीष् is optionally added to a बहुव्रीहि compound.

ending in नासिकर, उदर, चीर, जहा, दन्, कर्ण or शङ्ख । *E. g.* तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका &c. Though नासिका and उदर consist of more than two vowels yet they do not come under the scope of the prohibitive Sutra “न क्रीडादिष्वङ्गः” । Though the five words चीर, जहा, दन्, कर्ण, and शङ्ख are सर्वोदीपध, yet they admit डीष् optionally. But the prohibition “सह-नञ्विद्यमानपूर्वाच्च” is operative here. So we cannot have the form अनासिकी or सहनासिकी ।

The Varttikas are.—(1) ‘शङ्खावकण्ठेभ्या वक्तव्यम्’ [A बहुव्रीहि compound ending in शङ्ख, गात्र, or कण्ठ admits डीष् optionally in feminine ; *e. g.* स्वङ्गा, स्वङ्गा ; मुगावा, मुगावा ; मुकण्ठी, मुकण्ठा ।]

(2) ‘पुच्छाच्च’—[A बहुव्रीहि compound ending in पुच्छ admits डीष् optionally in feminine ; *e. g.* सपुच्छी, सपुच्छा ।]

The Varttikas which reject option.—स्वाङ्ग—‘कवरमणिविषशरेश्चो नित्यम्’—[बहुव्रीहि compounds made of पुच्छ preceded by कवर, मणि, विष or शर always admits डीष् । *e. g.* कवरपुच्छी मयूरी ।]

“उपमानान् पलाश पुच्छाच्च”—[बहुव्रीहि compounds made of पञ्च or पुच्छ preceded by its उपमान word always admit डीष् । *e. g.* उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सिता ।]

The following rules enjoin टाप् in feminine.—“न क्रीडादिष्वङ्गः”—(४।१।५५ पा० ५२२ सि०)—[Words ending in क्रीडा or words consisting of many vowels, do not admit डीष् even if the latter be स्वाङ्गवाचक and उपमर्जन । *E. g.* कल्याण-क्रीडा, मुञ्जघना ।]

“सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च”—(४।१।५७ पा० ५१० सि०)—[A बहुव्रीहि compound formed by सह, नञ् or विद्यमान, does not admit डीष् even if it ends in a स्वाङ्गवाचक component. *E. g.* सकेशा, अक्षी, विद्यमाननासिका ।]

“नखसुखात् संज्ञायाम्”—(४११५८ पा० ५१४ सि०)—[A compound, ending in नख, or मुख, does not admit डीष् provided the whole words are संज्ञा (proper names) ; e. g. मृपंपखा, गोरसुखा । संज्ञायां किम्—तास्यमुखी कन्या] ।

In the following places डीष् but not डीष् is added in feminine.—“दिकपूर्वपदान्डीष्” (४११६० पा० ५१५ सि०)— [A compound beginning with a word singifying दिक् and ending in a स्वाङ्गवाचक word admits डीष् instead of डीष् । / १. १. प्राङ्मुखी]

(6) दृन् पातीति दृपः (उपपदमसासः) ।

Case-ending.—(1) सुरन्द्रमावायितगर्भनीरवान्—हृती पद्यमी पाञ्चिकी—The alternative form is सुरन्द्रमावायितगर्भनीरवेण—“विभाषा गुण्येऽस्त्वियाम्” (V. notes on मोहान्, Sl. 2, C. I.) • (2) तथा—हृती श्यतीया ।

Synonyms.—(1) आसन—“पौठमासनम्” (अ०) (2) पारिप्रव—“चलन कम्पनं कम्पं चलं लीलं चलाचलम् ।” (Rest V. Sanjivani) (3) नेत्र—“लोचन नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टी च ।” (अ०) ।

Differents meanings.—(1) मावा—“मावा कर्णविभूषायां विभे सामे परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात् स्यादवधारणं” (मे०) (2) पारिप्रव—“पारिप्रवयाकुलि स्नात् चञ्चले च” (ह०) ।

Derivation.—(1) गौरवम्—गुरु + अण् (भावे) (2) आसनम्—आस + ल्युट् (अधिकरणवाच्ये) (3) उपवारः—उप + वार + घञ् (करणे) (4) विप्रः—खिट् + क्तः (कर्त्तरि) (5) जनन्द—नन्द + लिट्—एषू • (6) पारिप्रवम्—परि + प्र + अण् = परिप्रव । परिप्रव + अण् (प्रज्ञादित्वात्) ।

Conjugation.—(1) नन्द—(V. I, 57.)

कुमारभृत्वीकुशलेरनुष्ठिते

भिषग्भिराप्तेरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवीन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभितामिव ॥ १२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

अनुष्ठिप्ते—अनुष्ठिते (चा०) । गर्भभर्मणि—गर्भकर्मणि (दि०) गर्भवेश्मनि
(चा० व०) गर्भरक्षणे (चा०) । पतिः प्रतीतः प्रसवीन्मुखीम्—निरत्ययाय
प्रसवाय तस्य बीम् (चा०) ।

Prose order.—अथ कुमारभत्याकुशलेः आनेः भिषग्भिः गर्भभर्मणि अनु
ष्ठिप्ते (सति) पतिः प्रतीतः (सन्) काले प्रसवीन्मुखीं प्रियाम् अभितां दिवमिव
ददर्श । Mallinātha places 'पतिः प्रतीतः' after 'दिवमिव' ।

Explanation by use of synonyms.—अथ (अनन्तरं) कुमार-
भत्याकुशलैः (बालचिकित्सानिपतैः) आनेः (हितैः) भिषग्भिः (वैद्यैः)
गर्भभर्मणि (गर्भभरणे) अनुष्ठिते (कृते सति) पतिः (भर्ता) प्रतीतः (दृष्टः
सन्) काले (महिषीपत्ने—दृष्टमे सामि० आकाशपत्ने—शीघ्रावसाने) प्रसवीन्मुखीम्
(आसन्नप्रसूता) प्रियां (भाव्याम्) अभितां (सन्नातमेघां) दिवमिव (आकाशमिव)
ददर्श (दृष्टवान्) ।

Substance.—प्रसवकाले उपस्थिते बालचिकित्सानिपुणा हितकारका
वैद्याः चिकित्साशास्त्रविहितान् उपायानाश्रित्य गर्भपौषणमनुष्ठितवन्तः । आजीवनं
पीषिताशुभना फलिष्यतीति वृपतिरानन्दपरिभूतचित्ताः सन् प्रसवीन्मुखीं प्रियां
ददर्श । शीघ्रावसाने सन्नातमेघा अवतएव वर्षणोन्मुखी दीर्यथा निदाघतमानां
शोकानां गयनानन्ददायिनी स्यात् तथा सा आसन्नप्रसूता पत्नी अनपत्यतातप्तस्य तस्य
गयनवीरोनन्दं व्यधात् ।

Change of voice.—.....पदा प्रतीतेन.....प्रसवीन्मुखी प्रिया
अभिता बीः.....दृष्टे ।

Sanjivani.—कुमारवतिः (अथ) कुमारभत्या, बालचिकित्सा—“संज्ञायां
—वृत्तनिन्द” (शशरटा पा० १२०६) दि० इत्यादिना व्यप्—तस्यां कुशलैः

कृतिभिः [कुमारभृत्याकुश्रुः] “कृतौ कुश्रुः” इत्यमरः (Cole. p. 259.)—
 (आर्तः) इतिः (भिषग्भिः) वैद्यैः—“भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ” इत्यमरः (Col. p.
 152.)—गर्भस्य भर्माणि, भरणे [गर्भभर्माणि]—“भरणे पोषणे भर्म” इति हंसः,—
 “भृतिभर्म” इति शाश्वतः—भृषो भदिचप्रत्ययः—(अदृष्टिते) कृते सति (काले)
 दशमेऽर्थासि ; लन् खौ [प्रसवीन्मुखौम्] आसन्नप्रसवामिष्यर्थः—“सादृत्वाद् फले
 पुष्ये प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः (Cole. p. 360.) (प्रियां) भार्याम्—अधाणि
 अस्याः सञ्जातानि अभिता ताम् [अभिता]—“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच्”
 (५।१।३६ पा० १८३० सि०) इति इतच्प्रत्ययः—(दिवम् इव) (पतिः) भर्ता
 (प्रतीतः) दृष्टः सन्—“ख्यां दृष्टे प्रतीतः” इत्यमरः (Cole. p. 323)
 (ददर्श) दृष्टवान् । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः ॥ ११ ॥

Sanjivani Explained.

गर्भकर्मणि इति * * * औचित्यभङ्गः—If the reading be गर्भकर्मणि,
 then the ceremony known as गर्भाधान would be denoted.
 As this ceremony should take place first of all, *i. e.*, be-
 fore conception, its mention after the rites of पुंसवन, &c.,
 which take place after conception, would be improper.
 The reading गर्भकर्म is not open to this objection. It
 simply means the nourishment of the fœtus which
 can take place properly after the ceremonies of
 पुंसवन, &c., have been performed.

कुमारभृत्या—The treatment of children. It is one of the
 eight topics of which S'as'ruta treats: these are
 शल्य (extraction of foreign matter from the body,
 including obstetrics, by means of instruments), शलाका
 (treatment of the diseases of those limbs of the body
 which are above the shoulders, *viz.*, ears, eyes,
 nose, tongue, mouth, lips, &c.), कायचिकित्सा (treat-
 ment of fever, diarrhœa, phthisis, insanity, epilepsy,
 and other diseases affecting the whole body), भूतविद्या

(treatment of diseases due to the influence of the deities, Asuras, Gandharvas, &c., as also of the planets, &c.), कौमारभक्ष्य (treatment of infants), अमद (treatment of poisons admitted into the body through bites and other causes), रसादमत्तत्त्व (medicines that prevent the effects of age), and वाजीकरकत्त्व (aphrodisiacs). Though no child is as yet born, there is no impropriety in employing specialists in the treatment of infants. They can help the development of the foetus in a proper way.

“कृती कुशलः”—The whole text is—

प्रवीणं निष्पाभिज्ञः विशनिष्पातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥

Each means 'skilful' or 'conversant'.

“भरणे पोषणे भर्तुः”—भर्तुः means भरण (maintenance) and पोषण (nourishment).

“स्यादुत्पादे * * * गर्भमाचरे—पुंसव means procreation, fruit, flower, as well 'the act of bringing forth'.

संज्ञार्थां सतीजनपदेत्यादिना क्वप्—The क्वप् which is added to स is determined by the Sutra 'संज्ञार्थाम् * * * ञ्' अञ् preceded by सम्, सद् by नि, पद् by ञ्नि, मन्, विद्, सु, शब्, भ् and इ (ण्) admit क्वप् to mean संज्ञा ॥ So स admits क्वप्, because भव्या is a संज्ञा ।

“तदस्य सञ्जातां तारकादिभ्यः इतच्”—The तदित् affix इतच् is added to तारका &c., to mean 'तारका &c., are born in it'.

Bengali.—अनष्टर बालचिकित्सानिष्पुण इतिकर वैभवपुत्र उर्ध्व शिखर पोषण कर्षा साधन कराले, * खानी प्रकृष्ट इत्या काले आसन्नपुत्रवा महोत्सव (प्रीत्यावसाने) सञ्जातकृत्वा (अतएव वक्षणेः र्त्वी) सञ्जातकृत्वा अत्र दम्पन कश्चित् जागिजेन । १० ।

English rendering.—The acts for the protection of the foetus having been performed by trusted physicians well-skilled in the treatment of infants, the husband, filled with joy, saw, in due season, his beloved (wife) about to bring forth like a cloudy sky (in the season of rains).—12.

Sama'sa.—(1) कुं (पृथिवीं) मारयति (पुत्र्यां ताडयतीति) कुमारः (उपपदसमासः) कुर, कुम्भितः मारः (कन्दर्पः) यस्य सन्धर्वः (वङ्ग—कार्त्तिकपत्रे) [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. 19.] कुमारस्य भृत्या कुमारभृत्या (पठोतत्) कौ (पृथिव्यां) शलन्ति वृद्धिप्रभावात् or, कौ शलन्ति चालयन्ति राजकाव्याणि (णिच् is understood in this case), or, कौः पापात् शलन्ति, अपगच्छन्ति वृद्धिविभावात् इति कुशलाः (उपपदसमासः) [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. p. 407—408.] कुमारभृत्यायां कुशलाः कुमारभृत्याकुशलाः (मनसोतत्) तेः (2) गर्भस्य भसं गर्भभसं (पठोतत्) तक्षिन् (3) उद्रतं मुखं यस्याः सा उन्मखी or उन्मुखा (वङ्ग) 'प्राग्भ्या धातुजस्य'—(V. notes on उदवाङ्ग, Sl. 3, C. I.) । For उन्मुखा and उन्मखी, [V. "स्वाहावीपसर्जनात्—" on कातराक्षी in II., 52.] प्रसवे उन्मुखी प्रसवीन्मुखी (समसात्) ताम् ।

Case-ending.—(1) भिषग्भिः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (2) गर्भभसंणि—भावान्कारणे सप्तमी (3) द्विवन्—विधेयोपमानकर्मपदम्, 'प्रियाम्' इत्युद्धृष्टोपमेयकर्मपदस्य ।

Synonyms.—(1) प्रतीत—'प्रतीतिं प्रथितव्यातविक्षिप्तज्ञातवियुताः' (क्र०) (2) दिव्—(V. Sl. 2, C. III.) (3) भिषग्—'रोगहायिणोऽपि भिषग्भ्यो चिकित्सके' (प०) ।

Different meanings.—(1) कुमार—'कुमारः स्वान् शुकं स्कन्दे युवराजेश्वरारक्तं । बालकं वरुणद्वी नाम ह्ययोज्जात्यकाक्षणे ॥' (मे०) (2) कुशल—'कुशलः शक्तिं विद्मः । जेभे च सुकृते चापि पर्यन्तौ च नपुंसकम्' (वि० मे०) (3) भसन्—(V. Sanjivani.) (4) गर्भ—(V. Sl. 11, C. III.)

Derivation.—(1) कुमारः—कुमार+अच् or कु+मारि+अण् (2) भृत्या—भृत्या+क्यप् (भावे) टाप् (3) भिषग्भिः—भिषग्+यक् (कङ्गादिभ्यः) = भिजज्य । भिषग्+क्विप् = भिषक् (3rd c. p.) "यस्यहलः" (६।४।४। पा०

२६११ मि०) (4) कृशर्कः—कृ+शल्+अच् (कर्षरि, 3rd c p.) but not कृश+का+कः (V. Our remark) (5) भर्मणि—(V. Sanjivani) (6) प्रतीतः—प्रति+इ (ण्)+क्तः (कर्षरि) (7) दृशं—दृश्+लिट्+णञ् (९) दिवम् (V. Sl. 2, C III) (9) अभिताम्—अप्+भ+कः (मन्विभुजादित्वात् ष=अभ—पषोदरादित्वात् 'बेकारस्य लीपः or अभ्+अच् or नञ्+भन्ञ्+ड, —“अन्वैवपि दृश्यते” (V. notes on परिस्त्रीकृत—Sl. 30, C I) न भग्दन्ति आपां यस्मात् ‘न भग्दन्ति यत्संभ्यां जलाव्य-भाणि तावतः’ इति स्वामिसृष्टौ । अभ is found in शिशुपर्वलघुष ‘ममवा-वनीषनमदभमराणि’ (Sl. 73, C VI) [V. R. P. of Anurakos’a, N. S. P. Ed. p. 30 and foot notes] अभ+इतच्+टाप् (2nd c. s.) —‘तदस्य स तं’ ।

Conjugation. -- 1) दृश (V. Sl. 15, C I) इ(ण्) (V. Sl. 5-) C. I.)

Force of अभ is चानन्त्ये - ‘भूषार्थो संशयं स्यातामधिकारि ऋव मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रशक्तान् स्वारभ्यमनुशयं ।’ (म०) ।

* आत - Mallinatta gives हित as its synonym. It literally means विशुद्ध । In fact those, who are benefactors, must be trust worthy । (विशुद्ध) ।

कुमारभृत्या ‘कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणघातीघोरदोषसंशोधनार्थं दृष्टसत्व-यहसमुत्पानाच्च आधीनामुपशमनार्थम्’ (मृशत ।)

[कौमारभृत्य is necessary for the purpose of nourishing both born and unborn children, and purifying the fault of the nurse’s milk ; and for allaying infantile diseases born of vitiated milk or of the action of plaques, &c.]

पुंसवनादिकाः क्रियाः--The rites performed during gestation are पुंसवन held on the first fortnight of the third month, and मौसलकरण or मौसलोन्नयन held on the fourth, the sixth, or the eighth month. (See Gobhilaagrihyasutra, Part II, Chapters

यद्देहतः पञ्चभिश्चसंश्रये-

रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

असूतं पुत्रं समये शचीसमा

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

मूलस्य पाठाकरम् ।

• संश्रयेः—संस्थितैः (चा.)

• पुत्रं—तनुम् Nānd.—foot notes.

• अक्षयम्—अक्षतम् „ „ „

Prose order.—ततः शचीसमा (सा) त्रिसाधना शक्तिः अक्षयम् अक्षयम् इव, समये, उच्चसंश्रयेः अमूर्यगैः पञ्चभिः यद्देः सूचितभाग्यसम्पदं पुत्रम् असूतं । Mallinātha places त्रिसाधना.....इव, after. पुत्रम् and समये after शचीसमा ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (अनन्तरं) शची-
समा (इन्द्राणीतुल्या) (सा) त्रिसाधना (प्रभावादित्रिसाधनत्रयसम्पन्ना) शक्तिः (नृपतेजः)
अक्षयम् (अविनश्यत्) अर्थमिव (विभवमिव) समये (यथाकाल, दशमे मासीत्यर्थः) ;
उच्चसंश्रये. (तुङ्गस्थानगैः) अमूर्यगैः (अनन्तमितैः) पञ्चभिः (पञ्चसंख्यकैः) यद्देः (शुक्रा-
दिभिः ज्योतिर्भिः) सूचितभाग्यसम्पदं (ज्ञापितभाग्यविवर्ध) पुत्रं (तनयम्) असूतं (सुषुप्तं) ।

Substance.—प्रभावमेतौत्साहाय्यकसाधनत्रयसम्पन्ना • स्वजशक्तिर्यथा
नृपतेरविनश्यत् विभवं जनयति, तथा इन्द्राणीतुल्या सा सुदक्षिणा दशमे मासि
ससुप्तस्थिते परमसौभाग्यशालिनं तनयमेकं जनयामास । तस्य जननसमये यद्दे-
पञ्चकं सूर्यात् विप्रकण्ठम् अतएवानलमितमुच्चस्थानस्थितश्चासीत् । तेन तत्-
पुत्रस्यातुल्यभाग्यसम्पत् सूचितार्थम् ।

Change of voice.—....शचीसमया त्रिसाधनया शक्त्या अक्षयः अर्थः
.....सूचितभाग्यसम्पत् पुत्रः असूतः ।

Sanjivani.—यद्देरिति । (ततः) शक्त्या, इन्द्राण्या ; समा (शचीसमा)—

“इन्द्राची” इत्यमरः (Cole. p. 8.) सा, सुवचिषा (समर्थः) प्रवृत्तिकाशे सति, दृष्टमे मासि इत्यर्थः,—‘दृष्टमे मासि जायते’ इति श्रुतिः—(उच्चसंशयैः) तुङ्गस्थानगैः (चतुर्थ्यैः) चनसमितैः—कैषित् वचासशब्दं (पञ्चभिः यज्ञैः) सूचिता भाग्यसम्पत् यस्य तं [सूचितभाग्यसम्पद] (पुत्रं), वीचि प्रभावमन्वीत्साहाय्यकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः सा विसाधना (शक्तिः)—“शक्त्यात्मनः प्रभावीत्साहमन्मजाः” इत्यमरः (Cole. p. 195,—‘चचयम् चयम् इव चसत्’) । षूङ्प्राचिगर्भभिनीचने इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते, तस्माद्वातोः कर्करि लङ् । चर्चदमनुसन्धेयम्—“अजहवम-स्यमाहनाकुम्भीरा भववचिञी च दिवाकरादितुहाः । दशशिखिमनुयुं कतिवीन्द्रिया-श्रैखिनवकविंशतिभिर तेष्वनीचाः” (उच्चजातके) इति ॥ मर्यादीनां सप्तानां यज्ञाणां मेघहवभादयीराशयः श्लोकीकक्रमविशिष्टाः उच्चस्थानानि । मन्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तदीर्घं अपि दृष्टमादयो राशिभिर्जाशा. यथाक्रमम् उच्चेषु परमीशा नीचेषु परमनीचा इति जातकयोकार्थं । चर्चाश्रैखिणीभागः । यथाह नारदः—“वि शशागात्मकं लग्नम्” इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्यज्ञाणामक्षयगी नाम । तदुक्तं लघुजातके—“रविशालमयी योगी विद्योगक्षूदयोभवुत्” इति । ते च स्त्रीशस्याः फलानि, नासना नाप नीचगाः । तदुक्तं राजमहाङ्ग—“स्त्रीश्चै पृथं ज्ञस्वकेऽहं सुहृदमे पादं विहृभेऽस्यं युभं खेखरेन्द्रः । नीचस्यायी नासगी वा न किञ्चित् पादं नूनं स्वविकीर्षं ददाति ॥” इति । तदिदमाह कविः—“उच्चसंशयैर-सूर्यमैः” इति च । एवं सति यस्य जन्मकालं पञ्चप्रभृतयो यज्ञाः स्त्रीशस्याः स एव तुङ्गा भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—“सुखिनः प्रीलष्टकाय्यां राजप्रतिरूपकाय राजानः । एकद्विविचतुर्भिर्जायन्तेऽत. परं दिव्याः ॥” इति तदिदमाह पञ्चभि-रिति ॥ १३ ॥

Sanjivani Explained.

The wife of Indra has three names पुलोमजा (as she is born of Puloman), इची, and इन्द्राची ।

शक्तयः • • • प्रभावीत्साहमन्मजाः—शक्ति (Power) is threefold, born of might, effort, and counsel.

Royal power depends upon the might of the king, his efforts, and the intelligence of his councillors.

विसाधना शक्तिः—Power born of the three elements of might, &c.

पुङ् प्राथिगर्भं विमीचने ... * * कर्त्तरि लङ्—म admits लङ् in कर्त्तृवाच्ये । It is, here, transitive and चात्मनेपदी । It means 'to bring forth.' See notes on प्रसृतः in I, 12.

अथैदमनुसन्धेयम्—Here the following should be noted.

अत्रदशमः * * * तृद्वाः—The Hindu astronomers have twelve divisions in their zodiac. They are मेष (Aries), वृष (Taurus), मिथुन (Gemini), कर्कट (Cancer), सिंह (Leo), कन्या (Virgo), तुला (Libra), वृश्चिक (Scorpio), धनु (Sagittarius), मकर (Capricornus), कुम्भ (Aquaris), and मीन (Pisces). Each of the divisions consists of $2\frac{1}{4}$ नक्षत्र's (or asteric groups), and is called a राशि । Each राशि is divided into 30 degrees. Each degree is called an अंश ।

When the sun comes in मेषराशि, i.e., when it occupies the space which is occupied by the asteric groups अश्विनी, भरणी and a fourth part of ज्येष्ठा, it is said to be in ascendancy or is exalted. वृष is the exalted place of मीन, मकर of मङ्गल, कन्या of बुध, कर्कट of ब्रह्मरक्षि, मीन of शुक्र, and तुला of शनि ।

The seventh राशि from the exalted one is the debilitated house of the particular ग्रह । Thus तुला is the नीच स्थान or the debilitated house of the sun. On the month of Vaisākha the sun remains in मेष राशि, and on कार्तिक it comes in तुला । On वैशाख it is said to be exalted, and on कार्तिक debilitated.

दशशिखि * * * तेषु नीचाः—दश means दशमांश । शिखिन् means 'fire' which being three, the word here, stands for द्वितीयांश ।

मनुयुञ् means अष्टाविंशतितम अंश for मनु's are fourteen in number and युञ् means double. ($14 \times 2 = 28$).

तिथि's are fifteen in number.

So तिथि stands here for fifteen. Hence it means पञ्चदशांश ।

इन्द्रिय stands for पञ्चमांश as the इन्द्रिय's are five in number.

विंशत्यक means twenty-seven. So it stands for सप्तविंशतितमांश ।

विजति means विजात ।

सप्त means the seventh राशि ।

The tenth degree of Aries is the Particular Exaltation of the Sun, and the tenth degree of Libra is its Particular Debilitation. The third degree of Taurus is the Particular Exaltation of the Moon, and the third degree of Scorpio is its Particular Debilitation. The twenty-eighth degree of Capricornus is the Particular Exaltation of Mars, and the twenty-eighth degree of Cancer is its Particular Debilitation. • The fifteenth degree of Virgo is the Particular Exaltation of Mercury and the fifteenth of Pisces is its Particular Debilitation. The fifth degree of Cancer is the Particular Exaltation of Jupiter and the fifth degree of Capricornus is its Particular Debilitation. The twenty-seventh degree of Pisces is the Particular Exaltation of Venus and the twenty-seventh degree of Virgo is its Particular Debilitation. The twentieth degree of Libra is the Particular Exaltation of Saturn, and the twentieth degree of Aries is its Particular Debilitation.

• अंशः * * इति—In the verse quoted from Vrihadjātaka, the word अंश means the 30th part or one degree of a राशि । Nārada says—“A राशि consists of thirty divisions, each called an अंश or degree.”

मूर्यप्रत्यभिनिर्गङ्गाणामसमयी नाम—The conjunction of a planet with the Sun is called its अल । It is said in Laghujātaka “Combination with the Sun is the अल of a ग्रह ; separation from the sun is its लक्ष्य ।”

[N. B. All planets remaining within fifteen degrees of the Sun on both sides are said to be अलमित or set.]

ते श्रीशुक्राः * * नीचगाः—Planets yield prosperity when they are in exalted positions. When they are in debilitated positions, or when they are अलमित, they cannot exercise any beneficial influence. They then produce evil effects.

নদুর্গা রাজস্বনাথে * * * বহি—It is said in রাজস্বনাথ—“A যজ্ঞ produces its full effect when it is in Particular Exaltation, half in its own house, a quarter in a friendly house, one-eighth in an unfriendly house. When it is in Particular Debilitation, or when it is said to set, it produces no effect. In its Joy house it produces three-fourth of its effects.

We will illustrate it in the case of the Sun. The Sun's own house is the last ten degrees of Leo and the first twenty degrees form its বিক্রম or Joy house. The freindly houses of the Sun are the houses of his freindly planets. His freindly planets are the Moon, Mars, and Jupiter. Cancer is the house of the Moon. Aries and Scorpio are the houses of Mars. Sagitarius and Pisces are the the houses of Jupiter.

The enemies of the Sun are Venus and Saturn and Mercury provided it is conjoint with the Sun. The houses of Venus are Taurus and Libra. Aquaris and Capricornus are the houses of Saturn. These are the unfreindly houses of the sun.

যস্য জন্মকালি * * * ভবতি—At the time of whose birth, five constellations are in ascendancy or exalted, he is said to be exceedingly influential and prosperous.

নদুর্গা কটম্বীয়ি * * * বহি—Indeed, it is said in কটম্বীয়ি—If one যজ্ঞ be exalted at the time of one's birth one becomes happy. If two, one achieves marvellous feats; if three, one becomes as influential as a king; if four, one becomes a king. If more than four constellations are in ascendancy at one's birth, one is regarded as a celestial.

We are indebted to our freind, the learned astrologer, Atul Krishna Mookerjee, for explanation of this astrological passage.

Bengali.—অনন্তর সাধনক্রমবিস্তৃত রাজস্বজি যেরূপ অক্ষর বিতর্ক প্রসব করে সেইরূপ ইজ্রাণীতুলা। (সেই অধিকারী) যথাসময়ে একটি পুত্র প্রসব করিলেন। (তাহার)।

कनकवस्त्रे) उक्तं ह्यनहं एव चर्वा वाग अबलमित्प्र अहणकक सेहै पूत्रेण कानामन्पद
रुचिउ करिवाहिन । १३ ।

English rendering.—In due time, she who was like unto S'achi (herself) brought forth a son whose wealth of luck was indicated by five planets occurring in exalted position and not overcast by the Sun, like power acquired by triple means (producing) inexhaustible wealth. 13. •

Grammatical notes, &c., &c.,

Sama'sa.—(1) सम्प्रत्ययः संशयः (सुप्सुपा) उच्चः संशयः, येषां ते उच्च-
संशयाः (बहु) तैः (2) न मूर्ध्यागाः अमूर्ध्यागाः (नञ्त्तत्) तैः (3) सम्प्रत्यये इति सम्प्रत्य,
भाग्यस्य सम्प्रत् भाग्यसम्प्रत् (बहुीतत्) सचिता भाग्यसम्प्रत् यस्य स सचिताभाग्य-
सम्प्रत् (बहु) तम् (4) शच्या समा शचीसमा (तृतीयातत्) (5) चिसाधना—(V.
Sanjivani). (6) अविद्यमानः अद्यो यस्य सः अद्ययः or अविद्यमानद्ययः (बहु)
तम्—'नञीऽन्त्यर्थांनाम्—' (V. notes on अनन्त्यर्थांनाम्, Sl. 30, C. I.)

Case-ending.—(1) ततः—'परम्' इत्यध्याहार्यकालवाहिशब्दयोर्गात्
पञ्चमी । "तेन संप्रति देवकालवृत्तिना योगेऽपि भवति" (V. Vritti on २।३।२६
पा. ५२५ सि.) See मत्तः in I, 66. (2) यद्देः—अनुज्ञो कर्त्तरि तृतीया—'सचिता'
इत्यस्य (3) शक्तिः—विधेयीपमानकर्त्तृपदं 'शचीसमा' इत्युद्योऽपिपमैयकर्त्तृपदस्य
(4) अर्थम्—विधेयीपमानकर्त्तृपदं, 'पदम्' इत्युद्योऽपिपमैयकर्त्तृपदस्य ।

Synonyms.—(1) शची—'पुत्रीसजा शचीन्द्राणी' (अ.)

1 2 3 4 5 6 •

(2) मूर्ध्या—'मूरमूर्ध्यांर्यंसादित्यहादभास्मदिवकराः ।

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभकराः ॥

भास्मदिवस्वत्समात्रहरिदशी चन्द्रमयः ।

विक्रमं माकं मार्त्तं मिथिराहं पूषणः ॥

द्युमचिकारचिर्मिचिचभास्विरीचनः ।

विभाजसुयं हपतिस्त्रिर्वापतिरहंपतिः ।

भाजुर्हंसः सहजासकपणः सविता रविः ॥' (अ.)

- Different meanings.**—(1) यह—¹यद्ही²ऽनुग्रहनिर्वन्धयद्देषु³ रक्षी-
⁴यमे । ⁵सूर्यादौ पूतनादौ च संदिकैयोपरागयोः' (वि.) (2) समय—'समयः
¹श्रवणाय²च³ तथा धिधि । क्रियाकारि च निर्देशे संकेते कालभाषयोः ॥' (मे.)
 (3) शक्ति—'शक्तिरस्त्रान्तरि गीर्थ्यामुत्साहादौ बलि स्त्रियाम् ।' (मे.) (4) अर्थ—
 (V. Sl. 1, C. I.)

Derivation.—(1) यहः—यद् + अप् (कर्मणि, 3rd c. p.)—'यद्-
 इहनिधिगमश्' (३।३।५८ पा. ३२३४ सि.) [The roots यद्, इ, इ, निर् + चि,
 and गम् take अप् in कर्मवाच्य] or thus,—यद् + अच् (कर्त्तरि, 3rd
 c. p.)—'विभाषा यद्ः' (३।१।१४३ पा. २६०५ सि.) [यद्, optionally
 takes च] The form is then याद् which means जलचर । By
 अच् the form becomes यह् which means रव्यादि] (2) अमृत्यगैः—
 अ + क्यप्—निपात्यते = मृत्यः—'राजमयमृत्यमृषीद्य'— (V. Deri. Sl. 2,
 C. I.) मृत्य + गम् + उ (3rd c. p.) न + मृत्यगैः (3) पुत्रम्—V. I, 91,
 (4) अमृत—म् + लट् + त । (5) सूचिता—सूञ्ज + क्त (कर्मणि) + टाप् ।

Conjugation.—(1) सू—(V. Sl. 12, C. I.) (2) सूच—(to
 express) सूचयति (लृट्) सूचयामास &c. (लिट्) अमसुचत् (लृङ्) सूचयिता
 (लुट्) सूचयिष्यति (लृट्) सूचितः (क्तः) ।

Parallel passage.—'सा भूधरीषामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुद-
 पादि भव्या । सम्यक्प्रयोगदपरिचतायां नीताविदीत्साहयणेन सुकृत् ॥'
 (V. Kumārasambhavaṅ, I, 22).

Remark.—This verse shows that Kalidāsa was conversant
 with astronomy and astrology. He might not have been a
 profound astronomer. Indeed, Jyotirvidābharana, which tradi-
 tion ascribes to him, does not afford proofs of his solid

knowledge of the science. Jyotirvidābharana is regarded by many modern scholars as a spurious work of some later astronomer. In deference to them we say such verses rather go to support the tradition and disprove their theory.

द्विः प्रसिद्धमरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणाचिह्नविरम्भिराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

मूलस्य पाठानुरम् ।

द्विः—इतम् (पा०)

Prose order.—तत्क्षणं द्विः प्रसिद्धः, सुखाः मरुतः ववुः, अपिः प्रदक्षिणाचिः (सन्) द्विः आददे—इत्यं) सर्वं शुभशंसि बभूव । Mallinātha places 'सुखाः' after 'मरुतः' ।

Explanation by use of synonyms.—तत्क्षणं (तत्कालं) द्विः (ककुभः) प्रसिद्धः (प्रसन्ना बभूवः) सुखाः (मनीहराः) मरुतः (पवनाः) ववुः (प्रवहनिभ्य) अपिः (इताग्रनः) प्रदक्षिणाचिः (दक्षिणातिग्रः, सन्) द्विः (घृताइतिम्) आददे (स्वीचकार) इत्यं—सर्वं (निश्चितं) शुभशंसि (युधपूजकं) बभूव (आसीत्) ।

Substance.—कुमारस्य जन्मसाधयेव सर्वा दिव्यनिर्मला बभूवुः । सुखस्यर्थाः पवनाः समन्तात् प्रववुः । इताग्रनय दक्षिणदिगभिमुखं शिखाकृतां विचारयन् घृताइतिं जयाह । इत्यं सर्वं शुभपूजकमासीत् । नैवदिव्यं यतः तादृशानां महादुष्वाचां जन्मना लोकानां सर्वविधममङ्गलं निरस्तं गतं शुभसञ्चारी भवं भवति ।

Change of voice—...द्विभिः प्रसिद्धे सुखैः मरुभिः ववुः, अपिणा प्रदक्षिणाचिंया...सर्वेषु शुभशंसिना बभूवै ।

Sanjivani.—द्विश्च इति । (तत्क्षणं) तन्निम् चर्थ—“कालाभ्युदयस्य-संकीर्णं” (११३५ पा. ३५८ सि.) इति त्रितीया (द्विः) (प्रसिद्धः) प्रसन्ना बभूवुः । (मरुतः) वाताः (सुखाः) मनीहराः (ववुः) । (अपिः, प्रदक्षिणाचिः) सन् (द्विः)

(बादरे) स्त्रीषकार—इत्य—(सर्वे) (समस्तसि) यमसूचकं (समुत्) । (हि) तद्युधि
(तादृशा) रसप्रकाराणां (भवः) जन्म (लीलाभ्युदयाय) भवतीति शिवः । ततो देवा
अपि समुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

Sanjivani Explained.

प्रदक्षिणाधिंस—With its tongue of flame inclined towards the right side of the priest.

“कालाभ्युदयान्तसंयोगि”—See अथमावम् I, 73.

Bengali.—उनद्वय उग्र हईबायाहई पिक सकल निर्मल हईल। स्वर्णर्ष बायु
अवाहित हईते जागिल। अग्नि (छातार) कृपिण पार्वीतिमुधे निषा विस्तार करिण।
युताहति ग्रहन करिते जागिलेन—(एईरूपे) सकलहे मजल मुटना करिते जागिल—
कारण, उग्रमृग (महास्रकमणेर) उग्र लोकहितकरहे हईछा थाके । १४ ।

English rendering—All the points of the compass became clear (or cloudless); delightful breezes blew; fire, with flames turning towards the right, received libations of clarified butter; at that moment, everything became good-betokening, since the birth of such beings is for the prosperity of the world.—14.

Grammatical notes, &c., &c.

• **Sama'sa.**—(1) प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् (अव्ययीभावः)—निपातनात् समासः—प्रदक्षिणम् अर्चिः यस्य स प्रदक्षिणाधिंसः (बहु) (Peculiarity V. प्रदक्षिणी-कृत्य, Sl. 71, C. II. ; *प्रदक्षिणक्रियाङ्ग्याम्, I, 76). (2) यमं शंसतीति यम-शंसि (उपपदसमास) (3) स एव अथः तत्कथः (कर्मधा) तम् (4) अभिगतः उदयः अभ्युदयः (प्रादिः) लीकानाम् अभ्युदयः लीलाभ्युदयः (बहीतत्) तस्यी ।

Case-ending.—(1) तत्कथम्—कालस्याव्यन्तसंयोगे द्वितीया—(V. अथ-मावम्, I, 73.) (2) लीलाभ्युदयाय—तादर्थ्ये चतुर्थी or 'कूपि सम्यगमाने च' (१।४।४४ पा. वा.) इति चतुर्थी । V. शर्मथे ; I, 69. (3) तादृशाम्—शिवे बही or "कर्तृकर्मथीः कृति" इति युष्मात् 'भव' इति कृदन्तस्य चतुर्थी कर्तृणि बही ।

Synonyms.—(1) दिग्—‘दिव्यल ककुभः काष्ठा चाग्राय इरितय ताः’ (च.) (2) मरुत्—(V. H, 10.) (3) अचिम्—‘वह्निं ह्यधीर्जालकीलावचिं हँतिः शिखा स्थियाम् ।’ (च.) (4) अघि—(V. Sl. 5—9, C. I.)

Different meanings.—(1) अचिम्—‘अपाचिंमंयूखशिखयोर्नना’
1 2 3 4 5 6

(मि.) (2) भव—‘वेनेशसंसारे सत्त्वायां प्राप्तिजननीः’ (मि.) (3) लीक—‘लीकस्त भवने जने’ (च.) ।

Derivation.—(1) प्रसिद्—प्र + सद + लिट्—उच् (2) मरुतः—मृ + उक्तिः (1st c. p.)—‘मरीरुतिः’ (उ. १।१४) (3) वदः—वा + लिट्—उच् (4) सुखाः—सुख (उ. प.) + अच् पचादित्वात् सुखयति ये ते ; or सुख + अच् अच् चादित्वात् सुखयन्तः इत्यर्थः (1st c. p.) (5) अचिं—अच् + इतिः—‘अचिंयचि—’ (उ. २।१८८) (6) अघिः—(V. Sl. 5—9, C. I.) (7) आदद्—आ + दा + लिट्—ए (8) यमशमि—यम + शन्म् + शिभिः (1st c. s.) (9) भवः—भू + अच् (भावे—denoting जन्म) and भू + अच् (अपादानवाचे—denoting शिव) । (10) ताडशाम्—तड + शम् + शिन् (6th c. p.)—(V. सङ्ग्री, I, 15) “आ सर्वनामः” (१।१।११ पा. ४३० मि.) [When टच्, ढच् and वत्च् are added to सर्वनाम words, their penultimate अ becomes long.]

Conjugation.—(1) सद—(V. Sl. 52, C. I.) (2) वा (to blow, to flow) वाति (लट्) अवात्, अवः—अवात् (लङ्) ववी, ववतुः, वविच, ववाथ (लिट्) अवासीत्, अवासिताम्, अवासिपुः (लुङ्) वाता (लृट्) वास्यति (लृट्) वातः (क्तः) निव् + वा + क्तः—निवांतः (want of air) ; the alternative form is निवांषः (extinguished).—‘निवांषीऽवाते’ (८।१।५० { 1. ३०२८ मि.) (3) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

Parallel passage.—(1) “प्रसन्नदिक् पापविहितवार्तं ब्रह्मसनामनर-पुण्यवृष्टिः। मरीरिवा व्यावर्ज्यमानो सुखाय त्वं जन्मदिनं बभूव ॥” (V. Kumārasambhavam, Sl. 23, C. I.) (2) “मरीरिषमभवत् सर्वनामिष्कृतगुणं जन्मत् ।” (V. Raghu, Sl. 72, C. X.)

Remark.—One of the Calcutta editors derives 'भव' in the sense of जन्म as 'भू + भव्' (कचरि) । It is not correct. In the sense of जन्म, भव् is added to भू in भाववाच्य । भट्टोजि says—"भवीदेवः संसारश्च । भवतेत्येति काञ्चिका ।" (V. Vritti on ३१।१४३ पा. २८०५ सि.) In the sense of शिव, the derivative meaning of भव is—भवति अस्मान् सर्वमिति । In this case भव् is used in अपादानवाच्य । But in the sense of संसार, भव् is used in अधिकरणवाच्य—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन्निजि । भानुजि, however, says that to mean जन्म, भव् is added to भू in भाववाच्य "जन्मनि तु भावे 'ऋदीर्घ' (३१।१५७ पा. ३२३२ सि.) इति भव् । [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. 499.]

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विवो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

Prose-order.—निशीथदीपाः, अरिष्टशय्यां परितः विसारिणा सुजन्मनः तस्य निजेन तेजसा सहसा हतत्विवः (सन्तः) आलेख्यसमर्पिता इव बभूवुः । Mallinātha places 'निशीथदीपाः' after 'हतत्विवः' ।

Explanation by use of synonyms.—निशीथदीपाः (अज्ञान-प्रदीपाः) अरिष्टशय्यां (मृतिकाग्रहशयन) परितः (सर्वतः) विसारिणा (प्रसर्पिणा) सुजन्मनः (श्रीभनीत्परी) तस्य (शिशीः) निजेन (नैसुर्गिकेण) तेजसा (लावण्येण) सहसा (इडात्) हतत्विवः (श्रीशकालयः सन्तः) आलेख्यसमर्पिता इव (चिर्दीपिता इव) बभूवुः (आसन्) ।

Substance.—सुतस्य भाग्यसम्पत् कथिता । अपुना तस्य सौम्यं वर्धयति । नवप्रसूतस्य सुजातस्य तस्य शिशोर्लाभस्य मृतिकाग्रहशयनस्य सहसनात् प्रसूत-नासीत् । तद्भावस्योद्देशमुक्त्वा वक्तेन समविशोध्यतां वाताभावात् निरस्यन्तं अहं ।

रात्रप्रदीपाः सहसा निष्प्रभाः सन्तः चित्रलिखिता इव तस्युः । चित्रलिखितः प्रदीपा
यथा निष्प्रभा निवसत्य भवन्ति तथैव ते बभूवुरित्यर्थः ।

Change of voice.—निशीथदीपैः... इतल्लिख्भिः चालिष्यसमर्पितैः... बभूवु ।

Sanjivani—चरिष्टेति । “चरिष्ट” सूतिकाग्रहम्” इत्यमरः (Cole. p. 80)

चरिष्टे, सूतिकाग्रहे, शब्दा ताम् [चरिष्टशब्दा] (परितः) सर्वतः—‘अभितःपरितः-
समयादिकवाहाप्रतिशीथिनिः’ (१।४।४८ पा. वा. ५४४ सि. वा.) इति द्वितीया—
(विसारिका) (सुजस्यः) शोभनीतपतेः—“अनुर्जननजन्मानि जनिदत्पत्करुहवः”
इत्यमरः (Cole. p. 32)—(तस्य) शिशोः (निजिन) नैसर्गिकेश (शिसा, सहसा)
(इतल्लिखः) शीथकालयः (निशीथदीपाः) अहंरात्रप्रदीपाः—“अहंरात्रनिशीथी दी”
इत्यमरः (Cole. p. 25.)—चालिष्ये चित्रे समर्पिताः [चालिष्यसमर्पिताः] (इव
बभूवुः) । निशीथदीपो दीपानां प्रभाधिक्यसम्भावनायः ॥ १५ ॥

Sanjivani Explained.

निशीथशब्दः * * * The word निशीथ is not a useless epithet
of the lamps. It indicates that the lamps were exceedingly
ablaze. The depth of the nocturnal darkness by contrast en-
hances the blaze of the lamps. Even highly blazing lamps were
cast into the shade by the splendour of Rāghu's body.

‘अभितः * * * चापे’—Even in alliance with अभितः, परितः,
समया, निकषा, हा, or प्रति a word admits द्वितीया ।

जिज्ञान is explained by Mallinātha as नैसर्गिकेश or natural.

Bengali.—एकत्र (सेट) (निसर) सूतिकाग्रहवाद् चरुषिःक एतत्त देवसर्गिक
(वेद) जावनाकारा निशीथ शोभन सकल कीर्तकानि (हरीश) वेद चित्रार्पितेश्चकार
अतीवमान हरीशे लीपिन । १५ ।

English rendering.—The midnight lamps, their splen-
dour suddenly dimmed by the effulgence of that one of blessed
birth radiating all around his bed in the lying-in room, became
like (lights) committed to painting—१५.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa—(१) चरिष्यकानं चिष्टम् (चरिष्य) चरिष्यन् चरिष्यन् or चरिष्य-

मानरिष्टम् (बहु) नासि रिष्टमव इति भानुजिः—'प्रादिभ्योधातुञ्जल—'(V. notes on चनन्वयासनाम्, Sl. 30, C. I.) तस्मिन् श्रय्या परिष्टश्रय्या (सप्तमीतत्) ताम् । (2) शोभनं जन्म यस्य स मुञ्जन्ना (बहु) तस्य (3) नि (विशेष्य) शेरते जीवा षणिन् इति निश्रीषः, तस्मिन् वे दीपाः निश्रीषदीपाः (सप्तमीतत्) (4) इता लिट् येषां ते इतस्त्रिषः (बहु) (5) षा (सम्बन्ध) लेख्यम् आलिख्यम् (सुप्सुपा) सम्बन्ध् अपिंता समर्पिता (सुप्सुपा) आलिख्ये समर्पिता आलिख्यसमर्पिता (सप्तमीतत्) ।

Case-ending.—(1) परिष्टश्रय्याम्—'परितः' योगे द्वितीया (2) तस्य—श्रीषे षष्ठी—'तेजसा' इत्यनेन सम्बन्धः (3) तेजसा—चतुर्थेकर्त्तरि तृतीया—'इत' इत्यस्य (4) सहसा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) निश्रीष—(V. Sanjivani.) (2) परिष्ट—(V. Sanjivani.) (3) दीप—¹'दीपन्तु खी द्वाशः कञ्जलध्वजः । दशस्यनी गृहमणिर्दीपा-
² ³ ⁴ ⁵ ⁶
⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰
तिषु इत्यपि । शिखातरुर्दीपवृक्षीज्यात्साठचीऽथ लीचकः ॥' (वि.) (4) लिष्—
'सुः प्रभाङ्गुहचिस्त्रिभु भास्वविद्युतिदीपयः । रोचिः शोचिर्भवे क्लीवे ।' (अ.)

Different meanings.—(1) लिष्—¹ ² ³
'कान्ती वाचि इचौ लिट् स्त्री ।'
(रभसः) (2) परिष्ट—¹ ² ³ ⁴ ⁵ ¹
'परिष्टी लयुजे निम्बे फिडिते काककडयोः । परिष्टमयुभे
² ³ ⁴ ⁵ ⁶
तस्मै मृतिकागार आसवे । युमे मरणचिञ्च ।' (मे.)

Derivation.—(1) परिष्टम्—रिप् + ऋः (भावे) = रिष्टम् । (नै + रिष्टम्) ।
(2) श्रय्याम्—शी + यक् (अधिकरणवाच्ये) + टाप् (2nd c. s.) (3) विसारिषा—
वि + स्र + षिनिः (श्रीलार्थं, 3rd c. s.) For particulars, V. notes on प्रार्थी,
Sl. 3, C. I. (4) निश्रीषः—नि + श्री + षक्—'निश्रीषनीपीयावगथाः—'(उ.
२।९) (5) दीपाः—दीप् + कः (कर्त्तरि, 1st c. p.) "इमुपधया—" (V. notes
on ईम्, Sl. 5—9, C. I.) or दीप् + षञ् or षच् (V. R. T. of Amara-
kos'a, N. S. P. Ed. p. 285) (6) बभूवुः—भू + लिट्—उस् (7) आलिख्यम्—
आ + लिख् + यत् (कर्मणि) (8) समर्पिताः—सम् + (अ + लिष्—) = अपिं + ऋः

(1st. c. p.) "वर्तिशोभोरीकूवीकाप्याता पुङ्खी" (अश्वि पा. २५०० लि.)
(V. विद्यापयन, II, 33.)

Conjugation.—(1) भू (to be, to become, &c.) भवति (लट्) भवन्, बभूविथ (लिट्) अभून्, अभूताम्, अभूवन् (लृङ्) भूयान् (आ. लिङ्) भविता (लृट्) भविष्यति (लृट्) भावयति (चिच्-लट्) अभीभवत् (चिच्-लृङ्) इभूषति (सन्-लट्) बोभूयते (यङ्-लट्) भूतः (क्तः) भूतिः (क्तिन्) । It is also भा. and च. आ. in the sense of 'to obtain.' भवते भावयते (लट्) । It is also च. प. in the sense of 'thinking'—भावयति (लट्) । According to Pānini this root is used as भादि and उभयपदी-सकमंके in the sense of 'getting'—as 'भवति भवते धनं धीरः ।' But Mugdhavodha uses it as भादि and आत्मनेपदी in the sense of 'getting', e.g., 'भवते धनं धीरः' ।
(2) शी 'to lie down' शनैः, श्रयाते, शरते (लट्) अश्रते (लृङ्) श्रयीत (वि. लिङ्) श्रिच्छं श्रिग्निषे (लिट्) अश्रियत्, अश्रियथाताम्, अश्रियिषत् (लृङ्) श्रियते (सन्-लट्) श्रिश्यति (सन्-लट्) श्राश्रियते (यङ्-लट्) श्राययति (चिच्-लट्) अश्रीययत् (चिच्-लृङ्) श्रियता (लट्) श्रियिषते (लृट्) श्रियतः (क्तः) ।

Force of इव is उपमा ।

Parallel passage.—

"रघुवीर्यादीपिन तेनःप्रतिसंतजसा ।

रक्षाग्रहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥"

(V. Raghu, Sl. 68, C. X.)

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते

कुमारिजन्माऽमृतसन्मिता चरम् ।

अदेयमासीत् अयमेव भूपतेः

शशिप्रभं हृत्सुमे च कामरे ॥ १६ ॥

Prose order.—भूपतेः, अमृतसन्मिताचरं कुमारिजन्म शंसते शुद्धान्त-चराय जनाय अयम् एव अदेयम् आसीत्—शशिप्रभं हृत्सुमे, उमे कामरे च ।

Explanation by use of synonyms.—भूपतेः (राज्यी दिल्लीपत्य), अमृतसन्मिताक्षरं (वीर्यसमानवर्धं) कुमारजन्म (पुत्रीतपुत्रिं) शंसते (कथयते) श्रद्धालुचराय (अन्तःपुरचारिणे) जनाय (लीलाय) त्रयमेव (वस्तुत्रयमेव) अर्देयं (दानायोग्यम्) आसीत् (बभूव)—शशिप्रभं (चन्द्रतुल्यसुखवत्) क्वम् (आत-पत्रम्) उमे (ऽ) चामरे च (प्रकीर्णके च) ।

Substance.—राजा अन्तःपुरचारिणी वार्तावहस्य मुखात् 'कुमारो जातः' इति वचनमश्रोषीत् । तस्य अथ कुहरेऽस्यतं वचनं । स तेन एवमानन्दिती बभूव यत् तस्मिन् बभूव यत् किञ्चिदवस्तु आसीत्, तत् सर्वमपि तस्मै ददौ । प्रधान-राजाचक्रत्वात् केवलमातपत्रं चामरद्वयञ्च न प्रादात् ।

Change of voice.—...त्रयेण... अर्देयेन अभ्यत—शशिप्रभेण क्वमेव उभाभ्यां चामराभ्याञ्च ।

Sanjivani.—जनायतिः (भूपतेः) दिल्लीपत्य (अमृतसन्मिताक्षरम्) अमृतसमानाक्षरं—“सरूपसमसंभिताः”—इत्याह दण्डो (V. काव्यादर्शः) (कुमार-जन्म) पुत्रीतपुत्रिं (शंसते) कथयते (श्रद्धालुचराय) अन्तःपुरचारिणे (जनाय, त्रयम् एव अर्देयम् आसीत्)—किं तत्—(शशिप्रभम्) उखलं (क्वम्, उमे चामरे च । क्वदादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वात् इति भावः ॥ १६ ॥

Sanjivani Explained.

क्वदादीनां * * * इतिभावः—The king could not give away these things because they were the chief,—indeed, indispensable,—ensigns of royalty.

Bengali.—ये अष्टःपुं०र अमृततुल्यकार, रक्षणे कुमारजन्म संज्ञा राजार निकटे आसरा बलि, चन्द्रतुल्यसुखेन ह्येव च चामरद्वयं व्यतीतताहाके उहा-अपेरे किञ्चिद्दं हिन ना । १७ ।

English rendering.—Unto the person moving about in the harem, who announced the birth of the prince, in words that were like unto nectar, of that ruler of earth there were only three things that were not to be given away (*viz.*) the umbrella of lunar resplendence and the two yak-tails.—16.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) गृह्णाः (उपधागृह्णाः रघुकाः) चने (वहीदे) चक इति गृह्णात् : अ गृह्णः चकः यस्य स गृह्णात् : (वहु) [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. pp. 136-470.] चरतीति चरः गृह्णात् चरः (समनीतत्) or गृह्णात् चरतीति गृह्णात्चरः (उपपदसमास) तस्यै (2) कुमारः—(V. Sl. 12, C. II.) कुमारस्य अन्य कुमारजन्य (वहीतत्) (3) चिन्वमानं वृतं (भरवत्) इव चरतम् or चिन्वमानमतम् (वहु) तेन or तस्य सम्प्रितानि चरतसम्प्रितानि (वहीवा or वहीतत्) ताडमानि अचराणि यस्य तत् चरतसम्प्रिताचरम् (वहु) (4) न दीयम् अदीयम् (नञ्त्) : (5) भुवाः or भुवः पतिः भूपतिः (वहीतत्) तस्य (6) प्रकृष्टा भा प्रभा (प्रादिः) शशिनः प्रभा इव प्रभा यस्य तत् शशिप्रभम् (उपमानोपरपदलीपि वहु) [V. notes on मुनिवनीनाम्, Sl. 5-9, C. I.]

Case-ending.—(1) जनाय—सम्प्रदाने चतुर्थी—“कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” (शिशिरा पा. ५६६ ति.) [V. Remark on वनय, II. 1.] (2) भूपतेः—‘यत्’ इति कथ्ययोगे अदीयमित्यस्य कर्त्तरि वही, पाणिनी । The alternative form is भूपतिना—“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (V. notes on मनीषिषाम्, Sl. 11, C. I.)

Synonyms.—(1) गृह्णात्—‘स्वामिारं भूमिजामलः परं स्यादवरीधनम् । गृह्णात्यावरीधय ।’ (अ.) (2) चामर—‘चामरं तु प्रकीर्त्तकम्’ (अ.) or—‘चामरा चामरं बालव्यजनं रीमगच्छकम्’ (रभसः) ।

Different meanings.—(1) गृह्णात्—‘गृह्णात्तोऽन्तःपुरे गृह्णात्तवा-

मदे च भूपतेः’ (अजय्यः) (2) कुमार—(V. Sl. 12.) (3) चरत—‘चरतं

यज्ञज्ञेयं स्यात् पीयूषं सलिलं वृते । अयाचिते च मीचे च ना धन्वत्तरि-

देवयोः ।’ (रभे.) When चरत means a god or धन्वत्तरि, it is masculine.

Derivation.—(1) गृह्णात्चराय—गृह्णात् + चर + ट कर्त्तरि (4th c. s.)

(V. notes on अनुचर, Sl. 4, C. II.) (2) शंसते—शन्स् + शत कर्त्तरि
(4th c. s.) (3) कुमारः—(V. Sl. 12, C. III.) (4) जम्—(V. Sl. 24,
C. I.) (4) अचरम्—चर् + अच् = चरम् (न + चरम्) or thus—अञ् +
चरः—‘अर्शः सरः’ (उ. ३७००) (6) अर्दयम्—दा + यत् (कर्मणि) → दियम् ।
(न + दियम्) (7) आसीत्—अस् + लङ्—दिप् (8) त्रयम्—वि + तयप्—
“संख्यायां अवयवे तस्यप्” (५।१।४२। पा. १८४३ सि.) [तयप् is the तद्धित
affix added to a numeral to signify अवयव। E.g. पञ्चावयवाः
अथ इति पञ्चतयं दाह]। Again by “द्विविध्या तयव्यायञ्जा” (५।२।४३।
पा. १८४४ सि.) अयच् is optionally substituted for तयप् when
it is added to हि or वि। So we get two forms, तय and
वितय, इय and इतय ।

(9) क्वचम्—(कृद + णिच्) → क्वादि + ष्टन्—‘सर्वधीतृभ्यः ष्टन्’ (उ. ४।१।५।१।)
—‘कुसममन्त्रकृप च’ (६।१।५।७ पा. २८८५ सि.) इति सूत्रात्। क्वादिर्क्वत्वम्
‘क्वादि’ is changed into क्वादि—(V. notes on परिच्छद, Sl. 19, C. I.)
(10) चामरे—चम् + र—‘अत्तिकमिभमिचमि—’ (उ. ३।१।३२।) चमरमेव चाम-
रम्—चमर + अण्—(1st. d.)—‘प्रजादिभ्यश्च’ (५।४।३८ पा. २१०६ सि.)
[अण् is added to the words प्रजा &c. in स्वार्थे। E.g.—
प्रज्ञ- प्राज्ञ। For the प्रजादिगण see गणपाठ,] Or चमरस्येदमिति
चमरशब्दादण्।

Conjugation.—(1) अस्—(V. I, 10) (2) शन्स्—(V. Sl. 5,
C. III.) (3) टा—(V. Sl. 18, C. I.)

Remark.—After this,—Charitavardhana and others read
the following verse,—

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः ।
मुदां शरीरे प्रबभूव नात्मनः पर्यधिरेन्दूदयमूर्च्छिती यथा ॥

It is merely a paraphrase of the next verse.

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
 नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।
 महीदधेः पूरइवेन्दुदर्शनाद्
 गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

नात्मनि—चात्मनि Nand. foot-notes. It scarcely gives any sense.

Prose-order.—निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिवतः
 नृपस्य गुरुः प्रहर्षः इन्दुदर्शनात् महीदधेः पूरः इव, आत्मनि न प्रबभूव ।

Explanation by use of synonyms.—निवातपद्मस्तिमितेन
 (निवातस्थलास्थितकमलवर्त्रिचन्द्रेण) चक्षुषा (नेत्रेण) कान्तं (सुन्दरं) सुताननं (पुत्र-
 मुखं) पिवतः (दृष्टव्यात्युत्कटं पश्यतः) नृपस्य (राज्ञः) गुरुः (उत्कटः) प्रहर्षः
 (आनन्दः) इन्दुदर्शनात् (चन्द्रवीक्षणात्) महीदधेः (महासागरस्य) पूर इव (जहौष
 इव) आदानि (स्वस्निन् विषये, शरीरं वा) न प्रबभूव (स्यातुं न शक्नाक, अन्तर्न
 मातिष्ठ इति यावत्) ।

Substance.—नृपतिनिवातकमलवर्त्रिचन्द्रेण नयनयुगलेन कान्तं
 पुत्रमुखमविरूतं द्रष्टुमारंभे । महीदधेर्जलीर्षी यथा चन्द्रदर्शनात् उच्छलित-
 वेगी भवति, तथा तस्यापि पुत्रमुखमवलोक्य परमात्मादराभिः शरीरमध्ये कथमपि
 स्यातुं न शक्नाक, अपितु स्तोकाधारदृढ बहिर्निर्जगाम ।

Change of voice—.....गुरुषा प्रहर्षेण.....पूरिण.....प्रबभूवे ।

Sanjivani.—निवातेति । निवातः, निवातप्रदेशः—“निवातावाश्रया-
 वाती” इत्यमरः (Cole. p. 324) तत्र यत् पद्मं तत्र स्तिमितेन, निचन्द्रेण
 [निवातपद्मस्तिमितेन] (चक्षुषा) नेत्रेण (कान्तं) सुन्दरं (सुताननं) पुत्रमुखं (पिवतः)
 पश्यतः (नृपस्य) (गुरुः) उत्कटः (प्रहर्षः)—कर्त्ता (इन्दुदर्शनात्), गुरुः,

(महीदधः) (पूरः) अलौघः (इव) (आत्मनि) शरीरं (न प्रबभूव) स्यात् न शशाक ।
अन्तर्नमातिष्म इति यावत् । नञ्छल्पाधारं अधिकं मीयते इति भावः । यद्वा हर्षः
आत्मनि स्वात्मान् विषयं न प्रबभूव, आत्मानं नियन्तु न शशाक । किन्तु वह्निर्-
जगामः ॥ १७ ॥

Sanjivani Explained.

अन्तर्न मातिष्म—could not find room within.

नञ्छल्पाधारं * इति भावः—The purport is—“A large thing cannot find room in a small receptacle.”

यद्वा हर्षः आत्मनि * * * न शशाक—Mallinātha gives an alternative explanation of the expression प्रबभूव आत्मनि । आत्मन् in this case refers not to Dilipa but to हर्ष । The gladness could not prove master over itself. In other words, the joy could not check itself.

किन्तु वह्निर्जगाम इत्यर्थः—But it came out.

Bengali.—निर्वीडशलाहृत कमलेश्वर स्तार निष्पन्न नेत्रवृगुलधार कर्मनीर पुल्लुख पान क्लृप्ते करिते नृपांतर परमानन्दराशि हल्लक्षणने महामुञ्जर जलशवाहुरे शत्रु शरीरे बाकिवार हान आपु हईल न । १७ ।

English rendering.—The intense delight of the king who drank the lovely face of his son with eyes as motionless as a lotus in a breezeless spot, could not find room within his body, like the surge of the great receptacle of waters at the sight of the moon. 17.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) निवहः वातः यस्मिन् स निवातः (वह) —“प्रादिभ्यो-
धातुञ्जस—” (V. उदाहृ, Sl. 3, C. ३.) तस्मिन् पयं निवातपद्मम् (सप्तमीतत्)
निवातपद्मवत्स्मितं निवातपद्मस्मितम् (उपमानसमासः) तेन—“उपमानामानि
समासवचने.” (V. notes on राजेश्व, Sl. 13, C. I.) (2) नृन् पोषीति नृपः
(उपपदसमास) तस्य (3) सुतस्य, चापनं सुतानमन् (वहीतत्) (4) उदकानि पीयन्ते

अव इत्युदधिः (उपपदसमास) महाधासौ उदधिश्चेति महोदधिः (कर्मधा) तस्य ।
(5) इन्दीः दर्शनम् इन्दुदर्शनम् (बहीतत्) तस्मात् (6) प्रहृष्टः हर्षः प्रहर्षः (प्रादिः) ।

Case-ending.—(1) चक्षुषा—करणे तृतीया (2) नृपस्य—शेषे षष्ठी—
प्रहर्षः इत्यनेन सम्बन्धः (3) आत्मनि—नृपपक्षे अधाराधिकरणे सप्तमी, हर्षपक्षे
विषयाधिकरणे सप्तमी (4) पूरः—विधेयीपमानकर्तृपद, 'प्रहर्षः' इत्युद्देश्यीपमेय-
कर्तृपदस्य (5) महोदधेः—शेषे षष्ठी 'पूरः' इत्यनेन सम्बन्धः (6) इन्दुदर्शनात्—
हेतौ पञ्चमी ।

Synonyms.—(1) पद्म—“वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेश्यम् ॥ पङ्कजं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।
विमप्रमूनराजौवपुष्कराश्रीरुहाणि च ॥” (अ.) (2) इन्दु—(V. शशिन्, III, 2.)

1

2

Different meanings.—(1) पूर—‘पूरी जलप्रवाहे स्याद् व्रणसंशुद्धि-
खाद्ययोः’ (मै.) (2) आत्मन्—‘आत्माकलेवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि । चित्ते
धृती च ब्रह्मा च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥’ (धरणिः)

Derivation.—(1) निवातः—नि + वा + क्त (कर्त्तरि, V. notes on
the root वा, Sl. 14, C. III.) (2) स्मितेन—स्मित् + क्त (कर्त्तरि, 3rd c.
s.) (4) आननम्—आ + अन् + लाट् (करणवाच्ये) (5) पिबतः—पा + श्रट् (6th
c. s.) (6) महोदधेः—महत् + उदक + धा + किं (अधिकरणवाच्ये, 6th c. s.)—
“कर्मण्यधिकरणे च” (शिशु३ पा. ३२७८ सि.) [The affix किं is added to
धा in अधिकरणवाच्ये when the root is preceded by its कर्म] Here धा
preceded by its कर्म, उदक ।

N. B. उदक is changed into उद् in the following places.—
“उदकस्योदः संज्ञायाम्” (शिशु३ पा. २२५ सि.) [उद् is substituted for
उदक (in a samāsa) if a संज्ञा is expressed. E.g. उदमेघ] ।

The Vārttika is—‘उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्’ [It should be said

that even if उदक be the last component उद, shall be substituted for it provided a संज्ञा is expressed. E.g. चीरीद ।

“पेक्षवासवाहनधि च” (६।३।५८ पा. ११६ सि.) [उद is substituted for उदक if it is compounded with and followed by पेक्षम्, वास, वाहन or धि । E.g., उदपेक्षम्, उदवास, उदवाहन, उदधि (meaning a घट). When उदधि means समुद्र, it being a proper name comes within the scope of the former Sutra.]

“एकहलादी प्रथितव्योऽन्यतरस्याम्” (६।३।५९ पा. ११७ सि.) [उद is optionally substituted for उदक if it is compounded with and followed by a word beginning with one consonant and if this word signifies a receptacle. E.g. कुम्भ is such a word. उदक is, therefore, optionally changed into उद when it is compounded with कुम्भ । उदकुम्भ, उदककुम्भ] ।

“मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहप च” (६।३।६० पा. ११८ सि.) [उद is optionally changed into उदक if it is followed by and compounded with मन्य, औदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह । E.g. उदमन्य, उदकमन्य, उदसक्तु, उदकसक्तु &c.]

(7) पूरः—पूर + अच् (कर्त्तरि) (8) इन्दुः—(V. Sl. 12, C. I.) (9) प्रवभूव—प्र + भू + लिट्—णल् (10) आत्मनि—(V. Sl. 14, C. I.)

• **Conjugation.**—(1) पूर (to increase, to fill up, to please) पूर्यते (लट्) पूरि (लिट्) अपूरि, अपूरिष्ट, अपूरिषाताम्, अपूरिषत (लुङ्) पूरिता (लट्) पूरिष्यते (लृट्) पूरुः (क्तः) । This is also च्चरादि—पूरयति (लट्) पूरयामास &c. (लिट्) अपूपुरत् (लङ्) पूरयिता (लट्) पूरयिष्यति (लृट्) पूरुः, पूरितः (क्तः) पूरितः (क्तिन्) (2) पा—(V. Sl. 1, C. I.) (6) म्—(V. Sl. 15, C. III.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile: रूप is compared to महीदधि, सुत to इन्दु, निवातपद्म to क्षिप्रतश्चक्षु and प्रहर्ष to पूर । As the waves of Ocean heave up at the sight of the moon, so the excessive joy of the king could not find room in his body, but came out of that scanty frame.

चक्षुषा—जात्याख्यायामेकवचनम् । It is singular because it signifies a class. See I, 57.

Parallel passages.—“भवतसम्भावनीत्याद्य परितीषाय मुर्च्छते । अपि व्याप्रदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥” (V. Kumārasambhavam, Sl. 54, C. VI.)

“युगान्निद्राप्रतिसंहतात्मनी जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

“तनीं मसुसव न कैटभद्विषस्यपीधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥” (V. S'is'upālabham, Sl. 23, C. I.)

Remark.—One of the Calcutta editors questions the genuineness of the first foot. He says that if *stillness* were the point of resemblance, Kālidāsa would have compared the eye not to a lotus but to a steadfast rock. Hence he suggests the reading *नियतपद्मप्रमितेन* । We are really surprised at such flippancy. That the *stillness* of the eyes is here intended, is beyond doubt. Dilipa looked upon his son's face intently. The more attentively one looks, the more unwinking one's eyes become. Eyes, again, are never compared to mountains by any Sanskrit poet. They are frequently compared to lovely lotuses. Here Dilipa's eyes should naturally be compared with lotuses. The editor admits it when he suggests his emendation. Now Dilipa's eyes were still. Still eyes should be compared with still lotuses. Lotuses cannot be still if they are in a breezy place. So a lotus in a breezeless place is here put forward as the *उपमान* of the eye.

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना

तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः

प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकां बभौ ॥ १८ ॥

Prose order.—तपस्विना पुरोधसा तपोवनात् एव अखिले जातकर्मणि

कृते स दिलीपमनुः आकरीइवः प्रयुक्तसंस्कारः सणिः इव अधिकं बभौ । Malli-nātha places 'सः दिलीपमनुः' before 'तपस्विना', and 'आकरीइवः' before 'प्रयुक्तसंस्कारः' ।

Explanation by use of synonyms.—तपस्विना (तपोव्रतेन) पुरोधसा (पुरीहितेन वसिष्ठेनेति यावत्) तपोवनात् (आश्रमात्) एत्य (आगत्य) अखिले (सर्वस्मिन्) जातकर्मणि (जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशेषे) कृते (प्रमुष्ठिते सति) सः (पूर्वोक्तः) दिलीपमनुः (दिलीपतनयः) आकरीइवः (खनिप्रसवः) प्रयुक्तसंस्कारः (कृतशाश्वीस्वः) सणिरिव (रत्नमिव) अधिकं (नितराम्, अत्यन्तमिति यावत्) बभौ (भातिष्म) ।

Substance.—अनन्तरं पिता तस्य जातकर्मणि सम्यादयामास । पुरीहितो वशिष्ठस्तपोवनादागत्य तानि सर्वाणि चकार । स च तनयः संस्कारिणं शोधि-धितः सन् समधिकं यशमे । नैतच्चिवं यदाकरात् सैमुत्पन्नं रत्नं शाणशोधितं सदधिकतरं शोभते ।

Change of voice —...तेन दिलीपमनुना आकरीइवेन प्रयुक्तसंस्कारिणं सणिः...बभौ ।

Sanjivani.—स इति । (स दिलीपमनुः तपस्विना) (पुरोधसा) पुरीहितेन —“पुरीधास्तु पुरीहितः” इत्यमरः (Cole. p. 592)—वसिष्ठेन—तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म सर्वार्थं स्यात् इति भावः—(तपोवनात्) (एत्य) आगत्य (अखिले) समये (जातकर्मणि) जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशेषे (कृते) सति—प्रयुक्तः संस्कारः शाश्वीस्वनादिः यस्य सः तथोक्तः [प्रयुक्तसंस्कारः] (आकरीइवः) खनिप्रसवः—“खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” इत्यमरः (Cole. p. 85)—(सणिः इव अधिकंबभौ) । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात् तजिज्ञीऽभुदित्यर्थः । अतः सनुः—“प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते” (V. Manusamhitā, II, 29) इति ॥ १८ ॥

Sanjivani Explained.

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् * * विधीयते—The natal ceremonies of a male child should be performed before the umbilical cord is cut.

The ceremony consists of 'sucking honey and clarified butter with *mantrās*'.

Bengali.—उपनी पुरोहित (बलिष्ठ) तपोवन ईहते आपनन करिषी (उद्धार) समग्र ज्ञातकर्म सम्पादन करिले, मेहे दिलीपकुमार आकरोथित शानपत्र शोधित मगिर ज्ञार, अधिकतर शोभा धारण करिलेन । १७८ ।

English rendering.—The natal rites in their entirety, having been performed by the family-priest who, endued with penances, had come from the hermitage, Dilipa's son shone more (brightly) like a gem, mine-born, that receives the polish of a cut.—18.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) जातस्य कर्म जातकर्म (षष्ठीतत्) तस्मिन् (2) नास्ति खिल-
सस्य अखिलम् (बहु) तस्मिन् (3) तपसः वनं तपोवनम् (षष्ठीतत्) तस्मात् (4) पुरः
(अथ) धीयते (दृष्टादृष्टयभकर्मसु नियुज्यते) इति पुरीधाः (उपपदसमास) तेन
(5) दिलीपस्य मृतः दिलीपमृतः (षष्ठीतत्) (5) आकुर्वन्नि अत्र or आकीर्त्यन्ते
धातवः अत्र इत्याकरः—तस्मात् उद्भवः यस्य स आकरोद्भवः (बहु) “अपज्योहि, प्रह-
न्नीह्यर्थधिकरणोऽन्माद्युत्तरपदः” इति वामनमृतात् व्यधिकरणबहुव्रीहिरव-
ल्लतः । (V. साक्षतपात्रहस्ता in II, 21). (7) प्रकृष्यं युक्तः प्रयुक्तः (प्रादिः)
प्रयुक्तः संस्कारः (जातकर्मरूपा गृह्णिः) यस्य सः प्रयुक्तसंस्कारः (बहु—कुमारपक्षे)
प्रयुक्तः संस्कारः (शाखादिशोधनं) यस्य सः—मणिपक्षे ।

Case-ending.—(1) जातकर्मणि—भावाधिकरणे सप्तमी (2) पुरीधसा
—अनुक्तं कर्त्तरि तृतीया—‘कृते’ इत्यस्य (3) तपोवनान्—“ध्रुवमपायेऽपादानम्”
इति मृतादपादानेऽपञ्चमी (V. notes on वनात्तरान्, Sl. 49, C. I.) (4) मणिः
—विधेयोवमान कर्त्तृपद—‘दिलीप मृतः’ इत्युद्देश्योपमेय कर्त्तृपदस्य (5) अधिकम्—
क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) मणि—‘रत्न’ मणिर्दयोरश्मजाती मुक्तादिकेऽपि च ।
(अ.) (2) तस्मिन्—‘तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी’ । (अ.)

Different meanings.—(1) मणि—‘मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजाती

3 4 5
 मुक्तादिकेऽपि च । कच्छदेशसनेऽजाया लिङ्गायैऽलिङ्गरेऽपि 'घ ॥' (वि. मे.) (2) आकर
 —'आकरो निवहे खनी' (मे.) (3) मृग—मृगः 'पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' । (मे.)

कच्छदेशसनेऽजाया लिङ्गायै—मणि means the fleshy growth pending from the neck of a goat, the udders, as well as the penis of a goat.

अस्त्रिज्जर—an earthen water jar. निवह=multitude.

Derivation.—(1) तपस्विना—तपस् + विनिः (अल्पर्थे, 3rd c. s.)

(2) एव्य—आ + इ(ण) + ल्यप् (3) पुरोधसा—पुरस् + धा + असिः (श्रीषादिकः, 3rd c. s.)—पुरोधस् is declined like वेधस् । (4) मृगः—मृ + गृ—'सुवः कित्' (उ. ३।३५) (5) आकरः—आ + कृ or कृ + घः—'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (श. ३।११८ पा. ३२२६ सि.) (6) बभौ—भा + लिट्-णल् (7) संस्कारः—(V. Sl. 20, C. I.)

Conjugation.—(1) भा (to shine)—अभात्, अभान्, अभः (लङ्) भाता (लृट्) भाशति (लृट्) अभायि (भावे-लृङ्) विभासति (सन्-लट्) (Now V. II, 16). (2) इ (ण)—(V. Sl. 5-9, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. दिलीपसृगु is compared to मणि, मातृगर्भे, which is understood, to आकर । संस्कार as regards दिलीपसृगु is जातकर्म and as regards मणि is शाश्वयन्मग्नीधनम् ।

Force of तपस्विना—(V. Sanjivani.)

Force of पुरोधस्—It is the duty of the पुरोहित to perform the जातकर्म rites.

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः ॥

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्मनि मागधीपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवोकसामपि ॥ १८ ॥

Prose order.—वारयोषिता प्रमोदनृत्यैः सह सुखश्रवाः मङ्गलतूर्यनिस्वनाः ।

मागधीपतेः सद्यनि केवलं न, दिवोकसां पथि अपि व्यजृम्भन् । Mallinātha places 'वारयोषितां...सह' after 'मङ्गलतृथ्यनिस्वनाः' ।

Explanation by use of synonyms.—वारयोषितां (वाराङ्ग-
नानां) प्रसीदहृत्यैः सह (हर्षनन्तैः साकं) सुखश्रवाः (युतिसुखाः) मङ्गलतृथ्य-
निस्वनाः (मङ्गलवाद्यध्वनयः) मागधीपतेः (दिलीपस्य) सद्यनि (गृहे) केवलम् (एव)
न (व्यजृम्भन्) (न उद्गताः) दिवोकसां (दिवानां) पथि अपि (विचरणस्थलेऽपि,
आकाशे इत्यर्थः) व्यजृम्भन् (प्रादुरासन्) ।

Substance.—राजकुमारस्य जन्मोत्सवी महाससृङ्गा निर्वाहितः । वार-
वनिताः सानन्दं नवतुः । युतिसुखकरा मङ्गलतृथ्यध्वनयः समन्ताद्दुदचरन् । न केवलं
दिलीपगृहे तं युताः अपिवाकाशे मधुरं देवदुन्दुभयो नेदुः । कुमारस्य देवांशत्वात्
देवोपकारित्वात् अमरा अपि नितरां प्रीताः सन्तः आकाशे युतिसुखं मङ्गल-
दुन्दुभिनिनादं चक्रुः, सुरगणिकादयश्च सानन्दं तत्र नवतुः ।

Change of Voice.—सुखश्रवैः मङ्गलतृथ्यनिस्वनैः..... व्यजृम्भन् ।

Sanjivani.—सुखश्रवा इति । सुखः, सुखकरः, श्रवः, श्रवणं, येषां ते
(सुखश्रवाः) युतिसुखाः इत्यर्थः (मङ्गलतृथ्यनिस्वनाः) मङ्गलवाद्यध्वनयः (वार-
योषितां) वेद्यानाम्—“वारस्वी गणिका वेद्या कृपाजीवा” इत्यमरः (Cole.p.141)
(प्रसीदहृत्यैः) हर्षनन्तैः (सह) (मागधीपतेः) दिलीपस्य (सद्यनि केवलं) गृहे एव
(न व्यजृम्भन्) किन्तु यीः आकाशे येषां ते दिवोकसां देवाः—पृथीदरादित्वात् साधः
—तेषां [दिवोकसां] (पथि) आकाशे (अपि) व्यजृम्भन् । तस्य देवांशत्वात्
देवोपकारित्वात् देवदुन्दुभयोऽपि नेदुः ॥ इति भावः ॥ १६ ॥

Sanjivani Explained.

तस्य देवांशत्वात् * * नेदुः—As Rāghu had the parts of the
celestials in him and as he would come to their use, they
expressed their joy at his birth by striking the celestial drums.

कृपाजीवा means one who lives upon her beauty.

* Bengali.—वाराङ्गनागणैर हर्षयुक्तं नृत्यं गतिं अतिशुभकरं नवगतानां शनि

ये केवल मागधीपति विलोपेण गुह्ये समुत्थित उठेते नागिन (अरुणः नरहृः किङ्क) शेषगणेषु आकः शकनमार्केण समुत्थित उठेते नागिन । १९ ।

English-rendering.—Auspicious notes of trumpets, delightful to hear, together with the (sound of the) joyous dances of courtezans, swelled up not only in the mansion belonging to the husband of the princess of the Magadhas but also in the path of the denizens of heaven.—19.

Grammatical notes &c. &c.

Sama'sa.—(1) सुखयवाः—(V. Sanjivani) (2) नि (विशिष्टाः) स्वनाः निम्बनाः (प्रादिः) तृथ्याणां निम्बनाः तृथ्यनिम्बनाः (पठ्ठीतत्) मङ्गलाः (मङ्गलमयाः) तृथ्यनिम्बनाः मङ्गलतृथ्यनिम्बनाः (कर्मधा) (3) प्रकृष्टः मीदूः प्रमीदूः (प्रादिः) प्रमीदूश्चकानि नृत्यानि प्रमीदूनृत्यानि (शाकपार्थिवादिच्वात् मध्यपदकीपिकर्मधा) (4) वारस्य (जनसमुहस्य) योषितः वारयोषितः (पठ्ठीतत्) तासाम् (5) मागध्याः पतिः मागधीपतिः (पठ्ठीतत्) तस्य । (6) दिवोकसाम्—(V. Sanjivani) or शिवम् श्रीकः (स्थानं) तेषां ते दिवोकसः 'बहू' तेषाम् । If दिव् and श्रीकस् be the components, the word दिवोकस् should be admitted as formed irregularly like प्रमीदूरादि । The form expected is दिवोकस् । अ comes by निपातन after दिव् । If, however, दिव be the component, the difficulty vanishes. Now the question is—Is there any such word as दिव् ? Yes. Viswakosha has "दिवं स्वर्गोऽन्तरीत्रे च" । See also "द्योः स्त्री स्वर्गे दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्" (सुभृति) । 'दिवशब्दः वृत्तिविषयः' इति चौरसामी । For the signification of निपातन, see मनीषिन् in I, 11.

Case-ending.—(1) प्रमीदूनृत्यैः—सहयोगे द्वितीया (2) वारयोषिताम्—शेषे षष्ठी (3) केवलम्—क्रियर्ध्वशेषणम् (4) सद्यनि—आधाराधिकरणे सप्तमी (5) मागधीपतेः—शेषे षष्ठी (6) पथि—आधाराधिकरणे सप्तमी (7) दिवोकसाम्—शेषे षष्ठी 'पथि' इत्यनेन सम्बन्धः ।

Synonyms.—निखन—‘शब्दे निनादनिगदध्वनिध्वानरवस्वनाः । खान-

निर्वीषनिष्ठाः निनादनिखननिखनाः’ ॥ (अ.) (2) सघ्नन्—¹“²गृहं गेहीदवञ्चितं वेद्यं सघ्नं ³सघ्नं ⁷निकेतनम् । ⁸निशान्तवक्ष्यसदनं ⁹भवनागारमन्दिरम् । ¹⁰दृष्ट्वाः ¹¹पुंसि ¹²च ¹³भूम्भेऽव- ¹⁴निकाथ्यनिह्वयालयः ॥” (अ.)

(3) दिवोकस्—‘अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवोकसः ॥ ८

आदितेया दिविपदो क्षत्रा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवीऽस्वप्ना अमत्या अमृतात्ससः ॥

वह्निमंखाः क्रतुभृजो गीर्वाणा दानवारयः ।

‘इन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥’ (अ.)

(5) योषिन्—‘स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः । प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥’ (अ.)

• **Different meanings.**—(1) दिवोकस्—‘स्याद् दिवोकादिवीकाश्च पुंसि देवे च चातके ।’ (रत्निदेवः) । Bhanuji quotes रत्निदेव, showing the use of दिवोकस् । It is not formed by निपातन । It also signifies the deities [V. R. T. of Amarakos’a, N. S., P. Ed. p. 6.]

(2) सघ्नन्—‘सघ्नं स्यात् मन्दिरे नीरे’ (मि.) (3) वार—‘वारः सूर्यादिदिवसे

वारीऽवसरहन्द्योः । कुम्भवले हरे हारे वारं मयस्य भाजने ॥’ (वि.) कुम्भवृक्ष—
Small tree.

Derivation.—(1) सुखः—सुख + अच् (पश्चादित्वात्, सुखयतीमि सुखः)

(2) यवः—यव् + अच् (भावे) (3) मङ्गलाः—मङ्गल + अच् (मङ्गलमस्ति एवामिति)

अच्—आदित्वात् अच् । (4) तूर्यः—तूरी + अच् (5) निखनाः—नि + खन् + अच्

(भावे, 1st c. p.). वञ् is also added to it. E.g. निखान—“नी गदनद-
पठस्वन्ः” (श. १. १. ४४ पा. ३. २४१ मि.) [वञ् or वप् is optionally added to
गद, नद, पठ् or स्वन् when it is connected with the prefix नि].

(6) योषिताम्—युष् + इतिः (6th c. p.)—‘दृष्टरुद्वियुषिभ्य इति.’ (उ. १. १८७)

The alternative form of योषित् is योषिता in feminine.—‘आपं चैव
इलनीनां यथा वाक्च निशा दिशा ।’ इति शासनात् । (7) सद्यन्ति—सद् +
मनिन् (अधिकरणे, 7th c. s.) This word is neuter and is declined
like कर्मन् (neuter) (8) मागधी—मगध + अण् + डीष् (9) व्यजृम्भन्त—
वि + जृम्भ् + अन्त् ।

Conjugation.—(1) जृम्भ् (literally to yawn but here to
manifest) जृम्भते (लट्) अजृम्भत (लङ्) जृम्भेत (वि. लिङ्) अजृम्भं (लिट्)
जृम्भिता (लृट्) अजृम्भिष्ट (लृङ्) जृम्भितः (क्त.) ।

Force of अपि is संभावना—‘गर्हासमुच्चयप्रश्रशङ्कासंभावनास्यपि ।’ (अ.)
The blare of trumpets not only rose from Dilipa’s palace
but was heard on the welkin also.

Parallel passage.—“पुत्रजन्मप्रवेशानां त्र्योणां तस्य पुत्रिणः ।

‘आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥”

(V. Raghu, Sl. 76, C. X.).

न संशतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात् स्वयमेव केदलं
तदा पितॄणां सुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

विसर्जयेत्—विमोचयेत् (चा.)*

Prose order.—सुतजन्महर्षितः (अन्) यं विसर्जयेत्, रक्षितुः रक्षितुः (एवं)

कोऽपि संयतः न बभूव, स तदा पितृणाम् ऋषाभिधानात् बन्धनात् केवलम् स्वयमेव मुमुचे । Mallnátha places 'रक्षितुः...बभूव' before 'सुतजन्महर्षितः...विसर्जयेत्' ।

Explanation by use of Synonyms.—सुतजन्महर्षितः (पुत्र-जन्मनाह्लादितः सन्) य (यं कारारुद्धं जनं) विसर्जयेत् (विभीषयेत्) रक्षितुः (सम्यक्पालनशीलस्य) तस्य (दिलीपस्य)—एवं कोऽपि—सयतः (कारारुद्धः) न बभूव (नासीत्) । सः (दिलीपः) तदा (तस्मिन् काले) पितृणां (पितृलीकानाम्) ऋषाभिधानात् (ऋषसंज्ञकात्) बन्धनात् (रोधनात्) केवलम् (एकं यथा तथा) स्वयमेव (आत्माना एव) मुमुचे 'मुक्ती बभूव' ।

Substance.—किन्तु पुत्रजन्मनोत्सवे राजा न कसपि चौरं मीचयितुं शक्नुवति । तस्य शासनगुणेन चौरायभावात् न कोऽपि कारागारकृतेः शं बुभुजे यं पृथीत्पत्तज्जनितहर्षहेतना स कारातः विभीषयिष्यति । स तदा केवलं पुत्रमुख-दृष्टनेन पितृणाम् ऋषबन्धनात् आत्मानमेव मीचयामास ।

Change of voice.—सुतजन्महर्षितेन यः विसर्ज्यत...भयतन...बभूवे । The second-half shall not be changed because मुमुचे is in कर्म कर्तृवाच्ये ।

Sanjivani.—नेति । (रक्षितुः) सम्यक्पालनशीलस्य (तस्य) दिलीपस्य—अतएव चौरायभावात्—(भयतः) बडः (न बभूव, न अभूत् । किं तेनात् आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितः तीक्ष्णः सन् [सुतजन्महर्षितः] सः (यं) बडं (विसर्जयेत्) । किन्तु (सः) राजा (तदा पितृणाम् ऋषाभिधानात् बन्धनात्) (केवलम्) एकं यथा तथा (स्वयम् एव) एक एव इत्यर्थः—“केवलः कृतञ्च एकञ्च केवलैश्चावधीरितः” इति श्राश्रतः—(मुमुचे) । कर्मकर्त्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—“एष वा अट्टणी यः पक्षी” इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

Sanjivani Explained.

केवलः * * अवधीरितः—केवल means कृतञ्च (whole), एक (one) as well as अवधीरित (disregarded).

“एष वा * * * पुत्री”—He is said to be free from debts who has a son.

Bengali.—एषापानके सेई नृपतिर (एकप) केहई (कारागारे) आवद्ध हिन नी बाहारेक पुत्रोदपत्ति हेहु आनन्दिठ हईरा विमुक्त करिवेन । तिन उखन पिङ्गुनगनःछाक वक्रन छुईते केवल आपनाकेई विमुक्त करिगेन । २० ।

English rendering.—Of that protector (of the people) there was no prisoner whom, gladdened by the birth of his son, he could liberate : only he released himself from the bondage known as debt to the manes (of his ancestors). 20.

१ Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सुतस्य जन्म सुतजन्म (षठोतत्) तेन हर्षितः सुतजन्म-हर्षितः (दृतीयातत्) (2) ऋणमेव अभिधानं यस्य तत् ऋणाभिधानम् (बहु) तन्मात् ।

Case-ending.—(1) तस्य—श्रेष्ठे षष्ठी (2) वन्दनात्—“भीवाद्यानां भयङ्कृत्” इति सूत्रादपादाने पञ्चमी (3) स्वयम्—अव्ययं, प्रकृत्यादिभ्यश्चतीया (4) केवलम्—क्रियाविशेषणम् (5) पितृणाम्—श्रेष्ठे षष्ठी ‘ऋण’ इत्यनेन सम्बन्धः (6) तदा—अव्ययं, कालाधिकरणे सप्तमी (7) सः—सर्वनाम, कर्तृकारकम्, ‘सुमुखे’ इत्यस्य कर्ता ।

Synonyms.—(1) ऋण—‘ऋणं पर्युद्वेष्टनम् । उद्धारः ।’ (अ.)

Different meanings.—(1) ऋण—‘ऋणं देये जलु दुर्गे’ (छ.) (2) सुत—‘सुतः स्यात् पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु सुता अता’ (मि.)

Derivation.—(1) संयतः—सम् + यम् + क्तः (कर्त्तरि) (2) रचितः—रच् + षच् (6th c. s.) (3) विसर्जयेत्—वि + षज् + षिच् + विधिलिङ्-दात् । (4) हर्षितः—हर्ष + इतच् (जातार्थे) or हर्ष् + षिच् + क्तः (कर्मणि) (5) सुमुखे—सुच् + लिट्-ए (कर्मकर्त्तरि) ।

Conjugation.—(1) वृज् (V. I, 18). (2) मुच्—(V. Sl. 46, C. 1.)

For कर्मकर्तृवाच्य see notes on मुञ्चे in I, 72.

विभ्रञ्जयेत्—शक्यार्थे विभ्रलिङ्—विभ्रञ्जयितुं शक्नुयात् —“शक्ति लिङ् च” (शाश्व. १७२. पा. २८२३. सि). [विभ्रलिङ् is used to signify that ‘it is capable of being performed.’]

Force of एव is इतरव्यावर्तकत्वम् । (V. I, 18).

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ २१ ॥

Prose order.—अर्थवित् पार्थिवः, अयम् अर्भकः श्रुतस्य अन्तं यायात्, तथा युधि परेषाम् (अन्तं) च (यायात्) इति, धातोः गमनार्थम् अवेक्ष्य आत्मसम्भव नाम्ना रघुं चकार ।

Explanation by use of synonyms.—अर्थवित् (शब्दार्थज्ञः) पार्थिवः (पृथिवीपतिः दिल्लीप.) अयम् (एव) अर्भकः (बालकः) श्रुतस्य (शास्त्रस्य) अन्तं (पर) यायात् (गच्छेत्) तथा (किञ्च) युधि (मयामि) परेषां (शत्रूणाम्) अन्तं च यायात्—इति (आः कारणात्) धातोः (प्रकृतेः) गमनार्थं (गमनाख्यम् अर्थम्) अवेक्ष्य (आलोच्य) आत्मसम्भव (स्वदेहीतएव) पुत्र नाम्ना (आस्थया) रघुं चकार (विहितवान्) ।

Substance.—अथ पुत्रस्य नामकरणमभूत् । पूर्वाऽयं सर्वशास्त्रपारं गमिष्यति—युद्धं सर्वशत्रूणामन्तं च यास्यति—इति हेतोरुभयतस्तस्य गमनार्थतः विविच्य शब्दार्थज्ञः वृपतिकस्य लघिधातुनिष्पन्नं रघुरिति नाम ररक्ष ।

Change of voice.—अर्थविदां पार्थिवेन, अनेन अर्भकेन.....अन्तः यायेत्.....(अन्तं यायेत्).....आत्मसम्भवः...रघुः चक्र ।

Sanjivani.—श्रुतस्येति । (अर्थवित्) शब्दार्थज्ञः (पार्थिवः) पृथिवीश्वरः

दिलीपः, (अयम्) (अभङ्कः) बालकः (युतस्य) शास्त्रस्य (अन्तं) पार' (यायात्) (तथा युधि) (परिषा) शत्रूणां अन्तं पार' (च) यायात्, यातुं शत्रूणां यात् अर्थः—
 “शक्ति लिङ् च” (शश १७२ पा. २८२३ सि.) इति शक्त्यार्थे लिङ्—(इति) इतिः
 (धातोः)—‘अधिरधिलधि गत्यर्थः’ (V. धातुपाठ of Pánini, भ्वादिगण)—इति
 लधिधातोः—गमनाख्यम् अर्थ [गमनार्थम्]—अर्थवित्त्वात्—(अवेत्य) आलीच
 (आत्मसम्भव) पुत्रं (नाम्ना रघुं चकार) ‘लङ्घिवं ह्यनलीपश्च’ (उ. १।३०) इति ‘उ’-
 प्रत्यये, ‘बालमूललघुलमङ्गुलीनां बालीरत्वमापद्यते’ (उ. १।३१) इति वैकल्पिके
 रीपादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शब्दः—“अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्त्तव्यं
 विधीयते” (शशसंहिता) इति ॥ २१ ॥

Sanjivani Explained.

“शक्ति लिङ् च”—(V. विमज्जयेत् in III, 20.)

अधिरधिलधि गत्यर्थः—The roots अधि, रधि and लधि mean ‘to go’.

अशौचे तु “ ” विधीयते—After the days of impurity are over, the child should be named. On this point Manu says :—

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्यं त्रिंशो मुहूर्त्तं वा नक्षत्रं वा गुणान्विते ॥ (III, 30)

कुल्लूक explains दशमी and द्वादशी to mean the tenth and the twelveth day.

लङ्घिवं ह्यनलीपश्च—उ is added in कर्तृवाच्ये to लङ्घि वा वधि and the nasal letter of the root elides. So लङ्घि + उ becomes लघु ।

बालमूल * * रीपादेशे—र takes the place of ल in लघु by the Sutra ‘बालमूल—’ । It means—“The ल of the word बाल, मूल, लघु, अलम् or अङ्गुली changes into र optionally.”

The poet shows that the name रघु was not unsuited to Dilipás son. रघु, literally, means ‘one who goes’. Dilipás son too would cross the ocean of knowledge and would discomfit the foes. रघु was, therefore, no misnomer for him.

Bengali.—এই বালক(বিনিল) শাস্ত্রের এবং যুদ্ধে শত্রুগণের অন্তে গমন

करिषे, এই হেতু ষাটুর গমনার্থ আনোচনা করিয়া আত্মকে স্বার্থক পৃথিবর, রঘুনাথু অভিহিত করিলেন। ২১।

English rendering—This child will reach the end of (Vedic) lore, as also (that) of foes in battle : so the king (who was) well-versed in (the) import (of words) made his son Raghu by name, seeing that 'going' is the import of the root (from which 'Raghu' is derived). 21.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) গমনাণ্য: অর্থ: গমনার্থ: (শাকপার্থিবাহিত্বাত্ মধ্যপদ-
লীপি-সমাশ:) তম্ (2) অর্থং বেতি ইতি অর্থবিত্ (উপপদসমাশ:) (3) আত্মন:
স্বশ্বব: (উত্পত্তি:) यस্য স আত্মসশ্বব: (ব্যধিকরণবহু) or আত্মা এব সশ্বব: यस্য
স আত্মসশ্বব: (সমানাধিকরণবহু) ।

Case-ending.—(1) যুতস্য—শ্রিষে ষষ্ঠী (2) পরিণাম—শ্রিষে ষষ্ঠী
(3) যুধি—বিষয়াধিকরণে সপ্তমী (4) ধাতী:—শ্রিষে ষষ্ঠী—'অর্থম্' ইত্যনেন
সম্বন্ধ: (5) নাম্না—প্রকৃত্যা দিভ্য স্কৃ তী য়। (6) ইতি—অব্যং, ইতী পঞ্চমী ।

Synonyms.—(1) অর্ভক—'পিত: পাকীঃ অর্ভকী ভিঃ পৃথুক: শ্রানক:
শিশু: ।' (অ০)

Different meanings.—(1) অর্ভক—'অর্ভক: কথিতী বাল মূর্খঃ পি
চ কশ্রে পি চ ।' (সি০) (2) অর্ভক—V. II, 19.

Derivation.—(1) যুতস্য—যু + ক্ত (ভীবে, 6th c. s.) (2) যাযাত্—
যা + বিঘিলিঙ্—যাত্ (3) অনম্—অম্ + তন্ or, অতি + অচ্ (2nd c. s.)
(4) অর্ভক:—অর্ভ + তন্ । ষ্ of the root is changed into ম্—মকারশান্না-
দ্বয়: । 'অর্ভ' কপৃথুকপাক্ষা বয়সি' (ভ. ৫।৫২) (5) যুধি—যুধ্ + ক্রিষ্ ভাবে (7th
c. s.) [This word (যুধ্) is feminine and is thus declined :—যুত্ যুধী
যুধ: । যুধম্, যুধী যুধ: । যুধা, যুধাম্, যুধি: । যুধে, যুধাম্, যুধা: and
so on]. (6) অবেদ্য—অব + ইচ্ + ল্যপ্ (7) ধাতী:—ধা + তন্ (সীষাদিক:—
6th c. s.) (8) পার্যিব:—পৃথিবী + অচ্ (ইশরার্থে) (9) অর্থবিত্—অর্থ + বিদ +
ক্রিষ্ (কর্ণরি) (10) অকার—অ + লিট্—অচ্ (11) নাম্না—না or নম্ +

मनिम् (निपात्यते, 3rd c. s.)—‘नामन्सीमन्व्योमन्ड्रीमन्त्वीमन्पाभन्धामन्’
(उ. ५।१५३) आयते, (कीर्त्तयति) अनेन or नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन इति नाम
(V. R. T. of Amarakos’a N. S. P. Ed. P. 75.) (2) रघम्—लङ् +
कुः (नलीपः 2nd c. s.) The alternative form is लवृ। (3) सम्भवम्—
सम् + भू + अप् (अपादाने, 2nd c. s.) ।

Conjugation.—(1) या—(V. Sl. 3, C. III.) (2) कृ—(V. Sl. 15, I.) (3) ईक्ष्—(to see) ईक्षते (लट्) ईक्षताम् (लोट्) ऐक्षत (लङ्) ईक्षेत (वि. लिङ्) ईक्षाश्चक्रे, ईक्षामास, ईक्षाम्भव (लिट्) ईक्षिता (लट्) ईक्षि-
ष्यते (लृट्) ऐक्षिष्यत (लृङ्) ऐक्षिष्य, ऐक्षिषाताम्, ऐक्षिष्यत (लृङ्) ईक्षिष्यते
(सन्-लट्) ईक्षयति (णिच्-लट्) ऐक्षिष्यत (णिच्-लृङ्) ईक्षितः (क्तः) (4) लङ्
(to transgress) लङ्गति—ते (लट्) ललङ्ग—ङ् (लिट्) अलङ्गीत्, अलङ्गिष्य
(लृङ्) लङ्गिता (लृट्) लङ्गिष्यति—ते (लृट्) लङ्गितः (क्तः) । It is also चरादि
and परस्मैपदी—लङ्गयति (लृट्) लङ्गयामास &c. (लिट्) अललङ्गत् (लृङ्) अलङ्गि-
(क्तः) (लृङ्) ।

• Force of च is समुच्चय ।

Remark.—(1) One of the Calcutta editors changes the voice of this sloka thus—‘अमुना अभिषेच—&c. ‘अयम्’, it should be noted that it cannot be changed into ‘अमुना’, but ‘अनेन’ ।

(2) रघः—In उणादिप्रकरण we find that रघ is derived with the affix कु, but in अच्यौञ्चौ we find the affix ‘उ’ । We think it is a mistake of the copyist.

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसम्पदः

शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपीष हृदि हरिदश्वदोधिते-

रिनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

Prose-order.—हरिदश्वदीधितेः अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमा इव सः समग्र-
सम्पदः पितुः प्रयत्नात् शुभैः शरीरावयवैः, दिने दिने हृदि पुपीष ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) समयसम्पदः (पूर्णलक्ष्मीकस्य) पितुः (जनकस्य) प्रयत्नात् (प्रकृष्टयत्ननिबन्धनत्) शुभैः (मनीहरैः) शरीरावयवैः (दीहाङ्गैः) हरिदशदीधितैः (सूर्यरश्मिः) अनुप्रवेशात् (प्रतिबिम्बनात्) बालचन्द्रमादव (युक्तपक्षीयप्रातपचन्द्रद्वय) दिने दिने (प्रतिदिनं) बृहत् (पुष्टि) पुषीक (अधिजगाम) ।

Substance.—प्रियपदस्य पाखने पिता समृद्धिकं यत्नमानो, बभूव । पूर्णलक्ष्मीकस्य तस्य कोऽप्यभावी नासीत् यत् यन्नस्यकोऽपि प्रयूहः स्यात् । एव पितुर्न्यात् स बालो पुष्टिमधिजगाम । शरीरं तस्य प्रतिदिनं बृहत् । तवीपमाम्बु । सौरकरात् चन्द्री यथा प्रतिदिनं वर्धते तथा सूर्यसदृशप्रखरप्रतापस्य दिल्लीपस्य प्रयत्नात् चन्द्रसमी रमणीयदर्शने रघुः प्रतिदिनं वर्जितुमारभे ।

Change of voice.—तेन... बालचन्द्रमसा... बृहत्, पपषे ।

Sanjivani.—पितुरिति । (सः) रघुः (समयसम्पदः) पूर्णलक्ष्मीकस्य (पितुः) दिल्लीपस्य (प्रयत्नात्) (शुभैः) मनीहरैः (शरीरावयवैः) (हरिदशदीधितैः) सूर्यस्य रश्मिः—“भास्वद्विविधत्वसमाह्वरिदशदीधिरश्मयः”—इत्यमरः (‘Coler p. 22’) (अनुप्रवेशात्, बालचन्द्रमा इव) (दिने दिने) प्रतिदिनं—“नित्यवीक्ष्योः” (८१४ मा. २१४० सि.) इति द्विवचनम्—(बृहत्) पुषीक । अथ ब्राह्मसंहितावचनम्—“सलिलमये अग्निं रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्मी नैशुम् । अपयन्ति दर्पणीदर-निहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥” (बृहत्संहिता ४ अ. २ श्लो.) इति ॥ २२ ॥

Sanjivani Explained,

“नित्यवीक्ष्योः”—To signify नित्य (constancy) or वीक्षा (frequency) a word is repeated.

अथ ब्राह्मसंहितावचनम् * * इति—To countenance the statement that the moon’s light is borrowed from the sun, Mallinātha quotes from Varāhamihira’s, work on Astronomical Astrology. The work is named ‘Vrihatsamhitā’. Some books read it as ब्राह्मसंहिता ; For the work and the author See *Introduction*.

The quotation from Varāhamihira means that the rays of the sun, reflected from the watery moon, dispel the nocturnal darkness, even as rays reflected from a mirror illuminate a room.

Bengali.—शर्याश्रित प्रतिविधनहेतु (सुलक्षणक्रीय) बालचन्द्रमा
वेरूप वृद्धिप्राप्त हय, सेहैरूप पूर्णलक्ष्मीक पितार प्रयत्नहेतु सेहै (रघु)
मनोहर ऐदहाप्रसमुह बारा दिन दिन वृद्धि पाइते लागिलेन । २२

English rendering.—Through the great care of that one
endued with prosperity of all kinds, he (the prince) acquired
growth, from day to day, with the handsome limbs of his
body, like the young moon through the admittance (into it) of
the light of the green-steeded luminary. 22.

Grammatical notes, &c., &c.,

Sama'sa—(1) सम्यक् अयं यस्याः सा समया (बहु) समया सम्पत् यस्य स
समयसम्पत् (बहु) तस्य (2) प्रकृतः यत्रः प्रयत्नः (प्रादिसमासः) तन्मात् (3) शरीरस्य
अवयवाः शरीरावयवाः (पठितत्) तैः (4) हरितः (हरिदृर्षाः) अन्वाः यस्य स हरि-
दृश्च (बहु) तस्य दीधितिः हरिदृश्चदीधितिः (पठितत्) तस्याः (5) चन्द्रमाः—
(V. Sl. 46, C. I.) बालयासो चन्द्रमाश्चेति बालचन्द्रमाः (कुर्मंधा) ।

Case-ending—(1) पितुः—रुद्रयोगेऽनुक्तं कर्त्तरि षष्ठी “कर्त्तृकर्मणीः
कृति” (V. Sl. 2, C. I.) (2) प्रयत्नात्—हेतो पञ्चमी—“विभाषिति योगविभा-
गाद्गुणे स्त्रियां च क्वचित् ।” (V. notes on मीहात्, Sl. 2, C. I.) (3) शरीरा-
वयवैः—करणे द्वितीया (4) दिने दिने—कालाधिकरणे सप्तमी (5) हरिदृश्च-
दीधितेः—रुद्रयोगेऽनुक्तं कर्त्तरि षष्ठी । (6) अनुप्रवेशात्—हेतो पञ्चमी (6) बाल-
चन्द्रमाः—विधेयोऽपमानकर्त्तृपदम्—‘सः’ इत्यद्देश्योपमेयकर्त्तृपदस्य ।

Synonyms.—(1) हरिदृश्च—(V. मूर्ध, Sl. 13, C. III.)

(2) दीधिति—“किरणास्त्रमयूखाद्युगमस्तिष्ठतिष्ठश्चयः ।

भातुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥” (अ.)

Different meanings.—

(1) बाल—“बाली ना¹ कुमल¹स्य गजस्यापि च बाल²प्रौ ।

बाण्यलिङ्गीऽभ³के मू⁴ले ङीवरे पुंनपुंसकम् ॥

अलङ्कारान्तरं मध्ये बाली बाला मुटिस्त्रियीः ।” (मि.)

(2) हरित्—“हरिद्विधि स्त्रियां पुंसि हयवर्षविशेषयोः ।

अस्त्रियां स्यात् ढणे च ।” (मि.)

Derivation.—(1) पितुः (V. Sl. 1, C. I.) (2) युभैः—युभ् + क् (3rd c. p.) (3) अवयवैः—अव + यु + अच् (कर्त्तरि. 3rd c. p.) (4) पुपोष—पुष् + लिट्—णञ् (5) दीघितेः—दीघी + क्तिन् (भावे, 6th c. s.) (6) अनु-प्रवेशात्—अनु + प्र + विश् + क्णञ् (भावे, 5th c. s.) (7) चन्द्रमाः—(V. Sl. 46, C. I.).

Conjugation.—(1) पुष् (to nourish) पोषति, पृष्यति (लट्) अपोषत्, अपुषात्, अपुष्यत् (लङ्) पुषाण (क्रा.) पोष (भा.) पृष्य (दि.) (लोट्—ङि) पोषेत्, पृष्यात्, पृष्येत् (वि. लिङ्) पुपोष (लिट्) अपोषीत् (लुङ्) अपुषत् (दिवा. लृङ्) पोषिता (भा. क्रा.) पोषा (दिवा. लृट्) पोषिष्यति (भा. क्रा.) पोष्यति (दिवा. लृट्) पोषयति (णिच्-लट्) अपुपुषत् (णिच्-लुङ्) पुष्टः (दिवा. क्तः) अन्यत्र पुषितः । This root is also चुरादि—पोषयति (लट्) (2) दीघी (to shine) दीघीते, दीघ्यात्, दीघ्यते (लट्) दीघ्य चक्रे &c. (ङित्) अदीघीष्ट (लुङ्) दीघिता (लट्) दीघिष्यते (लृट्) दीघितः (क्तः) । This root is आत्मनेपदी, but in the present participle it gets श्रद्ध and not शानच्, as, दीघ्यत् । ‘दीघीवेश्योङिण्वेऽपि छान्दसत्वात् व्यत्ययेन परस्मैपदम्’ । (V. सिद्धान्तकौमुदी) ।

Rhetoric.—The figure of speech is चन्द्रमा । The limbs of Raghu's body are compared to the digits of the moon. The tender care his father look of him is compared to the falling of the solar light upon the moon. Thus Dilipa is compared to the sun and Raghu to the moon.

Parallel passage.—

“दिने दिने सा परिवर्तमाना सञ्जीवया चान्द्रमसीव सिद्धा ।

पुपोष सावस्त्रमयान् विशेषान् ज्योत्स्नानराशीव कलानराशि ॥

(V. Kumárasambhavam, Sl. 25, C. I.)

उमावृषाङ्गी शरजम्बना यथा
 यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
 तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
 ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

Prose order.—उमावृषाङ्गी शरजम्बना यथा, शचीपुरन्दरौ जयन्तेन यथा, तथा तत्समौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ।

Explanation by use of synonyms.—उमावृषाङ्गी (पार्वती-परमेश्वरौ) शरजम्बना (कार्तिकेयिण) यथा (यादृक्) शचीपुरन्दरौ (इन्द्राणीपुरुङ्गती) जयन्तेन (पाकशासनिना) यथा (यादृक्) तथा (तादृक्) तत्समौ (उमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समानौ) सा मागधी (सा मगधराजदुहिता) नृपश्च (राजा दिक्षीपश्च) तत्सदृशेन (कार्तिकेयजयन्ताभ्यां तुल्येन) सुतेन (पुत्रेण) ननन्दतुः (अङ्गवतुः) ।

Substance.—पुत्रस्तथो पित्रीर्निरतिशयां सुदं वितेने । पार्वतीपरमेश्वरौ यथा कार्तिकेयं लक्ष्मीं परमानन्दं भेजाते, शचीपुरन्दरौ यथा जयन्तं प्राप्य कामपि हृदयं लब्धवन्तौ तथा सुदक्षिणादिलीपौ कार्तिकेयजयन्तसदृशं दिव्यप्रभुवं पुत्रं रक्षुं प्राप्य कामपि अनिर्वृत्तनीयां प्रीतिमनुभवतुः ।

Change of voice.—उमावृषाङ्गाभ्यां...शचीपुरन्दराभ्यां...तत्समाभ्यां ...तथा मागध्या नृपेण...(उमाभ्यां)...ननन्दे ।

Sanjivani.—उत्थित । (उमावृषाङ्गी) पार्वतीवृषभभ्रजौ^१ (शरजम्बना) कार्तिकेयिन—^१कार्तिकेयो महाहासेनः शरजम्बना वङ्गाननः—इत्यमरः (Cole. p. 7.) (यथा) ननन्दतुः (शचीपुरन्दरौ) (जयन्तेन) सुतेन—^२जयन्तः पाकशासनिः—इत्यमरः (Cole. p. 8.) (यथा) ननन्दतुः (तथा) (तत्समौ) ताभ्याम् उमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ (सा मागधी, नृपश्च) तत्सदृशेन (ताभ्यां कार्तिकेयजयन्ताभ्यां सदृशेन) (सुतेन ननन्दतुः) । मागधी प्राक्व्याख्याता ॥२३॥

Bengali.—पार्वती एवम् पद्मेश्वरं यत्रापि शरजम्बना (कार्तिके-

केयके) प्रापु हईया आनन्दित हईयाछिलेन शची एवंग पुरन्दर येरूप जयसुके लाठ करिया आनन्दित हईयाछिलेन, पार्वती ओ शची सदृश सेई गंधराजकुहिता (सुदक्षिणा) एवंग परमेश्वर ओ पुरन्दर सदृश नृपति (दिलीप) कार्तिकेय ओ जयसु सदृश पूत्र (रघुके) प्रापु हईया सेईरूप आनन्दित हईलेन । २३ ।

English rendering.—As Umá and the bull-bannered one with him (who was born in a bush of reeds), as S'achi and the destroyer of hostile cities with Jayanta, even so she, the princess of the Magadhas, and the king, who resembled those divine couples, became highly delighted with that son of theirs resembling those celestial children. 23.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) श्रीः (शिवस्य) मा (लक्ष्मीः) (पक्षीतत्) or उ' (शिवं) माति (पतित्वेन मन्यते) इति उमा (उपपदतत्) वषः अङ्गः (चिह्नं) यस्य स वषाङ्गः, उमा च वषाङ्गस्य उमावषाङ्गी (इन्द्रः) (2) शरं (शरवणे) जन्म यस्य स शरजन्मा (व्यधिकरणं बहु) तेन—“अवर्ज्योहि बहुव्रीहिः व्यधिकरणीजन्माद्युत्तरपदः” (का. सू. ५ अधि. २ अ. १८ सू.) [A बहुव्रीहि ending in such words as जन्म &c., is व्यधिकरणम् । For the Exp. of बहुव्रीहि and its classification see notes under II, 3.] (3) पुरः (अरीणां) दारयतीति पुरन्दरः (उपपदतत्) शची च पुरन्दरस्य शचीपुरन्दरी (इन्द्रः) (4) नृन् धातीति नृपः (उपपदसमासः) (5) ताभ्यां सङ्ग्रहः तत्सङ्ग्रहः (द्वितीयातत्) तेन, (6) ताभ्यां समी तत्समी (द्वितीयातत्) ।

Case-ending.—(1) शरजन्मना, जयन्तेन and सुतेन—इती द्वितीया (2) यथा and तथा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) शरजन्मन्—

“कार्तिकीयी मङ्गासिनः शरजन्मा वंङ्गाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सीतापीरप्रिभूतं हः ॥

त्राहलीयसारकजिह्व विषाखः शिखिवाहनः ।

बाभ्यातुरः शक्तिधरः कुमारः श्रीस्यारथः ॥” (च.)

(2) उमा—

“उमा काव्यायनी गौरी काली हेमवतीश्वरा ।

शिवो भवानी रुद्राखी शर्वाखी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा सृङ्गानी चण्डिकाभिका (17) ॥” (अ.)

(3) पुरन्दर—(V. मङ्गलम्, Sl. 26, C. I.) (4) जयन्त—(V. Sanjivani.)

Different meanings.—(1) उमा—‘उमा¹तसी हेमवती² हरिद्रा³
कीर्त्तिकान्तिषु’ (मि.) (2) जयन्त—“जयन्तावन्दिरिर्शा जयन्तुमापताकथीः
जीवन्त्यां सि हपुच्छां च इन्द्रपुत्रां च” (मि.)

Derivation.—(1) उमा—उ + मा + क—“आतीऽनुपसर्गे कः (३।२।३
पा. २९१५ सि.) ।

N. B. Words admit of three sorts of sense in शब्दशास्त्र, viz.,
शाब्दिक, धातुज and पौराणिक । Tārānātha Tarkavāchaspati illus-
trates them by the word ‘उमा’ । He explains it thus :—

• उ (शिव) माति मीते वा (पतित्वेन मन्वते) इति उमा (धातुज) or
verbal sense. A second sense is भीः (शिवस्य) मा (लक्ष्मीः) (शाब्दिक) ।
This derivative sense depends upon nouns and has no need for
any verb. The third is उ (भीः) मा (मा तपः कुरु) [पौराणिक]
“उमेति मात्रा तस्मां द्विविधा पञ्चादमाख्यां सुमुखी जगाम ।” (V. Kumāra-
sambhavam; C. I. 26.) (2) शची—शच् + इन् = शचिः । शचि + डीच्
—‘कृदिकारादक्तिनः’ (V. notes on प्रतिपत्तये, Sl. 1, C. I.) (3)
जयन्तेन—जि + भञ्च् (3rd c. s.) ‘तृभूषहि—’ (उ. ३।२।२८) इत्यादिना भञ्च् ।
भञ्च् is Pānini’s symbol for जन् । See “भञ्च्” (७।१।२ पा. २१६८ सि.)
(4) पुरन्दर—पुर् + दृ + षिच् + खच् (कर्त्तरि, 1st c. d.) [See notes on
the word in II, 74.] (5) मातृषी—मजष + षच् + डीच् (6) नमन्तुः—
नन्द् + षिट्-अनुच् ।

Conjugation.—(1) गन्द् (V. Sl. 57, C. I.)

Allusion of शरजन्मम् । महादेवस्य रीती वञ्जी पपात् । वञ्जित् सीदु-
मशक्रुवेन् गङ्गायां निचिन्नेप । गङ्गापि तदशं तेजः कथमपि धारयितुं न
शक्नात् । ततः सा तत् शरवने निचिन्नेवती । तत्र कुमारस्य जन्माभूत् । अमन्तरं षट्
कृतिकासदृशममार्गेण गच्छन्त्यस्तं बालमवलीक्यस्तन्वदानादिना वर्द्धयामासुः । शरवने
जन्मग्रहणात् कुमारस्य नामान्तरं शरजन्मेति । कृतिकाभिः वर्द्धनाच्च तस्यापरं
नाम कीर्तिकेय इति ।

‘एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृतिकाः षट् सुतेजसः ।

ददृशुः स्वेच्छया यान्ती बालं शरवने स्थितम् ॥

कृपायुक्ताः समाजन्मुर्यत्र स्कन्दः स्थितोऽभवत् ।

अङ्गपूर्वमङ्गपूर्वं तस्यै सत्यं हि चुक्रुः ॥” (V. Vámanapurána.)

Rhetoric.—The figure of speech is मालीपमा । The king and the queen are once compared with Śiva and Durgā, again with Indra and Śachi. Raghu is compared once with कर्तिकेय, again with जयन्त । It suggests that all the qualities of Śiva and Indra were present in Dilipa. “The queen had all the qualifications of Durgā and Śachi. Raghu also incorporated into himself the prowess of Kārttikeya and the tact of Jayanta.

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं

बभूव यत् प्रेम परस्परान्श्रयम् ।

विभक्तमप्येक सुतेन तत्तयोः

परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

एकसुतेन—एकसुते न (व.)

पर्यचीयत—पर्यचीयत (व.)

Prose order.—रथाङ्गनाम्नीः रथतयीः भावबन्धनं परस्परान्श्रयं यत् प्रेम
बभूव, तत् एकसुतेन विभक्तम् अपि परस्परस्य उपरि पर्यचीयत ।

Explanation by use of synonyms.—रथाङ्गनाम्नीरिव (चक्र-
वाक्यीरिव) तयोः (दम्पत्योः) भावबन्धनं (हृदयाकर्षकं) परस्परश्रयम् (अन्वीन्य-
विषयं) यत् प्रेम (यः प्रेम्णः) बभूव (जातः) तत् (तत्प्रेम) एकसुतेन (एकमात्रेण
पुत्रेण), विभक्तमपि (कृतविभागमपि) परस्परस्य (अन्वीन्यस्य) उपरि (उपरिष्ठात्)
पर्यञ्चीयत (बहधे) ।

Substance.—चक्रवाकयोर्दाम्प्यं प्रेम लोके प्रसिद्धमस्ति । तयोर्विहगयी-
रिव दिलीपसुदक्षिणयोः प्रेम प्रगाढमासीत् । तनयजन्मनः प्राक् सुदक्षिणाप्रेम्णी
दिलीपः दिलीपप्रेम्ण्य सुदक्षिणा एक आधारीऽभूत् । पुत्रे जाते माता पिता
उभावेव तस्मिन्ननुरक्तौ बभूवतः । तयोः प्रत्येकं रतिबालके पपात । एवं रतेरधुना
आधारद्वयम् बभूव । सुदक्षिणास्त्रेहस्य दिलीपमनयथ तथा दिलीपस्त्रेहस्य सुदक्षिणा
तनयथाधारः सञ्जातः । एकं वस्तु आधारद्वये विभक्तं सत् हीनं दृश्यते । तयोः
दम्पत्योः प्रेम तु किमप्यद्भूतमासीत् यत् विभक्तमपि ह्येनं न भूत्वा प्रत्युत प्रत्येक-
माधारे बह्वित्तमभूत् ।

Change of voice.—भावबन्धनेन परस्परश्रयेण येन प्रेम्णा बभूवे ।
(कर्मकर्त्तरि वाच्यपरिवर्तनं नास्ति ।) The rest cannot be changed.

Sanjivani.—रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनाम्नी ।
चक्रवाकौ—“पुमान् म्निधा” (१।२५७ पा. २७७ सि.) इत्येकशेषः—तयोः [रथाङ्ग-
नाम्नीः] (इव) (तयोः) दम्पत्योः (भावबन्धनं) हृदयाकर्षकं तु (परस्परश्रयम्) अन्वीन्य-
विषयं (यत् प्रेम बभूव तत्) एकेन केवलेन, ताभ्यामन्वेन वा—“एके सुख्यन्वकेवलाः”
इत्यमरः (Cole. p. 300)—सुतेन [एकसुतेन] (विभक्तम् अपि) कृतविभागम् अपि
(परस्परस्वीपरि) (पर्यञ्चीयत) बहधे । कर्मकर्त्तरि लङ्—अकृत्वमत्वात् स्वयमेव
उपचितमित्यर्थः । यत् एकाधारं वस्तु तत् आधारद्वये विभज्यमानं हीयते, अतः तु
तयोः प्राक् एकैककर्तृकम् एकैकविषयं प्रेम सम्पृति द्वितीयविषयलामेऽपि न
अहीयत, प्रत्युत उपचितमेव अभूदिति भावः ॥ २४ ॥

Sanjivani Explained.

भावबन्धन—Mallinātha means by it हृदयाकर्षक or 'heart-
attracting.'

Chāritravardhana explains it as चित्तवन्धित्वम् न मीवीकरणम् । (such friendship as binds the heart).

Bengali.—चक्रवाकमिथुनेर आस्य सेई दम्पतिर हृदयकारक परस्परप्राप्तिर ये प्रेम जन्मिग्राहिल, ताहा एकटी मात्र पुत्र द्वारा विभक्त हईलेओ (नून ना हईया) परस्परेर मध्ये अधिकतर वृद्धि प्राप्ति हईल । २४ ।

English rendering.—That mutual love which the (royal) pair had, binding their hearts like that of a pair of Chakravākas, increased for each other though (it was) shared by a common son. 24.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) रघस्य अङ्गं रघाङ्गं (चक्रम्) [घष्ठीतत्] रघाङ्गं नाम यस्य स रघाङ्गनामा (बृह) Now V. Sanjivani रघाङ्गनामानौ—(एकशेष बन्धः) तयोः (2) वध्नाति इति बन्धनं—भावस्य (हृदयस्य) बन्धन भावबन्धनम् (घष्ठीतत्) (3) परस्परः आश्रय. यस्य तत् परस्परश्रयम् (बृह) (4) एकः (अद्वितीयः) सुतः एक-सुतः (कर्मधारयः) “पूर्वकालैकमेवैजरात्पुराणमवकीषलाः समानाधिकरणम्” (२।१।४८। पा. ७२६ सि.) (V. notes on एकपुत्री, Sl. 30, C. I.).

Case-ending.—(1) रघाङ्गनामोः - विधेयीपमानसम्बन्धपदं—‘तयोः’ इत्युद्देश्यीपमैयसम्बन्धपदस्य (2) एकसुतेन—अनृक्ते कर्त्तरि ढतीया—‘विभक्तम्’ इत्यस्य (3) परस्परस्य—अतसर्थोपरिशुद्धप्रयोगे घष्ठी—“षष्ठीसिद्धप्रत्ययेन” (२।३।७०। पा. ६०६ सि.) [In alliance with words formed by the fifteen affixes अतसुच् अस्माति &c., which signify दिक, दिग्, and काल, other words admit घष्ठी। E.g. ग्रामस्य दक्षिणतः, परः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् वा] ।

Synonyms.—(1) ‘रघाङ्गनामन्—“कीकथकथकवाकी रघाङ्गाश्रय-नामकः ।” (घ)

Different meanings.—(1) रघाङ्गं—‘रघाङ्गं नं द्वयीषकं ना चक्राङ्ग-
विहङ्गमे’ (मि.) (2) भाव—¹सभावाभिप्रायवेष्टात्मजम् । ⁴क्रियालीलापदार्थेषु
²विहङ्गमे’ (मि.) (3) भाव—⁶सभावाभिप्रायवेष्टात्मजम् । ⁷क्रियालीलापदार्थेषु
⁹विभूतिवृध (बन्धु) जन्तुषु । ¹⁰रघादी वा’ (मि.)

Derivation.—(1) भावः—(भू + णिच्) = भावि + अच् or भू + घञ् (भावे) (2) बन्धनम्—बन्ध् + ल्युः (कर्त्तरि) (3) बभूव—भू + लिट्—णर्त् (4) प्रेम—प्रिय + इमनिच् । प्रिय changes into प्र । See ६।४।१५७ पा. २०१६ सि. (5) परस्परः—(V. Sl. 40, C. I.) (6) उपरि—ऊर्ई + रिल्—उपादेशश्च (7) पर्यचीयत—परि + चि + लङ्—त (कर्मकर्त्तरि) (8) आश्रय—आ + श्रि + अधिकरणं अच् ।

Conjugation.—(1) चि, (V. Sl. 2, C. III.) (2) भू—(V. Sl. 15, C. III.) .

Remark.—One of the Calcutta editors says that Mallinātha explains the meaning of 'भाव' as 'हृदय', but this sense cannot be found in any lexicon. He, therefore, accuses Mallinātha of a mistake and has said much on 'भाव' । We say, 'भाव' means अभिप्राय ; therefore, by लक्षणा, it may mean हृदय । It means आत्मा as well which stands for हृदय or चित्त । धरणि says,—'अप्यमा कलिवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृती च बुद्धी च परव्यावृत्तनेऽपि च ॥' (V. R. T. of Amarakośa, N. S. P. Ed. p. 479-).

Parallel passage.—'अलःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

अनन्दयन्तिरेकीऽयमपत्यमिति बध्यते ॥'

(V. Uttara-Rāmacharitam.)

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो

ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिञ्जया

पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

Prose order.—सः अर्भकः धात्र्या प्रथमोदितं वचः उवाच, तदीयाम् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य ययौ च, प्रणिपातशिञ्जया नम्रः अभूच्च । तेन पितुः मुदं ततान ।

Explanation by use of synonyms.—सः (पूर्वकथितः) अर्भकः (शिष्यः) धात्र्या (उपमात्वा) प्रथमोदितं (प्रथमोपदिष्टं) वचः (वाक्येन)

उवाच (उच्चारितवान्), तदीया (तत्सम्बन्धिनीम्) अङ्गुलिं (करशङ्काम्) अवलम्ब्य (आश्रित्य) ययौ च (चलितुमारम्भे च), प्रणिपातशिक्षया (प्रणत्युपदेशपालनेन) नमः (अवनतमस्तकः) अभूच्च (आसीच्च) । तेन (तादृशेन कर्मिणा) पितुः (जनकस्य) मुदम् (आनन्दं) ततान् (अवर्षयत्) ।

Substance.—स्थाने एव राश्री यत्रो बभूव । स बालः शैशवेऽपि धिनयादिगुणयामस्य परिचयं ददौ । पितुः समीपे गत्वा धाव्या प्रथमीपदिष्टं वचनमुच्चारितवान् तस्याः अङ्गुलिं धृत्वा मन्दं मन्दं जगाम । प्रथामीपदिष्टः सन् सः अवनतमस्तकेन प्रणनाम । एतादृशक्रियाभिः स जनकस्यानन्दं वर्षयामास ।

Change of voice—तेन अभर्केण... ऊचे... ययौ... नमश्च अभवि... सुत् तेने ।

Sanjivani.—उवाचति । (सः) (अभर्कः) शिशुः—“पीतः पाकीर्भर्की डिश्वः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः (Cole. p. 135)—(धाव्या) उपमावा—“धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमादृषे” इति विश्वः—प्रथमम् उदितम् उपदिष्टं [प्रथमीदितं] (वचः उवाच) ; (तदीयात् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य ययौ च) ; प्रणिपातस्य शिक्षया उपदेशेन [प्रणिपातशिक्षया] (नमः अभूत् च) इति यत् (तेन पितुः मुदं ततान्) ॥ २५ ॥

Sanjivani Explained.

पीतः पाकीर्भर्की डिश्वः * * * शिशुः—पीत, पाक, अभर्क, डिश्व, पृथुक, श्रावक and शिशु are synonymous.

धात्री * * * धात्री means जननी (mother), आमलकी, वसुमती (earth) as well as उपमावा (nurse).

Bengali.—धात्री अथमे वे वाक्य बलिउ, मेई शिशु ताहई उच्चारण करिते नागिन—ताहार अङ्गुलि धारण करिषा चलिते आरम्भ करिन—प्रणाम करिते शिक्का दिले अवनतमस्तके प्रणाम करित—एई नकल क्रिया द्वारा से पितार आनन्द वर्द्धन करिन । २५ ।

English rendering.—He uttered all words that were first spoken by the nurse, and walked holding her finger,

and proved himself humble by the prostrations he had been taught. By all these the child enhanced the father's joy. 25.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) प्रथमम् उदितं प्रथमोदितम् (सुप्सुपा) (2) नि (विशेषण) पातः निपातः (प्रादिः) प्रकर्षेण निपातः प्रणिपातः (प्रादिः) तस्य शिक्षा प्रणिपात-शिक्षा (षष्ठीतन्) तथा ।

Case-ending.—(1) धाव्या—अनुक्तं कर्त्तरि तृतीया—‘उदितम्’ इत्यस्य (2) प्रणिपातशिक्ष्या—द्वैतौ तृतीया (3) तेन—करणे तृतीया ।

Synonyms.—(1) अङ्गुलि—‘अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः’ (अ.) (2) अर्भक—(V. Sanjivani.)

Different meanings.—(1) धात्री—(V. Sanjivani.) (2) अङ्गुलि—‘अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च ।’ (हं. वि.)

Derivation.—(1) अर्भकः—(V. Sl. 21, C. III.) (2) धाव्या—धे (ट्) + इन् (कर्त्तरि) + डीष् (3rd c. s.) (3) उदितम्—वद + क्त (कर्मणि) (4) दैर्या—या + लिट्—णल् (5) तदीयाम्—तद् + क् + टाप् (2nd c. s.) See मदीय in I, 63. (6) अङ्गुलिम्—अङ् + उलि (भौषादिकः, 2nd c. s.) The alternative form is अङ्गुली—‘कृदिकुरादङ्गुलिः’ (V. notes on प्रति-पत्तये, Sl. I, C. I.). ‘अङ्गुरी’ is also another form,—‘बालमूललघुङ्गुलीनां वा लीरः’ (काश१८ पा. वा. ३३६७ सि. वा.) [V. notes on रघु, III, 21.] (7) अभूत्—भू + लुङ्—दिप् (8) मुदम्—मुद + क्तिप् भावे (2nd c. s.). The word मुद is feminine and declined like आपद् (9) ततान—तन् + लिट्—णल् (11) उवाच—वू or वच् + लिट्—णल् ।

Conjugation.—(1) ज्ञन् (to spread out) तनीति, तनुते (लट्) तनीतु, तनुताम् (लोट्) अतनीत्, अतनुज (लङ्) तनुयात्, तन्वीत (विधिलिङ्) ततान, तेनतु, तेनिथ, तेने (लिट्) अतनीत्, अतानीत्, अतत, अतनिष्ट, अतथाः, अतनिष्ठाः (लुङ्) तनिता (लुट्) तनिथति-ते (लट्) ताथते, तन्वते (कर्मणि लट्) अतानि (कर्मणि लुङ्) तितनिषति-ते, तितांसति-ते, तितंसति-ते (सन्-लट्) तन्-

व्यते (यङ्-लट्) तानयति (षिच्-लट्) अतीतनत् (षिच्-लुङ्) ततः (क्तः) तन्निवा-
तत्वा (क्वाच्) वितत्य (ल्यप्) । This is also चुरादि—तानयति (लट्)

‘वितानयति यः कीर्तिं वितनत्यमलं यशः ।

वितनीति च यः स्त्रीणां हृदये मन्मथव्ययाम् ॥’

(V. कविरहस्य, Sl. 92.)

(2) या—(V. Sl. 27, C. I.) (3) भू—(V. Sl. 15, C. III.) (4) वच्
—(V. I, 1.)

तेन—Here ‘तेन’ is singular, because the acts of the boy are taken separately. It refers to each of them, *viz.*, speaking, walking and bowing down. Or, it may be taken as a collective noun, and hence singular and neuter by the rule—“सामान्ये नपुंसकम्” (I, 40). Cf. “विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सद्सि वाक्पटुता युधि विक्रमः । यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं युती प्रकृतिसिद्धिर्निदं हि महात्मनाम् ॥” (नोतिशतकम्) “

वचः उवाच—This is no tautology. When the speaker wishes to adduce an adjective, the use of a cognate noun is not a fault of composition. So says Sāhityadarpana. The boy lisped. What did he lisp? The word which he learnt from the nurse. So प्रथमीदित is a necessary epithet of वचस् । Kāvya prakāś’a is stricter than Viswanātha. It says that if by a क्रियाविशेषण or adverb, the import of an adjective can be expressed, a cognate object should not be used. Here the import of प्रथमीदित वचस् cannot be expressed adverbially. Hence, it is no fault of composition according to all the authorities.

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः

सुखेर्निषिञ्चन्तमिवानृतं त्वचि ।

उपान्तसम्प्रीलितलोचनो नृप-

श्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

Prose order.—नृपः शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तम् इव

तम् अङ्गम् आरीप्य उपानसम्मीलितलीचनः (सन्) चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ।
Mallinātha places 'रूपः' after 'उपानसम्मीलितलीचनः' ।

Explanation by use of synonyms.—रूपः (राजा) शरीर-
योगज्ञः (गात्रसंस्पर्शजातैः) सुखैः (परमानन्दैः) त्वचि (त्वगिन्द्रिये) असृतं (पीयूषं)
निबिच्चलमिव (वर्षलमिव) तं (पुत्रम्) अङ्गं (उत्सङ्गम्) आरीप्य (स्थापयित्वा)
उपानसम्मीलितलीचनः (मुदितनयनापाङ्गः सन्) चिरात् (बहुकालात् परं) सुतस्पर्श-
रसज्ञतां (पुत्रस्पर्शस्वादज्ञानं) ययौ (अनुभवम्) ।

Substance.—बहुयवाहककालादन्तरमयं सुतो बभूव । दुर्लभं पुत्ररत्नं राजा
क्रीडं संस्थाप्य कमप्यानन्दं प्राप । हर्षाधिकं हि तस्य जडतामतनीत् । सोऽनु-
भव यत् सुतोऽयं सर्वाङ्गेषु मे असृतं सिञ्चितम् । नयनं तस्य तदानन्देन सम्मी-
लितमासीत् । एवमानन्दविमृद्ः स चिरं सुतस्पर्शसुखमज्ञासीत् ।

Change of voice.—रूपेण.....उपानसम्मीलितलीचनेन....सुतस्पर्श-
रसज्ञतां ययौ ।

Sanjivani—तमिति (शरीरयोगज्ञः सुखैः) (त्वचि) त्वगिन्द्रिये (असृतं)
(निबिच्चलं) वर्षलम् (इव) तं पुत्रम् (अङ्गम् आरीप्य) मुदाविभाषाम् उपानयोः,
प्रान्तयोः सम्मीलितलीचनः सन् [उपानसम्मीलितलीचनः] (रूपः चिरात् सुतस्पर्श-
रसज्ञतां ययौ) । रसः, स्वादुः ॥ २६ ॥

Bengali.—राजा शिशुके अङ्गदेशे स्थापनं करिष्या मुदितलोचनेन
पुत्रगात्रसंस्पर्शसुखं बहुकालं पर्याप्तं अनुभव करिते लागिलेन । सेहै सुख
वेन तदीय शरीरे अनुभवर्षण करिते लागिल । २७ ।

English rendering.—Placing on his lap the boy who
seemed to drench his skin with nectar in consequence of the
joy he gave through the touch of his body, the king, with eyes
closed from corner to corner, attained to a lasting conversance
with the taste (happiness) of filial touch. 26.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) शरीरयोः (रूपस्यबालस्य च) योगः शरीरयोगः (बन्धितम्) ।

तस्मात् आयन्ते इति शरीरयोमजाणि (उपपद्यत) तैः (2) नि (विशेषिण) सिञ्चन् निविञ्चन् (प्रादिः) तम् (3) अद्यतम्—(V. Sl. 16, C. III.) (4) चनम् उपगती उपानी (प्रादिः) सम्यक् मीलिते सम्मीलिते (सुासुपा) सम्मीलिते लीचने यस्य स सम्मीलितलीचनः (बहु) उपानयोः सम्मीलितलीचनः (सप्तमीतत्) or, उपानयोः सम्मीलिते उपानसम्मीलिते (सप्तमीतत्) ताडये लीचने यस्य स उपानसम्मीलितलीचनः (बहु) (5) सुतस्य स्पशंः सुतस्पशंः (बधीतत्) तस्य रमः सुतस्पशंरसः (बधीतत्) जानातीति ज्ञः सुतस्पशंरसस्य ज्ञः सुतस्पशंरसज्ञः (बधीतत्) तस्य भावः सुतस्पशंरसज्ञता-ताम् ।

Case-ending.—(1) तम्—प्रयोज्यमुख्यकर्म । At the षणिजन्त stage of आरोहण it was कर्तृ and in the णिजन्त stage it becomes प्रयोज्यकर्म । (See II, 1). (2) सुखं—हृत्तौ वृत्तौ (3) लचि—आधाराधिकरणे सप्तमी (4) चिरात्—अज्ययं, used in the 2nd or 5th case. It is a case of अन्त्यसंयोगे द्वितीया or by the addition of 'परम्' (understood) it gets पञ्चमी । The sense is चिरं व्याप्य or चिरात्-परम् ।

Synonyms.—(1) अङ्ग—'कलङ्काङ्गीलाङ्कनं च चिङ्गं लक्ष्म च लक्ष्मम्' (अ.)

Different meanings.—(1) "अङ्गी रूपकभेदाङ्गचिङ्गंखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकीत्सङ्गस्यानेऽङ्गे पापदुःखयोः ॥" (मे.) रूपकभेद—An Act of a drama, आज्ञ—battle. आगम् = sin. (2) रस—(V. Sl. 18, C. I.)

Derivation.—(1) आरोप्य—आ + (रुह् + णिच् =) रोपि + ल्यप्—the alternative form is आरोह्य—"रुहः पीडन्यतरस्याम्" (७३।४३ पा. २५८८ सि.) [The प् is optionally substituted for ह् of रुह् in its णिजन्त form] (2) निविञ्चन्तम्—नि + सिञ्च् + श्ल (2nd c. s.) (3) सुतस्पशंरसज्ञताम्—सुतस्पशंरस + ज्ञा + कः = सुतस्पशंरसज्ञः तस्य भावः इत्यर्थे तल् (2nd c. s.)—"इगुपधज्ञापीकारः कः" (V. notes on ईश, I. 5-9.) (4) यवी—या + लिट्-बल् ।

Conjugation.—(1) रुह् (to grow) रोहति (लट्) रोहतु (लोट्) आरोहत् (लङ्) रोहेत् (वि. लिङ्) वरोह (लिट्) रोदा (लुट्) रोह्यति (लृट्)

अरुचत् (लुङ्) अरीहृि (भावे-लुङ्) अरुचति (सन्-लट्) रीरुचते (यङ्-लट्)
 रीरुचति, रीपयति (णिच्-लट्) अरुचत्, अरुचपत् (णिच्-लुङ्) रुट्: (क्तः)
 (2) या—(V. Sl. 27, C. I.)

त्वच् is feminine and declined like वाच् ।

Force of इव is उत्प्रेक्षा ।

For. त्वचि अरुचत् निषिञ्चन्तम् we may have the* form त्वचमरुतेन निषिञ्चन्तम् । This difference in form depends upon the difference of the import of the verb चिच् । In the first form मेचन means विकिरण, in the second it means आर्द्रकरण । See Sarjivani of Meghadutam, पूर्वमेव, Sl. 27.

अमंस्त चानेन परार्द्धजन्मना

स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

स्वमूर्त्तिभेदेन गुणायवर्तिना

पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

Prose order.—(स्थितः अभेत्ता) प्रजानां पतिः (ब्रह्मा) परार्द्धजन्मना गुणायवर्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन (विशुना आत्मनः) सर्गमिव, स्थितः अभेत्ता (प्रजानां पतिः स नृपः) परार्द्धजन्मना गुणायवर्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन अनेन (पुत्रेण रघुणा) आत्मनः अन्वयं, स्थितिमन्तम् अमंस्त च ।

Explanation by use of synonyms.—स्थितः अनेना (जगत्-परिपालननियमव्यवस्थापकः) प्रजानां पतिः (निखिलप्राणिसृष्टा) ब्रह्मा—परार्द्ध-जन्मना (जगत्पालकत्वात् श्रींशत्पतिना) गुणायवर्तिना (सत्त्वगुणावलम्बिना) स्वमूर्त्तिभेदेन (स्वरूपान्तरविशेषण, विशुना इति यावत्) आत्मनः (स्वस्य) सर्गमिव (सृष्टिमिव), स्थितः अभेत्ता (सूर्यादापालकः शास्त्रानुसारीण कार्यकारी) प्रजानां पतिः (जनेश्वरः) स नृपः—परार्द्धजन्मना (लोकपालांशजननत्वादिगुणैः श्रींशत्पतिना) गुणायवर्तिना (विद्याविनयादिमुख्यगुणाधारेण) स्वमूर्त्तिभेदेन (स्वरूपान्तरविशेषण) अनेन (पुत्रेण रघुणा) आत्मनः (स्वस्य) अन्वयं (वंशं), स्थितिमन्तं (पतिष्ठावन्तम्) अमंस्त च (मेने च) ।

Substance.—गुणान्वितं वंशस्य कर्तारं तं पुत्रं प्राप्य दिल्लीपोऽमन्यत यत्-
वंशो मेऽधुना स्थितिशीलः जातः । एतावदेवोपमयाह । यथा नियन्त्रा प्रजानां
नाथो ब्रह्मा स्वस्य रूपभेदेन गुणैरीशो नाभिजातेन विश्वनाथ स्वस्य सृष्टिं स्याम्यतीति
मेने तथा शास्त्रपालकः प्रकृतौनां पतिः स राजा स्वस्य मूर्त्तिभेदेन सुजन्मना गुणा-
न्वितेन पुत्रेण स्वीयवंशो न पतिष्यतीत्यमन्यत ।

Change of voice —...अभेता...पत्या...सर्गे...अन्वयः स्थितिमान्
अमानि... ।

Sanjivani.—अमस्तेति । (स्थितेः अभेत्ता) मर्यादापालकः, सः रूपः
(परार्द्धजन्मना) अनेन रघुणा (अन्वय) वंशं (प्रजानां पतिः) ब्रह्मा, गुणाः, सत्वा-
दयः ; तेषु अथीण, सुख्येन ; सत्त्वेन वक्तृते व्याप्रियते इति गुणायवर्त्ता तेन
[गुणायवर्त्तिना] स्वस्य मूर्त्तिभेदेन [स्वमूर्त्तिभेदेन] अवतारविशेषेण विश्वनाथ
(आत्मनः) (सर्गे) सृष्टिम् इव (सृष्टिप्रतिमन्) प्रतिष्ठावन्तम् (अमंस च) मन्यतेषु च ।
मन्यतेः अनुदात्तत्वात् इट्प्रतिषेधः । अत्र उपमानीपमेययोः इतरतरविशेषणानि
इतरतरत योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणः विद्याविनयादयः । “गुणोऽप्रधाने रूपादौ
मौर्व्यां मूदे इकोदरे । शुद्धं सत्त्वादि-सन्ध्यादि-विद्यादि-हरितादिषु ॥” इति विश्वः ।
श्रेष्ठं सुगमम् ॥ २७ ॥

Sanjivani Explained.

अत्र उपमानीपमेययोः * * * योज्यानि—The adjectives
of the उपमानी are applicable to the उपमेय and those of the उपमेय
to the उपमान ।

अत्र रघुपक्षे * * * विद्याविनयादयः—गुण in the case of रघु means
विद्या (learning), विनय (modesty) &c.

गुणोऽप्रधाने रूपादौ * * * हरितादिषु—गुण means अप्रधान
(subsidiary), रूपादि (the five qualities रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, शब्द), मौर्वी
(bow-string), मूदे (cook), इकोदर (Bhima), शुद्ध (pure), सत्त्वादि (the
three qualities सत्व, रजसु and तमसु), सन्ध्यादि (peace, &c.),
विद्यादि (learning, &c.), हरितादि (the different colours such as
yellow).

Bengali.—विश्वनिर्गम्या निखिलप्राणित्प्रेषा ब्रह्मा षेकरूप विश्व-
पालनहेतु श्रेष्ठजन्मा सर्वगुणवलम्बी स्वकीयमूर्तिभेद विष्णु द्वारा स्वकीय
सृष्टिके प्रतिष्ठाशालिनी ज्ञान करिग्राहिलेन, সেইরূপ, মর্যাদাপালক
প্রজেশ্বর দিলীপ সর্গীন্মা, বিদ্যাভিনয়াদিগুণসম্পন্ন স্বরূপান্তর পুত্র
ব্রহ্ম দ্বারা আপনার বংশকে প্রতিষ্ঠাশালী জ্ঞান করিলেন। ২৭।

English rendering.—He, who never transgressed the
bounds (set by law), regarded his dynasty perpetuated by this
child of pre-eminent birth, like the lord of all creatures (regard-
ing) his own creation (perpetuated) by (Vishnu) a form of his
own self possessed of foremost attributes. 27.

Grammatical notes &c. &c.

Sama'sa.—(1) परस्मिन् अर्द्धं भवं परार्द्धाम् (उत्कृष्टं) परार्द्धाम् जन्म
यस्य स परार्द्धाजन्मा (बहु) तेन (2) न भेत्ता अभेत्ता (नञ्त्तत्) (3) स्वस्य मूर्तिः
स्वमूर्तिः (षष्ठीतत्) तस्याः भेदः स्वमूर्तिभेदः (षष्ठीतत्) तेन (4) गुणायवर्तिना
—(V. Sanjivani.) सप्तमीतत् and उपपदितत्। (5) प्रकर्षण जायन्ते इति
भ्रजाः (उपपदितत्) तासाम्।

Case-ending.—(1) अनेन—रघुणा इत्यस्य विशेषणम् । रघुस्तु द्विती
द्वितीया उद्देश्योपमेयपदं 'स्वमूर्तिभेदेन' इति विधेयोपमानपदस्य । (2) स्थितः—
ऋदयोगेऽनुक्ते कर्मणि, षष्ठी—'कर्तृकर्मणीः कृति' (V. notes on सागरं तित्तीर्षुः,
Sl. 2, C. I.) (3) प्रजानाम्—ऋदयोगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी (4) गुणायवर्तिना
and परार्द्धाजन्मा—Adjectives of अनेन (रघुणा) as well as to स्वमूर्ति-
भेदेन (विशेषणा) (5) अभेत्ता (वृत्तः)—उद्देश्योपमेयकर्तृपदं 'प्रजानां पतिः' इति
विधेयोपमानकर्तृपदस्य (6) सर्गम्—विधेयोपमानकर्मपदं—'अन्वयम्' इत्युद्देश्योप-
मेयकर्मपदस्य ।

Synonyms.—(1) अन्वय—(V. Sl. 12, C. I.)

Different meanings.—(1) गुण—(V. Sanjivani.) (2) सर्ग—

'सर्गः स्वभावनिर्माणादिशयाध्यायस्तद्विधुः' (अ.)

Derivation.—(1) असंज्ञ—सञ् + ज्ञ + क्त (कर्त्तरि, 1st c. s.)—मेता । चर्च + यत् (चर्चार्थे) (2) पराङ्गम्—पर + चर्च + यत् (चर्चार्थे) (3) अभेता—भिद + टच् (कर्त्तरि, 1st c. s.)—मेता । (न + भेता) (4) अन्वयम्—अनु + इ (ण्) + अच् (2nd c. s.) (5) गुणायवर्तिना—अय + यत् (भवार्थे) = अयम् । गुणाय + इत् + णिनिः (3rd c. s.) (6) सर्गम्—सृज् + घञ् (भावे, 2nd c. s.)

Conjugation.—(1) मन्—(V. Sl. 2, C. I.)

The three main forms and actions of the Supreme Being.

‘ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि ।’

‘रघुत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥’

The epithets गुणायवर्तिना &c. are equally applicable to विष्णु and रघु । स्थितेरभेता and प्रजानां पतिः are applicable to Dilipa as well as to ब्रह्मा ।

स हतचूलश्चलकापक्षकै-

रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं

नदीमुखेनेत्र समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

हतचूलः—हतचूड (चा.) ।

Prose order.—हतचूलः सः चलकापक्षकैः सवयोभिः अमात्यपुत्रैः अन्वितः (सन्) लिपेः यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं (समुद्रं), नदीमुखेन समुद्रम् इव, आविशत् ।

Explanation by use of synonyms.—हतचूलः (सम्पन्नचूडाकर्मा) सः (रघुः) चलकापक्षकैः (चञ्चलशिप्रहण्डकैः) सवयोभिः (क्षिग्धैः, समानवयस्कैरित्यर्थः) अमात्यपुत्रैः (मन्त्रिसुतैः) अन्वितः (निलिनः सन्) लिपेः (पञ्चा-

शब्दवर्णमालायाः) यथावत् शङ्खेन (सम्यग्बोधिन) वाङ्मयं (शब्दमयं समुद्रं शब्दजात-
मिति यावत्) नदीमुखेन (नदीद्वारेण) समुद्रमिव (सागरमिव) आविशत् (प्रविवेश) ।

Substance.—कृमात् तस्य चूडाकर्माणि संवत्से विद्यारम्भः समजनि ।
तस्य स्वयंसाममात्यपुत्राणामपि चूडाकर्म संघटितम् । चञ्चलशिखण्डौ च रघुणा
साहं वर्षज्ञानमधिगन्तुमारेभिरे । वर्षमालामन्थेन कालेनाधिगम्य रघुः समान-
वयस्कैः सह शब्दशास्त्रशिष्यपरी बभूव । एतदेवोपमया कविराह । यथा
मकरादिजलजन्तुः नदीमुखमाश्रित्य अनन्तं महासमुद्रं प्रविशति तथा निष्पन्न-
चूडाकार्यैः रघुरपि चञ्चलशिखण्डकैः समानवयस्कैरमात्यपुत्रैः सह मिलित्वा पञ्चाशद-
वर्षान् सम्यग्धिक्त्य महासमुद्रवदननं शब्दशास्त्रं प्रविवेश ।

Change of voice.—वृत्तचूलेन तेन...अन्वितेन...समुद्रः...आविश्यत ।

Sanjivani—स इति । “चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मतः ।

प्रथमेऽप्ये तृतीये च वृत्तचूडाकर्माणि सन् [वृत्तचूलः]—उल्लयीरभेदः—

इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे वृत्तचूडाकर्माणि सन् [वृत्तचूलः]—उल्लयीरभेदः—
(सः) रघुः—“प्रथमे तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भश्च कारयेत्” इति वचनात्
पञ्चमे वर्षे—(चलकाकपचकैः) चञ्चलशिखण्डकैः—“बालानां तु शिखा प्रीक्ता
काकपचः शिखण्डकः” इति हलायुधः—(सवयीभिः) स्निग्धैः—“स्निग्धीवयस्यः
सवयाः” इत्यमरः (Cole. p. 193)—(वृत्तचूलैः अन्वितः) सन् (लिपेः) पञ्चाश-
दवर्षात्मिकायाः मातृकायाः (यथावदयङ्गणेन) सम्यक् बोधिने, उपायभूतेन, (वाङ्मयं)
शब्दजातं; नद्याः मुखं, द्वारं—“मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपगम्यतीः” इति
यादवः—तेन [नदीमुखेन]—कथितं मकरादिः—समुद्रम् इव, (आविशत्) प्रविष्टः,
ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

Sanjivani Explained.

चूडा कार्या * * श्रुतिचोदनात्—The tonsure ceremony of the
twice-born castes should be done duly on the first or the third
year in obedience to the Śruti.

इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे वृत्तचूडाकर्म—In consequence of the

above text of Manu, the tonsure of Dilipa's son was done in his third year.

उल्यारभेदः—उ and ल do not differ.

प्राप्ते तु पञ्चमे * * कारयेत्—The son should be initiated in learning in the fifth year.

“बालानां * * शिखरशृङ्गः”—The lock of hair on the crown of a boy's head is called काकपत्र or शिखरशृङ्गः ।

“स्निग्धी वयस्यः सवयाः”—स्निग्ध, वयस्य and सवयस् are synonymous, and mean friend.

मुखं तु वदने * * द्वाराभ्युपाययोः”—मुख means वदन (face), मुख्य (principal), आरम्भ (beginning), द्वार (door) as well as अभ्युपाय (means.)

पञ्चाशदक्षरान्मिकायाः सादृकायाः—The alphabet consisting of fifty letters.

Bengali.—मकराक्षि-शूलजङ्गल नदीमुख द्वारा যেমন সমুদ্রমধ্যে প্রবেশ করে সেইরূপ নিপ্পন্ন হুঁড়াকারী সেই (রঘু) চক্ৰশিখণ্ডক সমান-বয়স্ক অমাত্যপুত্রগণের সহিত মিলিত হইয়া যথাবিধি পঞ্চাশদ্বর্ণমালা শিক্ষানস্তর, (অনন্ত) শব্দশাস্ত্রে প্রবেশ করিলেন । ২৮ ।

English rendering.—Accompanied by children of equal age and endued with flowing locks, the prince, after having undergone the rite of tonsure, entered the ocean of words by a thorough knowledge of the alphabet, like one entering the ocean by the mouth of a river. 28.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) इत्ता बुडा यस्य स इत्तपुलः (इत्त) । Here उ is changed into ल । In Sanskrit literature we always find such an interchange of उ and ल, व and ब, ल and र । साहित्य-द्वयं says—“यमकादी भवेदेकं उलोपदीर्घोलीकथा ।” Here, for the sake of छेकानुपास, ‘बुड’ is changed into बुल and we get the alliteration ‘बुलबल’ । बुला is shortened into बुल by the

rule :—“गीञ्चिथीरूपसञ्जनस्य” (१।२।४८ पा. ६५६ सि.) V. notes on अलमदावस्य II, 7. (2) काकस्य पञ्चः काकपञ्चः (षठीतत्) स इव प्रतिकृतिः इति काकपञ्चकः—“इवे प्रतिकृती” (५।१।२६ पा. २०५१ सि.) V. notes on वृक्षक in I, 70. चलाः काकपञ्चकाः येषां ते चलकाकपञ्चकाः (बहु) तैः (3) अमात्यानां पुत्राः अमात्यपुत्राः (षठीतत्) तैः (4) समानं वथी येषां ते सवयसः (बह) तैः । समान is changed into स by the rule.—“ज्योतिर्जनपदरातिनाभिनामगौरूपस्थानवर्णवथीवचनबन्धु” (६।१।८५ पा. १०१६ सि.) [स is substituted for समान when it is followed by and compounded with ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गौर, रूप, स्थान, वर्ण, वथस्, वचन, or बन्धु] (4) समीचीना उद्राः (अलचरविशेषाः) यस्मिन् इति समुद्रः (बहु) or, सह सुद्रया (मर्यादया) वर्त्तते इति समुद्रः (तुल्ययोग बहु) तम् (5) नद्याः मुखं नदीमुखम् (षठीतत्) तेन ।

Case-ending.—(1) अमात्यपुत्रैः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ‘अन्वितः’ इत्यस्य (2) लिपिः—ऊर्ध्वयोगेऽनुक्ते कर्मणिषी (3) यथावत्—अव्ययं, क्रिया-विशेषणम् (4) नदीमुखेन—करणे तृतीया—विधेयीपमानपदं—‘गृह्येन’ इत्यु-द्देश्योपमेयपदस्य (6) वाङ्मयम्—उद्देश्योपमेयकर्मपदम्—‘समुद्रम्’ इति विधेयी-पमानकर्मपदस्य ।

Synonyms:—(1) समुद्र—(V. Sl. 5-9, C° I.)

Derivation:—(1) अमात्यः—अमा (अव्यय) + त्यप् (2) पुत्रैः—(V. I, 91.) (3) अन्वितः—अनु + इ(ण्) + क्तः (कर्मणि) (5) लिपिः—लिप् + इक् (6th c. s.)—‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (१।१।१०८ पा. वा. ३२८५ सि. वा.) [इक् is affixed to the roots कृष् &c.] or thus :—लिप् + इन्—इगपधात् कित् (उ. ४।१२०) The alternative form is लिबिः—‘लिपिलिबि—’ (See १।२।२१ पा. २२३५ सि.) इति लिङ्गात् पस्य बी वा । Pānini himself uses two forms लिपि, and लिबि in the above Sutra. So he suggests that प of लिपि should be optionally changed into ब । (5) यथावत्—

यथा + वति (अर्थात्) (6) वाक्यम्—वाच् + मयट् (अवयवार्थे, 2nd c. s.)
 वाक्य is really adjective. Here it is used as a noun and means
 all the branches of शब्दशास्त्रम् । Its formation is guided by the
 Vārttika 'एकाचो नित्यम्' (४।३।१४४ पा. वा. १५२४ सि.) [मयट् should
 always be added to a word having one vowel in order to signify
 the sense of विकार (transformation) as well as of अवयव (limbs.)]
 In sēcular language the form is वाक्य and never वाक्यम् । See
 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (८।४।४५ पा. वा. १२६ सि.) (7) आविशत्—आ +
 विश् + लङ्-दिप् ।

Conjugation.—(1) विश् (to enter) विशति (लट्) विशतु (लोट्)
 अविशत् (लङ्) विशत् (वि. लिङ्) विवेश (लिट्) अविचत् (लुङ्) वेष्टा (लुट्)
 वेष्टयति (लृट्) अवेशि (कर्मणि-लुङ्) विविचति (मन्-लट्) वेष्टयते (यङ्-लट्)
 वेष्टयति (षिच्-लट्) अवीविशते (षिच्-लुङ्) विष्टः (क्त्) । नि + विश्, adopts
 आत्मनेपदीय form as निविशते । The Sūtra is "नेविशः" (१।३।१७ पा.
 २६८३ सि.)

Remark.—One of the Calcutta editors says ग्रहणेन is 'हर्ता
 तृतीया । It is incorrect. As नदीमुखेन is करणे तृतीया, its विधेयपद,
 ग्रहणेन, must be so. (The difference between करण and हेतु, V.
 notes on प्रीत्या Sl. ५7, C. I.)

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो

विनिन्यु रेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते

क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

अत्र ते—अभू के (चा.)

Prose-order.—अथ विपश्चितः गुरवः विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं

विनिन्युः, ते च अत्र अवश्ययत्नाः बभूवुः, हि क्रिया वस्तूपहिता प्रसीदति ।
Mallinātha places 'विपश्चितः गुरवः' after 'एनम्' and 'च' after 'अवश्य-
यत्नाः' ।

Explanation by use of synonyms.—अथ (अनन्तरं) विपश्चितः
(विहांसः) गुरवः (आचार्याः) विधिवत् (यथाविधि) उपनीतं (विहितोपनयनसंस्कारं)
गुरुप्रियम् (आचार्याणुरक्तम्) एनं (रघुं) विनिन्युः (शिक्षितवन्तः) । ते (गुरवः) च
(निश्चितम्) अत्र (अस्मिन् रघोः शिक्षावषयं) अवश्यायत्नाः (सफलचेष्टाः, कृतंकार्या
इत्यर्थः) बभूवुः (आसन्) हि (यतः) क्रिया (शिक्षा) वस्तूपहिता (सुपात्रे प्रयुक्ता)
प्रसीदति (फलति) ।

Substance.—अनन्तरं गर्भकादशे वर्षे यथाशास्त्रं रघोरूपनयनकार्यं
सम्पन्नम् । ततो विहांस आचार्या गुरुवत्सलमेनं वेदादिशास्त्रमध्यापितवन्तः । तेषां
यत्रो रघुरूपधारि सफली बभूव । नूनं यत्रः सत्पात्रे कृतः साधु फलं प्रसूते । रघु-
नेधावी तत्कथं शिक्षा तस्मिन् विफला स्यात् ? शास्त्रमेव स सर्वानि शास्त्राण्य-
धिगम्य गुरुणा प्रीतिं ततान ।

Change of voice.—...विपर्ययदभिः गुरुभिः...उपनीतः गुरुप्रियः
एषः विनिन्युः, तेः...अवश्ययत्नैः बभूवुः...क्रियया वस्तूपहितया प्रसद्यते ।

Sanjivani.—अयेति । “गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भा-
दीकादशे रात्रौ गर्भासु द्वादशे विशः ॥ (मनुसंहिता २५, अ० ३६ श्लो.) इति मनु-
स्मृत्यात्—(अथ) गर्भकादशे अष्टे (विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम्) (एनं) रघुं (विप-
श्चितः) विहांसः (गुरवः) (विनिन्युः) शिक्षितवन्तः । (ते) गुरवः (अत्र) अस्मिन् रघो
(अवश्ययत्नाय बभूवुः) । तथा (हि) (क्रिया) शिक्षा—“क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षा
शिक्षितस्योपायकमसु” इति यादवः—वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता [वस्तु-
पहिता] (प्रसीदति) फलति । “क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाऽद्रव्यम्” इति
कौटिल्यः ॥ २९ ॥

Sanjivani Explained.

गर्भाष्टमेऽष्टे * * * द्वादशे विशः—The उपनयन of a ब्राह्मण
should be held on the eighth year enumerated from the days of

conception, that of a Kshatriya on the 11th year and that of a Vaisya on the twelfth thus counted.

“क्रिया तु निष्कृतौ * *”—क्रिया means निष्कृति (performance), शिक्षा (education), चिकित्सा (treatment), उपाय (means), as well as कर्म (act).

क्रिया हि * * नाद्रव्यम्—Education makes a really qualified ‘object humble,’ and has no effect upon an unqualified person.

Bengali.—अनसुत्र विद्वन् आचार्यागण यथाविधि उपनीत शुक्रप्रियं वयुके (वेदादिशास्त्र) शिक्षादिते लागिलेन । তাঁহারা বয়ু বিষয়ে সফল-প্রয়াস হইলেন—যেহেতু শিক্ষা সংপাতে নিহিতা হইলেই ফলবতী হইয়া থাকে । ২২ ।

English rendering.—Him duly invested with sacred thread, and dearly loved by them, learned tutors began to instruct. And in this matter theirs were not fruitless efforts : since action succeeds when addressed to a proper object. 29.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) विप्रकृतं (द्वैतं, अपत्यसविषयं) चिन्वति, चिन्वन्ति, चिन्वयन्ति वा (शास्त्रज्ञानेन लभन्ते) इति विपर्यितः (उपपदतत्) [V. R. T. of Amarkos'a, N. S. P. Ed. p. 288.] or, विप्रकृतं चिन्वन्ति (प्रत्यक्षवत् ज्ञाननि) इति विपर्यितः (इति वाचस्यत्ये) or, प्रकृषेण चिन्वन्ति विद्यामिति प्रथितः, विप्रिष्टाः प्रथितः विपर्यितः (प्रादिः) सर्व्वैव ‘पृषीदरादित्वात् साधुः’ Tīfī r् of प्र drops and सुट् comes before the root चि । Then by “इत्स्य पति क्कति तुक्”, त् comes after the root चि । (2) प्रियाः गुरवः यस्य स प्रियगुरुः or गुरुप्रियः (बहु) तम्—“वा प्रियस्व” (२।२।३५ पा. वा. ८६८ सि. वा.) [The component प्रिय of a बहुव्रीहि compound optionally comes last.] or प्रीणाति इति प्रियः, गुरुणां प्रियः गुरुप्रियः (वशीतत्) (3) न बन्धाः अबन्धाः (नञ्त्तत्) अबन्धाः यथाः येषां ते अबन्ध्यथाः (बहु) (4) बन्धुनि उपहिता बन्धुपहिता (सप्तमीतत्) (5) उप (समीपे) नीतः (प्रापितः) उपनीतः (सप्तमीतत्) तम् ।

Case-ending.—(1) विधिवत्—क्रियाविशेषणम् (2) अत्र—अव्ययं, विषयाधिकरणे or आधाराधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—विधियत्—(V. मनीषिन्, I. 11.)

Different meanings.—(1) क्रिया (V. Sanjivani.) (2) विधि—
 1 2 3 4 5
 “विधिविधाने नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” (मे.) (3) गुरु—(V. I, 64).

Derivation.—(1) क्रिया—कृ + श + टाप् (2) उपहिता—उप + धा + क्त (कर्मणि) + टाप् (3) प्रसीदति—प्र + सदृ + लट्—तिप् (4) अत्र—एतद् + वल् (5) उपनीतम्—उप + नी + क्त (कर्मणि, 2nd c. s.) (6) विधिवत्—विधि + वति (अर्हायें) (7) विपयितः—विप्रकृत + चित् or चि or चित् + क्त्वि (कर्त्तरि, 1st c. p.)—V. Samāsa. (8) विनियुः—वि + नी + लिट्—उस् । For places where the root नी adopts आत्मनेपदीय form See I, 17. (9) अव्ययः—(V. Sl. 70, C. I.)

Conjugation.—(1) सदृ—(V. 52). (2) नी—(V. Sl. 95, C. I.).

Parallel passages of the fourth foot of the verse.—

{(1) “नाऽद्रव्ये निहिता काचित् क्रियाफलवती भवेत् ।

न व्यापारशतेनैव शुकवत् पाठ्यते वकैः ॥” (हितोपदेशः)

(2) चीयते बालिशस्थायि सत्चेतपतिता कृषिः ।

न शालिः सस्वकरिता वसुगुणमपेक्षते ॥” (सुद्वाराचसम् १ म अङ्कः)

(3) “प्रभवति शुचिर्विष्वीदयाहे मणिर्नष्टदांचयः ।’

(उत्तरामचरिते, २५ अङ्कः, विष्णुशतकः)

Force of च is निश्चय । ‘चः पादपूरणे पञ्चालरे हेतौ विनिश्चये’

(त्रिकाण्डशेषः)

Rhetoric.—The figure of speech is अर्थान्तरन्यास । The special fact that Raghu of keen intelligence could learn quickly is supported by the general fact that instruction proves very

efficacious on an intelligent boy. (See II, 4). This figure is an impossibility unless हि means हितु । Mallinātha is right in taking हि to mean हितु । A Calcutta editor takes the word to mean अवधारण here. Not only will the beauty of the verse be lost, but the fourth foot will, remain unconnected if we take the sense of अवधारण ।

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः

क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभि-

दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

पवनातिपातिभिः—पवनातिपातिभिः Ms. 1.

Prose order.—उदारधीः सः समग्रैः धियः गुणैः चतुरर्णवोपमाः चतस्रः विद्याः, हरिताम् ईश्वरः पवनातिपातिभिः हरिर्द्विः (चतस्रः) दिशः इव, क्रमात् ततार ।

Explanation by use of synonyms.—उदारधीः (उत्कृष्ट-वृद्धिः) सः (रघुः) समग्रैः (निःश्लेषैः) धियः (बुद्धेः) गुणैः (उत्कृष्टैः) चतुरर्णवोपमाः (समुद्रचतुष्टयतुल्याः) चतस्रः (चतुःसंख्यकाः) विद्याः (शास्त्रज्ञानानि) हरितां (दिशाम्) ईश्वरः (प्रभुः सूर्य इति यावत्) पवनातिपातिभिः (पवनाधिकवेग-गामिभिः) हरिर्द्विः (अश्वैः) चतस्रः, दिशः (आशाः) इव (यथा), क्रमात् (क्रमेण) ततार (असिचक्राम) ।

Substance.—तस्य वार्ये ऽपि वयसि युगुष्मादिका धियो गुणाः आसन् । तैश्च स मेधावी चतुःसमुद्रसदृशायतुर्विधा विद्याः क्रमादधिजगाम । एतदेवोपमया प्रकटयति । खेचरैन्द्रः सूर्यो यथा पवनादपि शीघ्रगैः इयैः चतस्रो दिशः दिवसेनैकेनाप्येति तथा स रघुः चतस्रो विद्याः सुरधारधीं गुणैरतीयाय ।

Change of voice.—उदारधिया तेन...ईश्वरैश्च...तरिरे ।

Sanjivani.—धिय इति । अत्र कामन्दकः—“गृशुषा श्रवणं चैव गृहणं
 श्रारणं तथा । ऊहीऽपीहाथविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥” (V. नीतिसारि)
 इति “आन्वीचिकी त्रयी वांतां दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतसस्तु लीक-
 संस्थितिहेतवः ॥” (V. नीतिसारि) इति च । (उदारधीः) उत्कृष्टबुद्धिः (सः)
 रघुः (समयैः धियः गुणैः)—चत्वारः अर्थाः उपमा यासां ताः [चतुरर्णवीपमाः]—
 “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारि च” (२।१।५१ पा. ७२८ सि.) इति उत्तरपदसमाहारः—
 (चतस्रः विद्याः) (हरितां) दिशाम् (ईश्वरः) मर्यः (पवनातिपातिभिः) (हरिभिः)
 निजाश्वैः—“हरित्, ककुभि वणं च दणवाजिविशेषयोः” इति विश्वः—चतस्रः
 (दिशः इव क्रमान् ततार) । चतुरर्णवीपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

Sanjivani Explained.

गृशुषा श्रवणञ्चैव * * * धीगुणाः—The attributes of intelli-
 gence are (1) Desire to listen to the teachings, (2) Hearing the
 teachings (3) Receiving the instructions, (4) Retaining them,
 (5) (Acquisition of) knowledge by doubts and their removal by
 reasoning acuity and (6) the knowledge of the true One (the
 Supreme Brahman).

हरित् * * * दणवाजिविशेषयोः—हरित् means direction,
 colour, grass and the horses of the sun.

* चतुरर्णवीपमत्वं * * * द्रष्टव्यम्—The adjective चतुरर्णवीपम
 should be attributed to दिग् as well.

आन्वीचिकी * * * लोकसंस्थितिहेतवः—The four branches
 of learning are (1) आन्वीचिकी (logic), (2) त्रयी (the three Vedas,
viz., Rich, Sāman and Yajus), (3) वाक्पत्रं (trade, business), (4) दण्ड-
 नीति (the principle of administration). They are the sources of
 the protection of civil order.

“तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारि च”—A word expressive of दिग् or संख्या
 shall form a तत्पुरुष compound with another if the sense of
 तद्वित् be the subject (विषय) of the compound, or if a third word
 follows it or if समाहार (collection) be meant. E.g. पूर्वस्थां शाखायां
 भवः पौर्वशाखः । The word पूर्व, expressive of direction, is com-

pounded with शाला because it conveys the import of तद्धित affix. पौर्वशाल does not mean 'the eastern hall' but rather means 'something growing there'. पूर्वा शाला प्रिया यस्य स पूर्वशालाप्रिय । पूर्व and शाला have formed a तत्पुरुष compound because a third word प्रिय follows. (Consult सिद्धान्तकौमुदी) । In the present case, i.e., चतुरर्णवीपसा, चतुर् and षण्व form a द्विगु which is a kind of तत्पुरुष compound because a third word उपसा follows it. The whole is an instance of विपद बहुव्रीहि ।

Bengali.—दिगोश्वर (सूर्यादेव) चैकप पवन अपेक्षाय वेगसम्पन्न निजाश्वमनुशेर द्वारा दिक्चतुष्टय अतिक्रम করেন, তদ্রূপ উদারবৃদ্ধি সেই বস্তু বৃদ্ধির সমগ্রোৎকর্ষপ্রভাবে অর্ণবচতুष्टয়সদৃশ বিদ্যাচতুष्टয় যথাক্রমে অতিক্রম করিলেন। ৩০।

English rendering.—That prince of liberal intellect, aided by all the faculties of intellect, crossed, one after another, the four sciences resembling four oceans, like the lords of the points of the compass (the sun) crossing the quarters with steeds surpassing the wind in speed. 30.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) समये—(V. Sl. 22. and 2, C. III). (2) उत् (उत्क्रष्टम्) आ (समन्तान्) राति (अधिगच्छति) इति उदारा । उदारा धीः यम उदारधीः (बहु) (3) चतुरर्णवीपसाः—(V. Sanjivani) (4) पवनातिप्रातिभिः—पवनम् अतिक्रम्य पतति इति पवनातिप्रातिभः (उपपदसमार्थ) तैः ।

Case-ending.—(1) धियः—शेषे षष्ठी 'गुणैः' इत्यनेन सम्बन्धः (2) गुणैः and हरिद्विः—ऋरणे तृतीया (3) हरिताम्—शेषे षष्ठी 'ईश्वरः' इत्यनेन सम्बन्धः (4) क्रमात्—ल्यब्लोपे पञ्चमी—ऋमं प्राप्य इत्यर्थः—'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (१।४।३१ पा. वा. ५२४ सि.) (See अन्यतः in H, 4) (5) विद्याः—उद्देश्योपमेयकर्मपद—'दिज्ञः' इति विधेयीपमानकर्मपदस्य (6) हरिद्विः—विधेयीपमानपद—'गुणैः' इत्युद्देश्योपमेयपदस्य (7) ईश्वरः—विधेयीपमानकर्मपद—'सः' इत्युद्देश्योपमेयकर्मपदस्य ।

Synonyms.—(1) चर्चव—(V. Sl. 5-9, C. I.) (2) दिग्—(V. III, 14.) (3) धी—‘दुर्द्धिनीषा धिवन्धा धीः प्रज्ञा शंसुंषी मतिः । प्रेक्षीपलब्धिशित् सवित्प्रतिपञ्चतिधितनाः ॥’ (अ.)

Different meanings.—(1) गुण—(V. Sl. 27, C. III.) (2) हरित्—‘हरिद्विद्वि स्त्रियां पुंसि ह्यवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात् टणे च’ (ने). (3) ईश्वर—(V. I, 1.)

Derivation.—(1) धिय-^१धे + क्तिप् (करत्वं, 6th c. s.) ‘आवृतेः संप्रसारणम्’ (श. १. १०८ पा. वा. १. १५८ सि. वा.) [And संप्रसारण takes effect of the root धे when क्तिप् is added to it. In other words, इ is substituted for य् । संप्रसारण means the substitution of इ, ए, अ or ल for य, व, र or ल ।] “इल,” (श. १. १५८ सि.) इति दीर्घः [When a संप्रसारण takes effect after a इल् which is the अङ्ग (limb) of a root, the last vowel of the root as transformed by संप्रसारण is lengthened. So the इ of धे becomes ई] (2) ततार—त + लिट्—लृत् (3) विद्याः—विद् + क्त्वाप् + टाप् (2nd c. p.) (4) पवनातिपातिभिः—पवन + अति + पत् + णिनिः (3rd c. p.) (5) ईश्वर—(V. Sl. 1, C. I.) (6) हरिद्विः—ह + इतिः (धौषादिकः 3rd c. p.) हरन्ति जयन्ति देशान्तरमिति हरितः (घोटाकाः) इति भागुजिः ।

Conjugation.—(1) क्तु—(V. Sl. 2, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा । There are two sets of simile. The four branches of learning are compared to four oceans. Raghu mastering these branches with the help of his keen intelligence is compared to the sun travelling the four quarters with the help of his swift horses. His intellect is compared to the horses ; and learning to the directions or the points of the compass.

हरितामोश्वर suggests that Raghu would as well be the one master of the ten points of compass.

त्वचं स मेघां परिधाय रौरवी-
मशिक्षतास्रं पितुरिव मन्त्रवत् ।

तद्गुह्यरेकपार्थिवः

क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

मन्त्रवत्—मन्त्रवित् Nand. foot-notes.

Prose Order.—सः मेघां रौरवीं त्वचं परिधाय मन्त्रवत् अस्मिन् पितुः
एव मशिक्षत । तद्गुह्यः एकपार्थिवः केवलं न, (किन्तु) क्षिती सः एकधनुर्धरः अपि
अभूत् ।

Explanation by use of Synonyms.—सः (रघुः) मेघां
(शुद्धां) रौरवीं (महःकृष्णसारसम्बन्धिनीं) त्वचं (चर्म) परिधाय (वसित्वा) मन्त्रवत्
(संमन्त्रकम्) अस्मिन् (आद्ये यादिकमाद्युधे) पितुरिव (स्वजनकार्देव) मशिक्षत (अभ्यस्त-
वान्) । तद्गुह्यः (तस्य पिता) एकपार्थिवः (अद्वितीयपृथ्वीन्दरः) केवलं (मात्र) न
(नाभूत्)—किन्तु—क्षिती (भूतले) सः (रघुजनकः) एकधनुर्धरः (अद्वितीयधानुकः)
अपि (पञ्चानुरे) अभूत् (आसीत्) ।

Substance.—अथ स धनुर्वेदमशिक्षत । अथ तस्य पितृव गुह्यरासीत् ।
क्षितिमखले स न केवलम् अद्वितीयो वृपतिर्बभूव । धनुर्धरोऽपि तत्सदृशः कौऽपि
सुवि न समजनि । अतस्तस्मादेव रघुः पवित्रं महाकृष्णसारचर्म परिधाय पुत्रभावेन
संमन्त्रकमाग्नेयाप्यस्त्रजातं यथाविधि अयाह ।

Change of voice.—तेन... अशिक्षत्यत, तद्गुह्येण एकपार्थिवेन... तेन
एकधनुर्धरेण... अभावि ।

Sanjivani.—त्वचमिति । (सः) रघुः—“काशं रौरववाक्त्रानि चर्माणि
त्रय्यचारिणः । वसिरन्नानुपूर्वेषु प्राण्यचीमाविकानि च ॥” (मनुसंहितायाम्
२ये अध्याये ३१ श्लोकः) इति मनुस्मृत्यात्—(मेघां) शुद्धां (रौरवीं) मह-
कृष्णबन्धिनीम्—“हरमंहाकृष्णसारः” इति यादवः—(त्वचं) चर्म (परिधाय) वसित्वा

(नक्षत्रम्) समन्तकम् (सम्पन्नम्) चाग्नेयादिकं (पितुः एक) उपान्यासात् (अभिचरत्)
 अथवा—“वाख्यातीपयोगि” (१।३।२। सा. ५२२ सि.) इत्युपादानसंज्ञा—
 पितुरिव इत्यवधारणम् उपयादयति—नेति—(तदगुरुः) एकः अद्वितीयः पार्थिवः
 [एकपार्थिवः] (किञ्च) इदिवीचर एव (न) असत्—किन्तु (द्वितीयः सः) एकः
 धनुर्धरः [एकधनुर्धरः] (अपि अभूत्) ॥ २१ ॥

Sanjivani Explained.

“काण्ठीरीव वासानि ” * १ * च”—A ब्रह्मचारिन् (one newly
 invested with the sacred thread) of the Bráhmána, the Kshatriya,
 or the Vais'ya caste should wear the hide of an antelope,
 cloths of flax, or a sheep skin.

रुरुमहालक्ष्णसारः—रुरु and महालक्ष्णसार are synonymous.

पितुरिवित्यवधारणमुपादयति—The force of एव is अवधारण । He
 learnt from his father alone and from none else. *

“वाख्यातीपयोगि”—The speaker should be called सम्प्रदान to
 signify ‘the due acceptance or learning from a preceptor’. The
 preceptor gives instructions, the pupil accepts them. So the
 preceptor receives the appellation of सम्प्रदान ।

Bengali.—सेই (রুঘু) পবিত্র মহাক্ষুণ্ডসার যুগচর্ম পরিধান করিয়া
 সমস্তক অস্ত্র সকল পিতারই, নিকট হইতে শিক্ষা করিলেন । তাঁহার
 পিতা কেবল অদ্বিতীয় নৃপতি ছিলেন (এরূপ নহে, কিন্তু) তিনি ক্রিষ্টি-
 মণ্ডলে অদ্বিতীয় ধনুর্ধরও ছিলেন । ৩১ ।

English rendering.—Wearing the holy skin of a Ruru
 deer, he learnt from only his sire all the weapons along with
 their respective *mantras* : (For) his father was not only the one
 ruler of earth but also had become the one bow-man in the
 world, 31.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) तस्य गुरुः तदगुरुः (अधीतम्) (2) एकः (अद्वितीयः) पार्थिवः
 एकपार्थिवः (कर्मधा) “पूर्वकारादीकसर्वजनपुरस्त्रजनवकीवलाः समागाधिकरसिन्”

(V. notes on एकपुत्रीम्, Sl. 30, C. I.) (3) धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरः (धरतीतत्) एकः (धरितीवः) धनुर्धरः एकधनुर्धरः (कर्त्तृधा) । If धनुर्धरवि be the विशदवाक्य, the form should be धनुर्धरः । “कर्त्तृखण्” would then be applicable. [When the उपपद is an accusative, the root admits ञच् in कर्त्तृवाच्य] । But here ञच् is added to the root धृ । The कर्म in धनुः is, therefore, changed into लक्ष्म्य षही, and hence the समासवाक्य is धनुषीधरः ।

Case-ending.—(1) पितुः—‘आख्यातोपर्योगे’ इति सूत्रादपादानि पञ्चमी (2) केवलम्—क्रियाविशेषणम् (3) चित्ता—आभाराधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) चिति—(V. I, 56.)

Different meanings.—(1) चिति—‘चित्तिगोष्ठे भुवि चये’ (हं.)

(2) धनुस्—(V. II, 11). (3) लच्—¹लक् स्त्री चर्मणि वल्कं च गुडत्वञ्च विश्लेषतः ।’ (सि०)

Derivation.—(1) मेध्याम्—मेध् + ल्यत् कर्मणि, + टाप् (2nd c. s.)

(2) लचम्—लच् + क्तिप् (2nd c. s.) or, तन् + लच्क ‘तन्मातरजय व’ (स. १६३)

There is also the अदन्त word लच धरणि sa — ‘लक्त्वञ्चोचशब्दाः स्तुर्वल्के चर्मणि पचके ।’ The अदन्त लच is thus derived—लच् + च ।

‘पुंसि सृजायां च प्रायिञ्च’ (३३१११८ पर. ३२५६ सि) (V. R. T. of Amarakos’a, N. S. P. Ed I’ 255) (3) परिधाय—परि + धा + ल्यप्

(4) तीरवीम्—रुक् + ञच् (तस्येदमित्यर्थे) डाप् (2nd c. s.) 5) अशिक्षत—

शिक्ष् + लङ् (6) अन्वम्—अन् + घृन् (कर्मणि 2nd c. s.) (7) पितुः—

(V. Sl. 1, C. I.) (8) पार्थिव—पृथिवी + ञच् (तस्येत्तर इत्यर्थे) 9. चित्ता—

चि + क्तिच् (7th c. s.) The alternative form चित्याम् (10) अमृत—

भ्रू + लुङ्—दिप् (1) धनुर्धर—धनुस् + धृ + ञच् (कर्मणि) ।

Conjugation.—(1) धा—(V. Sl. 24, C. I.) (2) शिक्ष् (to learn)

शिक्षते (लट्) शिक्षताम् (लोट्) अशिक्षत (लङ्) शिक्षेत (वि. लृङ्) शिक्षिषि (लिट्)

चिचिचिचि (चिचि-चिचि) चिचिचि (चिचि-चिचि) चिचिता (चिचि) चिचिचिचि (चिचि-चिचि-चिचि-चिचि) चिचि-चिचि (चिचि-चिचि) चिचिचिचिचि (चिचि-चिचि-चिचि-चिचि-चिचि) चिचिताः (चिचि) ।

Force of चिचि is संभावना । "गर्हानमुच्यप्रशस्तं संभावनास्त्वपि" । (च.)

Force of एव is अवधारण (Mallinātha). The first foot of the sloka indicates the stage of ब्रह्मचर्यम् ।

एव in एकवाचिब and एकधनुर्धर indicates प्रधान । "एके मुख्यान्व-केवलाः" (च.) ।

महोच्चतां वत्सतरः सृशन्निव

द्विपेन्द्रभावं कलभः त्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनभित्तशैशवः

पुपीष गाभीर्यमनीहरं वपुः ॥ ३२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

गाभीर्यमनीहरम्—गाभीरमनीहरम् (सु. *appui* Nand.)

*Brose order. —रघुः क्रमात् यौवनभित्तशैशवः (सन्) महोच्चतां सृशन् वत्सतर इव, द्विपेन्द्रभावं त्रयन् कलभ इव, गाभीर्यमनीहरं वपुः पुपीष ।

. Explanation by use of synonyms.—रघुः, क्रमात् (क्रमप्राप्य) यौवनभित्तशैशवः (यौवनेन निरक्षयशयभावः सन्) महोच्चतां (महर्षभवं) सृशन् (जन्तु, प्राप्नुवन्नित्यर्थः) वत्सतर इव (दस्यइव) द्विपेन्द्रभावं (नैर्हागजत्वं) त्रयन् (त्रयन्, अधिगच्छन्निति यावत्) कलभ इव (करिशावक इव) गाभीर्यमनीहरं (चचापखमनीज) वपुः (शरीरं) पुपीष (धारयामास) ।

Substance.—एव कालेन रघुः यौवने पदं निदधे । तदीयोपमया ब्रूते । वत्सरी यथा क्रमेण शैशवं विहाय पूर्वयौवनमाश्रित्य च महाहर्षभवं प्राप्नोति, करिशावकी यथा क्रमेण यौवनमासाद्य अङ्गजत्वमाश्रयति, तथा रघुरपि क्रमेण शैशवं विहाय पूर्वयौवनं प्राप्य गाभीर्यशैतुना निष्कालं मनीहरं च शरीरं भिजे । अ यौवनोदये महापुरुषात्कृतिप्रपेदि ।

Change of voice.—एवम्...वीचनमिन्द्रोद्भवः...सुवता कृतं...
...अथता कलमेन...पुपुषे ।

Sanjivani.—महीचतामिति । (एवः क्त्वात्) वीचनेन मिन्द्रोद्भवः निरस्त-
त्रियुभावः सन् [वीचनमिन्द्रोद्भवः] महान् उवा महीचः, महर्षभः—“अचतुर—”
(५।४।७७ पा. २४५ सि.) इत्यादिपुत्रेण निपातनात् अकारान्तत्वम्—तस्य भावः
तस्मिन् तां [महीचतां] (स्युद्धम्) (वत्सतरः) दम्भः (इव)—“दम्भवत्सतरी समी”
इत्यमरः (Cole. p. 236) ; (द्विपेन्द्रभावं) महामजलं (यद्यन्) मजन् (काजन्)
कविपीतः (इव) ; गान्धीर्येण अस्मत्पुत्रेण मनीषरं [गान्धीर्यमनीषरं] (वपुः
पुपीप) ॥ ३२ ॥

Sanjivani Explained.

“दम्भवत्सतरी समी”—दम्भ and वत्सतर are synonymous.

“अचतुर इ * ” इति निपातनात् अकारान्तत्वम्—उद्धम् becomes उद्ध by the Sutra “अचतुरविचतुर” &c. For the Explanation of the Sutra see पुरुषायुष in I, 63.

Bengali.—रघू क्रमे षोडशमागमे शैशवकाल आर्तकर्म करिष्य
महादृषतद्विप्राप्त वंशतरेर न्याय एवं महागजवाप्रित करिषावकेर त्त्रार
गान्धीर्याहेतु मनोहर शरीर धारण करिनेन । ३२ ।

English rendering.—Like a bovine calf attaining the status of a mighty bull, like an elephant-cub reaching the state of a leader of a herd, Raghu—his childhood gradually chased away by youth—developed a physical frame exceedingly charming for gravity (of,deportment). 32.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) महान् उवा महीचः (कर्मधा) तस्य भावः महीचता—
नाम् । (2) गान्धी (मुखाद्युवावा) द्विवचि जलमिर्त द्विपाः (उपपद्यतां) तेषु इन्द्रः
(विष्) द्विपेन्द्रः (वत्सतरी) or द्विपानाम् इन्द्रः द्विपेन्द्रः (वत्सतरी) / (See II, 7.)
The विष्पदवाक्य—द्विप इन्द्र इव—is not preferable, because, it does
not bear good sense. तस्यभावः द्विपेन्द्रभावः (वत्सतरी) तम् (3) वीचनमिन्द्रोद्भवः

महीशयम् (महीशयम्)। दादुम्, वीरम्, कल सः (वपु) Or भिन्नं वीरम्, युव स
 शिवशैवः (वपु) वीरनेन भिन्नशैवः वीरनभिन्नशैवः (दत्तेवातम्) (4) मनः इत्यति
 इति महीशयम् (उपपदं तम्) माश्रीशैव महीशयं माश्रीशयमीशयम् (दत्तेवातम्)
 N.B.—Here the affix चच् must not be added to the root व although the कर्म, मनः, is 'the उपपद । चच् is added to it by—"हरते-
 रजुयमनेऽच्" (३ २।६ वा. १६३३. सि.) [V. notes on कर्त्तृहर in III, 66].
 (5) कलं भाषते इति कलभः (कलभः) [K. R. T. of Amarakos'a, N.
 S. P. Ed. P. 137].

Case-ending.—(1) कमात्—कान् लोपे पञ्चमी—कमं प्राप्य इत्यर्थः ।

(2) कलभः and वत्सतरः—विधेयीपमानकर्तृपदं—'रघुः' इत्युद्देश्यीपमेयकर्तृपदम् ।

Synonyms.—(1) विप—(V. I, 71) (च.) (1) कलभ—'कलभः

करिमावकः' (च.) (3) उच्यन्—'उच्य मद्रो बलीवद् कृषभीशैवः । अनङ्गान् सौर-
 मेधो गीः ।' (च.) (4) वत्सतर—(V. Sanjivani.)

Equivalent meanings.—(1) वपुस्—'वपुः क्लीवं तनो यस्तास्यु-
 वपि ।' (सि.)

Derivation.—(1) महीशयम्—उच् + कनिः=उचन्—'वपुश्च'—

(उ. १।१५६) मङ्गत् + उचन् कर्मधीच । महीश + लृप् (भावे) (2nd c. s.) (2)

वत्सतरः—वत्स + तरच् (तनुले) (3) विपः—वि + प + कः (कर्त्तरि) (4) कलभः
 —कल + भञ्च्—'कलभश्चिकित्तिभिर्भ्योऽभच्' (उ. ३।१२२) or, कल + भाच् +

उ—'कलोत्पि उच्यते' (१।१।२१ पा. ३०१३ सि.) (V. notes on परिस्त्रीकृतम्

Sl. 30, C.I.) (5) वीरवत्—वुवन् + वच् (भावकर्मधीः) (6) शैववत्—विप +

चच् (भावकर्मधीः) (7) पुषीष—(V. Sl. 22, C. III.) (8) माश्रीशयम्—

मशीर + शयम् (भावे) (9) महीशयम्—महत् + श + चच् (कर्त्तरि, 2nd c. s.)

Conjugation.—(1) वृच्—(V. Sl. 22, C. III.)

कलभः is a young elephant five year old according to सुबुद्धि
 and thirty year old according to वेमकली ।

Rhetoric.—The figure of speech is **मात्सीपिमा** । (See II, 75). Ragu is compared to a calf attaining the status of a bovine bull, as well as to the young one of an elephant growing into a leader of a herd. The might of the bull and the elephant is attributed to him.

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ७३ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

तमोनुदम्—तमोपद्म् (चा)

Prose order—अथ गुरुः अस्य गोदानविधिः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयन् । दक्षसुता तमोनुदम् इव नरेन्द्रकन्या तं सत्पतिम् अवाप्य आवभुः ।

Explanation by use of synonyms.—अथ (अनन्तरं) गुरुः (पिता) अस्य (रघोः) गोदानविधिः (केशान्तासंस्कारः) अनन्तरं (परं) विवाहदीक्षां (पाश्चयद्वयसंस्कारं) निरवर्त्तयन् (विदधो नरेन्द्रकन्याः (उपदुहितरः) तं (रघुं), दक्षसुताः (दक्षकन्याः, रीद्विष्यादयः) तमोनुदमिव (चन्द्रमिव) सत्पतिं (प्रशस्त्यन्वयानिमम्) अवाप्य (अपिनस्य) आवभुः (शुश्रुभिर) ।

Substance.—अनन्तरं हाविंश्वषं केशान्तासंस्कारं मन्याय दिल्लीषी रघोर्विवाहं विदधे । रीद्विष्यादयो दक्षकन्याः यथा अग्रदृष्टान्तरं चन्द्रमसं पतिमवाप्य विरिजिरे, तथा राजकन्यकाः नवदृष्टः सर्वलीकाङ्गाद्यं रघुं पतिमवाप्य शुश्रुभिर ।

Change of voice.—...गुरुणा...विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत, नरेन्द्रकन्याभिः...दक्षसुताभिः...आवभुः ।

Sanjivani.—अप्येति । “नीर्माद्विष्वे वलीषदं कृतमद्विभिन्दयोः । जी तु काद विजि मारया भूमी च सुरमावपि । सुंशिवीः समीपस्थाः सुंशिवीणाव-
लीमसु ॥” इति शिवः—भाषः, लीमामि, केशाः ; दीयन्ते कृष्णानि अश्विन् इति
शुश्रुषयः गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां वीर्यविरुद्ध्यं कर्तव्यं केशान्तासंस्कारं नाम

उच्यते । तदुक्तं मनुना—“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजानस्यो-
र्द्दविंशे वैश्यास्य द्वादशे ततः ॥” (मनुसंहितायाम् २४ अध्याये ६५ श्लो.) इति ॥
(अथ) (गुरुः) पिता—“गुरुर्नीचतिपिचादौ” इत्यमरः. (Cole. p. 346) (अथ
श्रीदानविधेः अनन्तर विवाहदोषा) (निरवसंयत्) कृतवान् इत्यर्थः—अथ—(नरेन्द्र-
कन्याः) (तं) रघुं, दत्तस्य सुताः [दत्तसुताः] रोहिण्यादयः (तमीनुदं) चन्द्रम् (इव)—
“तमीनुदोऽपीन्द्रर्केषु” इति विश्वः—(सगपतिम् अवप्य चावभृः) । रघुरपि तमीनुत् ॥
अथ मनु—“वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्र, तन्नश्चचर्या
गृह्णत्यायममाविशुत् ॥” (मनुसंहितायाम् द्वाविंश अध्याये १३ श्लो.) इति ॥ ३३ ॥

सञ्जीवत्याः पाठान्तरम् ।

“तमीनुदोऽपीन्द्रर्केषु”—तमीनुदोऽपिचन्द्राकांः—So the Bengali edi-
tions. It is a mistake.

Sanjivani Explained.

“गीर्णादित्ये * * * वाचश्रीमसु”—गी means आदित्य (sun),
बलीबर्ह (ox), कृमिद (a particular sacrifice), as well as ऋषिसेद (a
particular ~~Devi~~) when it is masculine. When it is feminine,
it means दिग् (direction, भारती (word), भूमि (Earth), as well as
सुरभि (the celestial cow). In the sense of सर्ग (heavens), वज्र
(thunder bolt), अक्षु (water), रश्मि (ray), दृग् (perception), वाच
(shaft) as well as लोमक (hair) it is both feminine and mas-
culine.

गावः क्षीमान् दीयन्ते * * * कर्म उच्यते—Mallinātha explains
श्रीदानम् । He derives दान from the root दा to cut. By गी he
understands hair, and by दान cutting. So by श्रीदान he means
the ceremony in which hair is to be cut. It is otherwise known
as केशान्तकर्म । Of a Brāhmana, this ceremony is celebrated in
the sixteenth year.

तदुक्तं मनुना—“केशान्तः * * * ततः” It is said by Manu—
“Of a Brāhmana the केशान्त ceremony should be done in the
sixteenth year ; of a Kshatriya in the twenty-second ; of a
Vaisya, within two years after the twenty-fourth

"गृहणीयतिपिशाची"—गृह means नीयति i.e., इच्छति, the priest of the deities. It stands also for father, &c.

तमीनुदधीर्बर्षु"—तमीनुद means अपि, इन्दु, as well as वर्ष (sun).

रघुपि तमीनुत्—Raghu being pure or स्यात्स्वक is certainly a dispeller of तमसु (passion).

अथ ननु:—"वीदानधीक * * * आदिष्टम्"—Raghu acted in accordance with S'āstra. After investiture with the sacred thread he received instructions in the Vedas. Having outgrown the first stage or that of Brahmachārin, he married and entered the stage of a house-holder. To show that he conducted himself not against the S'āstra, Mallinātha quotes Manu. "Studying all the Vedas or two of them and without swerving from the practices of a Brahmachārin, one should enter next into the stage of a house-holder.

Bengali.—अनन्तर पिता रघुवर गोदानसंस्कारविधान करतः विवाह-दीक्षा सम्पादन करिलेन। स्वास्त्यारि-चक्रनाके पतिलात करिवा दक्ष-कञ्जगण यैरुप शोभा पाईराहिलेन, राजकञ्जागण सेई दक्ष-कञ्जके ललात करिवा उरुप शोभा पाईते लागिलेन। ३३।

English rendering.—After (observance of) the ordinance about the shave, his sire caused the rites of wedding to be gone through: the princesses, obtaining in him an excellent husband, blazed forth in splendour, like the daughters of Daksha (the twenty-seven asterisms) after having obtained (the moon) the destroyer of darkness (for their lord). 33.

. Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) नवा (विद्यानां) दाने यजिन् तत् नीडानम् (वत्) or, V. Mallinātha. तद्विष विधिः नीडानविधिः (उपकरणमंधी) तस्य or, तज्यान् or,—नवा (सनातन्यास्यप्रयत्ना) दाने यजिन् तत् नीडानम्—इति ईश्वरिः ! In this case नीडान means the distribution of kine (before the nuptials). (2) अविद्याज्ञानम् अकार्यं यजिन् तत् कथं तस्य अमकार्यम् or, अविद्याज्ञानम्

नरम् (बहु) (3) विवाह एव हीवा विवाहहीवा (उपपदकर्मधा) ताम् (4) नराणां
 or नरिषु इन्द्राः नरिन्द्राः (बही or सतमीतत्) तेषां कन्याः नरिन्द्रकन्याः (बहीतत्)
 (5) सन् पतिः सन्पतिः (कर्मधा) तम् (6) तमः मुदति इति तमीमुत् (उपपदतत्)
 तम् (7) दक्षस्य सुताः (दक्षसुताः) (बहीतत्) ।

Case-ending.—(1) अन्व—श्रिते बही (2) गीदानविधिः—काल-
 वाचकानन्तरप्रत्ययीनि पञ्चमी । (V. I, 66). It may be बही as well.
 A word takes बही as well पञ्चमी, when it is allied with अन्वत्
 which denotes distance. “दुरान्निष्कार्यैः बह्वन्वत्तरस्याम्” (२।३।३५ पा. ६२२
 सि.) [In alliance with a word expressive of दूर (distance) or
 अन्विक (adjacency), another word admits बही optionally.] (3)
 अन्तरम्—क्रियाविशेषणम् (4) दक्षसुताः—विधेयोपमानकर्तृपद—‘नरिन्द्रकन्याः’
 इत्युद्देश्योपमेयकर्तृपदस्य (5) तमीमुत्—विधेयोपमानकर्मपद—‘सन्पतिम्’ इत्य-
 उद्देश्योपमेयकर्मपदस्य (6) तम्—सन्पतिम् इत्यस्य त्रिभिन्नम् ।

Different meanings.—(1) विधि—(V. Sl. 29, C. III.)
 (2) गुरु—(V. Sl. 65, C. I.) (3) तमीमुत्—(V. Sanjivani).

Derivation.—(1) गीदानम्—गी + दा + ल्यट् (अधिकरणे) (2)
 विवाहः—वि + वहु + घञ् (कारणे) (3) दीवाम्—दीच् + च (भावे 2nd c. s.)—
 “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा. ३२८०) (4) निरवर्तयत्—निर् + (वृत् + षिच् =)
 वृत्ति + कच्—दिप् (5) अवाप्य—अव + आप् + ल्यप् । When षिच् is added
 to it, the forms are अवाप्य and अवाप्य—“विभाषापः” (६।३।५७
 पा. ३३३७ सि.) [अच् optionally takes the place of षिच् of the causa-
 tive root वृत्ति when ल्यप् is added to it]. (6) तमीमुत्—तमच्
 + मुद् + क्तिप् (कत्तेरि, 2nd c. s.). The word तमीमुद् is declined
 like मुद्—तमीमुत्, तमीमुदी, तमीमुदः । In the neuter it is declined
 as तमीमुत्, तमीमुती, तमीमुनि &c. In the feminine its declension
 is the same as in the masculine. The word तमीमुद् receives all

the genders when it is a भाषितमङ्गल, i.e., when it becomes an adjective. When it means the moon it is only masculine.

(१) चावम्.—चा + भा + चिद् + सम् ।

Conjugation.—(१) चाप्—(V. Sl. 48, C. I.) (२) भा—(V. Sl. 16, C. II.)

Remark.—Here is a trace of polygamy. Kālidāsa uses the plural form नरेन्द्रकन्या चावम्: । Polygamy was so much rife in those days, especially among persons of royal descent, that one wife is never mentioned of a king.

Cf. अश्वरीषि नन्दत्यपि (I, 32).

परियङ्गवत्त्वेऽपि हे प्रतिष्ठ कलस्य मे ।

समुद्ररजना चीर्षी सखी च युवयीरियम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तले इव अङ्गे ।

युवा युगव्यायतबाहुंरंस्ताः

कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।

वपुःप्रकर्षादिजयद् गुरुं रघु-

स्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

Prose order.—युवा युगव्यायतबाहुः अ सखः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः

रघुः वपुःप्रकर्षात् गुरुम् अजयत्, तथापि विनयात् नीचैः अदृश्यत ।

Explanation by use of synonyms.—युवा (तरुणवयाः)

युगव्यायतबाहुः (युगवददीर्घभुजः) अ सखः (सख्यज्ञान) कपाटवक्षाः (कपाटवद-

विज्ञासीरत्नः) परिणद्धकन्धरः (विज्ञानशीलः) रघुः (दिलीपसुतः) प्रकर्षात् (दृष्टाधि-

क्यात्) गुरुम् (पितरम्) अजयत् (पराजित्वे) तथापि (एव द्वितीयादौ कल्पे)

विनयात् (नन्दत्वेन) नीचैः (अल्पकः) अदृश्यत (अलक्ष्यत) ।

Substance.—नीचैराश्वीन्द्रतामापादवन् तस्वीर्षीकसर्ष शरीरं उच्यते ।

वाह तस्य युगवद्दीर्घी । सस्यः पीपीप्लवः । बभूवः कपाटवद्विस्तीर्णम् । वीणादि
विपुला । किं बभूवा मदीरप्रकाशं च स पितरमपि जिवाय । पितुरपि तस्य वपुः
प्रकटमासीत् तथापि किमप्योद्भवं नादृश्यत । मन्वेत्तैरभिन्नत्वात् स पितृतीक्ष्णक
इव बभौ ।

Change of voice.—यूना युगव्यायतवाहुना अंसलीनं कपाटवद्विस्तीर्णम्
परिषद्दकम्बरं रघुना—गुरुः अजीयत... (जनाः तम्) अपश्यन् ।

Sanjivani.—सम्प्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—युवेति । (युवा) युगो नाम
पुष्यसूक्तम्भगः सखिद्विप्राप्ती यानाद्भृती दारुविशेषः—“यानाद्यङ्गे युगः पंसि युगं
युगलतादिषु” इत्यमर (Cole. p. 306)—युगवत् व्यायती दीर्घी वाह यस्य सः
[युगव्यायतवाहुः] अंसी अस्य सः इति (अंसलः) बलवान्—मांसलश्चेति उक्तिकारः
—“बलवान् मांसलोसलः” इत्यमरः (Cole. p. 148) “वत्सासाभ्यां कामबलं”
(प्रा० ११८५ पा. १८०५ सि.) इति लक्षप्रत्ययः—(कपाटवद्वा) (परिषद्दकम्बरः)
विशालशीवः—“परिषाहो विशालता” इत्यमरः (Cole. p. 868) (रघुः) वपुः
प्रकर्षात्, अस्तिवत् यौवनलतात् [वपुःप्रकर्षात्] (गुरुः) पितरम् (अजयत्)
(तौदपि) (विनयात्) नमस्त्वेन (नीचैः) अत्यक्तः (अदृश्यत) । अनीहृत्य च विक-
सितम् ॥ २४ ॥

Sanjivani Explained.

सम्प्रति * * * आह—Now the poet shows Raghu's capacity
of assuming the status of a युवराज (heir-apparent).

युगो नाम * * * दारुविशेषः—युग means yoke or that wooden
limb of a vehicle which rests on the shoulders of the team
and which has holes in its extremities.

यानाद्यङ्गे * * * कृतादिषु—युग, when masculine, means the
particular limb of a vehicle. When neuter, it means couple or
the four ages, कृत, &c.

बलवान् * अंसलः—बलवान्, मांसल and अंसल are synonyms.

“वत्सासाभ्यां कामबलं”—The तद्धित affix लच् is added to बल and

वन्धु to signify affection and strength respectively. वन्धुः means affectionate and बन्धुः means strong. वन्धु is a मन्धुर्वाय affix.

Bengali.—युवा युगवन्धीर्बवाह कपटिवक्ताः विशालश्रीव रघु नेहोत्कं कर्षे पिताकेषु पराङ्मुत करिनेन । उखाणि नन्त्रताङ्गणे (डीहाकेई) कुञ्ज बलिगा बोध हईत । ३४ ।

English rendering.—With arms as large as plough-staves, shoulders of uncommon breadth, chest as wide as the planks of a door, and a neck of great thickness, Raghu, in prime of youth, surpassed his sire in excellence of physical frame though from modesty he looked little (in his presence). 34.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) विश्विष्व आद्यती व्याद्यती (आदिः) युगवन्धुः आद्यती युगवन्धी (उपनामसनामः) 'The rest of युगव्यायतवाङ्: V. Sanjivani.

(2) कं (वात) पाठयति (जिबन्धुः) इति कपाटं कपाटी वा (उपपदसमासः, N. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. 139.) कपाट इव बन्धुः यस्य स-कपाटबन्धुः (बन्धुः) (3) कं (शिरः) धरियति इति कन्धरः (अणुपदसमासः)

“संज्ञायां भूतृजिभारिसङ्घतपिबन्धुः” (शश्वत् ४६ पा. २२६३ सि). इति खच् [‘The roots भृ, तृ, ह, जि, धारि, सङ्घ, तपि and दन् admit खच् in कर्मवाच्य when the whole words signify proper names.] मुनागमय । (V, पुरन्दर in II, 74.) Another derivation may be कं (शिरसः) धरः कन्धरः (घञ्ङित्) । In this case ‘कम्’ is an अव्यय (V. K. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 266.) परिचयः कन्धरः यस्य स परिचयकन्धरः (बन्धुः)

(4) वपुषः प्रकर्षः (घञ्ङित्) तस्यात् (5) विशिष्टः नयः विनयः (प्रादिः) वपुषात् ।

Case ending.—(1) वपुःप्रकर्षात्—इती पञ्चमी (2) तथापि—अव्यय, used in seventh case, भावाधिकरणे समीची (3) नीचेः—अव्यय, उक्तं कर्मणि प्रथमा (4) विनयात्—इती पञ्चमी पाणिनी—“विभाषागुणेऽस्त्रियाम् (शश्वत् २५ पा. ६०२ सि.) (V. notes on मीमात् in I, 2).

Synonyms.—(1) वपुस्—“वपुः शरीरम् । गार्ध्वः शपुः संज्ञकम् । अतीरं वपुं वियदः । आश्वो दीहः शीकुरुषोः शिवा नृनिंशतुलनूः ।” (अ.)
(2) कपाट—“कपाटनरंरतुखे” (अ.)

Different meanings.—(1) वपुस्—(V. Sl. 32, C. III).

Derivation.—(1) वसलः—वस + लच् (2) कपाटम्—क + पाटि + वच् (3) परिचरकम्बरः—परि + चर + क्तः—परिचरः । परिचर + क + धारि + लच् (4) अजयत्—जि + लङ्—रिप् (5) जीवैः—जि + चि + डसि.—‘जी दीघं’ (उ. ५।१३) (6) विमद्यात्—वि + मी + घप् (5th c. 5)—‘त्रिची-मुवीऽनुपसर्गः’ (V. notes on अनुभाव, Sl. 37, C. I.) (7) अदृश्यत—दृश् + लङ्-त कर्मणि ।

Conjugation.—(1) दृश् (V. Sl. 15, C. I). (2) जि (to conquer) जयति (लट्) जयतु (लोट्) अजयत् (लङ्) जयेत् (वि. लिङ्) जिगाय, जिग्यतुः, जिगयिष, जिगेष (लिट्) जेजयीत् (लुङ्) जेता (लुट्) जेष्यति (लृट्) अजेष्यत् (लृङ्) आपयति (णिच्-लट्) अजीजपत् (णिच्-लुङ्) जीयात् (आ. लिङ्) जिगीषति (सन्-लट्) जेजीयते (यत्-लट्) अजायि (कर्मणि-लुङ्) जीयते (कर्मणि-लट्) जितः (क्तः) ।

N.B.—“विपराधां जेः” (राश. १२। पा. २६८५ सि.) [The root जि adopts आत्मनेपदीय form when it is allied with the prefixes वि and परा] In ‘सेना परा जयति’ and ‘वनं बहुवि जयति’, परा and वि are not connected with the root जि । परा is the adjective of सेना and बहुवि of वनम् । बहुवः वयः (पञ्चवः) यत् तत् बहुवि । This is the विग्रहवाक्य (V. Kālapa Vyākaraṇa).

Remark.—(1) वस has the sense of shoulder. But it means वल when लच् meaning शक्ति is added to it । So वसल means वलवत् । Tattwayodhini says:—इनुवत्सांसुद्धी वयोविशेषे प्राण्यं गविशेषे च

इदानीं कामवल्लवीः तत् कथं ताभ्यां लज्जलाभ्यां कामवान् लघ्वयिष्यते इति
वेदवाहः तन्निविष्ये वत्सोऽस्य इति लघ्वयिष्यते इति ।

If मत्पु be added to वत्स, the word वत्सपु would mean 'having a calf.'

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वी लघ्वयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्थसी
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

Prose-order.--ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वी प्रजानां धुरं
लघ्वयिष्यता नृपेण असी निसर्गसंस्कारविनीतः इति युवराजशब्दभाक् चक्रे ।

Explanation by use of synonyms.--ततः (तदनन्तरम्)
आत्मना (स्वयं) चिरं (बहुकालं व्याप्य) धृताम् (अवलम्बितां) नितान्तगुर्वीम् (आति-
भारयुक्तां) प्रजानां (स्वराज्यस्थितानां जनानि) धुरं (भारं, पालनम्, लघ्वयिष्यते यावत्)
लघ्वयिष्यता (लघु करिष्यता) नृपेण (राज्ञा दिल्लीपेण) असी (रघुः) निसर्गसंस्कार-
विनीतः (स्वभावेन शास्त्राभ्यासजनितवासनया च नस्यः) इति (अस्माद्धेतीः) युवराज-
शब्दभाक् (युवराजनाम्प्रेयः) चक्रे (विदधे) ।

Substance.--किं बहुना रघुः सर्वगुणानामाधारो बभूव । स्वभावेन
शास्त्राभ्यासजन्येन च नितरां विनीतमवलीक्य दिल्लीपत्नं योर्वराज्ये, भ्यषिञ्चन् । एवं
सहायं प्राप्य बहुकालधृतं नितान्तदुर्बलं स्वकीयं प्रजापालनभारं स लघुचकार ।

Change of voice --...लघ्वयिष्यन् रूपः रघुः.....युवराजशब्दभाक्
चकार ।

Sanjivani.--मप्रति तस्य योर्वराज्यमाह- तत इति । (ततः आत्मना
चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम्)--"वीती गणवच्चमातु" (४।१।४४ पर ५०२ सि.)
इति जीव्--प्रजानां (धुरं) पालनप्रयत्नं (लघ्वयिष्यता) लघु करिष्यता--'तत्
करीति तदाचष्ट' (अ. २०४ ५४८ २५७२ सि.) इति लघ्वयिष्यतात् शिच्--ततः--

“खटः खडा” (शा३।१४।पा. ३१०० सि) इति शब्दप्रत्ययः—(नृपेण) दिक्षीपेन (कसी) रघुः निवर्गण्य, स्वभावेन, संस्कारेण, शास्त्राभ्यासजनितकामनया ; च विद्वीक, नमः [निवर्गसंस्कारविभोवः] (इति) हेतीः—युवराज इति शब्दं भुजतीति तस्मीक. [युवराजशब्दभाक्]—“भजी ण्विः” (शा३।६२। पा. २८७६ सि,) इति ण्विप्रत्ययः—(कस्मि) क्ततः । “द्विविधो विनमः—स्वाभाविकः, कृत्रिमश्च”—इति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुन युवराजं चकार इत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—“विनयीपयद्धान् भूयै कुर्वीत नृपतिः सुतान् च विनीतकुमारं हि कुलमाय विधीयते । विनीतनीरसं पुन युवराज्येऽभिषेचयेत् ॥” (नीतिसारे) इति ॥ ३५ ॥

Sanjivani Explained.

द्विविधो विनमः * * कृत्रिमश्च—Chānakya says—Modesty is of two sorts—natural and brought by education.

तदुभयसम्पन्नत्वात् * * चकार—Dilipa made Raghu a युवराज because he had both the aforesaid sorts of modesty.

अत्र कामन्दकः—On this point Kāmandaka may be quoted.

“विनयीपयद्धान् * * * अभिषेचयेत्”—The king should, for the welfare (of all), make only those sons of his, heir-apparents, that are endued with modesty. If he burdens an uneducated son with that charge, his race quickly perishes. He should install in युवराज्य an educated son born of his own loins.

“हीती गुञ्जवचनात्”—A गुञ्जवाचक word ending in उ admits हीप् optionally in its feminine form. गुञ्ज, in feminine, becomes गुञ्जी or गुञ्ज ।

‘तत्करोति तदाचष्टे’—णिच् is added to a substantive to mean ‘it does it’ or ‘it speaks of it’. लघु is a substantive. णिच् is added to it to mean लघु करोति (lessens). The resultant लघि is a लघुवाचकः ।

“खटः खडा”—खट्, (खट् or खडान्) is optionally added to a root in खट् (its future tense).

This विभाषा (optionality) is व्यवस्थिता (limited). Hence, when the सुबन् word is not an epithet of the subject (of the sentence), or when an affix is added to the सुबन् word, or when another word follows and is compounded with it, or in case of address, or to signify लक्ष्य or हेतु, सन् is obligatory. E. g. करिष्यन् करिष्यमाणं वा पश्य । करिष्यतीऽपत्यम् करिष्यतः । कारिष्यन्नक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयन् वसति ।

“भञ्जो स्त्रिः”—भञ्ज् admits स्त्रि in कर्तृवाच्य when it is preceded by a सुबन् word, or an उपसर्ग ।

Bengali.—अनसुत्र बहकाल स्वयं धृत नितास्तु ह्र्वथ प्रजापालन-
त्तार मधु करिवार हेछार नृपति (दिगीप) ब्रधुके स्वभाव एवः शास्त्रा-
ज्ञानजनित क्षणहेतु विनीत देधिया युवराजपदमे अतिधिक करिगेन । ७६।

English rendering—Desirous of lessening the load, exceedingly heavy, of (ruling) his subjects, so long borne by himself, the monarch made him bearer of the title of *Yuvartija* (heir-apparent). 35.

Grammatical notes, &c., &c

Sama'sa.—(1) नितान्तगर्वो नितान्तगर्वो (सुपसुपा) ताम् (2) निसर्गसं-
स्कारश्च निसर्गसंस्कारी (इत्) ताभ्यां विनीतः निसर्गसंस्कारविनीतः (तृतीयातन्)
(3) गृन् पातीति न्यः (उपपदतन्) तेन (4) युवराजइत्यभाक्—युवा राजा युव-
राजः (कर्मधा)—“राजाहःसखिभ्यष्टच्” (V. notes on महिषीसख, Sl. 48,
(I.) युवराज इति शब्दः युवराजशब्दः (मध्यपदलोपी कर्मधा) तं भजते इति
युवराजशब्दभाक् (उपपदतन्) ।

Case-ending.—(1) ततः—अव्ययं, आगन्तव्ये पञ्चमी (2) प्रजागाम्—
द्विषुषी—‘धरन्’ इत्यनेन सम्बन्धः (3) चिरम्—अव्ययं, कालस्याव्ययसंबन्धीमे द्वितीया
—“कालाभ्यनीरव्ययसंबन्धीमे” (१।१।६ पा. ६६८ छि.) (V. चञ्चमात्रम्, I, 73).
(5) आत्मना—प्रज्ञात्वादिभ्यस्तृतीया (5) निसर्गसंस्कारविनीतः—इति बीषी प्रथमा ।
(6) अर्जो—उत्तम कर्मणि प्रथमा (7) दृष्टुं—अनुज्ञे कर्मणि द्वितीया (8) इति—
अव्ययं, द्वितीया पञ्चमी ।

Synonyms.—(1) “युवराजसु कुमारी भर्तृहारकः” (च.)

(2) ‘धूः स्त्री क्रीडे यानमुखम्’ (च.)

Different meanings.—(1) ‘धूर्यानमुखभारयोः’ (ऐ.)

(2) निमग्न—‘निमग्नः कृष्टी स्वभावे च’ (ऐ.).

Derivation.—(1) चक्र—क + लिट्-ए (कर्मणि) (2) ‘युवराजशब्दभाक्
—युवराजशब्द + भञ् + लिट् (कर्त्तरि) । This word is declined like कर्त्तव्यम् ।
In feminine it is declined as in masculine. In neuter it is de-
clined thus :—युवराजशब्दभाक्, ... भाजी, —भाञ्जि and so on. (3) गुर्वीम्
—गुह् + डीष् (2nd c. s.). The alternative form is गुरुम् । (4) लघ्वि-
ष्यता—लघ्विष्वात् लघ्विष् = लघि (नामधातुः) । लघि + ष्ट (स्यट्) = लघ्विष्यत्
(3rd c. s.) (5) संस्कार—(I, 20).

Conjugation.—(I) क—(V. Sl. 8, C. III).

नरिन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

Prose order.—गुणाभिलाषिणी श्रीः नरिन्द्रमूलायतनात् अनन्तरं युव-
राजसंज्ञितं तदास्पदं, कमलात् नवावतारं उत्पलम् इव, अंशेन अगच्छत् ।

Explanation by use of synonyms.—गुणाभिलाषिणी (सुख-
लीलुषा) श्रीः (राजसुत्रीः, पद्याशया च) नरिन्द्रमूलायतनात् (दिल्लीपदप्रधान-
व्याघ्रात्) अनन्तरं (सन्निहितं) युवराजसंज्ञितं (युवराजपदार्थं) तदास्पदं (रघुप-
त्याम्) कमलात् (प्रियतीर्थनाम् पद्मान्) नवावतारम् (अचरितोत्पन्नम्) अंशेन लघ्वि-
(कर्मणि) अंशेन (विभाषिणः) अगच्छत् (प्राप, भिजे इत्यर्थः)

Substance.—श्रीयुवराज्याभिलाषिणी गुणा रघुः संनधिक यद्युक्ते । राज-
श्रीरधि दिल्लीपातधिन ससङ्गमे । सा हि गुणज्ञा । रघुर्गुणवान् । अतस्तस्या

रघो प्रमादात्पुरागीऽहस्यत । तत् किं सा दिलीपं जही तत्रेत्याह । पूर्वं दिलीपे
पूषांसीत् । अधुनाग्निं रघाराजगाम, अग्निं च दिलीपे तस्यी । किमीदृशं
कुमापि दृष्टम् ? तवाह । पुरातनात् कमलात् यथा श्वेभीं नदे कम्बु मन्थनमपि
पुरातनं कात्कर्त्तनं न जहाति तथाच समजनि । पूर्वं दिलीप एक एव राजश्री-
दीपितः आसीदधुना रघुरपि पितृवत् राजन्त्रिया वभी इति निष्पीडितार्थः ।

Change of voice.—गुणामिलाविष्ठा त्रिया.....अनन्तर ।

Sanjivani.—नरेन्द्रेति । गुणान् विनागादीन् सीरध्यादीन् च अमिलवतीति
(गुणामिलाविष्ठी) (श्रीः) राजलक्ष्मीः, पद्माश्रया च—नरेन्द्रः दिलीपः एव मूलावतनं
प्रधानस्थानं तस्मात्, अपादानात् [नरेन्द्रमूलावतनानात्] (अनन्तर) सन्निहितं—सुव-
राज इति संज्ञा अल सञ्जाता (युवराजसंज्ञितम्)—ताराकादित्यात् इतच्प्रत्ययः
(See ५।२।३६ पा. १८३७ सि.) आत्मनः पदं स्थानम् आस्यहम्—“आस्यहं प्रति-
ष्ठायाम्” (६।१।२४६ पा. १०६१ सि.) इति निपातः—सः रघुः इति आस्यहं (तदा-
स्यहं) (कमलात्) चिरीतपद्मात् (नवावतारम्) अचिरीतपद्मम् (उत्पद्मम् इव
अग्निं अनन्तर) । स्त्रियीहि युनि रज्यन्ते इति भावः ॥ ३६ ॥

Sanjivani Explained.

ताराकादित्यात् इतच्प्रत्ययः—संज्ञा being included in the group
beginning with तारक admits इतच् in the sense of तदस्य सञ्जातम् ।
संज्ञास्य जाता तत् संज्ञितम् । (V. notes on अचित् in III, 12).

“आस्यहम् प्रतिष्ठायाम्”—To mean प्रतिष्ठा the form should be
आस्यह । अच् comes and आ is substituted for आस्यन् by anomaly.

Here श्री, by pun, admits of two senses. One is the
goddess of prosperity. The other is beauty. As beauty
passes from the old to the young lotus, so the goddess of
prosperity passed from the old king to the young heir-apparent.

Bengali.—श्री (शोभा) स्वरूप (पुरातन) कमल हस्ते नव-
विकसित कमले प्रथम करे उत्तम शोभाश्री तिलीपकपद्मादाय
हस्ते सन्निहित युवराज पदवाचा सेई स्वरूपाधारे आस्यहम् इति प्रथम
करिसेम । ३६ ।

English rendering.—Then S'ree (the goddess of prosperity) ever fond of merit, migrated; in part, from the king, her original home, to the abode known as *Yuvartja*, even as beauty migrates from the full-blown to a budding lotus. 36.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) नरायाम् इन्द्रः or नरेषु इन्द्रः or, नरे इन्द्र इव नरेन्द्रः (षष्ठी वा सप्तमीतत् or उपमित समसः) मूलम् आयतनं मूलायतनम् (कर्मधा) नरेन्द्र एव मूलायतनं नरेन्द्रमूलायतनम् (रूपककर्मधा) तद्ध्यात् (2) अविद्यमानम् अन्तरं यस्य तत् अविद्यमानान्तरम् or अनन्तरम्—'नवीऽख्यधानाम्' (V. notes on अनन्तरशासनात्, Sl. 30, C. I.) (3) स एव आस्यदं तदास्यदम् (रूपककर्मधा) (4) नवः अवतारः (विकासः) यस्य तत् (बहु-कमलपत्रे) नवः अवतारः (अभ्युदयः) यस्य तत् नवावतारम् (बहु-रघुपत्रे) (4) गुणामिलाविषी (V. Sanjivani).

Case-ending.—(1) नरेन्द्रमूलायतनात्—“ध्रुवमपायेऽपादानम्” इति मूलरूपादाने पञ्चमी (2) अनन्तरम्—विशेषणं, 'तदास्यदम्' इत्यस्य (3) अंशेन—प्रकृत्याविधायनीम् (4) कमलात्—“ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादाने पञ्चमी (5) उत्पलम्—विधेयोपमानकर्मपदं—'तदास्यदम्' इत्युद्देश्योपमेयकर्मपदस्य (6) कमलात्—विधेयोपमानापादानं—'नरेन्द्रमूलायतनात्' इत्युद्देश्योपमेयापादानस्य ।

Synonyms.—(1) कमल—'वा पुंसि पत्रं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् । सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥ पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।

16

विंसप्रसूनवाजीवपुष्कराश्चोरुहाणि च ॥' (अ.) पत्र is optionally masculine according to Amara.

Different meanings.—(1) श्री—¹श्री²वराचना³श्रीभा⁴ भारतीसरल-
⁵दुमे । ⁶लक्षा । ⁷विश्वैसव्यतिविधीपकराेषु च । ⁸विप्रीती च मती च स्त्री ॥ (भि.)

(2) कमल—¹कमल ²क्रीडि भेषजे । ³पद्मे ⁴सलिले ⁵तामे ³कमलस्य महानरे ।

कमला श्रीवरनाथी ।' (हे.) (3) आस्यद्—'आस्यद् पदद्वययोः' (मि.)
 विवर्ग = 'The three objects of life collectively, viz., धर्मार्थकाम ।
 When masculine, कमल means a kind of deer. कमला means लक्ष्मी
 and a fine species of woman. पद् = status.

Derivation.—(1) आयतनात्—आ + तन् + ल्युट् (अधिकरणे, 5th c. s.) (2) आस्यद्म्—आत्मन् + पद् + अप् (अधिकरणे. सुङ्गागमः निपातनात्) । (3) श्रीः—श्री - क्तिप् (कर्त्तरि) अयति हरिमिति—'क्विब्वचिप्रच्छि—' (V. notes on वाक्, Sl. 1, C. I.) (4) युवराजमज्ञितम्—युवराजसंज्ञा + इतश्चाताये, 2nd c. s.) (V. Sanjivani Explained). (5) अमच्छत्—गम् + लङ्—टिप् (6) गृथाभिलाषिणी—गृथ + अभि + लष् + षिनि = गृथाभिलाषिन्—ततः डीष् । (7) उत्पलम्—उद + पल् + अच् (पचादित्वात्) ।

Conjugation.—(1) गम्—(V. I, 3.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. दिलीप is compared to कमल and रघु to उत्पल । श्री as regards the king, is राजलक्ष्मी and as regards कमल, is beauty. गृथ, as regards the king, is विनयादि and as regards कमल, is सौरभ्यादि (fragrance &c.) । नवावतार, as regards रघु, is prosperity and अशु regards कमल, is new blooming.

Remark.—One of the Calcutta editors takes exception to Mallinātha's derivation of गृथाभिलाषिणी । He says that लष् cannot admit षिनि by the Sutra "नन्दिग्रह्णित्वादिभ्योऽनुष्णित्वाच्चः" (३।१।१३४ पा. २८२६ सि.) because it is not found in the list वनादि । Neither does "सुखजाती षिनिष्ठाच्छीर्ष" (३।२।७८ पा. २८८८ सि. See notes on वार्त्ती in I, 3), says the editor, enjoin षिनि to लष् for the special Sutra "लष्पतपदस्यामुष्णित्वाच्चकामगमभ्यः उदञ्" (३।२।१५४ पा. ३१३४ सि.) bars its scope according to, the maxim of the Bhāshya "एतक्"

आपञ्चत्याचार्यः ताच्छीलिषु ताच्छीलिका वाऽसकृपेच न भवतीति ।” Plainly speaking the editor means to say that both चिञि and उक्ञ् are शीलार्थ affixes. चिञि is applicable to all roots, while उक्ञ् to a limited number of them. वाऽसकृपविधि means that different affixes can be added to the same root. But that maxim does not hold good of शीलार्थ affixes. If one शीलार्थ affix is applicable to a root, it cannot admit another. This is suggested by Pānini, says Bhāshya. But we say, that as this is a आपञ्चसूत्र, it does not apply everywhere. The editor also admits that मनीरमा takes the maxim of the Bhāshya as प्रायिक and not obligatory. So मनीरमा defends the form गमा । उक्ञ् is enjoined to गम् by the same Sutra “लवपत—” । Had the maxim of Bhāshya been obligatory, हृच् could not have been added to it. Thus it is plain that even sometimes two शीलार्थ affixes may be applicable. So why should not चिञि be admitted to लव् though उक्ञ् is applicable to it ? The group यहादि may include लव् as well, for चादि means प्रकारवचन (V notes on चादि under साक्षात्पाठहस्ता in II, 21).

विभावसुः सारथिनेव वायुना

घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः

कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

सुदुःसह—दुरासहः । Nand., foot notes.

Prose order.—सारथिना वायुना विभावसुः इव, (सारथिना) घनव्यपायेन गभस्तिमान् इव, (सारथिना) कटप्रभेदेन करी इव, पार्थिवः (सारथिना) तेन अतितरां सुदुःसहः बभूव ।

Explanation by use of synonyms.—सारथिना (सहायभूतेन) वायुना (धवनेन) विभावसुः इव (वक्ररिव) (सारथिना) घनव्यपायेन (निष्पापघनेन,

शरत्समयेनेति टीकाकारः) गमलिमान् इव (सूर्यवद्व) सारथिना कटवर्द्धिन
(नदीद्वयेन) करी इव (हली इव) पार्थिवः (पृथ्वीवरीदिलीपः) (सारथिना) तेन
(रघुणा) अतितराम् (अत्यन्तं) सुदुःसहः (सुष्टु असह्यः) बभूव (आसीत्) ।

Substance.—रघुसहायवद्वयेन ईदृशः प्रतापशाली बभूव इतिदिलीपीयसि
नेनात्मानं प्रवर्त्तं मेने । मालीपमयेतदाह । वायुसाहाय्येन अधिर्यथा दुःसहतरी
भवति, शरत्कालस्य साहाय्येन भागुर्यथा अतिदुःसही जायते—गच्छीद्विप्रदानवारि-
साहाय्येन वारणी यथानिवाय्यी भवति, तथा स राजा दिलीपी रघुसाहाय्येन
इथिन्नां प्रवर्त्ततरी जातः ।

Change of voice.—...विभावसुना ..गमलिमता...करिषा...पार्थि-
वेन...सुदुःसहेन बभूवे ।

Sanjivani—विभावसुरिति । (सारथिना) सहायभूतेन—एतन् विशेषणम्
उत्तरवाक्येऽपि अनुसन्धीयम्—(वायुना) (विभावसुः) वक्रिः (इव)—“सूर्यवद्वी
विभावसु” इत्यमरः (Cole. p. 366) (घनव्यपायेन) शरत्समयेन—सारथिना
(गमलिमान्) सूर्यः (इव)—कटः, गच्छः,—“गच्छः कटी, मदी ~~वद्वम्~~” इत्यमरः
(Cole. p. 200,—तस्य प्रभेदः, स्फुटन, मदीदयः इत्यर्थः—तेन [कटप्रभेदं]
(करी इव) (पार्थिवः) दिनीपः (तेन) रघुणा (अतितराम्) अत्यन्त (सुदुःसहः) सुष्टु
असह्यः (बभूव) ॥ ३७ ॥

Sanjivani Explained.

“एतन् विशेषणम् * * * अनुसन्धीयम्”—This epithet should
be applied to the other sentences. It is an adjective not only
of वायु but of घनव्यपाय and कटप्रभेद ।

“सूर्यवद्वी विभावसु” —विभावसु means सूर्य as well as वक्रि ।

“गच्छः कटी मदीदयम्”—गच्छ and कट are synonymous, मदी and
दान are also synonyms.

Bengali.—बहिं येरूप सहारद्वुत् वायु हेतु, सूर्यं येरूप (सहारद्वुत्)
शरत्काल हेतु एवं करी येरूप (सहारद्वुत्) गच्छोद्विप्रदानहेतु अतीव
दुःसह इहेरा उठे, सेहेरूप सहाराज (दिनीप, सहारद्वुत्) रघु हेतु
अतीव दुःसह इहेरा उठिलेन । ५७ ।

English rendering.—Like the deity of Fire aided by the wind, his attendant, like he of infinite rays (*viz.*, the sun) through dispersion of clouds, like the elephant by the rending of its temples, he became, aided by his son, exceedingly difficult to resist 37.

Grammatical notes, &c., &c.,

Sama'sa.—(1) विभा एव वसु (घन) यस्य स विभावसुः (बहु) (2) विश्लेषण अपायः व्यपायः (प्रादिः) घनानां व्यपायः (नाशः) घनव्यपायः (घणीतत्) or घनानां व्यपायो यच्चिन् समये च घनव्यपायः (बहु) तस्मिन् (3) दुःखेन सञ्चते असी इति दुःसहः (उपपदतत्) सु (अतिशयेन) दुःसहः सुदुःसहः (सुपसुपा) (4) प्रकर्षेण भेदः प्रभेदः (प्रादिः) कटस्य प्रभेदः कटप्रभेदः (घणीतत) तेन (5) गः (स्येवर्गः or गगनम्) तं गभस्ति (दीपयति) इति गभस्तिः (उपपदतत्, V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed. P. 48.)

Case-ending.—(1) वायुना, घनव्यपायेन, तेन and कटप्रभेदेन—इती द्वितीया (2) कटप्रभेदम्—क्रियाविशेषणम् (3) पार्श्वः—उद्देश्योपमेय कर्तृपदम्—विभावसुकरिप्रभृतीनां कर्तृपदानाम् ।

Synonyms.—(1) करिन्—(V. द्विप, Sl. 71, C. I.)

Different meanings.—(1) गभस्ति—“किरथे मूर्ध्ने ना स्वाहायां नृ योषिति” (मि.) (2) कट—“कटः शोणी क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शर्वे” समये गभस्तिश्चेऽपि पिप्लवां च कटी मता ॥” (वि.) (3) घन—“घनी मेवी घनं सान्द्रं कांस्यतालादिकं घनम् । घनं सही घनं नृत्यं घनः स्याद् लोहमुद्गरः ॥” (अ. ध्व. म.)

Derivation.—(1) सारथिना—सृ + धथिन् (अनर्भाविश्वस्यः, 3rd c. s.)—‘सर्सेर्धिञ्’ (उ. ४।८९) or, सरथस्य अपत्यं पुमान् इति, सारथिः—सरथ + इञ् (2) वायुना—वा + उञ् (श्रीवादिङ्, 3rd c. s.) (3) व्यपायेन—वि + अप + इ (ञ्) + घञ् (भावे, 3rd c. s.) (4) गभस्तिनाम्—गम् + उञ् (भावे, 3rd c. s.)

अञ् (आदिः) + क्तिच्—सभक्तिः । सभक्ति + क्तप् (1st c. s.) (5) अक्षितराम्—
 अक्षि + तरप् + आनुः—“किमेतिङ् व्ययघादात्त्वद्वयप्रकर्षे” (५।४।११ पा. २०० सि.)
 See notes on युद्धिमत्तर in I, 12. (6) सुदुःसहः—सु + दुर् + सह् + खल्
 (कर्मणि) (7) करी—कर + इनिः (1st c. s.) (8) बभूव—भू + लिट् + बल्
 (9) पार्थिवः—पृथिवी + अञ् (ईन्द्रपार्थे) ।

-Conjugation.—(1) भू—(V. Sl. 15, C. III.)

Rhetoric.—The figure of speech is **मालोपमा** (a series of उपमा) । The comparison of one object with many constitutes this figure of speech.

नियुज्य तं हीमतरङ्गरक्षणे

धनुर्धरं राजसुतैरनुदृतम् ।

अपूर्वमेकेन शतक्रतूपमः

शतं क्रतूनामपवित्रमाप सः ॥ ३८ ॥

Prose order.—शतक्रतूपमः सः राजसुतैः अनुदृतं धनुर्धरं तं हीमतरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन अपूर्णं क्रतूनां शतम् अपवित्रम् आप ।

Explanation by use of synonyms.—शतक्रतूपमः (इन्द्र-सदृशः) 'रुः (दिवीपः) राजसुतैः (राजपुत्रैः) अनुदृतम् (अनुगतं) धनुर्धरं (कार्मुक-धारिणं) तं (रघुं) हीमतरङ्गरक्षणे (यज्ञीयान्तरक्षणे) नियुज्य (नियुक्तं कृत्वा) एकेन अपूर्वम् (एकीकृतं) क्रतूनां शतं (शतसंख्यकमश्वमेधयज्ञम्) अपवित्रं (निर्विघ्नं यथा-तथा) आप (सम्पादयामास) ।

Substance.—दिव्यजयेऽपि सुती मे शंख इति कीदृश पुरन्दरसदृशी राजा दिव्यीपः अपरराजकुमारैरनुगतं धनुर्धरं तं रघुं यज्ञीयान्तरक्षणे नियुज्य क्रमेण नवनवतिसंख्यकान् अश्वमेधयज्ञान् निर्विघ्नं सम्पादयामास ।

Change of voice.—शतक्रतूपमेन तेन...आपे ।

Sanjivani.—नियुञ्चति । अतः क्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः (अतः क्रतुपमः) (सः) द्वितीयः—“अतं वै बल्ला राजपुत्रा देवा आशापालाः” इत्यादिभ्युत्था—(राज-सुतेः) अतुद्रतम् (अनुगतं) (धनुर्धरं) (तं) रघुं, हीमतुरङ्गानां रघुषी [हीमतुरङ्ग-रघुषी] (नियुञ्च) एकेन क्रतुना अपूर्णम् (एकीनं) (क्रतुनाम्) अश्वमेधानां (अतम्) अपविष्टम् अपगतविष्टं यथातथा (आप) ॥ ३८ ॥

Sanjivani Explained.

अतं वै बल्लाः * * * इत्यादिभ्युत्था—The poet says that Raghu had many a prince to follow him in his task of protecting the horse.

Mallinātha adduces the authority of Sruti—‘A century of strong god-like princes protects the quarters.’

Bengali.—अतः क्रतुसदृशं द्वितीयं (अपरं) राजकुमारगणकर्तृकं अश्व-गतं धनुर्धरं सैव रघुके यज्ञीयांश्चरन्नेन नियुक्तं करिष्या एकोनशतं अश्व-मेधं यज्ञं निर्विघ्ने सम्पादनं करिष्येन । ३८ ।

English rendering.—Appointing that wielder of the bow, who was followed by many princes, in the task of protecting the sacrificial horse, he (the king) resembling him of a hundred sacrifices, got through, without impediment, a century of sacrifices less by one. 38.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) तुरिण (त्वरया) गच्छतीति तुरङ्गः (उपपदतत्) द्वितीयः तुरङ्गः हीमतुरङ्गः (अश्वमेधानां तादर्थ्यं षष्ठीसमासः) [V. notes on धर्म-पदी, Sl. 2, C. II.] तस्य रघुषी हीमतुरङ्गरघुषी (षष्ठीतत्) तस्मिन् (2) धरतीति धरः—धनुर्धरः धरः धनुर्धरः (षष्ठीतत्) तम् (3) राज्ञां सुताः राजसुताः (षष्ठीतत्) तैः (4) न पूर्णम् अपूर्णम् (नञ्त्तत्) (5) अतं क्रतुवः यस्य सः अतः क्रतुः (षष्ठी) Now V. Sanjivani (6) अपगतः विष्टः यथातथा तथा तथा अपविष्टम् (षष्ठी) +.

Case-ending.—(१) ङीसतुरङ्गरण्ये—विषयाधिकरण्ये सतवी (२) राज-
सुतेः—अनुकृतिरिति ततोया—‘अनुदुतम्’ इत्यम् (३) एकैः—अनुकृतिरिति
इतीस—‘अपूर्वम्’ इत्यम् (४) ऋतूनाम्—इतिनित्यं ऋषि वही (५) आप-
विद्यम्—क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(१) तुरङ्ग—¹घीटके पीतितुरग²तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः । वाजि-
⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹ ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
वाङ्मार्गस्यैवैवसेभवसमयः ॥ (अ.) (२) ऋतु—‘यज्ञः सवीधरो यागः सप्तसन्तु-
⁷ ⁸
मंखः ऋतुः ।’ (अ.)

Different meanings.—(१) ऋतु—‘ऋतुयज्ञे सुनौ पंशि’ (मि.)

Derivation.—(१) नियुज्य—नि + युज् + ल्यप् (२) ङीस—ङ् + मन्
—‘अतिस्तुमङ्घ्र’ (उ. १।१४०) (३) तुरङ्गः—तुर् + घञर्थे कः or तुर् + घञ्
—सन्नापूर्वकत्वात् न गणः (V. R. T. of Amarakos’a, N. S. P. Ed.
p. 321). तुर् + गम् + खच्—‘गमथ’ (१।२।४० पा. २२६४ सि.) इति खच्—
‘खञ् ङिडाच्यः’ १।२।४० पा. वा. २२५३ सि. वा.) इति खच् ङिडात् गमेटे-
कोपः । “अरिंष—” (१।३।६० पा. २२४२ सि.) इति सुञ्—(V. notes
on विहङ्गानाम्, Sl. 51, C. I). The alternative form is तुरङ्गम् ।
(४) धनुर्धरम्—धनुस् + ध + अच् (कर्मणि, 2nd c. s.) (५) ‘अनुदुतम्—अनु +
दु + क्त (कर्मणि, 2nd c. s.) (६) आप—आप् + लिट्-अल् ।

Conjugation.—(१) युज्—(to employ) युज्यते (दि. लट्) युजति,
युज्ते (रु. लट्) बीजयति—ते (बु. लट्) अयुज्यत (दि. लङ्) अयुजत्, अयुज्ते
(रु. लङ्) अबीजयत्—त (बु. लङ्) अयुजि, अयुजे, बीजयामास, बीजयाम्हा
(लिट्) बीजा (दि. रु. लृट्) बीज्यते (दि. रु. लृट्) अयुजन्, अयुजीत् (रु. लृङ्)
अयुक्त (रु. दि. लृङ्) अयुजन्त—त (बु. लृङ्) अयुजि (आनकर्मणीकुञ्ज) युक्तः
(दि. रु. लृङ्) योजितः (बु. लृङ्) (२) आप्—(V. Sl. 48, C. I.)

ततः परं तेन मन्त्राय यज्वना
 तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
 धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
 जहार मूत्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

रक्षिणाम्—पश्यताम् Nand. foot-notes.

Prose order.—ततः परं यज्वना तेन पुनः मन्त्राय उत्सृष्टम् अनर्गलं तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणाम् अग्रत एव मूत्रः गूढविग्रहः (सन्) जहार किल ।

Explanation by use of synonyms.—ततः परम् (एकीन-ग्रतक्रतुसमापनान्तरं) यज्वना (विधिना इष्टवता) तेन (दिलीपेन) पुनः (मूत्रः) मन्त्राय (यज्ञं कर्तुम्) उत्सृष्टं (मुक्तम्) अनर्गलम् (अप्रतिबन्धम्, अव्याहतस्वरगति-मिति यावद्) तुरङ्गम् (अश्वं) धनुर्भृतां (कामुकधारिणां) रक्षिणां (रक्षकाणाम्) अग्रत एव (सन्) मूत्रः (मूत्रः) गूढविग्रहः (अदृश्यशरीरः सन्) जहार (अपहृतवान्) । किल (वाचार्थ्याम्, ऐतिह्ये इति मन्त्रिणाद्यः) ।

Substance.—एकीनग्रतक्रतुसमापनान्तरं ग्रततमम् अश्वमेधं साधयितुं शक्तिश्रीदिलीपः मूत्रोऽपि तुरङ्गं मुनीष । स चाश्वः अव्याहतगतिकः सन् यत्र तत्र पशुबन्धाम् । ग्रतेरश्वमेधेयं जेतुं स राजा ग्रतक्रतुरिति मे नाम विफलं स्यादिति चिन्तयन् यज्ञविधाताय पुरस्करः रक्षतां धनुर्भृतां राजकुमाराणामग्रत एव अदृश्य-वेशेन तमचमपहृत्य चाकाशवर्त्मना प्रस्थातुमारभे ।

Change of voice.—.....उत्सृष्टः अनर्गलः तुरङ्गः...मूत्रः गूढ-विग्रहः ... ।

Sanjivani.—स्त इति । (मूत्रः परम्) एकीनग्रतक्रतुसमापनान्तरं (यज्वना) विधिना इष्टवता (तेन) दिलीपेन (पुनः) पुनरपि (मन्त्राय) मन्त्रं कर्तुम्—“त्रिवाणी-पुण्यम्—” (अश्वः) का. ३८२ ति. इत्यादिना धनुर्भृतां—(अनुसृष्टं) मुक्तम् (अनर्गलम्) अप्रतिबन्धम् अत्याहतस्वरगतिम्, इत्यर्थः—“अपहृतवान्” इत्यर्थः—

चरन्ति" इति आपस्तम्बस्मृत्यात्—(सुररु', वसुधैतौ) (रक्षिषा) रथकाश्याम् (अयत्
यस्य ब्रह्मः गृहविषयः) यम् (जहार किल) । किल इति ऐतिह्ये ॥ ३९ ॥

Sanjivani Explained.

"क्रियार्थोपपदस्य—" (V. notes on आपस्तम्ब in I, 5).

"अपत्यावर्तयन्तीऽश्वमनुचरन्ति" इति आपस्तम्बस्मृत्यात्—A pastamba enjoins that the protectors of horses intended for अश्वमेध should follow the animals and never return home without them.

किल इति ऐतिह्ये—किल means rumour.

Bengali.—এইরূপ প্রবাদ যে তাহার পর, বিধিগূর্বক যজ্ঞকারী
দিলীপ কর্তৃক পুনরায় যজ্ঞসাধন জন্য মুক্ত ও অব্যাহতপত্তি অথকে ধনুর্ধর
ব্রহ্মকগণের অগ্রেই অদৃশ্যদেহ হইয়া শত্রু হরণ করিলেন । ৩৯ ।

English rendering.—After this, it is said, Śakra, in an invisible form, stole, before the very eyes of the guards armed with bows, the horse that had been repeatedly let loose for completion of the sacrificial rite, by the king duly installed in sacrifice. 39.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अविद्यमानम् अनेन यस्य सः अवगलः or अविद्यमानावगलः
(बह) तम् (2) धनुर्विभ्रति इति धनुर्भतः (उपपदगत) तिषाम् (3) विविधं सुखादि-
व्यप्लावि इति विवहः or विविधैः व्याधिभिष्ट् छति इति विवहः (V. R. T. of
Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. p. 259). [उपपदगत] (4) वृदः विवह-
यस्य स गृहविषयः (बह) ।

Case-ending.—ततः—कालवाचि 'परम्' शब्दानीं पञ्चमी—'तेन संज्ञिति
देवकालवृत्तिना योनीरपि भवति' (V. Vritti on २।१।२९ पा. ३९३ लि.)
(2) परम्—क्रियार्थोपपदम्. (3) तेन—अनुक्ति 'कर्त्तरि 'उत्पद्यते' इत्यणौ (4)
नञ्वात्—'क्रियार्थोपपदस्य न नञ्वात् कर्त्तरि' इति उपपत्तौ (5) पुनः—
अश्वमेध, क्रियार्थोपपदम्. (6) रक्षिषात्—देहि षष्ठी (7) अयत्—अश्वमेध, तद् is
used in २th or ५th case. (8) पुनर—अश्वमेध, उपपत्तौ कियार्थोपपदस्य

विषादक्षुभप्रतिपत्ति विखितं
 कुमारसेन्यं सपदि खितं च तत् ।
 वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता
 न्युत्प्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

Prose-order.—तत्कुमारसेन्यं सपदि विषादक्षुभप्रतिपत्ति विखितं (सत्) खितं च, चच न्युत्प्रभावा यदृच्छया चागता नन्दिनी (नाम) वसिष्ठधेनुः ददृशे च ।
 Mallinatha places 'च' after 'वसिष्ठधेनुः' ।

Explanation by use of synonyms.—तत् (पूर्वकथितं) कुमारसेन्यं (कुमारबलं) सपदि (सद्यः) विषादक्षुभप्रतिपत्ति (शुटनाशकृतमनोभङ्गेन विनष्ट-कर्तव्यज्ञानं) विखितम् (अकथादशनाशेनाशय्याविष्टं सत्) स्थितं च (तस्वी च) । चच (अनन्तरं) न्युत्प्रभावा (आकथितमाहात्म्या, वा सर्वत्रविख्यातशक्तिका) यदृच्छया (स्त्रैरगत्या) चागता (उपस्थिता) नन्दिनीनामवसिष्ठधेनुः (नन्दिन्याख्या वसिष्ठमयी) ददृशे च (अवलीक्षिता च) ।

Substance.—यदा रघुसेन्यमकथादशविलीपमवलीकयामास, तदा विषादेन विखितं विकर्तव्यविमूढं च जातम् । अजिन्नवसरे ख्यातप्रतापा नन्दिनी यदृच्छया परिश्रमसंव्याजिनं तन्नामता ।

Change of voice.—तेन कुमारसेन्येन...विषादक्षुभप्रतिपत्तिना विखितेन... न्युत्प्रभावा...चागता नन्दिनी वसिष्ठधेनुं ददृशे... ।

Sanjivani.—विषादिति । (तत् कुमारसेन्यं) सेन्य (सपदि) विषादः शुक-नाशकृतः मनीषतः—तदुक्तम्—“विषादश्चेतसो ब्रह्म उपायाभासनाशयीः” इति—
 विकक्षुभ प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यत् तत् तर्हीतः—[विषादक्षुभप्रतिपत्ति] (विखित-वत्) अशनाशक आकथितत्वाद् आशय्याविष्टं सत् (खितं च) मनी (चच न्युत्प्रभावा) (यदृच्छया) अगता (चागता); धेनुः अशनाशकृतव्युत्पन्ननिष्ठया इति शब्दः—(नन्दिनी) नाम (वसिष्ठधेनुश्च ददृशे) । श्री कृष्णाय नमः ॥ ४० ॥

Sanjivani Explained. .

“विवाहकाली भवः * * * ” इति—विवाह means broken-heart-
edness due to the absence and loss of means.

दो बहारी अविलम्बबहारी—Two ब's indicate simultaneity.
They mean that as soon as the one fact happened, the other
came to pass.

Bengali.—सेई कुमारेर, नैमन्न तंकरणे विवाह हेतु कर्तव्य काम
रहित एव विनियत हईरा मनविरत हईल । एवंगेईकणेई श्याउप्रजावा
बेहोकरे आगता नान्दीनारी बनिष्ठेहेतु दृष्टिपथवर्तिनी हईलेन । ४० ।

English rendering.—Their power of action suspended
by grief, and themselves filled with amazement, the prince's
troops suddenly came to a halt ; just then Vas'ishta's cow,
Nandini, of widely famed puissance, was seen there, arrived
of her own will. 40.

Grammatical notes, &c., &c.

Samsāsa.—(1) विवाहिन सुता विवाहसुता (द्वितीयात्) वाहनी प्रतिपत्तिः
बल तत् विवाहसुतमतिपत्ति (बहु) (2) कुमारः—(V. Sl. 12, C. III.) कुमा-
रकर्मण कुमारकर्मण (बहीतत्) (3) बसिष्ठक धनुः बसिष्ठधनुः (बहीतत्) (4) वा
अन्ता (मतिः) बहन्ता (कर्मणा), (V. R. T. of Amarakōś'a, N. S. P. Ed.
P. 446.) अब तु या इत्या इति मवूर्त्तसंज्ञादित्यात् समासः । विद्यातयात्
इत्यात्क ककारादिभः । (5) प्रकृतःशानः (मतिः) युवः (रघुना आकर्षितः) (विष्
वरदानकपः) प्रभावः यस्याः सा अशु तप्रभावा (बहु) or, शुभः (विख्यातः) मन्तरी
कर्मणः वा ।

Synonyms.—(1) तैल—I, 19.

Different meanings.—(1) प्रतिपत्ति—(V. Sl. 1, C. I.)
(2) कुमार—(V. Sl. 12, C. III.)

Derivation.—(1) कुमारः—(V. Sl. 12, C. III.) (2) तैलम्—तैल
+ अल् (आतुर्लङादित्यात्) (3) विजिबन्—वि + जि + बन् (बर्त्तति) (4) विद्यात्

—सा + सः (सर्गि) (5) नन्दिनि—(V. Sl. 19, C. II.) (6) विसुः—(V. Sl. 1, C. II.) (7) भावः—सु + भव् (भावे) भावः । प्रकृतः भावः प्रकाशः (V. notes on अनुभाव, Sl. 37, C. I.) (8) ददुभे—दृश् + विट्-र (सर्गि) (9) नन्दिनी—भव् + चिनिः + डीच् ।

Conjugation.—(1) दृश् (V. Sl. 15, C. I.) (2) सा—(V. Sl. 45, C. I.)

Force of the च's (V. Sanjivani). As soon as the army of the prince halted struck with wonder, they saw Nandini arrived at that spot.

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने

प्रसृज्य पुष्येन पुरस्कृतः सताम् ।

अतीन्द्रियेष्वप्युपबद्धर्शनो

बभूव भावेषु दिक्षीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

Prose order.—सतां (साधूनां) पुरस्कृतः दिक्षीपनन्दनः (रिपुः) पुष्येन तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रसृज्य अतीन्द्रियेषु अपि उपपन्नदर्शनः बभूव ।

Explanation by use of synonyms.—सतां (साधूनां) पुरस्कृतः (पुजितः) दिक्षीपनन्दनः (रपुः) पुष्येन (पवित्रेण) तदङ्गनिस्यन्दजलेन (नन्दिनी-सरोवरेति) सतसोरिषा, तदङ्गनिर्गतमूर्ध्नि च इत्यर्थः) लोचने (नयनद्वये) प्रसृज्य (अतीन्द्रियैः) अतीन्द्रियेषु (दर्शननामीचरेषु) भावेषु (बलापु) अपि उपपन्नदर्शनः सव-
(सर्वलोकान्कर्षयित्वा) बभूव (आसीत्) ।

Substance.—इकपथातीते वस्तुनि रघीर्दृक्प्रसारं कारयितुं सा धिनुषीको-
जगाम । अन्तप्रभावा सा इति जानन् भक्त्या सतां पुजितः च दिक्षीपननु-
(सदादेवान् तदङ्गनिस्यन्दजलेन सतसोरिषाम् लोचनेन च भवितुं) इति च इति च
इन्द्रियवर्धितानि वस्तुव्यवलीलया द्रष्टुं शक्ताः ।

Change of Voice.—...पुरस्कृतेन दिक्षीपनन्दनेन उपपन्नदर्शनेन
प्रसृज्य ।

Sanjivani.—तदिति । (सती) (पुरज्जुतः) पूजितः (दिलीपमन्दनः) रघुः (वृक्षे च)—सुखाः नन्दिन्याः वतु बहू' तस्य निखन्दः द्रवः स एव जलं मूढम् इत्यर्थः ।
 नेत्र [तदहनिखन्दजलम्] (लोचने) (प्रख्य) ग्रीधयित्वा (अतीन्द्रियु) इन्द्रियाणि
 अतिक्रान्तेषु—'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये' (१४१०२ पा. प्रा. ०८० सि. वा.)
 इति समासः—'द्विगुप्रामाद्यर्थं पूर्वमनिसमासेषु' (२४१२६ पा. प्रा. ८१२ सि. वा.)—
 अत्रि परवर्जिताप्रतिविधात् निजेष्वनिघ्नत्वम्—(भावेषु अपि) वस्तुषु (उपपन्नद्वयम्)
 अन्वयसाधान्कारशक्तिः (वस्तुषु) ॥ ४१ ॥

Sanjivani Explained.

'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया'—The उपसर्ग's अति, &c., are compounded with words ending in द्वितीया to signify 'it transcends.' Thus to mean 'transcending the senses', अति is compounded with इन्द्रियाणि ।

'द्विगुप्रामाद्यर्थं पूर्वमनिसमासेषु' * * निघ्नत्वम् ।

The compound, अतीन्द्रिय, does not receive the gender of its last component इन्द्रिय to become always neuter. It is, on the other hand, an adjective and so follows the gender of its substantive. This Vārttika is attached to the Sutra, "परवर्जितं इत्यवस्तुषु कर्तव्यम्," which means that 'in इत् and तत्पुंस compound the whole words get the gender of the last components.' E.g., मयूरीकुङ्कुटी, गङ्गाप्रसादः । The Vārttika enjoins that in द्विगु which is a variety of तत्पुंस, in a compound beginning with the component प्राद, आपन्न, or अलम्, as well as in अनिसमास, the whole word does not follow the gender of the last component. अतीन्द्रिय being a case of अनिसमास falls under the scope of the Vārttika.

Bengali.—साधुगणपूजितः दिलीपमन्दन (रघु) नन्दिनीर शरीरनिःसृष्टं जलम् (अर्थात् मूत्रे) लोचनद्वयं अङ्कितं करिष्या इन्द्रियैर अङ्कितं कर्तव्यं सकलैः संश्लेषितं सर्वं हृदयेन । ४१ ।

English rendering.—Washing (his) eyes with the holy water that issued out of her body, the delighter of Dilipa,

placed by the wise at their fore-front, became endued with power of vision in respect of things beyond the ken of the senses. 41.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—तस्याः अङ्गं तदङ्गम् (वहीतम्) तत्र निखन्दः तदङ्गनिखन्दः (वहीतम्) स एव अर्थं तदङ्गनिखन्दमसम् (रूपककर्मधा) तेषां (2) पुरः (वही) कृतः—अतएव पूजितः पुरकृतः (सप्तमीतम्) (3) अतिमान्नाः इन्द्रियाणि अतीन्द्रियाः (मतिमान्नाः) तेषु—(V. Sanj. Expl.) (4) अथपत्रं द्रव्यं यत्र स उपपन्न-द्रव्यः (वह्) (5) अन्वयतीति नन्दनं, द्वितीयस्य नन्दनः द्वितीयनन्दनः (वहीतम्) ।

Case-ending.—(1) तदङ्गनिखन्दजलेन—करषे तृतीया (2) पुच्छेन—विशेषणं—'जलेन' इत्यस्य (3) सताम्—'पुरस्कृतः' इति वर्तमानविहित 'त' प्रत्यय-हीने अनुजे कर्त्तरि वही (V. notes on सताम्, Sl. 16, C. II.) (4) भावेषु—विशेषणविशेषे सप्तमी ।

Sanjivani.—(1) लोचनं—'लोचनं नयनं नैवमीचयं अनुच्छिनी । इन्-द्वयी च ।' (च.)

Different meanings.—(1) भाव—'भावः सत्तासत्तावामिप्रावृष्टास-कत्वम् । क्रियाधीशोपदाहेषु विभूतिवन्वचनसु ३ (शे.)

Derivation.—(1) निखन्दः—नि + खन्द् + चच् । The खन्द् कश्च is not changed into च् though it is preceded by नि because the subject of खन्द् is inanimate. See "अनुविपयेनिमित्तः खन्दतिरप्राथिपु" (भा. १।१०२ पा. २३४८ वि.) (2) लोचनं—लोच् + क्त् (करषे) (3) प्रत्यय—प्र + क्त + क्त् (4) पुच्छं—पू (ञ्) + वत् (अनुमानः प्रत्यय) 'पूजी वत् पुच्छप्रत्यय' (क. ३।१३) अ, पुच्छ + कः—'इत्युपपन्नानीकितः कः' (श. १।१।१३ पा. २२६० वि.) पुच्छः । पुच्छे कश्चः इति वत्—'वत् कश्चः' (भा. १।१।२। पा. १५१० वि.) [R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 489.] (5) इन्द्रियाणि—पुरस् + क्त + कः (वर्तमाने कर्मणि) (6) सताम्—सत् + क्त (6th c. p.) (7) अ-

वञ्—उच + पठ् + ऋः (कर्त्तरि) (४) मञ्च—ञ् + लिट् + षल् (९) मावेवु—ञ् + वञ् (भावे, 7th c. p.) (१०) नन्दनः—नन्द् + चिच् + लुः (कर्त्तरि) ।

Conjugation.—(१) म्—(V. Sl. 15, C. III.) (२) वञ् (to purify) नाटि, वटः, वजन्ति, मार्जन्ति (लट्) वड्दि (लोट्—चि) चमाठं, चकटाञ्, चञ्जन्—चमाञ्जन् (लङ्) चञ्यात् (वि. लिङ्) ममाञ्, मञ्जतु, ममाञ्जुः, मञ्जुः, ममाञ्जुः, ममाञ्जिय, ममाञ्जं (लिट्) मार्जिता, माष्टां (लुट्) मार्जिन्वति, माचवन्ति (लट्) चमाञ्जोत्, चमाञ्जोत्, चमाञ्जिष्टाम्, चमाष्टाम्, चमाञ्जिषुः, चमाञ्जुः (लुङ्) चमाञ्जिं (समचि-लुङ्) मिमाञ्जिं वति, मिमचति (सञ्—लट्) । Some say.—मिमाचति । मरोमज्यते (यङ्-लट्) मार्जयति (चिच्-लट्) चमामाञ्जत्, चमीचजत् (चिच्-लुङ्) वटः (ऋः) । It is also चुरादि—मार्जयति (लट्) ।

Force of चपि is समुच्चय । It means the same thing as 'च' ।

स पूर्वतः पर्वतपञ्चमातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिञ्चचापलं
हरन्तामश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

Prose order.—नरदेवसम्भवः स पुनः पुनः सूतनिषिञ्चचापलं रथरश्मिसंयतम् चच हरन्तं पर्वतपञ्चमातनं देवं पूर्वतः ददर्श ।

Explanation by use of synonyms.—नरदेवसम्भवः (राजकुलः) सः (रथः) पुनःपुनः (बारबार) सूतनिषिञ्चचापलं (सारथिना निवापितोऽश्व) रथरश्मिसंयतं (सन्तानप्रयुक्तपुङ्गव) चच (वाजिनं) हरन्तम् (चपडव्य. पञ्चाशमानं) पर्वतपञ्चमातनं (महीधरपञ्चश्रीदश) देवम् (इन्द्र) पूर्वतः (पूर्वतो दिशि) ददर्श (सङ्गधीकमावाह) ।

Substance.—ननु किं स ददर्श इत्युच्यते । आत्मानस्य पूर्वभागे स ददर्श ननु कीदृशं देवः कश्चनैव ददर्श वाजिनं हरन्तम् अस्ति । तत्र रथरश्मिषु मञ्जीकीषु चन्द्रः । स च हरन्तः पञ्चमाश्वं पञ्चमाश्वं मीचिषु वारंवारं व्रतते ।

सारथिश्च तस्य चापस्यं बहुवी निवारयति । एषो देवी हि यः कवचान् चविन्दु
पुरन्दरोऽसीत् ।

Change of voice.—नरदीवसन्भवेन तेन..... इवम् पर्यन्तपञ्चमातनः
देवी इदम् ।

Sanjivani.—स इति । (नरदीवसन्भवे) (सः) इवः (पुनः पुनः) इति
निविद्यथापयं निवारितीत्यर्थं [सुतनिविद्यथापय] इत्यस्य रमित्तिः प्रयत्नः—“किञ्च
प्रयत्नोऽस्ती” इत्यमरः (Cole. p. 340)—सयत्तं वचं [रघुरमित्तसंयत्तम्] (अनं
इवम्) पर्यन्तपञ्चायां मातनं क्तिदकं [पर्यन्तपञ्चमातन] (दिवम्) इन्द्रं (पुनतः) पुनः
विधि (इदम्) ॥ ४२ ॥

Sanjivani Explained.

पुन पुनः सुतनिविद्यथापयम्—The idea is that the horse stolen
was very restless. It wished to be free and struggled to break
the cords with which it was tied to Indra's car. The driver
had not only to manage the steeds of the car but had also to
curb the new unbroken animal. It is a graphic picture. We
see, as it were, the steed puffing and snorting in restlessness,
and Matali checking it again and again.

Bengali.—(तथेन) सेई नृपाञ्जल (रघु) वारंवार सारथि कर्तृक
निवारितोक्तता अथरग्नि द्वारा आवर्त अथके अपहरण करिमा। पलायनपर
पक्षतपकच्छेदक सेव (इन्द्रके) पूर्वादिके देखिते पाईलेन ॥ ४२ ॥

English rendering.—He, who was born of a god among
men, beheld before him the deity who had clipped the wings of
mountains, taking away the horse, tied with the cords of his
car—its restlessness, repeatedly curbed by the driver. 42.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) मातयति इति मातनः, पर्यन्तानां पञ्चाः पर्यन्तपञ्चाः (वर्षा-
यत्) तेषां मातनः पर्यन्तपञ्चमातनः (वर्षीतनं) तन् (2) नरः इव इव नरदीवः (उप-
मित्तसन्नाथः) Or, नदीव इवः नरदीवः, (उपनीतम्) तजात् इवम् (उत्पत्तिः) इव
इव नरदीवसन्भवेः (वर्षी) Or, इवम् इवजात् इवम्, नरदीवः तजात् इवम् इवः

(अभिना एव) एतन् (इन्द्रं) निवर्तयन् इव (गजनाभिवर्तयति) कवीचन्
(जगद्) ।

Substance.—एषरवलीकवासात् यत् अत्रहनुर्नेममङ्गलं विनिर्मितं,
वाजिनश्च हरिवर्णं इति । अतएवाद्यं पुरन्दर इत्यत्र सन्देहात्वात्—इति विचार्य
तं व्यीमव्यापिना गभीरश्चरिष नृमनाद् विरमयन् इव वत्यमाश्वत्थनं वज्रमारीभि ।

Change of voice.—रघुणा...निवर्तयता...अवाप्ति ।

Sanjivani.—इतिरिति । (रघुः) (तम्) अत्रहर्षारम् (अनिमित्तमिति)।
निमित्तव्यापारयुग्मेः (अस्मां इतैः) (हरिभिः) हरिवर्णैः—“हरिर्वांशवदाख्यातः
हरित्कपिलवर्णयोः” इति विद्मः—(वाजिभिः) अश्वैः (च) (हरिम्) इन्द्रं
(विदित्वा)—“हरिर्वांशाकंचन्द्रेन्द्रयमीपेन्द्रमरीचिव” इति विद्मः—(एतन्) इन्द्रं
(गजनाभ्या) व्यीमव्यापिना (धीरिष) गभीरिष (श्चरिष) अभिना एव (निवर्तयन् इव
कवीचन्) ॥४३॥

Sanjivani Explained.

हरिर्वांशवत् * * वर्णयोः—हरि is said to be an adjective
when it means the verdant or the tawny colour.

हरिर्वांशाकं &c.—हरि means वात (the god of wind), अश्वं (the
sun god), अन्द्र, इन्द्र, वन, उपेन्द्र, (Vishnu) as well as मरीचि (rays).

• **Bengali.**—निवेद्यन्तु शत शत नरान् एवम् हरिर्घण अथ समूह
वाग्, तांहाके ईश्वर जानिते पारिशा रघु गगनव्यापि गतीर अरे येन
तांहाके निवृत्त करिग्रही बलिते लागिलेन । ४३ ।

English rendering.—Recognising him as Indra by his
centuries of winkless eyes as also by his green steeds, Raghu,
as if arresting him therewith, said unto him in a calm voice
reaching the very heavens, 43.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) निमित्तं इतिः निमित्तमितिः (अत्रलीवत्) अविद्यमान
निमित्तमितिः इति अत्रि अविद्यमानमिति (रघु) इति । The alternative form

is 'अविद्यमानमिदं कश्चिन्'—'नभीःस्यर्थात्'— (V. notes on अमन्-
 शब्दानाम्, Sl. 30, C. I.) (2) गमनं स्रजतीति गमनस्य (उपपदतत्) वेग ।
 'Case-ending.—(1) गतेः—इत्यभूतात्पानि कर्त्तव्या (V. वेदः in II, 8)
 (2) सरेच—करवे कर्त्तव्या (3) अस्मान्—शिवे वही (4) अग्निदिवर्ततिभिः—
 विश्वेभ्यः—'गतेः' इत्यस्य ।

1 2 3 4 5 6

Synonyms.—(1) गमन—'योदिवी इ खियामन्' व्योच पुष्करमन्वरम् ।
 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
 नभीःस्यर्थात् गमनमनन् सुरवत्सखम् वियदविचपदं वा नु पुंस्त्राकाशविद्या-
 वही ॥' (अ.) आकाश and विद्यायस् are optionally masculine.

Different meanings.—(1) हरि—हरिःरिन्द्रीहरिजोमुंहरिर्विच-
 हरिर्महत् । हरिः सिंहा हरिर्भक्तोहरिर्वाजी हरिः कविः ॥ हरिर्व्यहंरिभोव-
 हरिःसीमोहरियंनः । हरिः शक्ती हरिः सर्पः स्वयंवर्योहरिः अतः ॥ (अ. ध्व. म.)

1 2 3

(also V. Sanjivani.) (2) वाजिन्—'वाजीवाचात्रपचिपु' (मै.)

Derivation.—(1) हरिम्—ह + इः—'अच इः' (उ. ४।१३।१) (2)
 विदित्वा—विद + क्वाच् (3) वाजिमिः—वाजः (वेगः) विद्यते एवामिति वाज +
 इमिः (3rd c. p.) (4) अघोचर्त्—वृ or 'वच् + कृच्-तिप् (5) गमनस्यम्—
 गन् + युच्—गन्धानादेशः (म् of गन् is changed into ग्)—'गर्मेणैच' (उ.
 २।३०) गृह्णन् । गमन + स्रज् + क्तिन् (कश्चिदि, 3rd c. 3.) (6) निवसन्—
 नि + वस् + चिच् + घट (1st c. s.)

Conjugation.—(1) विद—(V. Sl. 43, C. II.) (2) इन्—(V.,
 Sl. 85, C. V.)

Remark.—The peculiar use of एन्—By the Sutra 'द्वितीया-
 टोष्णम्' (२।३।२४ अ. २।५. ३) in all the numbers of द्वितीया, in the
 singular of कर्त्तव्या, and in the dual of वही and सप्तमी, एन् is used
 for एदम् or एतद् when the latter has already been used. Here
 the form एन् was not expected since एतद् or एदम् has not been

used before. But similar use of एन without the previous use of एतद् or इदम् is not rare. Cf. "तियामधेनं विजयां जयाच्च षचीवचं चिद्मन्विचतात्मा ।" (V. भट्टिकाव्य, Sl. 21, C. II). "जहातु नैनं कचनर्ध-सिद्धिः संग्रह्य कर्षादिषु तिष्ठते यः ।" (V. किरातार्जुनीयम्, Sl. 14, C. III). It is to be noted how skilfully Bharatamallika, in his commentary on the verse of भट्टिकाव्य, avoids the difficulty. He remarks—'एनमिति इदमः समानार्थकस्य एनग्रन्थस्य रूपम्' । Thus he admits the existence of a word, एन, of the same sense as इदम् । एनम् is the form, in the 2nd case singular, of that word and not the optional form of एतद् or इदम् । Bhāshyakāra, however, uses the form एन whenever the object is referred to for the second time, be it referred to or not, in the first time, by इदम् or एतद् । In other words, एतद् or इदम् need not be used previously to admit the secondary form एन । Such a case as 'चाहदनीसी—एवं पश्य' is correct according to Bhāshya. But according to Vopadeva, such a form is not admissible.

One of the Calcutta editors, misunderstanding the use of एनम् in this verse, regards it as a fault of the poet. He hazards the untenable emendation षचीवद्वेवम् in which case there would be no object for two transitive verbs in succession.

मखांशभाजां प्रथमो मन्वीषिभि-
 स्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
 अजस्रदीक्षाप्रयत्नस्य मदसुरोः
 क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥

मूखं पाठान्तरम् ।

'सदा—यतः (चाः)'

Prose order.—(४) देवेन्द्र ! मन्वीषिभिः त्वम् एव मखांशभाजां प्रथमो स्वमेव निगद्यसे (तथापि) अजस्रदीक्षाप्रयत्नस्य मदसुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ?

Force of एव is तत्राकार्यकत्वम् । You alone are superior to all who receive shares of sacrificial offerings, i.e., you are the foremost of the deities.

Peculiarity. क्वं प्रवर्तते?—In alliance with क्वं denoting कर्त्ता (censure) both क्वत् and क्विक् may be used. Here क्वन् is used in the sense of 'censure'. It is a reproach to you that you thus hinder the performance of the sacrifice by my father. "विभाषा क्वन्ति क्विक् च" (१११२४३ पा. २८०० सि.) [क्विक् is optionally used for the past, the present, as well as the future tense, when the verb is allied with क्वन् signifying censure].

त्रिलोकनाथेन सदा मन्त्रद्विष-

स्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां

त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

सदा—सता (चा.)

Prose order.—त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मन्त्रद्विषः सदा नियम्याः । स त्वं चेत् धर्मचारिणां कर्मसु स्वयम् अन्तरायः भवसि (तदा) विधिः च्युतः । Mallinātha places 'चेत्' after 'भवसि' ।

Explanation by use of synonyms.—त्रिलोकनाथेन (त्रिलोक-
निकाशकेन) दिव्यचक्षुषा (चतुर्विधाद्यद्विज्ञाना) त्वया (भवता) मन्त्रद्विषः (मन्त्र-
विघातकाः) सदा (नियम्याः) नियम्याः (त्रित्याः) ननु (अथ) स त्वं (साहजो
भवन्) चेत् (यदि) धर्मचारिणां (धर्मकार्यनिधायिना) कर्मसु (कर्मसु) स्वयम्
(आत्मैव) अन्तरायः (विघ्नः) भवसि (भावसि) तदा विधिः (च्युतः) च्युतः (च्युतः,
विच्युतो भवेत् इत्यर्थः) ।

Substance.—त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मन्त्रद्विषः सदा नियम्याः । स त्वं चेत् धर्मचारिणां कर्मसु स्वयम् अन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

বিধাতব্যঃ । তং প্রতিশ্রুত্যাণাং ধর্মোৎসবঃ কস্মৈ চেৎ সর্বং সর্বোৎসবং জ্ঞানাত্মান্ সত-
স্বং জঘন্সি সৌ ধর্মসমুদ্রিষ্টে ? নূনং ধর্মানুষ্ঠানং বিলুপয়স্বনং ময়েৎ । অত এব
না জ্ঞাতা ।

Change of voice.—বিলীকনাকঃ দিব্যবস্তুঃ তৎ.....বিষম্ভোঃ...সীন
জনা...অন্যায়ীষ ভূবতে, বিধিগো অ্যুতম্ ।

Sanjivani.—বিলীকিতি । জয়াণাং সৌকানাং নাথঃ বিলীকনাকঃ—
“তদ্বিতার্থ—” (২১১।৫১ পা. ৫১৮ বি.) ইত্যাদিনা উত্তরপদসমানঃ—সীন
[বিলীকনাকীণ] খেলীকনিকানবীন (দিব্যবস্তু) অসীন্দ্রিয়াসংক্রিণা (স্বভা)
(অস্ববিবঃ) ক্ষতুবিধাতব্যঃ (সদা) (দিব্যম্বা নতু) সিল্বাঃ সন্তু (স ত্ব ধর্মচারিণা)
(ধর্মসু) ক্ষতুত্ব (স্বয়ম্) (অন্যায়.) বিদ্র. (भवसि चेत्) (विधिः) अमुत्तानम् (अतः)
অতঃ । সৌকী সন্থকর্মকর্মবাসনামিয়ান্ ইত্যর্থঃ ॥ ৪৫ ॥

Sanjivani Explained.

সৌকী সন্থকর্মকর্মবাসনামিয়ান্—Even the talk of good acts would
then cease in the world.

Grammar.

“তদ্বিতার্থ—” (Explained in Sl. 30, C. III).

Bengali.—ঐলোকানিয়ামক এবং, অতীন্দ্রিয়ার্ধর্শী আপনারই
যজ্ঞবিধাতকগণকে, সর্বদা মনন করা কর্তব্য । সেই আপনাই যদি স্বয়ং
ধর্মচারিগণের ধর্মকার্যে বিঘ্ন উৎপাদন করেন, তবে ধর্ম্মানুষ্ঠান বিলুপ্ত
হইতে চলিল। ৪৫ ।

English rendering.—By thee that art the lord of the
three worlds and that art endued with celestial vision, should
the enemies of sacrifice be chastised ! Shouldst thou thyself
be an obstacle to the rites of the righteous, the ordinances
would then be impaired. 45.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(১) সায়নয়বঃ সৌকঃ বিলীকঃ (মাকৃপাধিবাতিত্যান্ সন্থ-
পবলীকিতি-কর্মধা) নকঃ নাথঃ বিলীকনাকঃ (বলীকন) সীন-স্বয়ঃ সৌকাঃ বিলীকঃ

(कर्मिणा) तेषां नाथः त्रिलोकनाथः कर्तितम् says Mallinātha. (See our Remark.) (२) मखं दिवनि इति मखदिवः (उपपद्यतम्) (३) दिव्यं चक्षुः (दर्शनं) यस्य स दिव्यचक्षुः (वदु) तेन (४) धर्मं चरन्तीति धर्मचारिणः (उपपद्यते) तेषाम् (५) अनः (मध्ये) चक्षुषा अनरस्य (अवधानस्य) आसः (उपपत्तिः) इत्यनरायः (सप्तमी or षष्ठी तत्) ।

Case-ending.—(१) तया—अनन्ते, कर्त्तरि ढतीया (२) मखदिवः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (३) दिव्यचक्षुषा and त्रिलोकनाथेन—विधिवच्चम्, 'तया' इत्यस्य (४) क्षयम्—अव्ययं प्रकृत्यादिभ्यस्त्वतीया (५) कर्मसु—भियाधिकरणे षप्तमी (६) धर्मचारिणाद्—शेषे षष्ठी (७) अनरायः—विधिव कर्त्तृपदं, 'तम्' इत्युद्देश-कर्त्तृपदम् ।

Synonyms.—(१) अनराय—'त्रिलोकनारायः प्रभूः' (च०)

Different° meanings.—(१) विधि—(V. Sl. २९, C. III:)

(२) धर्म—(I, २२१.)

Derivation.—(१) मखदिवः—मख + दिव् + द्विप् (कर्त्तरि, १st c. p.)

(२) निवन्ताः—नि + वन् + तन् (कर्मणि, १st c. p.)

N. B. By the rule "नदमदचरयमवागुपसर्गं" (२।१०० पा. २८४८ द्वि.) the root वन् shall have the affix चक्षन् and not वन् when it is allied with an उपसर्गं । The form would, therefore, be निवन्त् । How is then निवन्त् to be defended? Bhattoji says that चक्षन् is prefixed by the उपसर्गं नि, the affix should be वन् । Else it should be चक्षन् । He shows that Vārttikakāra uses the form चवि-निवन्त् । Cf. 'तेषु तेषु प्रविष्टविनिवन्त्' (१।२१० वा.) । So he remarks इतिना-निवन्त्वात् नावृत्तिः, 'तया नियन्तानुदिव्यचक्षुषा इत्यादि व्याख्यातम् । He gives the कश्चित् derivation in the alternative. निवन् + वन् निवन्ते कश्चिः इत्यर्थः । He quotes this very passage in support. प्राप्तेः remarks—'If निवन्त्, here, admit the कश्चित् derivation, तदा shall be passed as चरचल-विषयत्वा ढतीया' । Jñānedra meets the difficulty in another way. He first derives वन् and then adds नि to it. In that case, वन्त् is no longer preceded by any उपसर्गं, so as to admit चक्षन् ।

A third explanation adduced by him is संज्ञापूर्यकविधेरनित्यत्वात् अयता इतिर्नप्रवृत्ता । It means that though the affix अत् has अ for इत्, it does not elongate the उपधा अ of यम् into आ । The Sutra which would have determined इति in the case, viz., “अत् उपधायाः” does not sometimes take effect because it is a विधि which sanctions something positive by a technical term. See परिभाषेन्दुशेखर, 93 परिभाषा । (3) धर्मचारिणाम्—धर्म + चर् + णिनिः (ताच्छिल्प्ये, 6th c. p.) (4) अन्तरायः—अन्तर + इ(ण्) + घञ् (भावे) (5) अ्युतः—अ्यु + क्तः (कर्त्तरि) (6) विधिः + वि + धा + क्तिः—“उपसर्गे घोः क्तिः” (१।३।१२२ पा. ३२७० सि.) ।

N. B. Words formed by क्ति are used as masculine, except औषधि, which is always feminine.

Conjugation.—(1) यम् (to tie)—यच्छति (लट्) यच्छतु (लोट्) अयच्छत् (लङ्) यच्छेत् (वि. लिङ्) ययाम, येमतुः, येमिथ, ययथ्य (लिट्) अयंसीत्, अयंसिष्टाम्, अयंसिषुः (लुङ्) अयमि, अयामि (कर्मणि-लुङ्) यियंसति (सन्-लट्) ययंथेति (यङ्-लट्) यतः (क्तः) । This is also चुरादि—यमयति (लट्) when it means ‘परिवेषणम्,’ (to serve dishes), and ‘वेष्टनम्’ (to surround). This root is आत्मनेपदी in the following places—“आडीयमङ्गनः” (१।३।२८ पा. २६८५ सि.) (V. II, 5). (2) अ्यु (to fall off)—अ्यवते (लट्) अ्यवताम् (लोट्) अ्यवत (लङ्) अ्यवेत् (वि. लिङ्) अ्युच्ये (लिट्) अ्युच्येत् अ्युच्येताम्, अ्युच्येत (लुङ्) अ्युता (लुट्) अ्युथते (लट्) अ्युथ्यत (लङ्) अ्युथ्यते (सन्-लट्) अ्युथ्यते (यङ्-लट्) अ्युथयति (षिच्-लट्) अ्युथ्यवत्, अ्युथ्यवत् (षिच्-लुङ्) अ्युतः (क्तः) । It is also चुरादि, when it means ‘to laugh’ or ‘to suffer.’—अ्यवथेति (लट्) ।

Remark.—Mallinātha expounds विश्वीकनाथ as वयाणा लीकानां नाथः । He takes it to be an instance of त्रिपदतत्पुरुष । Manoramā and Tattwabodhini, however, object to this Samāsa. Their view is that त्रि and लीक cannot be compounded

into त्रिलोक by “दिकसंख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५० पा. ७२७ सि.) because त्रिलोक is no संज्ञा । त्रिपदतत्पुरुष is not also possible here. Nor can the Samása be समाहारद्विगु because the द्विगु form would then be त्रिलोकी by “द्विगोः” (४।१।२१ पा. ४७२ सि.) । त्रिलोक is not in the list of पावादि that ऊप् would elide. Jnánendra solves the difficulty thus :—‘लोकशब्दः अत्र लोकसमुदायपरः’ and expounds it as वाच्यवो ‘लोकस्त्रिलोकः (शाकपाथिवादित्वात् समासः) (V. तत्त्व-बोधिनो on २।१।५०। पा. ७२७ सि.) । त्रिलोक, here, stands collectively. But the question is what harm is there to take त्रिलोक as a संज्ञा? Does त्रिलोक mean any three of the fourteen regions that it should not be a संज्ञा? त्रिलोक means three particular regions, (1) स्वर्ग, (2) मर्त्त, (3) पाताल ।

The second point is that unless it is shown that त्रिपदतत्पुरुष is not recognised by Pánini, we cannot say Mallinátha is wrong for resorting to that Samása. Rather the Várttika ‘इत्तत्पुरुषयोश्चरपदे नित्यसमासवचनम्’ (२।१।५१ पा. वा. ७२८ सि.) hints that त्रिपदतत्पुरुष is possible. The Várttika means if a third word bearing connection follows, the इत्त or तत्पुरुषसमास which is possible between the previous two is obligatory and not optional. Thus the Samása between त्रि and लोक cannot be optional. “दिकसंख्ये संज्ञायाम्” means ‘A दिग्वाचक as well as a संख्यावाचक word forms with another a तत्पुरुष compound if the whole word means a संज्ञा ।, E.g. सप्तदशः ।’ “द्विगोः” means ‘ऊप् shall be added to a द्विगु compound ending in अकार ।’ E. g. त्रिलोकी । Várttikakára says that a द्विगु compound ending in अ is always feminine. ‘अकारान्तीत्तरपदी द्विगुः स्त्रियामिष्टः’ (२।४।१० पृ. वा. ८२१ सि.) । But there are exceptions. Kátýáyana himself enjoins ‘पाचाद्यन्तुश्च न’ । A द्विगु compound ending in अ does not become feminine if the last component be पाच, भुवन, युग &c. E. g. पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्थ्युगम् &c. समाहारद्वन्द्व’s, समाहारद्विगु’s that are not अदक are always neuter. See “स नपुंसकम्” (२।४।१० पा. ८२१ सि.) ।

तदङ्गभयं भवन् महाक्रतो-
 रसुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
 पृथुः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
 मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

श्रुतेः—शुचैः (वा.) ।

Prose order.—हे भवन् ! तत् महाक्रतोः अयं अङ्गम् अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुम् अर्हसि, श्रुतेः पथः दर्शयितारः ईश्वराः मलीमसां पद्धतिं न आददते ।

Explanation by use of synonyms.—दे भवन् (हे देवेन्द्र) तत् (तस्मात् कारणात्) महाक्रतोः (अश्वमेधनामकमहायज्ञस्य) अयं (अङ्गम्) अङ्गं (साधनम्) अमुं (त्वदगृहीतं) तुरङ्गं (घोटकं) प्रतिमोक्तुं (प्रत्यर्पयितुम्) अर्हसि (युज्यसे) । श्रुतेः (वेदस्य) पथः (मार्गान्) दर्शयितारः (उपदेष्टारः) ईश्वराः (महान्तः) मलीमसां (मलिनां) पद्धतिं (मार्गं) न आददते (नावलम्बन्ते) ।

Substance.—तस्मात् हे देवेन्द्र ! अमुमयं कृपया प्रतियच्छ । असी सत्पितृश्वमेधयज्ञस्य अङ्गं साधनम्—अमुं तुरङ्गं विना यज्ञकार्यं विफलं भवेत् । भवाद्दृशा एव वेदमार्गप्रदर्शकाः । एभ्यस्ता महान्तीजनाः कटाचिन्मलिनमधर्ममार्गं नाश्रयन्ति ।

Change of voice.—... अङ्गं ते (त्वया)... दर्शयित्वभिः ईश्वरैः मलीमसां पद्धतः... आदीयते ।

Sanjivani.—तदिति । हे (भवन्) (तत्) तस्मात् कारणात् (महाक्रतोः) - अश्वमेधस्य (अयं) अङ्गम् (अङ्गं) साधनम् (अमुं तुरङ्गं), (प्रतिमोक्तुं) प्रतिदातुम् (अर्हसि)—तथाहि—(श्रुतेः) (पथः दर्शयितारः) सन्मार्गप्रदर्शकाः (ईश्वराः) महान्तः (मलीमसां) मलिनां (पद्धतिं) मार्गं (न आददते) न स्वीकुर्वते—असन्मार्गं नावलम्बन्ते इत्यर्थः । “मलीमसं तु मलिनं कश्चरं मलदूषितम्” इत्यमरः (Cole- p. 272) ॥ ४६ ॥

Bengali.—हे देवराज ! সেই জন্ত মহাবীরের শ্রেষ্ঠ সাধন ঐ অশ্বটাকে প্রত্যর্পণ করা (আপনার) কর্তব্য। বেদমार्গপ্রদর্শক মহাজন-গণ মলিন পদ্ধতি অবলম্বন করেন না। ৪৬।

English rendering.—It behoveth thee, therefore, O Maghavan, to release the steed which is the foremost element of the great sacrifice. The lords of the universe that should point out the paths laid down in the Vedas should not themselves adopt foul ways! 46.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) महाभासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः (कर्मधा) तस्य (2) तुरङ्गम् —(V. Sl. 38, C. III.).

Case-ending.—(1) तत्—अच्यर्थ, द्विती पञ्चमी (2) महाक्रतोः—श्लेषे षष्ठी (3) पद्यः—‘दर्मयितारः’ इति श्रीलार्थद्वन्द्वप्रत्ययान्तशब्दयोगे द्वितीया—“न लीकाव्ययनिष्ठाखलध्वजानाम्” (V. notes on सागरम्, Sl. 2, C. I.) (4) श्रुतेः—श्लेषे षष्ठी।

Synonyms.—(1) श्रुति—(II, 2.) (2) मघवन्—(V. Sl. 26, C. (3) मलीमस—(V. Sanjivani.).

Different meanings.—श्रुति—(II, 2.) (2) पद्धतिः—‘पद्धतिः

^Iपद्यि^६ पङ्क्तौ च’ (हे.) (3) ईश्वर—(V. Sl. 1, C. I.).

Derivation.—(1) पद्धतिम्—पाद + हन् + क्तिन् । पाद is changed into पद् by the rule “द्विमकाविहृतिषु च” (दा३।३।४। पा. २२२ सि.) [पाद is changed into पद् if it be followed by such words as द्विम, काविन् or हृति। E.g. पद्द्विम पत्काविन्, पद्धति। (2) मघवन्—मघ + वन् (भवार्थे, 2nd c. s.) (3) मघवन्—(V. Sl. 26, C. I.) (4) दर्मयितारः—दम् + विच् + टन् (श्रीलार्थे, 1st c. p.) (5) मलीमसाम्—मल् + ईमसप् (मलमर्षे निपात्यते) + टाप् (2nd c. s.)—“अदीन्नातमिद्यायद्विषीर्जस्विभूर्जसजमीमिन्-

मखिगमशीमसाः” (प्रा० १११४ पा. १२२१ ति.) (V. notes on उज्ज्वल in II, 5.) (6) आददते—आ + दा + लट्—चने (7) ईश्वर—(V. Sl. 1, C. I.) (8) प्रतिभीक्तुम्—प्रति + मुच् + तुमुन् (9) अर्ह + लट्—सिप् ।

Conjugation.—(1) दा—(V. Sl. 18, C. I.) (2) मुच्—(V. Sl. 46, C. I.).

Rhetoric.—The figure of speech is अर्थान्तरन्यास ।

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्याधिपतिर्दिवीकसाम् ।
निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः
प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

Prose order.—दिवीकसाम् अधिपतिः इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य सविस्मयः (सन्) रथं निवर्त्तयामास—उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च । Mallinātha places ‘दिवीकसाम् अधिपतिः’ after ‘निशम्य’ ।

Explanation by use of synonyms.—दिवीकसाम् (देवानाम्) अधिपतिः (प्रभुः) इति (इत्थं) रघुणा (दिलीपनन्दनेन) समीरितं (व्याहृतं) प्रगल्भं (निर्भीकं) वचः (वाक्यं) निशम्य (आकर्ण्य) सविस्मयः (आश्चर्याविष्टः सन्) रथं (स्यन्दनं) निवर्त्तयामास (विरमयासास), उत्तरं (प्रतिवचनं) प्रतिवक्तुं (दातुं) प्रचक्रमे च (आरब्धवांश्च) ।

Substance.—रघुरेवं निर्भीकमुवाच । देवेन्द्रस्तन्निशम्य साश्चर्यो जातः रथगतिं च निवार्य तदुत्तरं दातुमुपचक्रमे ।

Change of voice.—अधिपतिना...सविस्मयेन रथः निवर्त्तयामास ।

Sanjivani.—इतीति । (इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः) (निशम्य) आकर्ण्य—दिवीकसः, स्वर्गोक्तमः—“दिवं स्वर्गोत्तरीचे च” इति विश्वः—तेषाम् [दिवीकसाम्] (अधिपतिः) देवेन्द्रः—रघुप्रभावात्—(सविस्मयः) सन् (रथं निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च) ॥ ४७ ॥

Sanjivani Explained.

“दिवं स्वर्गोऽन्तरीचे च”—दिव means स्वर्ग and अन्तरीच । Thus Mallinātha takes the word to be दिव and not दिव् । In this case दिवोकस् is not anomalous. If the word be दिव्, it must admit the augment च by anomaly to form दिवोकस्, otherwise we would have दिवोकस् ।

Bengali.—देवराज এইরূপ রঘুবাহুত নির্ভীক বচন শ্রবণানন্তর বিস্মিত হইয়া রথ (গতি) নিবৃত্ত করিলেন এবং উত্তর দান করিতে প্রবৃত্ত হইলেন । ৪৭ ।

English rendering.—Having heard these proud words uttered by Raghu, the ruler of the denizens of heaven stopped his car with amazement and commenced to address him in reply. 47.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सम्यक् ईरितं समीरितम् (सुप्रमुपा) (2) अधिकः पतिः अधिपतिः (कमंधा) (3) दिवोकसाम्—(V. Sl. 19, C. III.) (4) विष्मयेन सह वर्षमानः सविस्मयः (तुल्यधीगवह) See सामेलम् in I, 79.

Case-ending.—(1) इति—अच्यरं, क्रियाविशेषणम् (2) रघुणा—अनुक्ते कर्त्तरि ढतीया 'समीरितम्' इत्यस्य (3) दिवोकसाम्—शेषे षष्ठी ।

Synonyms.—(1) दिवोकस्—(V. Sl. 19, C. III.) (2) रथ—
'याने चक्रिषि युद्धार्थे शतारः सन्दनी रथः' (अ.) (3) उत्तर—'प्रतिवाक्योत्तरे चमे ।' (अ.)

Different meanings.—(1) उत्तर—'उत्तरं प्रवक्षीर्वाधीः उदीच्य-प्रतिवचसीरुत्तरस्तु विराट्जे' (मि.) (2) दिवोकस्—(V. Sl. 19, C. III.) (3) रथ—'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसोऽपि च ।' (मि.)

Derivation.—(1) प्रगल्भम्—प्र + गल्भ् + षच् (and c. s.) (2) समीरितम्—सम् + र् + ऋ + ऋः (अर्थात्, 2nd c. s.) (3) निवृत्तम्—नि + वृत् +

ल्यप् (4) निवर्त्तयामास—नि + षत् + चिच् + लिट्—ल्यप् (5) प्रचक्रमे—
प्र + क्रम् + लिट्—ए (6) प्रतिवक्तुम्—प्रति + वच् + तुमुन् (7) उत्तरम्—
उत् + तु + अच् (कर्त्तरि, 2nd c. s.) or, उद् + तरप्—अतिशयेनीदृशतः—द्रव्य-
प्रकर्षलाघातः (V. K. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 496.)

Conjugation.—(1) षम्—(V. Sl. 14, C. II.) (2) षत्—(V. Sl. 43, C. III.) (3) क्रम्—(V. Sl. 15, C. II.)

PECULIARITIES.

दिर्बोक्तसाम्—(Its peculiarities, V. Sl. 19, C. III.)

प्रचक्रमे—आरम्भाद्येलात् “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (११३४२ पा. २७१५ सि.)
(V. II. 15) इति आत्मनेपदम् ।

Force of च is समुच्चय ।

यदात्य राजन्यकुमार तत् तथा
यशस्तु रक्ष्यं परती यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया
भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

Prose-order.—(हे) राजन्यकुमार ! यत् आत्य तत् तथा, तु यशोधनैः
परतः यशः रक्ष्यं, भवद्गुरुः जगत्प्रकाशम् अशेषं मम तत् (यशः) इज्यया लङ्घयितुम्
उद्यतः ।

Explanation by use of synonyms.—हे राजन्यकुमार ! (हे
अवियतनय !) यत् (यदवचनम्) आत्य (त्रवीधि) तत् (तदवचनं) तथा (सत्यमेव) ; तु
(किन्तु) यशोधनैः (अस्मादृशैः यशःसर्वस्वैः) परतः (शत्रुतः) यशः (कीर्तिः) रक्ष्यं
(पालनीया) । भवद्गुरुः (त्वज्जनकः) जगत्प्रकाशं (लोकप्रसिद्धम्) अशेषं (निखिलं)
मम (मे) तत् (यशः) इज्यया (यागेन) लङ्घयितुं (तिरस्कर्तुं, निराकर्तुमिति यावत्)
उद्यतः (उद्युक्तः, प्रवृत्त इति यावत्) ।)

Substance.—भीः अत्रियकुमार ! त्वद्गुरुं वचः सत्यमेव, किन्तु आह्वयानां

अनामां यश्च एव सर्व्वस्य । यदि कीऽपि शत्रुसदयश्चः हर्षुभिश्चति तदा किमपिदु-
पायिन तदवयश्च रचषीटम् । त्वज्जनकः प्रतानश्चमेधानमुतिष्ठति चेत् प्रतान्मयी
मां विना कीऽपि नासीति मे यश्चः मलिनं स्यात्, मम जन्मत्प्रसिद्धा प्रतक्रतुरित्याख्या
श्रुता स्यात् । अतएव यथा तस्य यागः निष्यन्ती न स्यात् मम च लीकप्रसिद्धा प्रतक्रतु-
संज्ञा नास्त्वामियात् तदर्थं मया त्वत्पितुरश्वमेधयज्ञस्य प्रधानाङ्गभूतीऽयमश्वः अपहृतः ।

Change of voice.—उच्यते...तेन...(भूयते) यशोधनः...रक्षेयुः or
यशसा रक्ष्येण (भूयते)...भवद्गुरुणा...उद्यतम् ।

Sanjivani.—यदिति । हे (राजन्यकुमार !) अत्रियकुमार !—“मूर्धाभिषिक्ती
राजन्यी बाहुजः अत्रियो विराट्” इत्यमरः (Cole. p. 191)—(यत्) वाक्यम्(आत्य)
प्रवीधि—“त्रु वः पञ्चानाम्”—(शा०४८ पा. २४५० सि.) इत्यादिना आह्लादेशः—
(तत्) (तथा) सत्यं (तु) किन्तु (यशोधनैः) अस्मादृशैः (परतः) शत्रुतः (यश्चः) रक्ष्यम्
ततः किमत आह—भवद्गुरुः (त्वत्पिता) (जगत्प्रकाशं) लीकप्रसिद्धम् (अशेषं)
सर्व्वं (मम) (तत्) यश्चः (इत्यया) यामिन (लक्षयितुं) तिरस्कर्तुम् (उद्यतः)
उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

Sanjivani Explained.

“त्रु वः पञ्चानाम्”—(V. Remark on Sl. 63, C. III.).

“मूर्धाभिषिक्ती राजन्यः * * * विराट्”—These five words
are synonyms.

Bengali.—हे कर्त्रियकुमार ! (तुमि) बाहा बलिगे ताहा सता,
किञ्च यशःसर्व्वजनगणेर शत्रु हहेते यशः रक्षा करा उचित । तौमार
पिता जगत्प्रसिद्ध आमार सेह अशेष यशः यज्ञ द्वारा निराकृत करिबार
अत्र उद्यत हहेराछेन । ४९ ।

English rendering.—It is even so as thou sayest, O
Khatriya youth ! But fame should be protected from foes
by those with whom fame is wealth. Thy sire is prepared to
eclipse by his sacrifice that measureless fame of mine which
illuminates the universe. 47.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) राजन्वस्य कुमारः राजन्वकुमारः (पठोतत्) (2) यश्च एव धनं देवा ते यशोधनाः (बहु) तेः (3) प्रकाशते इति प्रकाशम्—जगति प्रकाशं जगत्प्रकाशम् (सप्तमीतत्) (4) अविद्यमानः शेषः यस्मिन् तत्—अविद्यमान-शेषम् or अशेषम् (बहु) 'नञीऽरुद्धार्थानाम्—' (V. notes on अनन्यशासनाम् Sl. 30, C. I.) (5) भवतः गुरुः भवद्गुरुः (पठोतत्) ।

Case-ending.—(1) तथा—अच्ययं, विशेषणं 'तत्' इत्यस्य, भवति इत्युच्च-क्रियायाः वा (2) यशः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (3) यशोधनैः—अगुक्ते कर्त्तरि तृतीया पादिकी षष्ठी भवेत्—'कृत्यानां कर्त्तरि वा' (V. मनीषिषाम्, Sl. 11, C. I.) (4) परतः—अच्ययं, "भीवाद्यानां भयङ्गितुः" इति सूत्रादपादाने पञ्चमी—(V. notes on अनन्तः in II, 4). (5) इज्यया—करणे तृतीया (6) मम—शेषे षष्ठी ।

Synonyms.—(1) यशस्—'युशः कीर्तिः समज्ञा च' (अ.) ।

Different meanings.—(1) कुमार—(V. Sl. 12, C. III.)

(2) जगत्—(V. Sl. 1, C. I.)

Derivation.—(1) आत्य—ङ् + लट् + सिप्—the alternative form is ऋवीषि।—आह is substituted for ऋ and अत् takes the place of सिप्। The ऋ of आह् is changed into अ् by the Sutra "आहस्यः" (आ११३५ पा. २४५१ सि.)। The अ्, by Sandhi, becomes त्। Thus we get the final form आत्य। (2) राजन्वः—राजन् + यत् (जाती, राज्ञः अपत्यं पुमान्) "राजन्वरादयत्" (आ११३७ पा. ११५३ सि.) [यत् is added to the words राजन् and अयत् to signify their descendants. E. g. अयत्स्य अपत्यम् पुमान् अयत्यः] The Vārttika remarks that 'राज्ञी जातावेवेति वक्ष्यम्'—यत् is added to राजन् to mean it is the king's caste or राज् + अन्वः—'राजिरेव्यः' (उ, ३१००) राजते शीघ्रते इति राजन्वः (V. R. T. of Amarkos's, N. S. p. Ed. p. 306) (3) रक्ष्यम्—रक्ष् +

ख्यत् (4) इज्यया—यञ् + क्वप् (भावे) + टाप् (3rd c. s.) (5) लङ्घितुम्—
लङ् + तुसन् ।

Conjugation.—(1) ब्रू (to speak) ब्रवीति, आह । ब्रूतः, आहृतुः ।
ब्रुवन्ति, आहुः । ब्रूषिषि, आह्य । ब्रूष्यः, आह्युः । ब्रूते, ब्रुवते &c. (लट्)
ब्रवीत, ब्रूताम् (लोट्) अब्रवीत्, अब्रूत् (लङ्) ब्रूयात्, ब्रवीत (वि. लिङ्) उवाच,
उचधुः, उवचिथ, उवक्थ । उचे, उचाते, &c. (लिट्) अबीचत्, अबीचत
(लुङ्) अवाचि (कर्मणि-लुङ्) वक्ता (लुट्) वक्त्यति-ते (लृट्) अबक्त्यत्—त (लृङ्)
वाचयति (णिच्-लट्) अबीवचत् (णिच्-लुङ्) विवचति-ते (भ्रन्-लट्) वावचते
(यङ्-लट्) उक्तः (क्तः) (2) लङ्—(V. Sl. 21, C. III.).

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो

महेश्वरस्त्रयम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

Prose order.—यथा हरिः एकः पुरुषोत्तमः स्मृतः, (यथा च)
त्रयम्बकः एव महेश्वरः (स्मृतः), न अपरः, तथा मुनयः मां शतक्रतुं विदुः । नः एषः
शब्दः द्वितीयगामी न हि । Mallinātha places, 'मुनयः' after 'मान्' ।

Explanation by use of synonyms.—यथा (यथा च) हरिः
(विष्णुः) एकः (केवलः) पुरुषोत्तमः (पुरुषोत्तम इत्याख्यया) स्मृतः (अगति प्रसिद्धः)
—यथा च त्रयम्बकः एव (त्रिवः एव) महेश्वरः (महेश्वर इत्याख्यया)—स्मृतः—न
अपरः (नान्यः कोऽपि) तथा (ताडकं) मुनयः (ऋषयः) मां शतक्रतुं (शतक्रतुसंज्ञं)
विदुः (जानन्ति) । नः (अस्माकं, हरिहरयोर्मम, च) एषः (अयं, त्रितयः) शब्दः
(संज्ञा) द्वितीयगामी (अपरवर्ती) न हि (नेव भवति) ।

Substance.—पुरुषोत्तम इति नाम्ना यथा विष्णुरेव कथ्यते, अपरो न—
त्रयम्बक इत्याख्यया यथा महेश्वरं विना नाह्यः कोऽपि गम्यते—तथा शतक्रतुनाम्ना
अहमेव मुनिभिरुच्ये । मां विना नान्यः कोऽपि शतक्रतुभामधियः जनति विद्यते ।

किं बहुना अस्माकं हरिहरपुरन्दराणां पुरुषोत्तममहेश्वरशतक्रतुरूपा आख्या अस्मान्
विना अपरः कोऽपि अधिकृतं नार्हति । तव जनकः शतान्मेषसाधनेन मम तां
शतक्रतुसंज्ञां लब्धुमुद्यतः । अतएव यथा तस्य यज्ञनिष्पत्तिने स्यात् शतक्रतुसंज्ञाश्च
स नाधिकृतं शक्यतात् तदर्थं मयाश्मपञ्चत्य तदयज्ञसाधने प्रत्यूहः समुत्पादितः ।

Change of voice.—हरिम् एक पुरुषोत्तमं स्मरन्ति, वाग्बकम्...
...महेश्वरं (स्मरन्ति)...सुनिभिः अहं शतक्रतुः विद्ये...एतेन शब्देन द्वितीयगमिना
...(सूयते) ।

Sanjivani—किं तत् यश्च इत्याह—हरिरिति । पुरुषेषु उत्तमः इति
सप्तमीसमासः—“न निर्धारणे” (२।१।१०। पा. ७०४ सि.) इति षष्ठीसमासनिषेधात्
—कर्मधारये तु—“सन्महत्परमीत्तमीत्कृष्टाः पूज्यमानैः” (२।१।६१। पा. पा. ७४०
सि.) इत्युत्तमपुरुष इति स्यात्—(यथा) (हरिः) विष्णुः (एकः) एव (पुरुषोत्तमः
स्मृतः) यथा च—(वाग्बकः) शिवः एव (महेश्वरः) स्मृतः (न अपरः) अपरः पुमान् न
(तथा मां मुनयः शतक्रतुं) (विदुः) विदन्ति—“विदी लटोवा” (३।४।८३। पा.
२४६४ सि.) इति कृंसाट्शः—(नः) अस्माकं, हरिहरयोर्मम च (एषः) वितयः
(शब्दः) (द्वितीयगामी न हि) । द्वितीयाप्रकरणे गमिगाव्यादीनामुपसंख्यानात्
समासः (See २।१।२४। पा. वा. ६८६ सि. वा.) ॥ ४२ ॥

Sanjivani Explained.

पुरुषेषु उत्तमः * * इति षष्ठीसमासनिषेधात्—पुरुषोत्तम is a सप्तमी-
तत्पुरुष compound. It cannot be a षष्ठीतत्पुरुष because then
पुरुष would be a निर्धारणही which cannot be compounded. The
Sutra prohibiting the compound is “न निर्धारणे” (V. notes on
विपिन्द्र in II, 7).

“कर्मधारये तु * * * उत्तमपुरुष इति स्यात्—We cannot even
say that it is a कर्मधारय compound. If it be a कर्मधारय the
Sutra which would possibly cover the case is “सन्महत् &c.
It means [सन्, महत्, परम, उत्तम and उत्कृष्ट are compounded
with words in the same case, number and gender, which stand
for objects worthy of honour.] Now, if उत्तम be compounded
with पुरुष, the form would be उत्तमपुरुष and not पुरुषोत्तम ।

“विद्दी लटो वा”—(V. II, 43.) So भुस्, the लिट् affix in the third person plural, is optionally substituted for क्ति or क्तन्ति of लट् । Thus we shall have the form विद्दुः as alternative of विदन्ति ।

द्वितीयगामी * * * समासः—The समास in द्वितीयगामी is द्वितीयातन्पुरुष । It is sanctioned by the Vārttika “गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्” which occurs in the section of द्वितीयातन्पुरुष compound. It means ‘a word in the second case may be compounded with the words गमिन्, &c.’ Some read the Vārttika as ‘गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ।’ Here द्वितीयम्, a word in the second case, is compounded with गमिन् । Other examples are अन्नब्रह्मन्, मधुपिपासुः ।

Bengali.—যেমন বিষ্ণুই কেবল পুরুষোত্তম বলিয়া (অগতে) বিদিত, ত্র্যম্বকই (কেবল) মহেশ্বর (বলিয়া কীর্তিত হন,) আর কেহই নহেন, সেইরূপ মুনিগণ আমাকেই শতক্রতু বলিয়া জানেন—আমাদের এই আখ্যা অপর ব্যক্তিতে সংক্রান্ত হইতে পারে না । ৪২ ।

English rendering—As Hari alone is regarded as ‘the highest of all beings,’ as Mahes’wara (alone) is ‘the three-eyed’ and none else, even so the Munis know me only to be ‘he of a hundred sacrifices’. Indeed, these names of each of us are incapable of applying to a second person. 49.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) पुरुषाणाम् उत्तमः पुरुषोत्तमः (षष्ठी समासः—इति कैयट); ~~पुरुषिण उत्तमः~~ (सप्तमीतत् इति मल्लीनाथः); पुरुषाणां, पुरुषेषु or पुरुषेभ्यः उत्तमः (षष्ठी or सप्तमी or पञ्चमीतत्—इति भागुजि. V. Rāmās'rami Tikā of Amarakosha). ज्ञानेन्द्र says—‘पुरुषेषु उत्तमः इति अपदविग्रहः असङ्गत इत्यवोधम् ।’ (पुरुष and उत्तम cannot be compounded, because पुरुषोत्तम is a संज्ञा or proper name). So Raghunātha in अन्नरट्टीका says आत्मनाम् उत्तमः पुरुषोत्तमः (नित्यसमासः) । (2) महाशशी ईश्वर इति महीश्वरः (कर्मधा) (3) वाग्वक्त्रः

—(V. Sl. 42, C. II.) (4) न परः (उत्कृष्टः) अपरः (नज्जतत्) (5) अतः क्रतवो यस्य स अतः क्रतुः (बहु) तम् (6) द्वितीयगामी द्वितीयगामी (द्वितीयातत्) (V. Sanj. Expl.).

Case-ending.—(1) यथा and तथा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) पुरुषोत्तमः—विधेयकर्मपदं—‘हरिः’ इत्युद्देश्यकर्मपदस्य (3) वाम्बकः—उद्देश्यकर्मपदं,—‘महेश्वरः’ इति विधेयकर्मपदस्य (4) वाम्बकः, हरिः, अपरः—उक्तकर्मणि प्रथमा, स्मृतः इत्यस्य । (5) नः—शेषे षष्ठी ।

Synonyms.—(1) पुरुषोत्तम—“देवकीनन्दनः श्रीरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः । वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधीश्वजः । विश्वभरः कौटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥” (अ.) (2) वाम्बक—‘हरः अरहरोभर्गस्त्राम्बकस्त्रिपुरान्तकः गङ्गाधरोऽन्वकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः । व्योमकेशो भवी भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥’ (अ.) (3) महेश्वर—“अम्भुरीशः पद्मशक्तिः शिवः शूलो महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥” (अ.)

Different meanings.—(1) हरि—(V. Sl. 43, C. III.) (2) महेश्वर—‘महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरोऽपि च’ (हि)

Derivation.—(1) हरिः—(V. Sl. 43, C. III.) (2) पुरुषः—पुरु + कुषन् (उ. ४।७।४) —By “अन्वेषामपि दृश्यते” (६।३।१३।७ पा. ३५३८ सि.) the उ of पर is optionally lengthened. So, we get two forms—पुरुष and पूरुष । Or पूरी + कुषन् (बाहुलकात्) (3) स्मृतः—स्मृ + क्तः—(वर्तमाने कर्मणि)—सुनीनाम् is अनुकर्ता understood. We use the sixth case. See “क्तस्य च वर्तमाने” and “मतिवृद्धिपूजार्थेष्वच” in Sl. 16, C. II. (4) विदुः—विद + लट्—अन्ति—the alternative form is विदन्ति (5) द्वितीयगामी—द्वितीय + गम् + चिनिः (भविष्यति) ।

Conjugation.—(1) स्मृ—(V. II, 3). (2) विद (to know) वेत्ति वेद । वित्तः, विदतुः । विदन्ति, विदुः । वेत्सि, वेत्थ । वित्यः, विदधुः । वित्थ, विद । वेधि, विद । विधः, विह । विधः, विध । (लट्) For the rest

see III, 43. शब्द is used here as singular, because it denotes each name differently.

Remark.—The difficulty in admitting सप्तमीसमास in पुरु-
षीत्तम is that then it should be determined by the Sutra “सञ्ज्ञायाम्”
(२।१।४४ पा. ७२१ सि.) and the form would be पुरुषेष्टुत्तमः । The
विभक्ति after पुरुष would not elide. “सञ्ज्ञायाम्” is thus explained by
Bhattoji—सप्तम्येत्सं सुपा प्राग्वत् सञ्ज्ञायाम् । वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात् नित्य-
समासीऽयम् । अरख्ये तिलकाः । वनेकमेरुकाः । “दृष्टान्तात् सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम्”
इति सप्तम्या अणक् । [To signify a proper name, a सप्तम्यन्त is com-
pounded with another सुवन्त word Bhattoji remarks ‘It is not
सप्तमीतत्पुरुष but rather a नित्यसमास inasmuch as the वाक्य (ex-
planatory phrase) cannot express a proper name. The word
is अरख्येतिलक and not अरख्यतिलक because the latter cannot
mean what the former means.] We cannot but call पुरुषीत्तम
a सञ्ज्ञा । It is a name of Hari. So the seventh case-ending
should not drop. Kaiyata, therefore, takes it as षष्ठीतत्पुरुष ।
In that case no difficulty arises. The षष्ठी विभक्ति need not
be retained. It will elide. But it may be said that as
पुरुषाणाम् in that case would be षष्ठी in निर्धार, how then would
the two words be compounded? For the answer, see notes on
द्विवेन्द्र in II, 7. Even in this case it would not be a proper
name; hence, modern grammarians reject even Kaiyata.
They call it a नित्यसमास with the विग्रहवाक्य “आत्मनश्च ३३।१।”

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा

पितृस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवाच मा निधाः

पदं प्रदृष्ट्यां सगरस्य संन्तते ॥ ५० ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

कपिलानुकारिणा—कपिलानुकारिणा ।

मा निधाः—मा कृपाः ; मानुषाः । Nand. foot-notes.

पदव्याम्—पदव्याः (चा).

Prose order.—अतः त्वदीयस्य पितुः अयम् अश्वः कपिलानुकारिणा मया अपहारितः, तव अत्र प्रयत्नेन अलं, सगरस्य सन्ततेः पदव्यां पदं मा निधाः ।

Explanation by use of synonyms.—अतः (अस्मात् कारणात् यतः अहमेव शतक्रतुः) त्वदीयस्य (तव) पितुः (जनकस्य) अयम् (एवः) अश्वः (तुरङ्गमः) कपिलानुकारिणा (कपिलमुनितुल्येन) मया—अपहारितः (चौरितः) तव (भवतः) अत्र (अस्मिन्नश्वे) प्रयत्नेन (आयासेन) अलं (प्रयोजनं नास्ति) सगरस्य सन्ततेः (सगरसन्तानस्य) पदव्यां (मार्गे) पदं (चरणं) मा निधाः (न स्थापय) ।

Substance.—अश्वमिममुद्धर्तुं मा यतस्व । नास्ति ते ताडणी शक्तिः । श्रुतः त्वया कपिलहत्तानः । यथा स सगरराजस्य अश्वमेधाश्वमपहृतवान्, अहमपि तथा तव जनकस्य अश्वमपजहार । षष्टिसहस्रसंख्यकाः सगरतनया यथा निरुद्धेऽश्वमश्वमन्वियन्तः चितितलं विदार्य पातालं गत्वा कपिलानिकस्थमश्वमवलीक्य च तं चौर इति ज्ञत्वा अवमन्तुमुद्यताः सन्तः तन्मुनिशापेन भस्मीकृता जातास्तवापि एतस्याश्वस्य मीचनाय कृतयवस्य तथैव गतिर्भवेत् । मदीयकोपवह्निना तव मरणं भूवमिति जानीहि । अत एतदर्थं प्रयासेनालम् । सगरतनयानां पत्यान् मावलम्बस्व ।

Change of voice.—...इमम् अश्वं कपिलानुकारी अहम् अपहारितवान्...मा निधायी ।

Sanjivani.—अत इति । यतः अहम् एव शतक्रतुः—(अतः त्वदीयस्य पितुः) (अयं) शततमः (अश्वः) (कपिलानुकारिणां) कपिलमुनितुल्येन (मया) (अपहारितः) अपहृतः—अपहारित इति स्वार्थे षिच्—(तव) (अत्र) अश्वे (प्रयत्नेन अलं) प्रयत्ने मा कारि इत्यर्थः—निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात् द्वितीया—(सगरस्य) राज्ञः (सन्ततेः) सन्तानस्य (पदव्यां पदं) (मा निधाः) न निधेहि । निपुण्ड्र-
भाषातीर्षक—“न माङ्ग्याने” (६।४।७४। पा. २२२८ सि.) इत्यङ्गमप्रतिषेधः । महदास्त्रमन् तं विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

Sanjivani Explained.

“न माङ्ग्योनि” इत्यङ्गागमप्रतिषेधः—In the लृङ् form of धा: of मा निधाः, च्च् does not precede the root because of the Sutra “न माङ्ग्योनि” (V. I, 37-).

महदाकन्दनं * * भवेत् इति भावः—The sum and substance of Indra's words are that a terrible fight will ensue that will be for your destruction.

निषेध्यस्यनिषेधं प्रति करणत्वान् तृतीया—प्रयत्न admits of करणे तृतीया । प्रयत्न is निषेध्य or prohibited. अलम् signifies निषेध or prohibition. The prohibited is the करण of prohibition. प्रयत्नेन अलम् means प्रयत्नेन साध्यं नास्ति । See notes on अलम् अनेष in II, 34.

Bengali.—এই জন্ত আমি কপিলানুকারী হইয়া স্বদীয় জনকের এই অর্থ অপহরণ করিয়াছি। তোমার এই বিষয়ে বৃথা আশ্রাস স্বীকারের প্রয়োজন নাই। (তুমি) সগর সম্ভতিগণের মার্গে পদ নিষ্ফেপ করিও না। ৫০।

English rendering.—Hence, has this horse of thy father been stolen by me after the manner of Kapila. A truce to thy exertions in respect of this matter. Do not set thy foot on the foot-prints of Sagara's sons. 50.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) कपिलम् अनुकरोतीषि कपिलानुकारी (उपपदतत्) तेन (2) प्रकृष्टं यत्नः प्रयत्नः (प्रादिः) तेन (3) गरीष्ण (गरीष्णम्) महाङ्गनाम्नादिना सह वर्त्तमानः इति सगरः (तुल्ययोग बहु) तेन (5) सम्यक् ततिः (संश्लिखतिः) भवत्यस्याः इति सन्ततिः (बहु) तस्याः ।

Case-ending.—(1) अतः—अव्ययं द्विती पञ्चमी (2) अथः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (3) मया—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (4) पितुः—शेषे षष्ठी (5) प्रयत्नेन—सम्यमानसाधनक्रियापेक्षया प्रयत्नस्य करणत्वान् तृतीया—(V. notes on अनेष, Sl. 34, C. II.) (6) अत्र—विषयाधिकरणे सप्तमी (7) तव and सन्ततेः—शेषे षष्ठी (8) सगरस्य—ज्ञेययोगानुक्ते कर्मणि षष्ठी । Here क्तिन् is a क्त्वा affix in सन्तति (9) पदव्याम्—आचाराधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) पञ्चति—‘अयम् वक्त्रं मार्गाध्वपञ्चानः पदवी सतिः । सरणिः पञ्चतिः पथा वक्त्रं एकपदीति च ॥’ मार्ग, अध्वन्, पथिन् । वक्त्रं, एकपदी । (2) सन्तति—(V. I, 69.)

Different meanings.—(1) सन्तति—(I, 69.) (2) कपिल—‘कपिला रेषुकायाश्च शिशुवागीश्रषयोः । पुण्डरीककरिष्यां स्त्री वक्त्रंभेदे विलिङ्गकम् । नामले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुरुते ॥’ (मे)

Derivation.—(1) अतः—एतद् + तसिच् (in 5th case.) (2) अयः—(V. Sl. 40, C. III.) (3) कपिलःनुकारिणा—कच् + इलच्—न् is changed into प्—‘कतेः पथ’ (छ. १।५५) प्रकारान्यादेशः—कपिलः । कपिल + अनु + क्त + णिनिः कर्त्तरि 3rd c. s.) (4) त्वदीयस्य—यञद् + छः (एकत्वे, 6th c. s.) In द्वित्व and बहुव् the form is यञ्जदीयस्य (5) निधाः—नि + धा + लुङ्—सिप्—माङ्गीने अडागमनिषेधः—(V. माभृत्, Sl. 37, C. I) (6) पदव्याम्—पद् + ष्विः (औष्णादिक, 7th c. s.) ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति गणसूत्रात् डीष्वा । So we get the alternative form पदवी (V. प्रतिपत्तये, Sl. 1, C. I.) (7) सन्ततिः—सम् + तन् + क्तिन् (6th c. s.) The alternative form is सन्तत्याः । सन्तति is feminine and is declined like मति । (8) अपहारितः—अप + [ह + षिच् (स्वार्थे)] = हारि + क्तः (कर्मणि) ।

Conjugation.—(1) धा—(V. Sl. 24, C. I.) (2) ह (V. Sl. 39, C. III.)

Allusion in the sloka—(V. सागर, Sl. 2, C. I.)

Kapila, the reputed author of the Sāṅkhya system of philosophy, was a sage of great puissance. He is regarded as an incarnation of Vishnu.

ततः प्रहस्यापभयः पुरेन्दरं

पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृह्णाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते

न खलुनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

मूलस्य पाठांतरम् ।

१ अपभयः—आह पुनः Nand., foot-notes.

For the second line, Chāritravardhana reads व्यपेतभीर्भूमिपुरन्द-
रात्मनः ।

Prose order.—ततः तुरगस्य रक्षिता प्रहस्य अपभयः (सन्) पुनः पुरन्दरं वभाषे—यदि ते एषः सर्गः, शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुम् अनिर्जित्य कृती न खलु । Mallinātha places 'यदि' after 'सर्गः' ; and 'एषः' before 'ते' ।

Explanation by use of Synonyms.—ततः (तदनन्तरं) तुरगस्य (अश्वस्य) रक्षिता (रक्षकः) प्रहस्य (प्रकर्षेण हास्यं कृत्वा) अपभयः (निर्भकः सन्) पुनः (भयः) पुरन्दरं (देवेन्द्रं) वभाषे (कथयामास, —यदि (चेत्) ते (तव) एषः (अश्वामीचनरूपः मगरसन्ततिपथावजम्बनरूपी वा) सर्गः (निश्चयः)—तर्हि—शस्त्रम् (आयुधं) गृहाण (धारय), भवान् (त्व) रघुं (दिलीपनन्दुनम् मां) अनिर्जित्य (अनभिभूय) कृती (कृतकृत्य, सफलकर्म) इति यावत्) न वै (भविष्यति) ।

Substance.—इत्यं देवेन्द्रस्य वचनपरम्परामाकर्ण्य रघोर्भयलेशीऽपि नाभूत् । निर्भकः सन् स जहास, किं च तं भूयो जगाद—हं देवराज ! अत्रपथपर्येऽनभिलषस्ते वतंते इति चित्रम् । एवमधर्मपथमलम्बमे चेत् तर्हि युद्धार्थमस्त्रं धारय । रघुगृहं क्षत्रियः । विना युद्धं नाहमस्त्रं ददामि । नूनं जानीहि यत् यावत् मां न जीष्यसि, तावत् त्वं कृतकृत्यो न भवेत्सि ।

Change of voice.—...रक्षिता...अपभयेन...पुरन्दरः...एतेन सर्गेण (भूयते)...गृह्यतां भवता...कृतिना... (भूयते) ।

Sanjivani—तत इति । * (तत, तुरगस्य) (रक्षिता) रघुः (प्रहस्य) प्रहासं कृत्वा (अपभयः) निर्भकः सन् पुनः पुरन्दरं वभाषे किमिति—हं देवेन्द्र ! (एषः) अश्वामीचनरूपः (ते) तव (सर्गः) निश्चयः (यदि)—“सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चयाध्यायसृष्टिप” इत्यमरः (Cole. p. 305,—तर्हि—(शस्त्रं गृहाण) (भवान्) (रघुं) माम् (अनिर्जित्य)—कृतकर्मनेति—(कृती) कृतकृत्यः (न खलु)—“इष्टादिभ्यश्च” (५।२।८८ पा. १८८८ सि.) इति इतिप्रत्ययः । रघुगृहणादाख्यनो दुर्जयत् सञ्जयति ॥ ५१ ॥

Sanjivani Explained.

“सर्गः स्वभावनिर्माण—”सर्गं means स्वभाव (nature), निर्माण (emancipation), निश्चय (resolution), अध्याय (chapter or lesson) as well as सृष्टि (creation).

इष्टादिभ्यश्च—To mean 'इष्टम् &c. अनेन' (the sacrifice, &c., are celebrated by him), इष्ट &c., admit the nominal affix इनि ।

N. B. The group, इष्ट &c, does not cover कृत though it has निराकृत, उपकृत, उपाकृत । Yet Mallinātha takes the help of this Sutra because he thinks that आदि meaning प्रकार can cover कृत as well. But Jayamangala and Bharatamallika, the commentators of 'Bhāttikāvya, do not take the help of this Sutra in deriving कृती । They take कृत as a verbal noun derived from कृ + क्त in भाववाच्य ; and then add the अन्त्यर्थ इनि to it. Thus कृती means कृतमर्थानि or one having (a successful) 1 at to his credit.

रघुयद्दृष्ट्यात् मचयति—Raghu does not speak of himself in the first person. He names himself. Mallinātha finds a meaning in this use of the third person. It suggests, he says, his invincibility.

Bengali.—तदनन्तर निर्भौक (सेही) अश्वरक्षक (रघु) हास्य करिवा पुनराश्र पुरन्दरके कहिलेन, यदि आपनार এই संकल्प हईवा থাকे, (तबे), अस्त्र ग्रहण करुन । आपनि रघुके जय ना करिवा (कबनई) कृतकार्य हईते पारिबेन ना । ५१ ।

English rendering.—'Then that fearless protector of the steed, laughing aloud, once more said unto Purandara—'Take up weapons if this be thy resolve. Verily, without vanquishing Raghu success cannot be thine.' 51.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अपगतं भयं यस्मात् सः अपभयः (बह) (2) पुरः (असुराणां) दारयति इति पुरन्दरः (उपपदतत्) तम् (3) तुरीष (लरया) मच्छतीति तुरगः (उपपदतत्) तस्य ।

Case-ending.—(1) ततः—अन्त्यर्थ, आनन्तर्ये पञ्चमी (2) पुनः—अन्त्यर्थ, क्रियाविधिषष्ठम् (3) तुरीषस्य—कृदयोर्गोत्रोक्ते कर्त्तव्यि षष्ठी (4) ते—श्लेष षष्ठी, or, कृदयोर्गोत्रोक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।

Synonyms.—(1) पुरन्दर—(V. मघवन्, Sl. 26, C. I.) ।

Derivation.—(1) प्रहस्य—प्र + हस + ल्यप् (2) पुरन्दरम्—पुर + (द् + खिच् =) दारि + खच् (कर्त्तरि, 2nd c.s.) (3) रक्षितार्ता—रक्ष् + लृच् (1st c.s.) (4) गृहाण—ग्रह् + लोट्—ह्रि (5) सर्गः—सृज् + घञ् (भावे) (6) अनिर्जित्य—निर् + जि + ल्यप्—निर्जित्य । न + निर्जित्य = अनिर्जित्य । तुक् (त्) comes after जि by —“ऋस्वस्य पिति कृति तुक्” (V. जगतः, Sl. 1, C. I.) (7) कृती—कृतमनेन—कृत + इनि (1st c. s.) “इष्टादिभ्यश्च” इति मणिनाथः भावकाम्नात् कृतशब्दात् अख्यर्थे इनिः इति जयमङ्गलभरतमल्लिकौ । (V. भट्टिकाव्य इय अध्याय ५२ श्लो०) (8) भवान्—भा + डवत्तुः (भौषादिकः, 1st c. s.)

Conjugation.—(1) जि—(V. Sl. 5-9, C. I.) (2) भाष्—(V. Sl. 46, C. II.) (3) गृह्—(V. Sl. 18, C. I.) (4) हस् (to laugh)—हसति (लट्) हसतु (लोट्) अहसत् (लङ्) हसितु (वि. लिङ्) जहास (लिट्) अहसीत् (लृङ्) हासयति (खिच्-लट्) अजीहसत् (खिच्-लुङ्) हसिता (लुट्) हसिष्यति (लृट्) जिहसिषति (सन्-लट्) जाहस्यते (यङ्-लट्) अहासि (भावे-लुङ्) हसितः (क्तः) N. B. In the sense of ridicule, this root is सकर्मक—‘हसन्ति साधवश्चौरम्’—दुर्गादासः ।

Remark.—One of the Calcutta editors derives पुरन्दर—as पुर + दृ + खच् । It is incorrect.

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः,

करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना

वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

Prose order.—सः उन्मुखः (सन्) मघवन्तम् एवम् उक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः आलीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः (सन्) अतिष्ठत् ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) उन्मुखः (ऊर्ध्वं वदनः सन्) मघवन्तम् (इन्द्रम्) एवं (पूर्वोक्तरूपम्) उक्ता (मदित्वा) शरासनं (चापं) सशरं (सवाणं) करिष्यमाणः (कर्तुमुद्यतः) आलीदविशेषशीभिना (आली-दाख्यस्थानभेदेनातिविलसता) वपुःप्रकर्षेण (देहीप्रत्येन) विङ्खितेश्वरः (अनुसृत-पिनाकी सन्) अतिष्ठन् (तस्यौ) ।

Substance.—एवं देवराजं निर्भयमुक्ता स वीरपीतां विरराम । अखं वागाङ्ग्वरेण, वीर्यं मे दर्शयामीति निश्चित्य स धनुषि शरं सन्धातुमारभे । रथाय च दक्षिणपदं प्रसार्य, वाममाकुञ्चयित्वा मुखः सन् संहितशरस्तस्थौ । धन्विनां पञ्च स्थानानि सन्ति । तेषामालीदाख्यं रचसदाधिचकार । एतदेव स्थानं विपुरदाहे यत्रवकीऽषलसम्बे । अतस्तदा रघुस्त्रयस्वकइवाट्टश्यत ।

Change of voice.—तेन उन्मुखेन... करिष्यमाणेन... विङ्खितेश्वरेण चस्थीयत ।

Sanjivani.—स इति । (सः) रघुः (उन्मुखः) सन्—(मघवन्तम्) इन्द्रम् (एवम् उक्ता) (शरासनं) चापं (सशरं करिष्यमाणः) आलीदेन, आलीदाख्येन स्थानभेदेन ; विशेषशीभिना, अतिशयशीभिना [आलीदविशेषशीभिना] (वपुःप्रकर्षेण) देहीप्रत्येन (विङ्खितेश्वरः) अनुसृतपिनाकी सन् (अतिष्ठन्) । आलीदलक्षणमाह यादवः “स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । विवितस्यन्तरौ पादौ मण्डलं मीरणाकृति । अन्वर्धं स्यात् समपदम् आलीदं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणी वाममाकुञ्चय प्रत्यालीदं विपर्ययः ॥” इति ॥ ५२ ॥

Sanjivani Explained.

आलीदलक्षणम् * * * इति । The lexicographer, Yādava, thus defines the posture, आलीद । Indian archers had five postures while shooting. One is called वैशाख, which is masculine as well as neuter. It means that the distance between the two feet is a cubit and a half, the archer standing erect. The second is known as मण्डल । It resembles in shape an arch. The man stands slightly little bending forward. The third, समपद, means that the feet are in the same line. आलीद,

the fourth, is that posture in which the right foot is stretched forward while the left is slightly contracted. The reverse of this is *প্রত্যালীড়* । In other words, when the left foot is stretched forward and the right slightly contracted, the posture is *প্রত্যালীড়* ।

N. B. Rabhasa adds a sixth attitude which he names *বৈশ্যব* ।

The favourite attitude of the ancient English archer is thus spoken of.—“The archer should plant his feet upon the ground ; so that the body's weight may bear equally and firmly upon both. His heels ought to be about six or eight inches apart, and anciently the left foot was a little in advance of the right. * * * The side only is to be presented to the target, with which your eyes will be brought exactly parallel,—remember to keep both eyes wide open—by turning the face over the left shoulder, until your chin rests just above it. Don't stand bolt upright ; but incline the head and neck slightly forward.”

(See *The Book of Archery* by C. N. Hansard.)

Bengali.—উর্দ্ধমুখে ইল্লকে এইরূপ বলিয়া তিনি শরাসনে শর-
যোজনা করিতে উদ্যত হইলেন । সেই সময়ে (ঐহার) আলীড়নামক
অবস্থান হেতুক শোভমান দেহের প্রকর্ষবশতঃ (বোধ হইল যেন) তিনি
(ত্রিপুন্দহন প্রবৃদ্ধ) মহাদেবের ন্যায় দণ্ডায়মান হইলেন । ৫২ ।

English rendering.—Having said so unto Maghavat, with upturned face, the prince, with a view to fit the bow with an arrow, stood imitating the Lord Siva—his person possessed of commanding stature being rendered particularly graceful by the *Alida* posture. 52.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(১) *ভঙ্গু স্বঃ*—(V. Sl. 39. C. I.) (২) *শরীষ সঙ্ঘ বর্ষমান*
সঙ্ঘরম্ (স্বল্পযোগবহু) তৎ । The alternative form is *সঙ্ঘস্বরম্* (৩) *শরো:*
অস্বক্ (দ্বিঘ্যক্) *অনেম* ইতি *শরাসলম্* (ভগবদতক্) তৎ (৪) *বিশিষেথ* *শ্রীমী*
বিশিষেথীমী (তৃতীয়াতত) *আলীড়িন* *বিশিষশ্রীমী* *আলীড়বিশিষশ্রীমী* (তৃতীয়াতত)

तेन (5) वपुषः प्रकर्षः वपुःप्रकर्षः (षष्ठीतत्) तेन (6) विडम्बितः ईश्वरः येन स विडम्बितेश्वरः (बहु) ।

Case-ending.—(1) एवम्—अव्ययं, कर्म—अनुक्ते मुख्ये कर्मणि द्वितीया (2) मघवन्तम्—कर्म,—अनुक्ते गौणे कर्मणि द्वितीया (3) वपुःप्रकर्षेण—इती वा करणे द्वितीया ।

Synonyms.—(1) मघवन् (V. Sl. 26, C. I.) (2) शरासन—“अथास्त्रियौ धनुष्यापौ धन्वशरासनकीदण्डकार्मुकम् । इषासोऽपि ।” (अ.) (3) आलीढ—‘स्यात् प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ।’ (अ.) आदिना समपदविशाखमण्डलग्रहः । रभसत्वाह—‘वैशखं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढममालीढं स्थानान्येतानि षट् नृणाम् ॥’

Different meanings.—(1) आलीढ—‘आलीढं, पादन्यासे श्रिते त्रिषु ।’ (वि. मे.) (2) शर—‘शरत् तज्जने वाणे दध्यग्रे ना शरं जले ।’ (वि. मे.) (3) वपुस्—(V. Sl. 34, C. III.)

Derivation.—(1) उक्ता—त्रु or वच् + क्वाच् (2) मघवन्तम्—मघ मनुप् (2nd c. s.). The alternative form is मघवानम् । In that case the word is मघवन् and it is derived thus.—मह् + कनिन्—हस्य घः वृणागमघ (निपात्यते)—‘श्रुत्तन्—’ (उ. १।१५९) [Its declension, &c., V. Sl. 26, C. I.] (3) करिष्यमाणः—क्व + लट्—शानच् (स्यमानः) (4) शरासनम्—शर + अस् + ल्युट् (करणे) (5) अतिष्ठत्—स्था + लङ्—तिप् (6) आलीढम्—आ + लिङ् + क्तः (भावे) (7) विडम्बितः—वि + डन्त् + क्तः (कर्मणि) ।

Conjugation.—(1) स्या—(V. Sl. 45, C. I.) (2) क्त—(V. Sl. 8, C. III.)

Chāritravardhana quotes the following definition of आलीढः—
“नामिता पूर्ववङ्घ्रा च पश्चिमा प्रगुषा भवेत् । असौ मध्यकायः स्यादालीढस्य तु लक्ष्यम् ॥”

Allusion.—परासरा द्वेर्निर्जिताः सन्ती मायिना परमाचार्यस्य मयस्य

शरभम् ययुः । स च ब्रह्मसञ्चारां दुर्वितर्कपरिच्छेदा केनरीप्यावीमयासिद्धः पुरीं
निर्माय तेषी ददी । तेऽसुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्ववैरमगुत्तरतः सदेवान्
वीन् लोकान् पीडयाञ्चक्रुः । ततः सर्वेदेवाः चाषायं हरमुपतस्थिरे । हरीऽपि
'माभैष्ट' इति सुरान् आश्रास्य धनुषि शरान् सन्धाय च विपरदिषन्ध्या दिव्यं वर्षशत-
मालीटाख्येनावस्थानभेदेन ऊर्ध्वमुत्तः सन् तस्थो ॥ ततः मध्याह्नकाले विपुत्रं ददाह ।
इति भागवतीया वार्ता ।

Parallel passage.—“स दक्षिणापाङ्गनिविष्टसुष्टिं गतासमाकुञ्चित-
सन्ध्यादम् । ददद्दं चक्रोक्ततचारुचापं प्रहृतुं मभ्युद्यतमात्मयोगिन् ॥” (V. Kumāra-
samvavam, III, 70).

Remark.—Mallinātha gives देहोन्नत्येन as a synonym of वपुः-
प्रकर्षेण । It does not mean tallness but firmness or excellence
of the body. *

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।

नवाम्बुदानीकमुद्गतलाञ्छने

धनुष्यमीघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

Prose order.—रघोः अवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतः (अतएव) अमर्षणः
गोत्रभित् अपि नवाम्बुदानीकमुद्गतालाञ्छने धनुषि अमीघं सायकं समधत्त ।

* **Explanation by use of synonyms.**—रघोः (दिलीपकुमारस्य)
अवष्टम्भमयेन (सम्भरूपेण सुवर्णमयेन वा) पत्रिणा (वाणेन) हृदि (वक्षसि) क्षतः
(विद्धः)—अतएव—अमर्षणः (असहनः) गोत्रभित् अपि (हन्त्रीऽपि) नवाम्बुदानीक-
मुद्गतालाञ्छने (नवमेघपटलस्य क्षणमात्रचिद्भूते) धनुषि (दिव्यचापे) अमीघम्
(अवन्ध) सायकं (बाणं) समधत्त (संदधी) ।

Substance.—तती रघुः सभवंत् स्थूलिन शरीर्य देवराजं इववसि जघान ।
पुरन्दरीऽपि स्वकीये दिव्ये धनुषि अव्यर्थं बाणं धीमयात्सुस । तददिव्यं धनुर्नवमेघपेटके
अधिकश्रीभां संवर्षेयदुदितमिति विदुषीव हृष्टम् ।

Change of voice.—...क्षतेन अमर्षणेन गीतभिदा...अमीघः सायकः समधीयत ।

Sanjivani.—रघोरिति । (रघोः) (अवष्टम्भमयी) सन्धरूपेण—“अवष्टम्भः सुवर्णं च सन्धप्रारम्भोरपि” इति विश्वः—(पत्रिणा) वायेन (हृदि) हृदये (क्षतः) विश्वः—अतएव—(अमर्षणः) असह्यः, क्रुद्ध इत्यर्थः (गीतभित्) इन्द्रः (अपि)—“सम्भावनीयवीरैःपि गीतः शीघ्रपरि मतः” इति विश्वः—नवाम्बुदानाम् ; अमी-कस्य, वन्दस्य; मुहूर्त्तं, स्रष्टामात्रं ; लाञ्छने, चिह्नभूते; [नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने] (धनुषि) दिव्ये धनुषि इत्यर्थः—(अमीघम्) अवन्थ्य (सायकं) वाणं (समधत्त) संहित-वान् ॥ ५२ ॥

Sanjivani Explained.

नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने—The rain-bow is known even to this day, as the bow of Indra. It is the momentary mark of the newly risen piles of clouds.

“अवष्टम्भः सुवर्णं च * * अपि”—अवष्टम्भ means gold, column, as well as beginning.

सम्भावनीय * * * मतः—गीत means knowledge of what is possible, as well as a mountam.

• **Bengali.**—बुध्दुर सुख्खवत्सु लवाण द्वारा रुदये विक्र हण्णाय क्रुद्ध हयैरा इल्लु वे धनु नवज्जलधरपटले मुहूर्त्तकाल शोभावर्द्धन करे सेई निज्ज धनुते अवार्थ शरसक्कान करिलेन । ५३ ।

English rendering.—Hit on the breast by Raghu's golden shaft, the splitter of mountains, highly enraged, placed an irresistible shaft on his bow—that fleeting reflection of masses of newly risen clouds. 53.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) नीरान् भिनत्ति इति नीरभित् (उपपदतत्) (2) मर्षं-तीति मर्षणः (सहितः) न/मर्षणः अमर्षणः (नञ्त्तत्) (3) अम्बुनि हृदति इति अम्बुदाः (उपपदतत्) नवाः अम्बुदाः नवाम्बुदाः (कर्मधा) तेषाम् अमीघः नवाम्बुदा-

नीकः (षष्ठीतत्) मुहूर्त्तं लाञ्छने मुहूर्त्तलाञ्छनम् (द्वितीयातत्) “कालाध्वनीरत्यन्त-
संयोगे” (V. तत्त्वणम्, in III, 14.) नवाम्बुदानीकस्य मुहूर्त्तलाञ्छनं
नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छनम् (षष्ठीतत्) तस्मिन् (4) नर्भीषः समीपः (नञ्प्रतत्)
तम् ।

Case-ending.—(1) रघोः—शेषे षष्ठी (2) हृदि—अवच्छेदाधिकरणे
सप्तमी ।

N. B.—[अवच्छेद is a well known technicality of Nyāya. Its general sense is ‘limitation’. So अवच्छेदे सप्तमी means सप्तमी that is applicable when limitation is signified. This is used when a part of the body is expressed. हृदय or heart is a part of the body. हृदि क्षतः means struck in the chest and not in the whole body. हृदय is, here, a limited आधार । So सप्तमी is added to it.] (3) धनुषि—आधाराधिकरणे सप्तमी (4) नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने—विशेषणम्,—‘धनुषि’ इत्यर्थः ।

Synonyms.—(1) पविन्—(I, 6.) (2) गीतमिदं—(V. मघवन, Sl. 26, C. I.)

Different meanings.—(1) पविन्—“पवी काण्डे खगे द्रुमे । रघोऽद्री-
रथिके श्येने ।” (हं.) (2) गीत—“गीता भृगव्ययीर्गीतः शैले गीतं कुलाख्ययोः ।
संभावनीययोषि च काननक्षेत्रवत्सु ॥” (मे.) (4) लाञ्छन—“लाञ्छनं लक्ष्यसंज्ञयोः”
(हं.) रथिक—one who is on a car. आख्या—appellation.

Derivation.—(1) अवच्छेदमयेन—अव + सान्म् + घञ् (कर्मणि) = अव-
च्छेदः । The स् of सान्म् is changed into ष् by—“अवाञ्छालक्षणा-
विदूष्योः” (अ३६८ पा, ३२०३ सि.) [स् of सान्म् is changed into ष्
when it follows the लपसर्ग, अव, and when the idea of आलम्बन
(mainstay) or अविदूष्य (absence of distance) is meant.] अवच्छेद +
मयट् (अवयवाद्ये, 3rd c. s.) (2) फीवशा—पव + शि (अख्यपे, 3rd c. s.)
(3) गीतमिदं—गु + इन् or, गी + वै + क = गीतः । गीत + भिद् + क्तप् (कर्त्तरि)
(4) अन्वेषः—अन् (पुरादिः) + युष् कर्त्तरि = अन्वेषः (न + अन्वेषः) (5) मुहूर्त्तः

—इच्छ् + क्तः—मुडागमश्च—“राज्ञीपः” (दा३।२१ पा. ३६५५ सि.) इति क्लीपः ।
 “हलि च” (पा२।७७ पा. ३५४ मि.) इति दीर्घः । (6) समघत्त—सम् + घा +
 लङ्—त (7) सायकम्—सी + ण्वल् (कर्मरि) ।

Conjugation.—(1) घा—(V. Sl. 24, C. I.)

अवष्टम्भमयेन—वङ्गभ explains it as अभिमानमयेन । चारित्रवर्द्धन says
 स्थैर्यरूपेण, काञ्चनमयेन वा । Some take it to mean स्वर्णापूर्णेन and
 some as आरम्भरूपेण ।

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं

प्रविश्य भीमासुरशीणितोचितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः

कुतूहलेनेव मनुष्यशीणितम् ॥ ५४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

दिलीपसूनीः—नरेन्द्रसूनीः Nand. foot notes.

Prose order.—भीमासुरशीणितोचितः सः आशुगः दिलीपसूनीः बृहद्
 भुजान्तरं प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं मनुष्यशीणितं कुतूहलेन इव पपी ।

Explanation by use of synonyms.—भीमासुरशीणितोचितः
 (भीषणदानवरुधिरपातशीलः) सः (पूर्वोक्तः) आशुगः (वाणः) दिलीपसूनीः (रघोः)
 बृहद् (विशालं) भुजान्तरं (वक्रः) प्रविश्य (विभिद्य) अनास्वादितपूर्वं (पूर्वमपीतं)
 मनुष्यशीणितं (नररुधिरं) कुतूहलेन इव (सर्कृतकं सानन्दमितियावत्) पपी
 (पीतवान्) ।

Substance.—स च देवराजस्य शरः रघोर्विशालं वक्रोविभेदयामास ।
 अरता अतजेन स युवराजः फुल्लः किशुक इवाशीभत । पुरां पुरन्दरेण सह मनु-
 ष्याणां युद्धं न कदापि बभूव । भीषणा असुराः एव तस्य प्रतिहन्निनः आसन्, न तु
 हीमवला मानवाः । तस्य शराः सततं भीषणानामसुराणां शीणितं पिबन्ति च ।
 मनुष्यशीणितं आस्वादनं कदाचित् ते गानुबभूवुः । अतः कविरुत्प्रेक्षते साम्प्रतं
 स इन्द्रशरः रघोः शरीरं प्रविश्य सर्कृतकं नररुधिरं पपी ।

Change of voice.—भीमासुरश्रीशितोचितेन तेन आशुगेन...पपे ।

Sanjivani.—दिलीपेति । भीमानां भयङ्करास्थाम् असुराणां श्रीशिते रुधिर-
उचितः परिचितः [भीमासुरश्रीशितोचितः] (सः) इन्द्रमुक्तः (आशुगः) सायकः
(दिलीपमूनीः) रघीः (रुद्धन्) विशालं (भुजान्तरं) वक्षः (प्रविश्य) (अनास्वादितपूर्वं)
पूर्वमनास्वादितम्—सुप्तमुपेति समासः—(मनुष्यश्रीशितं कुतूहलेन द्रव्यं पपी) ॥५४॥

Bengali.—भीषणदानवशोणितपाना/शास्त्र सेहै बाणं दिलीपपुत्रेण
विशालवक्रःश्वले प्रविष्टे इहेय (इतः) पूर्वे अननुभूतास्वादन नरशोणित
येन कुतूहलेन सहित पान करिते लागिल । ६४ ।

English rendering.—Piercing the broad chest of Dilipa's son, that shaft, endued with great speed and familiar with the blood of terrible *Asuras*, drank, as if with curiosity, human blood untasted before. 54.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) दिलीपस्य मनुः दिलीपमनुः (षष्ठीतत्) तस्य (2) भुजयोः
अन्तरं भुजान्तरम् (षष्ठीतत्) (3) सुरविरोधिनः असुराः (नञ्त्तत्) असुपु रमन्ते
इति वा (उपपदतत्) भीमाः असुराः भीमासुराः (कर्मधा) तेषां श्रीशितं भीमासुर-
श्रीशितम् (षष्ठीतत्) तस्मिन् उचितः भीमासुरश्रीशितोचितः (सप्तमीतत्) (4) न
आस्वादितम् अनास्वादितम् (नञ्त्तत्) पूर्वम् अनास्वादितम् अनास्वादितपूर्वम्
(सुप्तमुप) (See I, 1). (5) आशु गच्छतीति आशुगः (उपपदतत्) (6) मनुष्यस्य
श्रीशितं मनुष्यश्रीशितम् (षष्ठीतत्) (7) कुतू (चर्मनिर्मितस्त्रे इपात्रं) हलति
(विलिखति) इति कुतूहलम् (उपपदतत्) or, कुत्वाः हलम् (षष्ठीतत्) तेन । It is
a योगकदशब्द meaning आशुर्थ्यं ।

Case-ending.—(1) दिलीपमूनीः—शेषे षष्ठी (2) कुतूहलेन—मङ्गल्य-
दिभ्यश्चतुर्विधा ।

Synonyms.—(1) आशुग—(V. पतिम्, Sl. 51, C. III.) (2)
श्रीशित—“रुधिरैःसुग्रीशितान्तरवक्षतजश्रीशितम्” (च.) (3) मनुष्य—‘मनुष्याः’

मानुषा मर्यां मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा
नरः ॥' (अ.)

Different meanings.—(1) आशुग—'आशुगोऽर्के शरी वायी ।' (ङ.)
(2) असुर—'असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीराश्वीः ।' (ङ.) (3) अन्तर—
'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रास्त्रीय विनावहिरवसरमध्येऽ-
न्तरात्मनि च ॥' (अ.)

Derivation.—(1) भुजः—See महाभुज in I, 13. (2) प्रविश्य—प्र
+ विश् + ल्यप् (3) भीमः—भी + मक् (अपादानवाच्ये) विभेति अस्मात् । "भीमा-
दयोऽपादाने" (३१३७४ पा. ३१०३ सि.) [The words भीम, &c., are of
अपादानवाच्य । भीम भीष्म, प्रकन्दन &c.] When पुक् is added to the
root, the form is भीष्म । (4) शीणितम्—शीष् + क्तः (कर्त्तरि) (6) उचितः
—वच् + कितच् (औणादिकः) (6) पपी—पा + लिट्—अल् (१) आशुगः—आशु
+ गम् + ड (8) कुतूहलम्—कुतू + हल् + कः (मूलविभुजादित्वात् कः 3rd c. s.)
(9) मनुष्यः—मनु + यत्—पुक्च—See II, 2.

Conjugation.—(1) पा—(V. Sl. I, C. I.) (2) विश्—(V. Sl.
28, C. III.).

Force of इव is उत्प्रेक्षा ।

• **Remark.**—One of the Calcutta editors says that कुतूहलम्
is करणे द्वितीया or तृतीया by "सहयुक्तेऽप्रधाने" । We say that it can-
not be करण, for द्वितीया expresses the condition and not the ins-
trument of the action of drinking. Neither is it a case of सहयुक्ते
अप्रधाने तृतीया । There is no सह, and even if it be said that सह
is understood, कुतूहलम् is not an अप्रधान or subsidiary nominative
of drinking. In पुत्रेण सहागतः पिता, both पित्र and पुत्र are nomina-
tives of आगत though the coming of the father is represen-
ted as the principal act while that of the son as subsidiary. Is
कुतूहलम् here the अप्रधान कर्तुं of पपी ?

हरिः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः

सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते

स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

शचीपत्रविशेषकाङ्किते—शचीपत्रवलतार्कथीचिते (चा.)

Prose order.—कुमारविक्रमः कुमार अपि सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेः भुजे स्वनामचिह्नं सायकं निचखान ।

Explanation by use of synonyms.—कुमारविक्रमः (कार्तिकेयतुल्यपराक्रमः) कुमारः अपि युवराजस्यैव सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली (ऐरावतप्रीत्साहनेन कठिनाकरशानि) शचीपत्रविशेषकाङ्किते (पुलामजया पत्राकाररचनाभिधिविते हरेः इन्द्रस्य) भुजे (पाशो) स्वनामचिह्नं (आत्मनामाङ्कित) सायकं (शर) निचखान (निखातवान्) ।

Substance.—एव शरं भ्रमं ताडितः रघुरपि देवेन्द्राय चुकोप । आहुतिरिवापि जलत्पहारमस्य वक्ष्ये वक्ष्यामस । स हि कुमारः निखिलानां देवानामाश्रयभूतः कार्तिकेय इवाप्रतिहतशक्तिरभूत् । कोपस्फुरितः सन् स स्वनामाङ्कितं शरमेकमुज्जहार यत्तुभुजं लचीकृत्य तं निचिदप च । वासवः तं वारयितुं न शक्नोत् । स वाष्पीवल्लीलया वासवस्य भुजं विभेद । रघोर्नाम च तदाङ्कितं बभूव । आश्रयं यस्याङ्गुलयः सुरराजैरावतप्रीत्साहनेन कठिनाः ज्ञाताः सुरेश्वरस्य स भुजः सनुष्य-शरभिन्नोऽभूत् । किञ्च यो भुजः सादरं पुलामजया पत्रावलिनाङ्कितः तस्मिन् रघोर्नाम चतुर्नाङ्कितं दिदीपे ।

Change of voice.—कुमारविक्रमेन कुमारं... स्वनामचिह्नं सायकः निचखत् ।

Sanjivani.—हरिरिति । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमः यस्य सः तथोक्तः [कुमारविक्रमः]—‘सप्तम्युपमानपूर्वस्य—’ (V. मुनिहरीनाम्, I, 5-9)

इत्यादिना समासः—(कुमारः) रघुः (अपि) सुरद्विपस्य ऐरावतस्य आस्फालनेन कर्कशाः अङ्गुलयः यस्य सः क्षमिन् (सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली) श्याः पच-विशेषकैः अङ्किते (शर्चापञ्चविशेषकाङ्किते) (हरिः) इन्द्रस्य (भुजे) (स्वनामचिह्नं) (स्वनामाङ्कितं) (सायकं) (निचखानं) निखातवान् । निष्कण्टकराज्ये तस्याऽयं महानभिभव इति भावः ॥ ५५ ॥

Sanjivani Explained.

सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुली—This arm has fingers which are hardened by loading the celestial elephant ऐरावत ।

निष्कण्टकराज्ये * * इति भावः—The purport is that this was an instance of great discomfiture or humiliation in his undisputed sway.

‘सप्तस्युपमानपूर्वस्य—’—See वृषस्कन्ध in I, 13.

Bengali.—कार्तिक तूजा विक्रमशाली कुमारो ऐरावतचालनजनित (करतलप्रहार कर) कठिनाङ्गुलियुक्त (एवं) शरीर पत्राकार रचनादि द्वारा अङ्कित ऐन्द्रेण बाहुते स्वनामाङ्कित शर निखात करिलेन । ५५ ।

English rendering.—The prince, too, with prowess resembling that of Kumāra himself, planted a shaft inscribed with his own name on Indra's arm which was painted with dotted figures of diverse kinds by S'achi herself, and whose fingers had been hardened by constantly urging the celestial elephant. 55.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) कुमारः—(V. Sl. 12, C. III.) कुमारविक्रमः—(V. Sanjivani.)—‘सप्तस्युपमान—’ (3) श्याः—(सुखगुण्डाभ्यां) पिवतीति द्विपः (सपपदतत्) सुरस्य द्विपः सुरद्विपः (घृणीतत्) । Here सुर refers to इन्द्र । तस्य आस्फालनेन सुरद्विपास्फालनम् (घृणीतत्) तेन कर्कशाः सुरद्विपास्फालन-कर्कशाः (द्वतीयातत्) ताडयः अङ्गुलयः यस्य स सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलिः

(बहु) तस्मिन् (4) पत्राकाराणि विशेषकाणि पत्रविशेषकाणि (शाकपार्थिवादिवात् मध्यपदलोपि-समासः) श्रयाः पत्रविशेषकाणि शचीपत्रविशेषकाणि (बध्नीतत्) तैः अङ्कितः शचीपत्रविशेषकाङ्कितः (दृतीयातत्) तस्मिन् (5) स्वस्य ताम स्वनाम (बध्नी-तत्) स्वनाम एव चिद् यस्य स्वनामचिद्ः (बह्) ।

Case-ending.—(1) इरे.—श्रेषे षठी (2) मुजे—आधाराधिकरणे सप्तमी (3) सुरदिप and शचीपत्र—विशेषणं. 'मुजं' इत्यस्य ।

Synonyms.—(1) दिप—(V. Sl. 7, C. II) अङ्गुलिः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्यः ।' (अ.)

Different meanings.—(1) अङ्गुलि—'अङ्गुलिः करशाखायां कर्षिकायां गजस्य यः' (हं. वि.) (2) विशेषक—'विशेषकोऽस्ती तिलके विशेषयितरि विधुः' (मे.) (3) सायक—'शरखड्गयोः' (वि. मे.) (4) हरि—(V. Sl. 43, C. III.).

गजर्षिका = the tree. विशेषयित् = distinctive feature.

Derivation.—(1) कुमार— V. Sl. 12, C. III.) (2) विक्रमः—वि + क्रम् + घञ् (करणे) (3) दिपः—दि + पा + कः (4) आस्ताखनम्—आ + (स्तख् + षिच् =) स्फालि + ल्युट् (भावे) (5) विशेषकम्—वि + शिष् + ख्रुल् (कर्त्तरि) (6) निचखान—नि + खन् + लिट्—खल् (7) सायकम्—मी + ख्रुल् (कर्त्तरि, 2nd c. s.)

Conjugation.—(1) खन (to dig)—खनति—ते (षट्) खनतु, खनताम् (लोट्) अखनत्—त (लङ्). खनेत्, खनेत् (वि. लिङ्) अखान, अखतुः, अख्ति (लिट्) अखनीत्, अखनीत्, अखनित् (लुङ्) अखानि (कर्मणि लुङ्) खायते, खन्ति (कर्मणि-षट्) खायत्, खन्वात्, खनिषीट् (आ. लिङ्) खनिता (लुट्) खनिष्यति—ते (षट्) खानयति (षिच्-षट्) अचीखनत् (षिच्-लुङ्) खनिता, खाना (क्वाच्) खातः (क्तः) ।

' Force of षिच् is पञ्चमर ।

Remark.—One of the Calcutta editors gives only one form of खन् in ऋङ्, as 'अखनीते', । This root gets two forms in ऋङ्, viz., अखनीत् and अखनीत् ।

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा
 शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
 चुकोप तस्मै स भृशं सुरत्रियः
 प्रसह्य केशव्यपरीपणादिव ॥ ५६ ॥

Prose order.—अन्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजं जहार च, सुरत्रियः प्रसह्य केशव्यपरीपणात् इव सः तस्मै भृशं चुकोप ।

Explanation by use of synonyms—अन्येन (अपरंशु, मयूर-पत्रिणा (मयूरपत्रवता) शरेण (वाणेन) शक्रस्य (इन्द्रस्य) महाशनिध्वजं (भीषणवज्र-सहस्रीं पताकां) जहार च (चिच्छेद च) सः (इन्द्रः) सुरत्रियः (देवलक्ष्मणः) प्रसह्य (बलात्कुल्य) केशव्यपरीपणात् इव (शिरीरुहच्छेदनादिव) तस्मै (रघवे) भृशम् (अत्यर्थं) चुकोप (चुकोप, तं हन्मिदेष इत्यर्थः) ।

Substance.—देवेन्द्रस्य भृशं विभिद्य रघवं विरतोऽभूत् । श्रेयसि चक्षुर्विनिर्गत्या इति चिन्तयत् पुनरपरंशु मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य रथध्वजं चिच्छेद । स च ध्वजो वज्रवदभीषणः शत्रुणां हृदयानि दारयतिष्ठ । तत्रवलीकनं दुष्करं किमुत तस्य छेदनम् । क्षिप्ते च तस्मिन् वज्री रघवेऽतिभयं कृतोऽभूत् । तदध्वजकर्तनं हि तत्समसं बलात् सुरलक्ष्मणः केशमुखनमिव तस्यावमानकरं स मेने ।

Change of voice.—(रघुणा)... अङ्गे ... तेन... चुकोपे ।

Sanjivani.—जहारिति । (अन्येन) (मयूरपत्रिणा) मयूरपत्रवता (शरेण) (शक्रस्य) इन्द्रस्य (महाशनिध्वजं) महाशनिध्वजं ध्वजं (जहार) चिच्छेद (च) (सः) इन्द्रः (सुरत्रियः) (प्रसह्य) बलात्कुल्य, केशव्यः ; अपरीपणात् केशव्यपरीपणात् (इव) (तस्मै) रघवे (भृशम्) अत्यर्थं (चुकोप) चुकोपे ।

কলুসিত্ব ইত্যর্থঃ । “ক্রোধহৃৎ—” (১।৪।২০ পা. ৫০৫ সি.) ইत्याদিবা সন্ম
 দানান্তর্ব্বী ॥ ৫৫ ॥

Sanjivani Explained.

“ক্রোধহৃৎ—” ইत्याদিবা সন্মদানাত্ অন্তর্থী—The অন্তর্থী in তর্জী is in
 সন্মদান ; because তত্ is সন্মদান by the Sutra ‘ক্রোধহৃৎ—&c.’ The
 Sutra, in full, is ক্রোধহৃৎস্বার্থার্থানাং যং প্রতি ক্রীপঃ” । It means ‘when
 a verb having the sense of ক্রীধ (anger), হ্রীৎ (malice), হৃৎ (envy),
 or অন্যা (desire to accuse) is used, in alliance with it the person
 with whom the subject becomes angry, &c., receives the appella-
 tion সন্মদান । ক্রীধ is paraphrased as অসমর্থ (incapacity to tolerate),
 হ্রীৎ as অপকার (infliction of injury through malice), হৃৎ as অসমা
 (want of forgiveness), and অন্যা as গুণেণ দীপাদিশ্চরসন্ম (finding
 fault with the merits of a foe). Though the Sutra has only যং
 প্রতি ক্রীপঃ, the sense is যং প্রতি ক্রীপঃ হ্রীৎ, হৃৎ, অন্যা চ । Bhattoji
 remarks that as হ্রীৎ, হৃৎ and অন্যা are the result of anger, ক্রীপ
 is common to all and, therefore, Pānini mentions only ক্রীপ ।
 Cf. দ্রীছাদধীঃপি ক্রীপপ্রভবা এব স্তস্মিন্ । অতী বিশেষণং সানান্ত্বিন ‘যং প্রতিক্রীপঃ’
 ইতি ।

Bengali.—(রঘু) ময়ূরপক্ষযুক্ত আর একটি বাণ ছারা ইন্ড্রের
 ভীষণ বস্ত্র সদৃশ (রথ) ধ্বংস করেন করিলেন । বলপূর্ব্বক সুরস্রীর কেশ
 ছেদন করিলে ইন্ড্র বেক্ষণ জুড় হইতেন তৎক্ষণ এই ধ্বংস ছেদন করায়
 তিনি রঘুর উপরি অত্যন্ত জুড় হইলেন । ৫৬ ।

English rendering—And with another arrow winged
 with peacock plumes, he cut off S’akra’s enormous banner (that
 was as) awe-inspiring as the thunder-bolt itself. (At this) Indra
 became incensed with him as if he had cut off the very locks
 of the goddess representing the prosperity of the celestials,
 laying violent hands on her. 56.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama’sa.—(১) ক্রোধহৃৎ পরে সন্মদানত্ (বহুবচন) লক্ষণে অসমর্থ
 অসমর্থী, তিন (২) অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ অর্থঃ

अशनिध्वजश्चेति महाशनिध्वजः (कर्मधा) तम् (3) सुरार्थाः श्रीः सुरश्रीः (वहीतत्) तस्याः (4) विशेषेण अपरोपपन्नं व्यपरोपपन्नम् (प्रादिः) केजानां व्यपरोपपन्नं केजव्यपरोपपन्नम् (वहीतत्) तस्मात् ।

Case-ending.—(1) शरेण—करणे तृतीया (2) शक्रस्य—शेषे षष्ठी 'ध्वजः' इत्यनेन सम्बन्धः (3) तस्य—कुप्धातुयोगे सम्पदानचतुर्थी—(4) श्वजम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (5) सुरश्रीः—शेषे षष्ठी 'केज' इत्यनेन सम्बन्धः (6) प्रसङ्ग—अव्ययं । It bears the sense of the fifth case, for it means बलात्, बलमायित्वेत्यर्थः—अव्ययलोपे पञ्चमी । (V. notes on अन्त्यतः, Sl. 4, C. II.) (7) केजव्यपरोपपन्नात्—हेतौ पञ्चमी (V. notes on आधीनभारोद्घनप्रयत्नात्, Sl. 18, C. II.)

Synonyms.—(1) मयूर—(V. II, 17.) (2) ध्वज—(V. II, 74) (3) अशनि—'ऋदिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः । शतकोटिः स्वरः शम्बी दम्बोत्थिरशनिर्हयोः ॥' (अ.) (4) केज—'चिकुरः कुलली बालः कचः केजः शिरोरुहः ।' (अ.)

N. B. वज्र and अशनि are अस्त्री ।

Different meanings.—(1) केज—'केजः स्यात् पुंसि वरुणे त्रीवरे कुलसेऽपि च ।' (मि.) (2) पश्चिन्—(V. Sl. 53, C. III.) (3) ध्वज—'ध्वजः पूर्वदिशि गृहे । शिघ्रे चिक्रे पताकायां खट्वाङ्गे शीघ्रिकेऽपि च ॥' (हि.)

Derivatio.—(1) महार—ह + लिट्—बल् (2) मयूरः—मय् + ऊरः 'खर्गिपिशादिभ्य ऊरोलघी' (उ. ४।६०।) or, मही + र + डः—पृषोदरादित्वात् साधुः—मह्यां रौतीति मयूरः (V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. 226.) (3) अशनिः—अश् + शनिः (कर्मदि) 'शनिश्चष्ट' (उ. ४।१०२) (4) ध्वजः—ध्वज् + अज् (5) कुलीप—कुप् + लिट्—बल् (6) केजः—कृिश् + अज्—ख of the root elides, or, क + जी + डः—की (शिरसि) शिरे or क + ईज् + क—कज (शिरसः) शंजः (V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 270) (7) व्यपरोपपन्नात्—वि + अय + (रह् + लिट्—) रीसि + क्त् (अये, 5th c. s.)

वक्ष्ये) अधीमुखैः (अधीगामिभिः) ऊर्ध्वमुखैश्च (ऊर्ध्वगामिभिश्च) पदिभिः (वाणैः)
उपालस्थितसिद्धसैनिकं (सप्तोपस्थितदेवसैनिकं) तुमुलं (सङ्कुलं) युद्धं (संयामः)
बभूव (जघटे) ।

Substance.—परस्परं त्रयाभिलाषुकथीस्तथीर्भुजदेवेन्द्रधीरेवं भीषणः
संयामी बभूव । एकः सपत्नान् सर्पवद्भयावहान् शरानधी विससर्ज । अपरस्ताडशान्
वाणानधी निक्षिपेप । किमधिकशीटगधीगीर्ध्वैः शरैराकाशभृद्देशस्थितधीर्वा रधीर्युद्धं
न भूतम् । अलौकिकं तद्वयं दिदृक्षुवः सिद्धास्तवाजम् । रधीश्च सैनिकाः सविस्मयं
स्वेषां स्वामिनी रणचातुरीं ददृशुः ।

Change of voice.—...उपालस्थितसिद्धसैनिकेन * * * तुमुलेन
युद्धेन बभूव ।

Sanjivani—(1) तयोरिति । (त्रयैषिणीः) अन्योन्यजयाकाङ्क्षिणीः (तयोः)
इन्द्ररघुः—गरुत्मलः पक्षवन्तः—“गरुत् पक्षच्छदाः पत्रम्” इत्यमरः (Cole. p.
134)—आशीविषाः—आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः, सर्पाः—पृषोदरा-
दित्वात् साधुः, “स्त्रीलाशीर्हितांशंसाहिदंष्ट्रयोः” इत्यमरः (Cole. 367)—ते इव
भीमदर्शनाः—सपत्नाः सर्पा इव द्रक्षुणां भयावहाः इत्यर्थः—तैः [गरुत्मदाशीविष-
भीमदर्शनैः] (अधीमुखैः ऊर्ध्वमुखैश्च)—धन्विनीरुपय्यधीदेशावस्थितत्वादिति भावः—
(पदिभिः) वाणैः ; उपालस्थिताः, षट्स्थिताः, सिद्धाः, देवाः ; इन्द्रस्य, सैनिकाश्च
रधीः, यस्मिन् तत् तयोक्तम् [उपालस्थितसिद्धसैनिकं] (तुमुलं) सङ्कुलं (युद्धं
बभूव) ॥ ५७ ॥

Sanjivani Explained.

तदृश्याः—Apathetic, neutral. The 'Siddhas' and the soldiers
were mere spectators of the fight between the deity and the
prince.

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्—गरुत्, पक्ष, छद and पत्रम् are synonymous.

स्त्रीलाशीर्हितांशंसाहिदंष्ट्रयोः—आशिषि is feminine. It means हिता-
शंसा (good-wishes, blessings) as well as आशिषि (a particular
fang of the snake, *viz.*, that in which lies the bag of poison).

Bengali.—पक्षवृत्त एवम् सर्पवत् तीमदर्शन अधोमुख एवम् ऊर्ध्वमुख वाणिकर द्वारा (परस्पर) जयेच्छूक उँहादिप्रेर तुमुल वृक्ष आरक्त हईल । सिद्ध एवम् सैनिकगण समीपे अवस्थित (हईया उँहा दर्शन करिजे लागिलेन) । ५७ ।

English rendering.—Then with the *Siddhas* and the combatants standing beside them, there occurred a furious fight between the two, each desirous of vanquishing the other, with arrows of aspect as frightful as winged snakes of venomous fangs, coming down and going up. 57.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अन्त्य समीपम् उपान्तम् (अन्त्यधीभावः) सिद्धाय सैनिकाय सिद्धसैनिकाः (इन्द्रः) उपान्तं स्थिताः उपान्तस्थिताः (सुप्सुपा) तादृश्याः सिद्धसैनिकाः यस्मिन् तत् उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम् (बहु) (2) आशिषि विषं येषां ते आशीविषाः—‘आशीस्तान्गता दंष्ट्रा तथा विद्धी न जीवति’ । The स् of आशिस् is dropped and इ is lengthened by षधीदरादि । भातुजि says “दीर्घसलीपी षधीदरादित्वात्” । Some say that there is a word ‘आशी’ which bears the same sense as आशिस्, so आशीर्षा विषं येषां ते आशीविषाः । In this case, there is no anomaly. “आशीनिव कलामिन्दीः—” इति राजशेखरः—[V. V. R. T. of Amarakos' 2, N. S. p. Ed. p. 101.] गरुत्मनः आशीविषाः गरुत्मदाशीविषाः (कर्मधा) भीमं दर्शनां येषां ते भीमदर्शनाः (बहु) गरुत्मदाशीविषा इव भीमदर्शनाः गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनाः (उपमानसमासः) तैः “उपमानानि सामान्यवचनैः” (V. Sl. 12, C. I.) (3) जयम् इच्छतः इति जयैविषी (उपपदतत्) तयीः (4) अधोगतं सुखं येषां अधोमुखाः (मध्यपदसलीपि बहु) तैः (5) ऊर्ध्वगतं सुखं येषां ते ऊर्ध्वमुखाः (मध्यपदसलीपि-बहु) तैः ।

Synonyms.—(1) आशीविषु—(V. भुजङ्ग in I, 24).

Different meanings.—(1) सिद्ध—‘सिद्धी व्यासाधिके दिवकीनै दिव्यकयुक्तीः । नित्ये प्रसिद्धे ।’ (मि.)

Derivation.—(1) वेनिकः—सेना + ठक् (2) मरुत्तन्तः—मरुत् + मतुप् (1st c.p.) Here the म् of मतुप् is not changed into व, because the word मरुत् is included in the group यवादि । See notes on ककप्रमाः, Sl. 22, C. IV. (3) जयैषिणोः—जय + इष् + षिनिः (श्रीलार्से, 6th c. d.) (4) बभूव—भू + लिट्—बल् (5) तुमुलम्—तु (सौमधातुः) + तुलक् (श्रीवादिक्) ।

Conjugation.—(1) भू—(V. Sl. 15, C. III.) (2) इष्—(V. II, 30).

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-

स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः

स्वतश्चुतं वक्रिमिवाङ्गिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

Prose-order.—वासवः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः दुष्प्रसहस्य तेजसः आश्रयं तम्, अम्बुदः अङ्गिः स्वतः चुतं वक्रिम् इव, निर्वापयितुं न शशाक । Mallinātha places अम्बुदः अङ्गिः स्वतः चुतं वक्रिम् इव before वासवः ।

Explanation by use of synonyms.—वासवः (इन्द्रः) अति-प्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः (अविरतप्रयुक्तास्त्रवर्षणैः) दुष्प्रसहस्य (दुःखेनाप्यसहस्य) तेजसः (प्रतापस्य) आश्रयम् (आधारं) तं (रघुम्), अम्बुदः (मिथः) अङ्गिः (जलेन) स्वतः (आत्मनः) चुतं (निर्यतं) वक्रिमिव (अप्रिमिव) निर्वापयितुं (प्रशमयितुं) न शशाक (न दत्तौऽभूत्) ।

Substance.—कीपञ्चलितः सन् स देवराजोऽनिरलं शरं वषणं । अथात् शरजासैर्दिकुमाहतमभूत् । रघुरवलीलया ताः शरवृष्टीर्निवारयामास । पुरन्दरः सर्वथा अतमाजोऽपि तं कुमारं जेतुं न शशाक । स हि मनुजोऽपि सर्वेषां लोका-पाषाणां तेजसमाधारः आसीत् । वासवस्यैकस्य तेजः कथं तस्मिन् तेजसि प्रसरत् ? ननु लोकापालानां प्रधानं हि वासवः । तस्य तेजसा रघुसेवीयाम्, येत् कथं

वासवनेत्रः स्वीतपादितं तेजः प्रमथितं न ब्रह्माक इत्यवाह कविः आश्रयं निवृत्तः यत्
प्रमथान् प्रभूतः सर्वत्र हीनः स्यात् । पश्चाद्भनिर्मेघसभूतीऽपि मेघेनाग्निर्वायुः एव ।

Change of voice.—वासवेन... अन्वु देन... द्विषे ।

Sanjivani.—अतीति । (वासवः) अतिप्रबन्धेन, अतिसातत्येन; प्रहिताग्निः,
प्रयुक्ताग्निः ; अस्त्रहृदिभिः [अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृदिभिः] (दुष्प्रसहस्य) दुःखिन
प्रसह्यते इति दुष्प्रसहं तस्य—दुःखिनाप्यसह्यस्य इत्यर्थः—(तेजसः) प्रत्यापस्य (आश्रयं)
(तं) रघुम् (अन्वुदः अग्निः स्वतः) (अतं) निर्गतं (हृदिम् इव निर्वापयितुं न ब्रह्माक)
—रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्राश्रयसम्भवत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

Sanjivani Explained.

रघोरपि * * * इति भावः.—The purport is that Indra could not check him because Raghu too had the parts of Indra in him, formed as he was of the parts of the eight Regents of the universe. (See II, 75).

Bengali.—मेघ येरूप झलवर्षण द्वारा आग्निःसूत बह्निके निर्वाण करिते समर्थ हय ना, तद्रूप, वासव अविरल अन्नवर्षण द्वारा अति-
हःसह तेजेर आश्रय रघुके निश्चेज करिते समर्थ हইলেন না । ५८ ।

English rendering.—With showers of arrows incessantly poured, Vāsava could not check (Raghu), that refuge of irresistible energy, even as clouds, with their downpours, (cannot quench) fires emitted from themselves. 58.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(१) अतिप्रथितः प्रबन्धः अतिप्रबन्धः (प्रादिः) अस्त्राण्येव हृदयः
अस्त्रहृदयः (रूपकसमासः) अत्र उपमानोपमेययोः भिन्नलिङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्यात्
समास इति केचित् । When the उपमान and the उपमेय are of different
gender, some say the Samāsa is anomalous like मयूरव्यंसक ।
(See notes on बलाकर in I, 49) अतिप्रबन्धेन प्रहिताः अतिबन्धप्रहिताः
(हृदीयातत्) ताहृदयः अस्त्रहृदयः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृदयः (अन्वुदः) आग्निः
(२) अन्वु नि ददाति इत्यन्वुदः (अपपद्यत) ।

Case-ending.—(1) अतिप्रबन्ध...दृष्टिभिः—करणे दृष्टीया (2) तेजसः—श्रेये षष्ठी आग्रय इत्यनेन सम्बन्धः (3) स्वतः—“भ्रुवमपायैऽपादानम्” इति स्वा-
दपादाने पञ्चमी—(V. notes on वजालरात्, Sl. 40, C. I.) (4) अङ्गिः—
करणे दृष्टीया ।

Synonyms.—(1) अण्—(V. I, 89.) (अ.) (2) वक्रि—(V. अङ्गि,
Sl. 5-9, C. I.) (3) वासव—(V. मघवन, 26, C. I.) .

Derivation.—(1) प्रबन्धः—प्र + बन्ध् + घञ् (करणे) (2) प्रहिताः—
प्र + हि + क्तः (कर्मणि) + टाप् (1st c. p.) (3) दृष्टिभिः—दृष् + क्तिन् (भावे,
3rd c. p.) (4) आग्रयम्—आ + ग्रि + अण् (कर्मणि, 2nd c. s.) (5)
दृष्टमहस्य—दृश् + प्र + सह् + खल् (कर्मणि, 6th c. s.) (6) यथाक्—यक् +
खिट्—णल् (7) निर्वापयितम्—निर् + (वा + षिच् -) वापि + तुमुन्—पुक् (प्)
comes by the rule—“अर्त्तिङ्गीवीरीश्राय्यातां पुगणौ” (७।३।२७ पा. २५७० सि.)
See Sanjivani Explained under विष्णुयायन् in II, 33. (8) वासवः—
वसु + अण्—‘वसवः (देवाः), वसुनि (रत्नानि) वास्य सन्ति’ इत्यर्थः । ‘ज्योत्स्नादिभ्य
उपसंख्याजुम्’ (५।२।१०३ पा. वा. १८१० सि.) [अण् is the nominal affix
bearing the sense of मतुप् which is added to such words as ज्योत्स्ना
e.g. ज्योत्स्ना अस्यासि इति जीत्स्नः, एवं ताम्रिजः] वसोरपत्यम् इति वा वसु +
अण् (अपत्यार्थे) or वसु + वा + क्तः—दैत्यानां वामं वाति (प्राप्तीति) पराक्रमेण (V.
R. T. of Amarakos’a, N. S. P. Ed. pp. 20-21.) (9) स्वतः—स्व +
तसिल् (in 5th case.) (10) अतम्—अ + क्तः (कर्मणि, 2nd c. s.) (11)
वक्रिम्—वह् + निः—‘वह्नियिमुदुम्नाहत्वलिभ्यो निन्’ (उ. ४।५।१) (12) अण्दुदः
—अण् + दा + क्तः ।

Conjugation.—(1) शक् (to be able)—(V. II, 40) (2) वा—
(V. Sl. 14, C. III.)

Simile.—वासव is compared to a peice of thunder-cloud, रघु
to the fire that comes out of it, i.e., the thunder, and the wea-
pons showered by Indra to downpours of rain. Raghu is made

of the parts of the eight Regents of the universe, and रघु is one of them. As the thunder, born of clouds, cannot be quenched by them with even incessant downpours, so Raghu, born of Indra, could not be checked by Indra with even incessant showers of weapons. The simile is apt and fine.

The word चप् is always used as feminine plural. The follow-

ing are always feminine plural.—¹शाबलवः ²पुरि ³वरुषाः ⁴स्त्रियामुभि

⁵वारिषि ⁶तु ⁷गावः । ⁸पुष्पे च ⁹सुमनसो ¹⁰वा च ¹¹जलौकीऽस्वरः ¹²सेमा । ¹³आपी वस्त्रस्य

तु दशः ¹⁴सिकता ¹⁵वर्षा ¹⁶मघा ¹⁷धानाः ॥” (इति कातन्त्रपरिशिष्टे शीपतिदत्तः) ।

जलौकस् = leech. दश of a वस्त्र means its fringe. धाना - fried paddy.

सिकता = sand's. मघा - an asteric group of that name. शाबलि is plural when it means a city. वरुषा, a river running by the north of Benares, is plural. गौ is plural when it means waters. सुमनस्, to mean flower, is optionally so.

ततः प्रकीष्टे हरिचन्दनाङ्किते

प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पचिषा

शरासनन्यामलुनाद् विड्डीजसः ॥ ५८ ॥

‘मूखस्य पाठान्तरम् ।

धीर—धीर (चा.)

Prose order.—ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकीष्टे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं विड्डीजसः शरासनन्यां शशाङ्कार्धमुखेन पचिषा चलुनात् ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (तदनन्तरं) रघुः (दिक्षीयन्नुत्तारः) हरिचन्दनाङ्किते (हरिचन्दनचर्चिते) प्रकीष्टे (मन्थितव्यमूर्ध्वरक्षो-

रत्नरासे) प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् (आलीख्यमानसमुद्रबद्ध मभीररवा) विङ्गी
जसः (इन्द्रस्य) शरासनज्यां (घनुर्युग्ं) शशाङ्गार्णमुखेन (शशाङ्गखण्डवत्फलकयुतेन)
पवित्रा (वायेन) अलुनात् (चिच्छेद) ।

Substance.—रघुं वासवी जितुं न शशाक इति किं वक्तव्यम् प्रत्युत सः
रघुणा पराभूतः इत्याह । रघुस्तद् ध्वजकेदनात् परमईचन्द्राकृतिशरीष वासवस्य
धनुर्ज्यां विधाकरीत् । न हि सायान्येषा ज्या । पुरन्दरस्य प्रकीष्टचुम्बनपदायाः
अस्यासत्साघातध्वनिः सुभार्णववह्नीषणा ।

Change of voice.—...रघुणा...प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी...शरा-
सनज्या...अलुयत ।

Sanjivani.—तत इति । (ततः रघुः हरिचन्द्रनाङ्किते) (प्रकीष्टे) मन्त्रिबन्धे
—प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गभीरं नदतीति तां तथीक्तां [प्रमथ्यमानार्णवधीरं
नादिनीं] ; वेवेष्टि व्याप्तीतीति विट्, व्यापकम्, ओजः यस्य सः तस्य (विङ्गीजसः)
इन्द्रस्य—पृषीदरादित्वात् साधुः—(शरासनज्यां) घनुर्युग्ं ; शशाङ्गस्य ; अर्णवः,
खण्डः ; इव मुखं, फलं ; यस्य तेन [शशाङ्गार्णमुखेन] (पवित्रा) वायेन (अलुनात्)
अच्छिन्नत्वात् ५८ ॥

Sanjivani Explained.

वेवेष्टि * * सः—Mallinātha gives the derivation of विट् ।
It comes from विष् (ष्) meaning 'to cover'. So it means 'that
which covers'. Indra is called विङ्गीजस् because his energy is
all-pervading.

प्रमथ्यमानार्णव इव * * तथीक्ताम्—Here Mallinātha merely
explains the ideas in the expression 'प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी ।
He does not give the समासवाक्य । A Calcutta editor is led to
believe that Mallinātha takes the final Samāsa to be an उपपद-
वत्पुत्रवत् ।

Bengal.—उदनसुत्र रघु ईश्वरे हरिचन्दनचर्चित एकौष्ठेतामे
आलोड्यमानसमुद्रेण शश्रुं शौरशकोपादिनी धनुर्गुणं चक्रुषुःसदृश-
कवकयुक्तं वापं धारां हेमन करिणेन । ५९ ॥

English rendering.—Then with an arrow of crescent-shaped head, Raghu severed in twain the bow-string of his antagonist of all pervading energy, the twang of which, as it struck his wrist decked with celestial sandal, resembled the deep roar of the ocean (when) churned (in days of yore). 59.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) चन्दयति इति चन्दनः (आह्लादकः) हरिः (विष्णोः) चन्दनः (प्रीतिदायकः) इति हरिचन्दनः (घटीतत् तेन अङ्कितः हरिचन्दनाङ्कितः (दृतीयातत्) तस्मिन् (2) प्रकषेण मथ्यमानः प्रमथ्यमानः (प्रादिः) प्रमथ्यमानश्चासौ अक्षवशेति प्रमथ्यमानार्णवः (कर्मधा) धीर नदतीति धीरनादिनी (उपपदतत्) प्रमथ्यमानार्णवं इव धीरनादिनी प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी (उपमानसमासः) ताम् (3) शशः अङ्कः (विक्र) यस्य स शशाङ्कः (बहु) तस्य अङ्कः (स्वस्वः) शशाङ्काङ्कः (घटीतत्) शशाङ्काङ्कं इव मुखं यस्य स शशाङ्काङ्कमुखः (बहु) तेन, शरा अस्यन्ते (चिप्यन्ते) अनेन इति शरासनम् (उपपदतत्) तस्य ज्या शरासनज्या (घटीतत्) ताम् (5) विडं (भेदकम्) चीजः (तेजः) अस्ति अस्य विडोजाः (बहु) तस्य or विडसु प्रजासु मनुष्येषु वा चीजः अस्ति अस्य इति विडोजाः (बहु) In the first case it is formed properly; in the second it is formed by पृथोटरादि (निपातन) [V. R. T. of Amarakōsha, N. S. p. Ed. p. 20.] The second case is thus analyzable—विट् + चीजम्, by *sandhi*, should form विडोजस्। Unless we admit a वर्णविकार *i.e.* ड for ट् we cannot have the form विडोजस्। (V. notes on दिवोकसाम् Sl. 19, III.).

Case-ending.—(1) विडोजसः—शेषे षष्ठी (2) प्रकीर्ते—आधास-
धिसरथे सप्तमी (3) पविष्ठा—करणे दृतीया।

Synonyms.—(1) विडोजस—(V मघवन, Sl. 26, C. I.) (2)
अक्षव—(V. समुद्र, Sl. 5-9, C. I.)

Different meanings.—(1) हरिचन्दन—'हरिचन्दननक्षी ज्ञान्

विद्वान्नाम महीरुड् । नपुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमधीरपि ॥' गोशीर्षं — a kind of sandal. (2) प्रकीष्ट—'प्रकीष्टो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भृपकचान्तरेऽपि स्यात् ।' (मि.)

Derivation.—(1) हरिचन्दनः—हरि + (चन्द् + णिच् →) चन्दि + ल्युः (कर्त्तरि) This word is both neuter and masculine (2) प्रमथमानः—प्र + मथ् + शानच् (कर्मणि) (3) अणवः—(V. I, 16.) (4) धीरनादिनाम्—धीर + नद् + णिनि (शीलार्थे) + डीष् (2nd c. s.) (5) ज्याम्—ज्या + डः + टाप् (2nd c. s.) (6) अलुनात्—लू + लङ्—दिप् ।

Conjugation.—(1) लू (to cut)—लुनाति, लुनीते (लट्) लुनात्, लुनीताम् (लोट्) अलुनात्, अलुनीते (लङ्) लुनीयात्, लुनीते (वि. लिङ्) लुलाव, लुलविथ, लुलुवे (लिट्) लविता (लट्) लविथ्यति ते (लृट्) लूयात्, लविषीष्ट (आ. लिङ्) अलवीत्, अलविष्ट (लृङ्) लूयते (कर्मणि—लट्) अलावि (कर्मणि-लृङ्) लुलूषति-ते (सन्-लट्) लीलुयते (यङ्-लट्) लावयति (णिच्-लट्) अलीलवत् (णिच्-लृङ्) लूनः (ऋः) ।

हरिचन्दनम्—'पञ्चैते देवतरवी मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कङ्कहश्च पृषि वा हरिचन्दनम् ॥' (अ.) These are the five heavenly trees.

* Definition of प्रकीष्ट—'प्रकीष्टो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च' (मि.) or 'प्रकीष्टमन्तरं विद्यादरत्रिमणिबन्धयोः' इति [प्रकीष्ट is that part of the arm which lies between the wrist and the elbow.]

शशाङ्कः—'पुंसर्द्धेऽर्द्धे सर्मोऽर्द्धे' (अ.) अर्द्ध is masculine, when it means a part. To mean half it is neuter. शशाङ्क means a segment of the moon, because अर्द्ध is masculine. Had अर्द्ध been neuter, it would have preceded शशाङ्क, i.e., the form would have been अर्द्धशशाङ्क by the rule, 'अर्द्धे नपुंसकम्' (१।१।१ पा. ७।१।१ सि.) [अर्द्ध which means 'exact half', and which is neuter, forms an एक-द्विवचनम् with a word expressive of अर्द्धवत् or a whole.] अर्द्धशशाङ्क

means an exact half of the moon. So to translate ब्रह्माहार्ध into ब्रह्मैवम्, as a Calcutta editor does, is not 'correct.

N. B. The difference between एकद्विंशसमास and बहीतत्-पुरुष ।

In both, a बह्वन्त word is compounded with a प्रथमान्त । But in एकद्विंशसमास, the बह्वन्त word becomes the last, while in बही-समास it becomes the first component in the compound ; e.g., पूर्वकायम् (कायस्य पूर्वम्), and राजपुरुषः (राजः पुरुषः) ।^१ Moreover, बही-समास is unlimited, whereas एकद्विंशसमास is limited. Any बह्वन्त word may form with another प्रथमान्त a बहीतत्पुरुष । Only a few प्रथमान्त words expressing the idea of a part, such as पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, अध, form एकद्विंशसमास with words expressing the sense of a whole. The words द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ and तृत्य optionally form एकद्विंशसमास with words expressive of a whole unit. See (२१२१ पा. ७२२ सि., २१२२ पा. ७१९ सि., २१२३ पा. ७१४ सि.)

स चापसुतृष्ट्य विद्वज्जन्तुसरः

प्रणाशनाय प्रवलस्य विद्विषः

महीध्रपक्ष्यपरोपलोचितं

सु रत्प्रभ्रमच्छलमस्रमाददे ॥ ६० ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

व्यपरीपञ्चीकृतम्—व्यपरीपञ्चीकृतम् । (वा.)

Prose order.—स विद्वज्जन्तुसरः (सन्) चापम् उतृष्ट्यः प्रवलस्य विद्विषः प्रणाशनाय महीध्रपक्ष्यपरोपलोचितं सु रत्प्रभ्रमच्छलमस्रमाददे । Mallinātha places 'विद्वज्जन्तुसरः' in the beginning

Explanation by use of synonyms.—सः (इन्द्रः) विद्वहमत्सरः (प्रहृष्टवैरः स्रग्) चापं (शरासनम्) उत्सृज्य (विहाय) प्रवल्स्य (पराक्रमिभः) विहिषः (श्रवीः) प्रश्नाशनाय (वधाय) महीध्रपचव्यरीपचीचिंतं (गिरिपचच्छेदनाभ्यर्त्तं) स्मुरत्प्रभामच्छलं (दीप्यमानज्योतिर्मच्छलपरिव्याप्तम्) चस्त्रं (वज्रायुधम्) चाददे (जयाह) ।

Substance.—गुणे तु ह्यिदं धिक् शरासनमिति विचिन्त्य देवराजः शरासनं जहौ । नासी रघुः प्राकृतमागुषः । देवांस्रसम्भवाद्दुर्जयोऽसी । देविकादन्वेन शस्त्रेण नासी जेतुं शक्य इति शक्त्वा स दिव्यं शस्त्राणां वरं प्रभामच्छलभासुरं भीषणं वज्रं जयाह । तेन स पर्वतानाम् पद्मान् चिच्छेद । कठिनतमे पर्वतेऽपि यदेतद् प्रतिहतं मनुष्येन कुच्छितं भविष्यतीति चामन्यत ।

Change of voice.—तेन विद्वहमत्सरेश्च..... ।

Sanjivani.—स इति । (विद्वहमत्सरः) प्रहृष्टवैरः (सः) इन्द्रः (चापम् उत्सृज्य प्रवल्स्य) (विहिषः) श्रवीः (प्रश्नाशनाय) वधाय—महौ धारयन्तीति महीध्राः, पर्वताः—मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (See ३२।५। पा. वा. २११२ छि. वा.)—तेषां पचव्यपरीपणे, पचच्छेदे ; उचितं [महीध्रपचव्यपरीपचीचिंतं] स्मुरत्प्रभामच्छलम् (चस्त्रं) वज्रायुधम् (चाददे) जयाह ॥ ६० ॥

Sanjivani Explained.

मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः—महीध्र is thus derived—मही + ध्र + कर्त्तरि कः । It admits the क्त affix क inasmuch as it belongs to the group मूलविभुज । The Vārttika referred to is 'कप्रकारेण मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' । मूलविभुज is derived as मूल + वि + भुज् + कर्त्तरि कः ।

Bengali.—তিনি (ইন্দ্র) একুণিত হইয়া শরাসন পরিহারপূর্বক অবলম্বকের বিনাশ নিমিত্ত পর্বতগন্ধক্লেমনাভ্যন্ত দীপ্যমানজ্যোতির্মচ্ছলপরিব্যাপ্ত বজ্রায়ুধ গ্রহণ করিলেন । ৩০ ।

English rendering.—Casting off the bow, his resolution to wreak vengeance strengthened, he, for the destruction of his mighty foe, took up a weapon endued with a halo of

dazzling effulgence, and accustomed to cut off the wings of mountains. 60.

Grammatical notes, &c.; &c.

Sama'sa.—(1) विशेषेण वृद्धः विवृद्धः (प्रादि.) विवृद्ध. मत्सर. यस्य स विवृद्धमत्सर. (वहु) (2) प्रकर्षेण नाशन प्रणाशनम् (प्रादि) तस्यै (3) प्रकृष्टं बलं यस्य स प्रबलः (वहु) तस्य (4) द्विष्ट इति द्विष्ट, विशिष्ट. द्विष्ट् विद्विष्ट् (प्रादि.) तस्य (5) मही घर्त्नि or धारयन्तीति महीभा (उपपदतत्) तेषां पचाः महीभ्रपचाः (वहीतत्) विशेषेण अपरीपण व्यपरीपणम् (प्रादि.) महीभ्रपचाणां व्यपरीपणं महीभ्रपचव्यपरीपणम् (वहीतत्) तस्मिन् उचितं महीभ्रपचव्यपरीपणोचितम् (सप्तमीतत्) (6) प्रभाणां मण्डल प्रभामण्डलम् (वहीतत्) स्फुरत् प्रभामण्डलं यस्य तत् स्फुरत्प्रभामण्डम् (वहु) ।

Case-ending.—(1) प्रणाशनाय—तादर्थ्यं चतुर्थी—प्रणाशनार्थम् इत्यर्थं (2) विद्विष्टः—ऊदयोगिनुक्ते कर्मणि षठी—“कर्तृकर्मणी. कृति” (V. notes on सागरम्, Sl. 2. C. I.) (3) महीभ्र...पचव्यपरीपणोचित and स्फुरत्प्रभामण्डलम् are adjectives of अन्नम् ।

Synonyms.—(1) महीभ्र—(V. अवल Sl. 63, C. I.) (2) विद्विष्ट—(V. चरि, I, 61 . . . . .)

Different meanings.—(1) पच—(V. Sl: 42, C. III.) (2) मत्सरं—‘मत्सरा कश्चिकायां स्यान्नास्ययंक्रोधयोः पमान् । असन्नपरसंपत्नी रूपवै चाभिधेयवत् ॥’ (मे.) मत्सरा means flies. मत्सर means malice, anger, and a stingy fellow who does not brook other's riches.

Derivation.—(1) मत्सरः—मद् + सरः—‘जम्मदिभ्यः कित्’ (उ. ३७३) (2) चापम्—चपः (वंशभेदः) तस्य विकार इत्यर्थं चप् (2nd c. 3.) “चपववै च प्राण्यीवविहचोभ्यः” (३।३।३३ पा. १५१५ वि.) [A word expressive of a living being, an herb or a tree admits the कृत् affix चप् which means its चपवव (limb), or विकार (transformation).]

(3) उत्सृज्य—उत् + सृज् + क्तप् (4) प्रणाशनाय—प्र + (शृज् + शिच् -) नाश्रि + क्तुट् (4th c. s.) 'The dental न of शृज् is changed into the cerebral ण by the Sutra "उपसर्गदसमानेऽपि षीपदेशस्य" (C. 81. 18 पा. २२०० सि.) [If the उपसर्ग, preceding a root which begins with a dental न but is read in धातुपाठ with a cerebral, has, in it, all the causes that change the dental into the cerebral ण, the dental न of the root undergoes the change, whether the verb formed of the root is compounded with the उपसर्ग or not]. Here शृज् is the root which is read in धातुपाठ as णश्र् । Its verbal form नाशन is preceded by the उपसर्ग प्र which has the capacity of changing the dental न into the cerebral ण. So प्र + नाशन becomes प्रणाशन । But if शृज् is transformed into नश्र्, its न् is not changed into ण under the above circumstances. We can have the form प्रनष्ट, and not प्रणष्ट । See "नश्र्.षालस्य" (C. 81. 14 पा. १५२८ सि.) (5) विद्विषः—वि + द्विष् + क्तिप् (कर्त्तरि, 6th c. s.) (6) महीधुः—मही + धृ + कः—'कप्रकरणे मूलविमुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (7) व्यपरीपणम्—(V. Sl. 56, C. III.) (8) आददे—आ + दा + लिट्—ए । (V. आदत्ते, Sl. 18, C. I.)

Conjugation.—(1) सृज् (V. Sl. 18, C. I.)

For the allusion in महीधुपक्षव्यपरीपणोचितम्—(V. Sl. 42, C. III.)

Remark.—A Calcutta editor paraphrases 'विद्वद्भवत्सरः' as 'प्रकृषितः' and 'महीधुपक्षव्यपरीपणोचितम्' as, पर्वतपक्षपातनपटुम् । But as विद्वद् is an अशित्तल form, प्रकृषित should be its synonym and as महीधुपक्षव्यपरीपणोचितम् is the adjective of अस्त्रम्, a neuter word, its synonym should be पर्वतपक्षपातनपटु । The same editor remarks that the आत्मनेपद of आददे is determined by "स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले" (१।३।७२ पा. २१५८ सि.) and not by "आङी दीङ्नास्यविहरणे" (१।३।२० पा. २६८६ सि.) because he fancies that the latter necessitates that the agent should not reap the result of the action (अकर्त्तृभिप्रायेर्षोयमारभः) while here the agent reaps the benefit of the action. It is wholly a misconception. The Sutra "आङीदीङ्नास्यविहरणे" has not this proviso attached to it. For the Sutra and all its Yārttikas see आदत्ते in I, 18.

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाशुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तदव्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

Prose order.—रघुः तेन वक्षसि भृशम् ताडितः सैनिकाशुभिः सह भूमौ पपात—निमेषमात्रात् तदव्यथाम् अवधूय सैनिकहर्षनिस्वनैः सह उत्थितः ।
Mallinātha places 'भृशम्' before 'वक्षसि' ।

Explanation by use of Synonyms.—रघुः (दिलीपनन्दनः) तेन (वासेन) वक्षसि (उरसि) भृशम् (अत्यर्थं) ताडितः (आहतःसन्) सैनिकाशुभिः सह (सैनिकानां नयनजलैः साकं) भूमौ (पृथिव्यां) पपात (निपतितवान्) निमेष-मात्रात् (क्षणमात्रेण) तदव्यथां (वक्षप्रहारजनितवेदनाम्) अवधूय (तिरस्कृत्य) सैनिकहर्षनिस्वनैः (सैनिकानन्दजनितमिहनादैः) सह (साहम्) उत्थितः (उत्तस्थी) ।

Substance.—वासवी भीषणं तद्वचं रघो निश्चलेप । रघुस्तस्य गतिं रोहं न शशाक । दिव्यं तदस्त्रं तस्योरसि पतितः । तेन दाहणं ताडितः रघुरपि बिल्वप्रचतनी भूमौ पपात । तस्य सैनिकाः तद्दर्शनेन हतो रघुरिति मत्वा क्रुद्धुः । आश्रयं रघोः कापि मद्भिः निमेषमात्रात् स लम्बचतनी बभूव । वक्ष-प्रहारजनितव्यथां चावगच्छथ रणायोत्तथ्यी । अद्भुतं स्वामिनी वीर्यातिशयं वीर्यं तस्य सैनिकानां श्रीकाशुरानन्दायुरूपेण क्षणात् परिणतः ।

Change of voice.—रघुणा...ताडितेन...पते...उत्थितम् ।

Sanjivani.—रघुरिति^१ । (रघुः) (तेन) वक्षसि (भृशम्) अत्यर्थं (वक्षसि) (ताडितः) आहतः सन्, सैनिकानाम् अशुभिः [सैनिकाशुभिः] (सह भूमौ पपात), तस्मिन् पतिते ते क्रुद्धुः इत्यर्थः, (निमेषमात्रात्) (तदव्यथां) दुःखम् (अवधूय) तिरस्कृत्य, सैनिकानां हर्षेण ; निस्वनाः, चूडा ; तैः [सैनिकहर्षनिस्वनैः] (सह उत्थितः) च । तस्मिन् उत्थिते हर्षात् । मिहनादासक, रित्यर्थः ।

Bengali.—बल्लद्वारा वक्षःश्ले अत्राह आहत रहैत्रा (रघु) सैनिक-गणेर नयनवारिण सहित छूतले पतित रहैलेन—निमेषमात्रे सेइ

वेपना दूर करिष्या सैनिकबुद्धेन आनन्दजनितः सिंहमादेश सहित
(कृतज्ञ हहेते) उचिष्यते हहेनेन । ७१ ।

English rendering.—Hit hard on the chest with that weapon, Raghu fell on the ground, with the tears of his troops and, casting off that pain in an instant, rose with the gladsome cheers of those troops. 61.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सैनिकानाम् अश्रुणि सैनिकाश्रुणि (पठितत्) तैः (2) निमेष एव निमेषमात्रम् (सयूरव्यंसकादित्वात् समासः) तस्मात् (3) तज्जनिता व्यथा तद्व्यथा (शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि कर्मधा) ताम् (4) सैनिकानां हर्षः सैनिकहर्षः (पठितत्) तेन निस्वनाः सैनिकहर्षनिस्वनाः (तृतीयात्) तैः ।

Case-ending.—(1) भ्रमम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) वक्षसि—अवच्छेदाधिकरणे सप्तमी (3) भूमि—आधाराधिकरणे सप्तमी (4) सैनिकाश्रुभिः—सहयोगे तृतीया (5) निमेषमात्रम्—ल्यबलोपि पञ्चमी—निमेषमात्रमाश्रित्य इत्यर्थः (V. अव्यतः Sl. 4, C. II.) “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” (रा३।७ पा. ६४३ सि.) इति सूत्रात् पञ्चमी वा । It means a ‘word signficatory of time as well as of distance receives सप्तमी or पञ्चमी when the time or the distance stands between two actions of the subject or the object or of both. Here the two actions are पतन and उदयान of the subject । निमेषमात्र is the intervening time. So the word may get सप्तमी or पञ्चमी । (6) सैनिकहर्षनिस्वनेः—सहयोगे तृतीया (7) तेन—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ‘ताडितः’ इत्यस्य ।

Synonyms.—(1) अश्रु—‘अश्रु नेत्राभ्यु रीदन् चासमश्रु च’ (अ.) (2)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

निस्वनम्—‘शब्दे निनादनिगदञ्चनिष्वनरवस्वनाः । स्वननिर्घोषनिर्क्रादस्वननिस्वन-

12 13 14 15 16

निस्वनाः ॥ आरवारावसेरावविरावाः ।’ (अ.)

Different meanings.—(1) भूमि—‘भूमिः क्षिती स्थानमात्रे’ (हे.)

Derivation.—(1) ताडितः—तड् (चुरादिः) + क्तः (कर्त्तृण्य) (2) पपाक—पत् + लिट्-णल् (3) सैनिकाः—सेना + ठक् (1st c. p.) (4) चकच्युय—चक् + धू + ल्यप् (5) व्ययाम्—व्यथ् + चङ् (2nd c.s.) (6) उखितः—See II, 6r. (7) निखनेः—नि + खन् + ञप् (3rd c. p.) The alternative form is **निखनेः**—“नी गदूनदपठस्वनः” (३।३।६४ पा. ३२४१ सि.) [ञप् is optionally added to the root गद, नद, पठ्, or खन् preceded by नि]

Conjugation.—(1) —धू—(V. Sl. 53, C. I.) (2) पत्—(V. Sl. 60, C. II.) (3) स्या—(V. Sl. 45, C. I.)

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तृतीष वीर्यातिशयेन ह्रस्वहा
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

Prose order.—तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्थुषः
अस्य वीर्यातिशयेन ह्रस्वहा तृतीष हि गुणैः सर्वत्र पदं निधीयते ।

Explanation by use of synonyms.—तथापि (वज्रपातेऽपि)
शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे (आयुधव्यापारकुरे) विपक्षभावे (शास्त्रे) चिरं (दीर्घकालं)
तस्थुषः (स्थितवतः) अस्य (रघोः) वीर्यातिशयेन (पराक्रमाधिक्येन) ह्रस्वहा (ह्रस्वः)
तृतीष (दृति ययो) हि (यतः) गुणैः (उत्कर्षैः) सर्वत्र (सर्वस्मिन्स्थले) पदं (चरन्)
निधीयते (स्थायते, संक्रम्यते इति यावत्) ।

Substance.—वज्राहतीऽपि रघवं पराभवं मेने अपि तु भूयो रघाधीयतः
इति परब्रह्मिन्दः विस्मितः । साधु रघुः इति तं मनसा प्रशंसस । ननु वैरिप्रशंसा
किं सम्भाव्यते इत्यवाह महागुणावाः शत्रूणांमपि गुणशः भवन्ति । शत्रुमिषी-
दासीनाः सर्व एव गुणैर्गुणाः भवन्ति ॥

Change of voice.—/वद्वा...तुतुषे...गुणाः...निदधति ।

Saṅjivani.—तथापीति । (तथापि) वज्रपातेऽपि ; शस्त्राणाम्, आयुधानाम् ;

व्यवहारेण, व्यापारेण ; निरुद्रे, क्रूरे—[ब्रह्मव्यवहारनिरुद्रे] (विपक्षभावे) ब्राह्मणे (द्विरे) (तत्स्थुषः) स्थितवतः (अस्य) रघोः (वीर्यातिशयेन) ; इदं इतवान् इति (इदं इति)—“ ब्रह्मभूषणेषु क्रिप्” (१।२।८ पा. २२२८ सि.)—तृतीया । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः सन्तोषोऽत आह—(इह गुणैः) (सर्वत्र) शत्रुमित्रोदासीनेषु (पदम्) अहिः (निधीयते) । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः । गुणाः शत्रुनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

Sanjivani Explained.

स्वयं वीर एव * * * सन्तोषोऽत आह—One who is himself a hero, knows (the worth of) a hero : this is the purport. How can a foe be pleased with a foe ? To answer this the poet says &c.

शत्रुमित्रोदासीनेषु—This is a way of classifying men. Some are our foes, some friends, and some neutrals, *i.e.* neither foes nor friends. The last are apathetic as to our wear and woe.

गुणैः सर्वत्र * * * इति भावः—‘Merits walk everywhere.’ ‘They influence even a foe.’

“ब्रह्मभूषणेषु क्रिप्”—इत् admits क्रिप् in कर्तृवाच्य when it is preceded by the word ब्रह्मन् (Brahman), भूष (foetus), or इत् । e.g., ब्रह्महन्, भूषहन्, इत्हन् ।

• Bengali.—तथापि (बुद्धपातेऽपि) रघु (रघु हहेते विरत नां हहेया) शत्रुप्रयोगनिवहकनक्रूर शत्रुभावे दीर्घकाल अवस्थित रहिलेन क्षेमिणा वामव उाहार (रघुर) वीर्याधिक्याहेतु सङ्गठे हहेलेन । येहेतु, गुणं सर्वत्रै प्रभावविस्तार करिया থাকे । ७२ ।

English rendering.—The slayer of Vritra was pleased with the superiority of the prowess of Raghu who, in spite of what had happened (*viz.*, the stroke of thunder) continued to stand so long (towards him) in an attitude of hostility, which is cruel for the use of weapons (that forms its distinctive feature). Verily, merits penetrate every heart. 62.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) ब्रह्मभूषणः व्यवहारः ब्रह्मभूषणः (वहीतम्) तेन निरुद्रे

ब्रह्मव्यवहारनिष्ठुरः (तृतीयात्) तस्मिन् (2) विद्वद्ः पक्षः विपक्षः or विविधः पक्षः (कर्मधा.) (V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 309.) तस्य भावः विपक्षभावः (षष्ठीत्) तस्मिन् (3) वीर्यस्य अतिशयः वीर्यातिशयः (षष्ठीत्) तेन (4) इमं इतवान् इति इवहा (उपपदत्) ।

Case-ending.—(1) तथापि—अव्ययं, used in 7th case, भावाधिकरणे सप्तमी—वञ्चाइतेऽपि इत्यर्थः (2) विपक्षभावे—आधाराधिकरणे सप्तमी (3) चिरम्—अव्ययं कालस्यात्यन्तसंयोगे द्वितीया । (V. चणमात्रम्, Sl. 73, C. I.) (4) अस्य—श्रेये षष्ठी 'वीर्यातिशयेन' इत्यनेन सम्बन्धः (5) वीर्यातिशयेन—इती तृतीया । Pānini hints that a word, allied with a तृतीयक word, gets षष्ठी by the Sutra "पूरणगुणमुहिताद्येसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" (२।२।११ पा. ७०५ सि.) Vopadeva explicitly enjoins that in alliance with a तृतीयक word, another gets the 3rd as well as the 6th case. Here तुष् in तृतीष is तृतीयक ; so वीर्यातिशय gets तृतीया । It may optionally get षष्ठी । The rule is—'तृतीयानां वा' (V. Kāraka Sutra, 712.) (6) पदम्—उक्तकर्मणि प्रथमा (7) सर्वत्र—अव्ययं, आधाराधिकरणे सप्तमी (8) गुणेः—अगुणे कर्त्तरि तृतीया ।

Synonyms.—(1) इवहन्—(V. मघवन्, Sl. 26, C. I.)

Different meanings.—(1) पद—'पदं शब्देन वाक्येन व्यवसायापदेशयोः । पादतद्विद्ध्योः स्थानवाचयोरङ्गवस्तुनीः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंसिङ्गः किरणे पुनः ॥' (वि. मे.) (2) गुण—I, 5-9. (3) वीर्य—'वीर्यं प्रभावे युक्तेषु तेजःसामर्थ्ययोरपि ।' (मे.)

Derivation.—(1) व्यवहारः—वि + अघ + ह + घञ् (भावे) (2) निष्ठुरे—नि + स्था + उरच्—'मदगुरादयश्' (घ. १।४१।) (3) तस्मिन्—स्था + कसु (6th c. s.)—'कसुय' (२।२।१०० पा. ३०८५ सि.) [कसु is used for सिद् in the Vedic language to signify the general past. But the secular poets use it frequently. Cf. "तं तस्मिन्वाहं मनरीपकथे"]

See also II, 6. (4) तुतीष—तुष् + लिट्—लृच् (5) वीक्षन्—वीर + यत्—
“अधीयत्” (श. १. १. ६० पा. २८४२ सि.) [यत् is added to a root ending in
a vowel] or, वीरे साधुः—“तवसाधुः” (श. ४. १. ६ पा. १६५० सि.) इति तद्धित-
यत् । (6) अतिशयेन—अति + शी + भावे ञच् (3rd c. s.)—“एरच्” (श. १.
५. १ पा. ३२२१ सि.) [ञच् is the affix added in the भाववाच्ये to a root
ending in इवर्ण] (7) इवहा—इव + हन् + क्तिप् (भूते) (8) निधीयते—नि +
धा + कर्मणि—लट्—ते ।

Conjugation.—(1) धा—(V. Sl. 24, C. I. (2) तुष्—तुष्यति (लट्)
तुष्यतु (लोट्) अतुष्यत् (लृच्) तुष्येत् (वि. लिङ्) तुतीष तुतुषतः (लिट्) अतुषतु (लृच्)
अतीषि (भावे-लृच्) तीषा (लृट्) तीष्यति (लृट्) अतीष्यत् (लृच्) तीषयति
(षिच्-लट्) अतुषयत् (षिच्-लृच्) तुतुषति (सन्-लट्) तीतुष्यते (यच्-लट्) तुष्टः
(क्रः) ।

Declension of इवहन् and तस्थिवस्—इवहा, इवहणी, इवहणः ।
इवहणम्, इवहणः । इवहणा, इवहण्याम्, इवहणिः । इवहणे, इवहण्यः । इवहणः ।
इवहणी, इवहणाम् । इवहणि, इवहण्यि, इवहणसु । इवहणन् ।

तस्थिवान्, तस्थिवांसौ, तस्थिवासि । तस्थिवासम्, तस्थिवः । तस्थुषा, तस्थिवद-
भ्याम्, तस्थिवरिः । तस्थुषे, तस्थिवदभ्यम्, तस्थुषः । तस्थुषीः, तस्थुषाम् । तस्थुषि,
तस्थिवत्सु । तस्थुषन् । (Masculine). तस्थिवत्, तस्थुषी, तस्थिवासि । तस्थिवत्,
तस्थुषी, तस्थिवासि । The rest are like masculine. In case of
address the form is तस्थिवत् । In feminine the form is तस्थुषी and
is declined like नदी ।

Allusion in the name of इवहा—इन्द्रेण देवपुरीहितस्य विश्वरूपस्य
शिरसि क्षिप्ते तत्पिता त्वष्टा भ्रष्टं कुपितः सन् इन्द्रहनाय यज्ञमेकं विदधे ; ‘इन्द्र-
भ्रष्टभवं’ इति व्याहृत्य अग्नी आहुतिं च ददौ । तेन भीषणकायः दग्धपञ्चतसदङ्गः
कीपि असुरः समुत्पेदि । त्वष्टसम्भूता असुरमूर्तिधारिण्या तपसया निखिल-
स्त्रीकानामाहतत्वात् स ‘इव’ इति नाम्ना ज्ञातीऽभूत् । इन्द्रममुखा देवाणाङ्ग

भीषणं दाशरजवलीक्य भीताः सनाः विष्णीः शरणासाया एकावकितानमुपासा-
 चक्षुरि । ततः आविर्भूते महत्प्रह्वनदाधति नारायणे ते देवास्तस्मै इवासुरस्त
 निखिले वेष्टितं विन्नापयामासुः । ततस्तदुपदेशेन देवा दधिषिमुनिसन्निधिं जम्बुः,
 रुद्रिहं च प्रार्थयामासुः । स खीलया निजदेहं देवकार्यायै ददौ । तर्हास्यभिः वजा-
 युधं विभितम् । तेजैवेन्द्रः तदभीषवातुरं निजघान । अतः इन्द्रस्य 'इवहा' इति-नाश-
 नारमिति । (V. Bhāgavata, chaps. 9—12, Skandha 6.) [When
 Indra slew Viswarupa, Tashtri, the father of the victim, be-
 came highly enraged and celebrated a sacrifice whence sprang
 a mighty Asura, इव by name. The gods could not look at
 his face, and sought the shelter of Vishnu. The latter
 advised them to repair to the ascetic, Dādhiichi, and ask of him
 the bone of his body. The deities acted according to his ad-
 vice. The muni unhesitatingly gave up his body to them.
 With a bone of his, the terrible thunder-bolt was made. Indra
 smote Vitra with it and thus slew him.]

Parallel passage of the fourth foot of the verse.—(1) "गुणाः
 प्रियत्वेऽधिकृता न सन्तवः" (V. Kirātārjunyam,) (2) "गुणाः पुञ्जस्थानं
 मुषिषु न च लिङ्गम् न च वयः ।" (V. Uttaracharitam, Act IV.)
 (3) "स्त्रीपुमान्निव्यनाम्बेषा इत्तं हि मरिच्युः सताम् ।" (V. Kumarasambha-
 vam, VI.)

अभङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया
 न मे त्वदन्येन विस्रोदमायुधम् ।
 अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
 किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

अभङ्गम्—So Nand. foot-notes which also notice असद्यम् ।

For the fourth foot Charitravardhana reads वरं इषीषंति

तन्नाह वासवः । Some of the editions consulted by Nand., read नरं हस्तीयेति तन्नादितेश्च स ।

Prose order.—सारवत्तया अद्रिषु अपि अभङ्गं मे आयुधं त्वदन्येन न विसीदं, मां प्रीतम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते किम् इच्छसि—इति वासवः स्फुटम् आह । Mallinātha places 'वासवः' after, स्फुटम् ।

Explanation by use of synonyms.—सारवत्तया (बलवत्तया, स्थिराश्रयतयेति यावत्) अद्रिष्वपि (पर्वतेश्वपि) अभङ्गम् (अप्रतिबन्धं) मे (मम) आयुधं (शस्त्रं) त्वदन्येन (त्वदभिन्नेन जनेन, न विसीदं (न सीदं शक्तिं) । मां प्रीतं (सन्नुष्टम्) अवेहि (जानीहि) । तुरङ्गमात् (अस्त्रादद्यात्) ऋते (विना) किं (किं वस्तु) इच्छसि (प्रार्थयसे) इति (इदं वचः) वासवः (इन्द्रः) स्फुटं (स्पष्टाक्षरम्) आह (उवाच) ।

Substance.—ततः प्रीती वासवी रघुसुवाच भीः चक्रियकुमार ! प्रीतीऽस्मि ते वीर्यार्तिशयेन । पर्वता अपि यदवज्जस्य शक्तिं सीदं, न शक्नुः, तदवज्जस्य प्रहारस्वयावलीलया सहे । चिवमेतत् । प्रसत्रीऽस्मि ते ! इमं तुरङ्गं विना ते यत् प्रार्थनीयमस्ति मां तदेव याचस्व । न हि तत् तुभ्यं ममादियमिति जानीहि ।

Change of voice.—...त्वदन्यः...विसीदवान्, अह प्रीतः अवेये... इथते...वासवेन...उचे ।

Sanjivani—अभङ्गमिति । (सारवत्तया अद्रिषु अपि) (अभङ्गम्) अप्रतिबन्धं (मे) (आयुधं) वज्रं (त्वदन्येन न विसीदम्)—अतः—(मां) (प्रीतं) सन्नुष्टम् (अवेहि) (तुरङ्गमम् ऋते) तुरङ्गं वर्जयित्वा—“अन्यारादितरसे—” (राशरट् पा. ५८८ सि.) इति पद्यमी—(किम् इच्छसि इति स्फुटं वासवः आह) । तुरङ्गमात् अन्यत् अदेयं नास्तीति भावः ॥ ६२ ॥

टीकायाः पाठान्तरम् ।

All editions of Sanjivani read असङ्ग । This does not give a good sense. At the best, it means that the weapon does not stick to it but pierces through it. We suspect the true reading is अभङ्ग as one of the copies of Sanjivani consulted by Prof.

Nandārgikar reads. The paraphrase अप्रतिबन्धम् shows that Mallinātha could not read असहम् । We see, here, the hand of an erring copyist.

Sanjivani Explained.

तुरङ्गमादृते अन्धत् अदयं नास्तीति भावः—The purport is 'there is nothing, except the horse, which I cannot give you'.

“अन्धारादितरत्ते—” See I, 66.

Bengali.—“बलवत्ताहेतु पर्यंत सकलेओ अप्रतिहत आमार अन्न तूमि व्यातीत अपर केहई सह करिते समर्थ हय नाई, (अतएव) आमि तौमार उपर सहष्ट हईग्राछि जानिबे । तुरङ्गमव्यातीत कि ईच्छा कर ?” ईहा ईन्न स्पष्ट बलिनेन । ७३ ।

English rendering.—“None but thee could bear (the force of) this my weapon which, for its essence, is not capable of being impeded by the very rocks. Know me to be pleased with thee ! What dost thou desire save this horse ?”—So Vāsava said in a clear voice. 63.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अव्ययान्तः सङ्घः यस्य तत् असहम् (बहु) (V. notes on अनन्ध्यासनाम्, Sl. 30, C. I.) (2) तत् अन्धः त्वदन्धः (पञ्चमीनत्) तेन . (3) तुरङ्गमात्—(V. तुरङ्ग, Sl. 38, C. III.).

Case-ending.—(1) अट्टिषु—विषयाधिकरणे सप्तमी । (2) सार-
वचया—इतीं वृत्तीया (3) मे—मेघे षष्ठी (4) त्वत्—(When samāsa is not made) अन्धयोगे पञ्चमी (5) अन्धेन—अनुक्ते कर्त्तरि वृत्तीया । (6) आयुधम्—उक्तं कर्त्तव्यं प्रथमा (7) तुरङ्गमात्—स्वतंत्र्ये पञ्चमी पाचिकी ।
The alternative form is तुरङ्गमम् । But that is not after पाचिकि or षष्ठीनि or even इतरदत्त । ज्ञानेन्द्र thus defends वित्तीया in alliance with अन्धे । अथ क्विं ‘अन्धारादितरत्ते’ इति प्रथीयः ? इति चित् प्रमादीः-
व्यतिरिक्त इतरदत्तः । अन्धे तु ‘वृत्तीया’नादि इत्यन्ते’ इति इन्द्रियवत्त्वात् चैव याव-

शीतमित्यादादिव ऋतेयीनि द्वितीयापि साधुरित्याहः—अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ।" (V. तत्त्ववीधिनी on २।१।२१. पा. ५२५ सि.) The Vārttika •

उभयवतसीः कार्य्या धिगुपय्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयास्मिद्धितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

makes is clear that द्वितीया is possible not only in alliance with उभयवतः, सव्यतः or धिक्, or with any of the three words उपरि, अधि and अधः repeated twice, i.e., with उपर्युपरि, अध्यधि or अधोऽधः but even in alliance with other words. In 'चैत्रं यावत् शीतम्,' चैत्र receives द्वितीया in alliance with यावत् । So द्वितीया in alliance with ऋते is not against the spirit of the Vārttika.

The grammarian चान्द्र, again, explicitly enjoins द्वितीया in alliance with ऋते । (8) स्फुटम्—क्रियाविशेषणम् ।

Different meanings.—(1) अद्रि—^{1 2 3}'अद्रयी दुमशैलार्काः' (अ.)

(2) सार—(V. Sl. 14, C. I.)

Derivation.—(1) अद्रिषु—अद् + क्तिन् (7th c. s.)—'अद्रिशदि—' (उ. ४।६५) (2) सारवत्तया—(स + शिच् =) सारि + घञ् (कर्मणि, V. Sl. 14, C. I.) = सारः । सार + मतप् = सारवत् । सारवत् + तल् (3rd c. s.) (3) विसीदम्—वि + सद् + क्तः (कर्मणि) । The analysis of सीदा—सद् + क्तः । By "हीदः" (दा२।३१ पा. ३२४ सि.) द् is changed into ट् । By "ऋवस्योऽर्धोऽधः" (दा२।४० पा. ३२८० सि.) त् is changed into ध् । The form becomes सद् + ध् । Again by the rule—"ह्रनाद्युः" (दा४।४ पा. ११३ सि.) ध् becomes ट् । "दृषीपे पूर्वस्य दीर्घोऽधः" (दा२।१११ पा. १०४ सि.) drops the first ट् । Now, by "सहिवहीरोदवर्षस्य" (दा२।११२ पा. २२५० सि.) [The चवर्ष of the roots सद् and वद् is changed into वी if a ट् of it elide] स of सद् becomes सी । N. B. "The स

of विसीदम् is not changed into व । The Sutra is "सीदः" (भा० १११५ पा. २३५८ सि.) [The स् of the सीद form of सद् should not be changed into व under any circumstances]. (4) अवेहि—अव + ह (व्) + लोट्—हि (5) तुरङ्गमात्— (V. तुरङ्ग Sl. 38, C. III.) (6) आह—वृ + लट्—तिप्, पचे ब्रवीति । (7) आहवः—(V. Sl. 58, C. III.).

Conjugation.—(1) सद् (to endure, to forgive &c.)—सहते (लट्) सहताम् (लोट्) असहत (लङ्) सहत (वि. लिङ्) सीद (लिट्) सहिता, सीदा (लृट्) सहिष्यते (लृट्) असहिष्यत (लृङ्) असहिष्ट, असहिषाताम्, असहिषत (लृङ्) असाहि (कर्मणि-लङ्) सिषहिषते (सन्-लट्) सासह्यते (यङ्-लट्) साहयति (चिच्-लट्) असौसहत् (चिच्-लृङ्) सीदः (ऋः) It is also चुरादि—साहयति, सहति (लट्) । It is दिवादि to mean 'satisfaction' and 'forgiveness'.

‘साहयत्याहवे चीभं सहति द्रविष्यव्ययम् ।

अव्याय सहते नासी सद्यति चितिरचवे ॥’

(V. कविरहस्य Sl. 31.)

(2) वृ—(V. I, 86.)

Remark.—आह is a substitute of ब्रवीति । The Sutra is "वृवः पञ्चानामादित आही वृवः" (भा० ११८४ पा. २४५० सि.) । It means that the first five लिट् inflexions, viz., वल्, अतुम्, छस्, यल् and अयस्, are optionally substituted for the first five लट् inflexions of the परस्मैपद of the root वृ, and आह is optionally substituted for the root itself when followed by any of those five inflexions. Thus आह becomes a present tense, though it has the form of the past. So the rhetorician, Vāmana; says—"आह इति भूते अव्य-चलनमनात्" (See काव्यालङ्कारसूत्र) which means that the use of आह in the past tense is due to the mistake from its चलन form. It is not the ordinary चलन form signifying the past. This remark shows that though ungrammatical, its use is frequent.

Strict grammar requires that to make it past we should add a अ to it.

The rhetorician goes on—"निपुष्पा एव प्रयुञ्जते—'बाह्व अ अितमधु-
मधुराक्षरां गिरम्' इति ।" One of the Calcutta editors, therefore,
wishes to read the last foot as "किमिच्छसीति अ तमाह वासवः" ।
Another reason which forces the editor to make the emenda-
tion is that ऋटम् in the foot is a mere surplusage and अितम्
which is noticed by Prof. Nandārgikar scarcely improves the
situation. Praise is certainly due to his ingenuity. Through-
out Raghuvansam one or two instances only may be found of
Kālidāsa's using बाह्व in the past tense.

ततो निषङ्गादसमयमुद्धृतं
सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु
प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

उद्धृतम्—निःसृतम् (चा.)

नरेन्द्रसूनुः—दिलीपसूनुः (चा.)

* प्रियंवदः—प्रियवदम् (Nand. foot notes). 'This reading is bad.
Raghu was प्रियंवद and not Indra.

Prose order.—ततः प्रियंवदः नरेन्द्रसूनुः निषङ्गात् असमयम् उद्धृतं
सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् इयं प्रतिसंहरन् सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । Mallinātha
places 'प्रियवद' नरेन्द्रसूनुः' after 'प्रतिसंहरन्' ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (तदनन्तरं) प्रियं-
वदः (प्रियभाषी) नरेन्द्रसूनुः (राजकुमारः) निषङ्गात् (तूष्णीरात्) असमयम्
(असम्पूर्णम्) उद्धृतम् (उत्तोलितं) सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिं (काञ्चनमूलप्रभा-
भास्करकरभास्करम्) इषुं (वाचं) प्रतिसंहरन् (निवर्तयन्) सुरेश्वरं (देवराजं) प्रत्यवदत्
(प्रत्यवाच) ।

Substance—देवराजस्त्रेहमं सास्त्रवचनं निश्चय्य रघुनितरां प्रीतः । मर्यादाः स देवेन्द्रस्य मर्यादां रचन् समरादविरतोऽभूत् । प्रागिव वज्रस्य प्रत्युत्तरार्धे सः भीषणमेकं शरं तूष्णादुत्तीक्षयितुमारभे । तस्य भ्रूलं सुवर्णमथमासीत् । तत्प्रभया रघोरङ्गुलधीमण्डिताः आसन् । अपुना अर्होत्तीलितं तत् शरं पुनस्तूष्णीरे संस्थापयामास ।

Change of voice.—...प्रियंवदेन नरेन्द्रमुमुना...प्रतिसंहरता सुरेश्वरः प्रव्यौद्यत ।

Sanjivani.—तत इति । (ततः) (निषङ्गात्) तूष्णीरात् (असमयं) यथा तथा (उच्यते) सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रघुनिताः अङ्गुलयः येन तं [सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्] (इषु) (प्रतिसंहरन्) निवर्षयन्—‘नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति’ निषेधादिति भावः—प्रियं वदतीति—(प्रियंवदः)—“प्रियवशे वदः खच्” (४।२।३८ पा. २२५३ सि.) इति खच्प्रत्ययः—“अर्हविषत्”—(६।३।६० पा. २२४८ सि.) इत्यादिना मुमागमः—(नरेन्द्रमुनः) रघुः (सुरेश्वरं प्रत्यवदत्)—न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

Sanjivani Explained.

सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलि—The shafts was golden and the lustre of its root fell on his fingers.

He used golden shafts, because he was a prince.

नाप्रहरन्तं प्रहरेत् इति निषेधात्—Raghu did not hit Indra because of the prohibition of the Śāstra that one should not strike one's foe if the foe does not strike.

“प्रियवशे वदः खच्”—खच् is added in कर्तृवाच्ये to the root वद when it is preceded by प्रिय or वश ।

“अर्हविषत्”—(See II, 74 . प्रिय is a word ending in a vowel. It precedes the verb वद which admits खच् । So मुन् is the augment after प्रिय ।

Bengal.—तदनन्तरं प्रियंभाषी राजकुमार, যে বাণ তুলীর হইতে কিয়দংশমাত্র উদ্ধৃত হইয়া স্বর্ণময়মূলদেশপ্রভাধারা তমীর অনুলিচয়

रञ्जित करितेहिन ताहा अतिमंहार करिते करिते सेवराजके
अत्रुत्तर अदान करिनेन । ५४ ।

English rendering.—Then replacing the arrow which had being half raised from the quiver, and which, with the effulgence of its golden root, adorned his fingers, that prince of sweet speech answered the lord of the deities- 64.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) न समग्रं असमग्रम् (नञ्त्तत्) (2) सु (शीभनः) वर्णः यस्य तत् सुवर्णम् (बहु) पुमांसं खनति, पुंसा खन्यते वा पुङ्गः ; सुवर्णनिर्मितः पुङ्गः सुवर्णपुङ्गः (शाकपाथिवादिवात् मध्यपदलोपि-कर्मधा) सुवर्णस्य पुङ्गः (षष्ठीतत्) इति वा तस्य द्युतिः सुवर्णपुङ्गद्युतिः (षष्ठीतत्) तथा रञ्जिताः सुवर्णपुङ्गद्युतिरञ्जिताः (द्वितीयातत्) सुवर्णपुङ्गद्युतिरञ्जिताः अङ्गुलयः येन स सुवर्णपुङ्गद्युतिरञ्जिताङ्गुलिः (बहु) तम् (3) नरः इन्द्र इव नरेन्द्रः (उपमितसमासः) or नराणां or नरेषु इन्द्रः (श्रेष्ठः) [षष्ठी or सप्तमीतत्] तस्य सूनुः नरेन्द्रसूनुः (षष्ठीतत्) (4) प्रियं वदतीति प्रियंवदः (उपपदतत्) (5) सुराणां or सुरेषु ईश्वरः (षष्ठी or सप्तमीतत्) तम् ।

Case-ending.—(1) निषङ्गात्—“ध्रुवमपावेऽपादानम्” (See I, 18) इति सूत्रादपादाने पञ्चमी (2) सुवर्णपुङ्गद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्—विशेषणम्—“इषुम्” इत्यस्य (3) असमग्रम्—क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) निषङ्ग—“तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा इषुधिर्धियोः । तूष्णाम् ।” (अ.) सुवर्ण—(I, 10).

Derivation.—(1) निषङ्गात्—नि + सन्ञ् + घञ् (अधिकरणे, 5th c. s.) निषज्यन्ते (रज्यन्ते) शरा अव इति निषङ्गः । (2) लुङ्ङुतम्—उद् + घ् or ङ् + क्तः (कर्मणि, 2nd c. s.) (3) पुङ्गः—पुम्स् + खन् + उः—“अन्वेष्यपि दृश्यते” (V. notes on परिखा, Sl. 30, C. I.) (4) द्युतिः—द्युत् + इत् (करणे) द्योतितेऽनया (5) रञ्जितः—(रञ्ज् + णिच्) रञ्जि + क्तः (कर्मणि) + टाम् (1st c. p.) (6) प्रतिसंहरम्—प्रति + सम् + ह् + शब् (1st c. s.) (7) प्रियंवदः

—प्रिय + वद् + लृच्—मुसावमः (V. Sanjivani Explained.) (8) प्रत्यवदत्
—प्रति + वद् + लृच्—दिप् ।

Conjugation.—(1) वद्—वदति (लृट्) अवदत् (लृङ्) वदतु (लृट्)
वदेत् (वि. लिङ्) उवाच ऊदतुः उवदिय, ऊदिव (लिट्) अवादीत् (लुङ्) वावद्यते
(यङ्-लृट्) वादयति (षिच्-लृट्) अबीवदत् (षिच्-लृट्) (2) वृ—(V. Sl. 39,
C. III.)

PECULIARITIES.

प्रतिसंहरन्—“लक्षणेऽङ्गीः क्रियायाः” (२:२।२२। पा० ३१०३ सि.) इति
सुवात् ‘प्रत्यवदन्’ क्रियायाः परिचायकेऽर्थे शतप्रत्ययः । (See I, 25). When
did Raghu reply ? To indicate the time the poet says इषुं प्रति-
संहरन् । So प्रतिसंहरन् is the indicator of प्रत्यवदत् । Hence, वृ
admits शत ।

अमोच्यमखं यदि मन्यसे प्रभो
ततः समाप्ते विधिर्नैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मदगुरुः
क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

मूलम्य पाठान्तरम् ।

स मदगुरुः—स मे गुरुः and च मे गुरुः Nand. foot-notes.

Prose order.—(इ) प्रभो ! यदि अयम् अमोच्यं मन्यसे, ततः अजस्र-
दीक्षाप्रयतः सः मदगुरुः विधिर्नैव कर्मणि समाप्ते क्रतोः (यत् फलेन तेन) अशेषेण
फलेन युज्यताम् । Mallinātha places ‘यदि’ after ‘मन्यसे’ and ‘अशेषेण’
after ‘फलेन’ ।

Explanation by use of synonyms.—इ प्रभो ! (भो इन्द्र !)
यदि (चेत्) अयं (तुरङ्गम्) अमोच्यं (वीरगान्धर्वं) मन्यसे (विचारयसि) ततः (तदा)
अजस्रदीक्षाप्रयतः (अचिरतयश्चरितः) सः (प्रसिद्धः) मदगुरुः (मन्थनकः) विधिना

एव (यद्यानियममेव) कर्मणि (यज्ञकार्यं) समाप्ते (सम्पन्ने सति) कृतीः (यागस्य) यत् फलं भवेत्, तेन—अग्नेषु (समयेषु) फलेन (मित्रा) युज्यतां (युक्तोऽस्मि) ।

Substance.—हे देवराज ! किमधिकं व्रमः भवतः शतकृतत्वं रक्षितुम् अश्वमिदं त्वं प्रत्यर्पयितुं नेच्छसि चेत् तदा एव क्रियताम् यथाविधि अश्वमेधयज्ञे सम्पन्ने सति तदयाजकस्य यत् फलं स्यात्, अथाभावादपि अविरतयज्ञकारिणी मञ्जनकस्य तत्कृतत्वं फलं भवेत् ।

Change of voice.—...अथः अमीच्यः मन्वते...अजसदीक्षाप्रयतं त मद्गुरुम् भवान्...युनक्तु (if युज्यताम् be in कर्मवाच्य)...। If it be a verb in कर्मकतृवाच्य, the sentence would not undergo any change. If, on the other hand, युज्यताम् be in कर्तृवाच्य, the sentence in passive voice would be अजसदीक्षाप्रयतेन मद्गुरुणा युज्यताम् ।

Sanjivani.—अनीयमिति । हे (प्रमी !); इन्द्र ! (अश्वम् अमीचां मन्वसे यदि) (ततः) तर्हि—अजसदीक्षायां प्रयतः {अजसदीक्षाप्रयतः} (सः) (मद्गुरुः) मम पिता (विधिना एत कर्मणि समाप्ते) सति (कृतीः—यत् फलं तेन (फलेन) (अग्नेषु) कृतत्वेन (युज्यतां) युक्तः अस्तु । अश्वमेधफललाभे किम् अश्वेन इति भावः ॥ ६५ ॥

Sanjivani Explained.

अश्वमेधफललाभे * * * भावः—The sum and substance is—‘If my father gets the fruits of the horse-sacrifice, without celebrating the sacrifice itself, what need is there of the horse?’

Bengali.—हे प्रभो ! यदि अश्वमेधके अमोक्षा विवेचना करेन, ताहा हईने अविरतयज्ञनिरत आमार सेठे पिता, यथाविधि यज्ञ समाप्त हईने, उहार (ये फल हर, सेई) समस्त फललाक हट्टन । ६५ ।

English rendering.—If, O lord, thou regardst the horse unreleasable, then let my sire, (who is) always engaged in (the observance of) pious vows, be united with the entire fruit (that arises out) of the sacrifice when all its rites are completed agreeably to the ordinance. 65.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) न मीथ्यः अमीथ्यः (नञ्त्तत्) तम् (2) अत्रसदीषाप्रयतः—(V. Sl. 44, C. III.) (3) मम गुरुः मदगुरुः (घञ्जीवत्) (4) अबिद्यमानः शेषः यस्य तत् अभिषम् (बहु) or अबिद्यमानशेषम्—तेन ।

Case-ending—(1) विधिना—कारणे तृतीया (2) कर्मणि—भावाच्चकारणे सप्तमी—(V. notes on जाने I, 22) (3) कर्ताः—शेषे यदी 'फलान्' इत्यनेन सम्बन्धः. (4) मदगुरुः—उक्तकर्म्ये of 'युज्यताम्' which has भवता for its अन्तककर्तृ. Here 'युज्यताम्' should not be taken as in the active voice, because युज् would then be a दिवादि आत्मनेपदिन्, meaning 'to contemplate.' This sense does not suit the context. If युज्यताम् be in कर्म्यकर्तृवाच्य. मदगुरुः would be its कर्म्यकर्तृ. (5) फलान्—सहायोप्रयोगेऽपि सहायं तृतीया ।

Synonyms.—(1) कर्तु—(V. Sl. 31, C. I.) (2) अथ—(V. हरश्च, Sl. 38, C. III.)

Different meanings.—(1) कर्तु—(V. Sl. 38, C. III.) (2) गुरुः—(V. Sl. 64, C. I.)

Derivation.—(1) अमीथ्यम्—मुच् + ष्यत् (कर्मणि) = मीथ्यः । न + मीथ्यः = अमीथ्यः (2nd c. s.) "अजीः कु विष्णुतीः" (७३१पूरा पा. २८६३ सि.) [In alliance with the affix ष्यत् or one which has घ for इत्, the च् and ज् of the root, when they are the last letters, are changed into क् and ग् respectively : as मिच्-मेक, मेक्य ; मुज्-भोग, भोग्य.] This rule, we see, does not apply to अमीथ्य, although it is formed by ष्यत्. ष्यत् is added to it by the Sutra—"अइलीष्यत्" (३१११२४ पा. २८०२ सि.) [A root ending in अ or a consonant, shall have the affix ष्यत्] Why is not च् of मुच् changed into क्? Pānini, Bhattoji, and Jñānendra do not notice the form. पञ्चमस,

however, removes this difficulty. He has framed the rule—
 'सृचरुचमुचयाचप्रवचन्यजियजौना ष्यति' which means that the च् of
 सृच्, रुच्, मुच् &c. does not change into ज् even if ष्यत् is
 added to the root. He quotes this very example—
 "अमीच्यमयं यदि मन्वसे प्रभो ।" It may be derived also thus:—
 मुचि (चुरादि.) + ष्यत् = मीच्यः । न + मीच्यः । (2) मन्वसे—मन् + लृट्—
 से (3) प्रभो.—प्र + भृ + डः (कर्त्तरि) (तत्सम्वाचने) (4) समासे—सम् + आच्
 + क्त (कर्त्तरि, 71^b c. 9 (5) अजस्र and दीक्षा—(V. Sl. 44, C.
 III.) (6) कर्तो:—(V. Sl. 38, C. III.) (7) युज्यताम्—युज् + लोट्—
 ताम् (कर्त्तरि) or कर्मकर्त्तरि ।

Conjugation. - 1) युज्—V. Sl. 38, C. III; 2) मन्—
 (V. Sl. 2, C. I.).

Force of एव is आश्चर्यम् ।

मन्वसे—In alliance with यदि, लृट् is allied for लृट् । "यदायथीरुष-
 संख्यामम्" (शाश्वतपा. वा. २५०४ मि ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदीगत-

स्त्रिलोचनैकांशतया दुरामदः ।

तवैव मन्देशहराद् विशांपतिः

भृशोति लोकेष तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

लोकेश—देवेश (चा.)

Prose order. —सदीगतः त्रिलोचनैकांशतया दुरामदः विशांपतिः यथा
 इमं वृत्तान्तं तव मन्देशहरात् एव भृशोति च (इ) लोकेश ! तथा विधीयताम् ।

Explanation by use of synonyms.—सदीगतः (यत्पर्युक्तं
 प्राप्तः) त्रिलोचनैकांशतया (यजमानत्वेन शिवभूर्त्तधारणात्) दुरामदः (अज्ञाहृष्ट-
 इच्छापः) विशांपतिः (नशाब्दं नाशः, राज्ञिति यावत्) यथा (येन प्रकारेण) इमम्

(सपस्थितं) वृत्तान्तम् (उदत्तं) तव (भवतः) सन्देशहरान् एव (वात्तावहादिव) यञ्चीति च (आकर्षयति च) ई—लोकेश (लोकनाथ !) तथा (तादृक्कार्यं) विधीयताम् (अनुधीयताम्) ।

Substance.—सांप्रतं नरपतिः यज्ञनिकेतनस्यः सप्रष्टमूर्तिः शिवस्य यजमानमूर्तिमाश्रित्य यज्ञकर्मणि निरतीऽस्ति । अस्माभिर्दूरस्थैस्तद्दर्शनं दुर्लभम् । अतएव ई लोकनाथ ! यथा स नृपतिः वृत्तान्तमिमं त्वत्प्रेरितवात्तावहमुखा-
देवाकर्षयति भवता तथानुधीयतामिति मे निवेदनम् ।

Change of voice.—सदीगतं...दुरासदनं...पथा...अयं वृत्तान्तः...
श्रूयते...विदधातु ।

Sanjivani.—यद्येति । (सदीगतः) सदीगृहं गतः—त्रिलोचनस्य, ईश्वरस्य; एकाग्रतया ; अष्टानाम्, अन्यतममूर्तित्वान् [त्रिलोचने जाग्रतया] (दुरासदः) अस्मा-
हस्यैः दुष्प्रापः (विश्रांपतिः यथा इमं वृत्तान्तं तव) (सन्देशहरात्) वात्तावहात् (एव यञ्चीति च) ई—(लोकेश) इन्द्र (तथा विधीयताम्) ॥ ६६ ॥

Bengali.—यज्ञनिकेतनस्य एव त्रिलोचनेन एकाग्रताहेतु (अस्मा-
दृश जनगणैः) दुर्लभदर्शनं नरपतिं याशते आपनान् दूत इहैतद्देवैः एहै
बुद्ध्याश्च श्रवणं करिते पारयेन, हे लोकनाथ ! ताहाइ करुन । ७७ ।

English rendering.—And be it so arranged, O lord of the
worlds, that that ruler of men who is (now) in the sacrificial
chamber and who is (therefore) unassailable in consequence
of his being (now) a part of the three-eyed (deity), may hear of
this incident from thy own message-bearer! 66.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) वृत्तः अन्तः अथ इति वृत्तान्तः or वृत्तस्य अन्तः (वङ्) or वृत्तीतन्) तम् (2) सदः गतः सदीगतः (द्वितीयातन्) (3) वीचि वीचनानि यस्य स त्रिलोचनः (वङ्) त्रिषु कार्णेषु लोकेषु वेदेषु च वीचनं (ज्ञानं) यस्य or त्रयो वीचनानि यस्मिन् । एकः (अद्वितीयः) अग्रः एकाग्रः (कर्मधारयः) [V. एकसुतेन, Sl. 24, C. III.] त्रिलोचनस्य एकाग्रः त्रिलोचनेकाग्रः (वृत्तीतन्) तस्य भावः

द्विलीचनेकांशता—तथा (4) दुःखिन आसद्यते चसी इति दुरासदः (उपपदतत्) (5) सन्देशं हरति इति सन्देशहरः (उपपदतत्) तस्मात्—“हरतेरनुद्यमनेऽच्” (शाश्वत पा. २२२३ सि.) [The root हर् admits चच् in कर्तुंवाच्य if it does not mean उद्यमन । E.g., चंशहर । To mean उद्यमन (effort) the form becomes हार as in भारहार] (6) लीकानाम् ईशः लीकेशः (तत्सम्बोधने) (For such a Samāsa, see द्विपेन्द्र, Sl. 7, C. II.)

Case-ending.—(1) यथा and तथा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् । (2) द्विलीचनेकांशतया—इती वतीया (3) सन्देशहरात्—“श्रुत्यर्थानां यावयिता” इति मत्वादपादाने पञ्चमी । According to Pānini it falls under “ध्रुवमपायेऽपादानम्” (V. वनान्तरात्, Sl. 49, C. I.) “आख्यातीपयीने” (शाश्वत पा. ५२२ सि.) cannot cover it because here the relation between the addressor and the addressee is not that between a preceptor and a pupil. (4) विशाम्—शेषिषष्ठी—The सम्बन्ध is स्वस्वामित्व ।

Synonyms.—(1) द्विलीचन—“भनेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो वृडः । मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाको प्रथमाधिपः ॥ उयः कपर्दीयीकण्डः श्रितिकण्डः कपालधृत् । वामदेवी महादेवी विरुपाक्षस्त्रिलीचनः ॥ कशागुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्निलीहितः ।” (अ.)

Different meanings.—(1) वृत्तान्त—‘वृत्तान्तीऽवसरि भावे कान्त् स्र-
 4 5
 वात्तविशेषणीः । वृत्तान्तः प्रक्रियायाश्च ।’ (वि.)

Derivation.—(1) सदः—सद् + असुन् (अधिकरणे, उ. ४।१८८१।) (2) दुरासदः—दुर् + आ + सद् + खल् (कर्मणि, 1st c. s.) (3) सन्देशहरात्—सम् + दिश् + यञ् (कर्मणि) —सन्देश + ह + ञच् (कर्त्तरि, 5th c. s.) (4) शशीति—श्र + खट्—तिप् (5) विधीयताम्—वि + धा + कर्मणि—लीट्—ताम् ।

Conjugation.—(1) श्—(V. Sl. 3, C. II.) (2) षा—(V. Sl. 24, C. I.).

Declension of सदम् । When neuter, it is declined like षष्—सदः, सदनी, सदांसि ; when feminine, सदः, सदसी, सदसः । As regards the other cases, decline it like वैषम् ।

Force of च ऽसुम्भय । It establishes the connection between the present and the previous verse.

Force of एव is इतरव्यवच्छेदकत्वम् । From thy messenger only and not from any others. (I, 18).

विशंपतिः—(V. our notes on it, Sl. 93, C. I.).

Remark.—Chárित्रavardhana thinks that the king was unassailable because he was a part and parcel of Śiva : he was a part and parcel of the great deity, because he was now engaged in sacrifice. Vallabha explains, he had the parts of Śiva in him because the sacrificer is one of the eight forms of that deity.

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघो-
 र्यथागतं मातलिमारथिर्ययी ।
 नृपस्य नातिप्रमनाः सदोद्वहं
 सुदक्षिणाम्नुरपि न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

Prose-order.—मातलिमारथिः रघोः कामं तथा इति प्रतिशुश्रुवान् यथागतं ययी, सुदक्षिणाम्नुरः नृप नातिप्रमनाः (सन्) नृपस्य सदोद्वहं न्यवर्त्तत ।

Explanation by use of synonyms.—मातलिमारथिः (मातलि-परिचालितरथाघिषु इन्द्रः) रघोः (दिलीपकुमारस्य) कामं (मनोरथं) तथा (तथाम्) इति (एवं) प्रतिशुश्रुवान् (कृताङ्गोकारः) यथागतं (येन मार्गेऽयागतं तेनैव, येनादृश्यभावेनागतं तेनैव वा) ययी (जगाम) ; सुदक्षिणाम्नुरः (सुदक्षिणातलयः) अपि (पश्चान्तरं) नातिप्रमनाः (विजयस्वामिऽपि अश्वनाशात् नातिदृष्टचित्तः सन्) सदोद्वहं (पितृयन्त्रागारं) न्यवर्त्तत (निवर्त्तते, प्रत्यागतः इत्यर्थः) ।

Substance.—रघोरभिप्रेतमाकर्ष्य—‘तथास्तु’ इत्युदीर्य देवराजोऽङ्गी-
कारवद्धः सन् येनैव पथागतः, तेनैव पुनः प्रतस्थे । सुदक्षिणातनयोरघुश्च
विजयलामेऽपि अत्रनाशात् नातिदृष्टचित्तः सन् पितुः यन्नदृष्टं प्रत्याजगाम ।

Change of voice.—मातलिसारथिना.....प्रतिशुश्रुवे.....यथे,
सुदक्षिणाम्गुना...नातिप्रमनसा...स्थवत्यत ।

Sanjivani.—तथेति । (मातलिसारथिः) इन्द्रः (रघीः) सम्बन्धिनं (कामं)
मनीरथं (तथेति) तथास्तु इति (प्रतिशुश्रुवन्) —“भाषायां सदवसश्रुवः” (१।२।१०८
पा. ३०६७ सि.) इति कसुप्रत्ययः—‘यथागतं ययौ सुदक्षिणाम्नुः रघः अपि) नाति-
प्रमनाः) विजयलामेऽपि अत्रनाशात् नातिदृष्टः सन्—नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति
समासः—(नृपस्य सदीर्घः) प्रति (न्यवर्त्तत) ॥ ६७ ॥

Sanjivani Explained.

भाषायां सदवसश्रुवः—See notes on निर्घदुषी in II, 6.

विजयलामेऽपि * * * सन्—He was not much glad though
he achieved a victory because he could not get back the horse.
नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः—See Samāsa.

Bengali.—मातलिसारथि (हैल) ‘तथास्तु’ এই বলিয়া রঘুর অভি-
লাষপূরণে প্রতিজ্ঞাবদ্ধ হইয়া যে পথে আামন করিয়াছিলেন, (পুনরায়)
সেই পথেই প্রস্থান করিলেন । সুদক্ষিণাতনয়ও নাতিদৃষ্টচিত্ত হইয়া
নৃপতির যজ্ঞমদনে প্রত্যাৱৰ্ত্তন করিলেন । ৬৭ ।

English rendering.—Having promised (the fulfilment of)
Raghu's desire, saying ‘so be it,’ he, having Mātili for his
charioteer, went away as he had come. And the son of
Sudakshinā, not much pleased, returned to the sacrificial
chamber of the king. 67.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) आगतम् (आगमनम्) अलतिक्रम्य यथागतम् (अव्ययी-
भावः) (2) मातलिः सारथिः यस्य स मातलिसारथिः (बद्ध) (3) प्रकृतं मलः
यस्य स प्रमनाः—‘प्रादिभ्यी, घातुजस्य—’ (V. notes on उदाहृ., Sl.*3, C. I.)

अति (अतिशयेन) प्रमनाः अतिप्रमनाः (सुप्सुप्) न अतिप्रमनाः (सुप्सुप्) [नञर्थस्य नञ्दस्य सुप्सुपेति समासः] There is a word न which has the same meaning as नञ् । Here न is compounded with अति-प्रमनाः । Had it been नञ् it would have changed into अन् (V. notes on, नाक, Sl. 5-9, C. I.) Vopadeva and other grammarians except पद्मनाभ (who is a strict follower of Pānini) acknowledge the change of नञ् into अन् and न optionally, when it is followed by vowels (4) सदसः गृहं सदोगृहम् (षष्ठीतत्) (5) *सुदक्षिणाघाः मृतः सुदक्षिणामृतः (षष्ठीतत्) For the Samāsa of सुदक्षिणा—V. Sl. 31, C. I.

Case-ending.—(1) तथा—अव्ययं, used in first case, having 'अन्त' for verb its understood. (2) इति—अव्ययं, adjective of कामम् । (3) रघोः—श्रेयं षष्ठी (4) कामम्—कमुप्रत्ययान्त'प्रतिग्रथवान्' इति पदयोगे द्वितीया (5) यथागतम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (6) वृषस्य—श्रेयं षष्ठी (7) सदीगृहम्—न्यवचते इति क्रियायाः कर्म । उपसर्गेवन्तान् वृत्तधातुरव सकर्तृकः । मल्लिनाथमते 'प्रति' इति गम्यमान कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । Here the intransitive वृत् is transitive because of its alliance with an उपसर्गे । Mallinātha takes 'प्रति' to be understood in alliance with which सदीगृह becomes कर्म ।

I 2

Different meanings.—(1) काम—'कामः स्मरंश्चयोः पमान् ।

3 4 5

रितमपि निकामे च काल्येऽपि च व्याजयंसकम्' (मे.)

Derivation.—(1) कामम्—कम् + घञ् (कर्मणि, 2nd c. s.) (2) प्रतिग्रथवान्—प्रति + थ् + कम् (1st c. s.) The word प्रतिग्रथवान् is declined thus :—प्रतिग्रथवान्, प्रतिग्रथवांसो, प्रतिग्रथवांसः, प्रतिग्रथवांसम्, प्रतिग्रथवः । प्रतिग्रथवा, प्रतिग्रथवहाम् प्रतिग्रथवहि । प्रतिग्रथवे,

प्रतिशुश्रूषः । प्रतिशुश्रूषः । प्रतिशुश्रूषीः प्रतिशुश्रूषाम् । प्रतिशुश्रूषि,
 प्रतिशुश्रूषत्सु । प्रतिशुश्रूषन् । (३) मातलिः—मत + ला + क = मतलः । मतल
 + इञ्—मतलस्यपत्यं पुमान् । (४) सारथिः—(V. Sl. 37, C. III.) (५) ययो—
 या + लिट्—णल् (६) न्यवसंत—नि + वत् + लङ्—क्त ।

Conjugation.—(1) वत्—(V. Sl. 49, C. I.) (2) या—(V. Sl. 3, C. III.).

Force of अपि is पञ्चालर ।

Remark.—A Calcutta editor has not changed प्रतिशुश्रूषान् in changing the voice. It is probably only a slip of the pen.

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरिः ।

परामृशन् हर्षजडेन पाणिना

तदीयमङ्गं कुलिशत्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

हर्षजडेन—हर्षचलेन (चा. दि.)

Prose order.—हरिः. शासनहारिणा प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः हर्षजडेन पाणिना कुलिशत्रणाङ्कितं तदीयम् अङ्गं परामृशन् अभ्यनन्दत् ।

Explanation by use of synonyms.—हरिः (इन्द्रस्य) शासन-
 हारिणा (सन्देशवाहकेन) प्रथमं (पूर्वं) प्रबोधितः (ज्ञापितः वृत्तान्तमितिशेषः)
 प्रजेश्वरः (नरनाथी दिनीपः) हर्षजडेन (हर्षनिष्पन्डेन) पाणिना (हस्तेन) कुलिश-
 त्रणाङ्कितं (बिभ्रत्ततर्चिङ्कितं) तदीयं (तत्सम्बन्धि) अङ्गं (भावं) परामृशन् (स्पृशन्) तं
 (पूर्वं रयम्) अभ्यनन्दत् (आलिङ्गनादिभिः प्रीणयामास) ।

Substance.—देवराजः दिवं गतोऽपि स्ववचनमनुसृत्य दिलीपाय दूतं
 विससर्ज । स च दूतः रथोरुगमनात् भूक्तः रघुपुरन्दरयोर्निखिलं वृत्तान्तं
 विज्ञापयामास । धन्योऽहं यस्य मे पुत्र ईदृशी वीरः इति चिन्तयन् वृद्धो राजा
 नितरां मुमुदे । पुत्रे धानवे तमालिङ्गनादिभिः प्रीणयामास । तस्य शरीरे

वञ्जकमित् चतं कौटुम्भत् इति च आतुं तस्याङ्गं पश्यथ । दिल्लीपस्यैवमानन्दाति-
श्रयोऽभूत् यत् तस्य हस्त आभन्देन जङ्गीभूतो बभूव ।

Change of voice.—प्रबोधितेन प्रजेश्वरेण.....पराम्श्रता सः अभ्य-
नन्दत ।

Sanjivani.—तमिति । (हरिः) इन्द्रस्य (शासनहारिणा) पुरुषेण (प्रथमं)
(प्रबोधितः) आप्तितः—हस्तान्तम् इति शेषः—(प्रजेश्वरः) दिल्लीपः (हर्षजङ्गेन)
हर्षशिशुरेण (पाणिना कुलिशत्रणाङ्कितं, तस्य रघोः इदं (तदीयं) (अङ्गं) शरीरं
(पराम्श्रन्) सन् (तं) रघुम् (अभ्यनन्दत्) ॥ ६८ ॥

Sanjivani Explained.

हर्षजङ्ग—Stupified by delight.

Bengali.—इन्द्रेर वार्तावहकर्तृक प्रथमेई विज्ञापित नरनाथ
(दिल्लीप) हर्षमिप्पन्नकरे वञ्जकतच्छ्रित तदीयाङ्ग स्पर्श करिते करिते
तीहाके (रघुके) अङ्गिनन्दन करिलेन । ७८ ।

English rendering—Informed beforehand by the
bearer of Indra's message, that lord of men greeted his son,
touching, with hands paralysed by joy, his body marked by
the scar of the thunderbolt. 68.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रकर्षेण बोधितः प्रबोधितः (प्रादिः) (2) प्रकर्षेण
जायन्ते इति प्रजाः (उपपदतत्) तामाम् ईश्वरः प्रजेश्वरः (पञ्जीतत्) (3) शासनं
हरतीति शासनहारी (उपपदतत्) तेन (4) परा (विशेषेण) श्रयन् पराम्श्रन्
(प्रादिः) (5) हर्षेण जङ्गः हर्षजङ्गः (ततीयातत्) तेन (6) कुलिनः (पर्वतान्)
श्रयति (नाशयति) इति कुलिशम् (उपपदतत्) or, कुली (हस्तं) श्रिते, कुत्सितमीष-
वा लिशति (V. R. 1. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. 23.) कुलिशेन
ब्रह्मः कुलिशत्रयः (ततीयातत्) तेन अङ्कितं कुलिशत्रणाङ्कितम् (ततीयातत्) तत् ।

Case-ending.—(1) प्रथमम्—क्रियाविशेषणम् (2) शासनहारिणा
—अनन्तं कर्त्तरि तृतीया (3) हरिः—श्रेयं षष्ठी—'शासनहारी' (दूतः) इत्यनेन
हस्तभ्यः (4) पाणिना—कारणे तृतीया ।

Synonyms.—(1) कुलिश—(V. अग्नि, Sl. 56, C. III.) .

Different meanings.—(1) कुलिश—'कुलिशी न न्नियं प्रीक्षी
 1 2 3
 दध्नीक्षी ना भषान्तरं ।' (मे.) (2) शासन—'शासनं राजदत्तोर्वा' लेखाद्याशास्त्र-
 3
 शास्त्रियु ।' (मे.)

Derivation.—(1) अभ्यनन्दत्—अभि + नन्द् + लङ्-दिप् (2) प्रबो-
 धितः—प्र + (बुध् + षिच्-) बोधि + क्तः (कर्मणि) । The causative root
 बोधि governs two objects: one is indirect, प्रजेश्वर, and the other
 direct, वृत्तान्त । In the present tense (active voice) the तिङन्त form
 is—शासनहारी प्रजेश्वरं वृत्तान्तं बोधयति; in the passive voice the form
 is शासनहारिणा प्रजेश्वरः वृत्तान्तं बोध्यते । So in the active voice, the क्तवत्
 form is शासनहारी प्रजेश्वरं वृत्तान्तं बोधितवान्; in passive the form is
 शासनहारिणा प्रजेश्वरः वृत्तान्तं बोधितः । See "गतिबुद्धिप्रत्यवसनायंशब्दकर्म-
 कर्मकाणामधिकर्त्ता स यौ" in notes on जायाप्रतियाहितगन्धमाल्याम् in II,
 1. According to some, अ प्रयोज्यकर्म takes प्रथमा in the passive voice
 in the case of बुद्ध्यर्थक, भवार्थक, or शब्दकर्मक roots. Here the
 verb is बोधि । So the passive form according to them is.—शासन-
 हरिणा प्रजेश्वरं वृत्तान्तः बोधितः । In the Vritti of सुपद्म we find
 'बुद्धिभवार्थशब्दकर्मकाणामप्रयोज्यश्च इत्येके ।' (3) शासनहारिणा—शाङ् + ल्युट्
 (करणे) शासनम् । शासन + ह + षिनिः कर्त्तरि (3rd c. s.) (4) परामृशन्—
 परा + मृश् + शट् (1st c. s.) (5) जडिन—जल + अच् (3rd c. s.) डलयोर-
 भेदः । (6) तदीयम्—तद् + ऊः (2nd c. s.) (7) कुलिशम्—कुलिन् + शी +
 ङः (कर्त्तरि) or कुलि (हस्त) + शी + ङः or कु + लिश् + क ।

Conjugation.—(1) नन्द्—(V. Sl. 57, C. I.) (2) मृश् (to
 touch) मृशति (लट्) मृशतु (लोट्) अमृशत् (लङ्) मृशेत् (वि. लिङ्) ममशं
 (लिट्) मशं, मशा (लुट्) मशति, मशति (लृट्) अमशति, अमशति, अमशत् ।
 अमशति, अमशति, अमशति &c. (लृङ्) अमशं (कर्मणि-लृङ्) मिमशति

(सन्-लट्) मरीचश्चते (यङ्-लट्) मर्शयति (णिच्-लट्) अनोद्यन् (णिच्-लुङ्) चट. (क्त) ।

इति चितोशो नवतिं नवाधिकां

महाक्रतूनां महनोयशासनः ।

समारुरुक्षुदिवमायुषःक्षये

ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

इति—इत्यम् Δand, foot notes

Prose order — महनोयशासन चितोश इति महाक्रतूना नवाधिका नवतिम् आयुष क्षये दिव समारुरुक्षु सोपानपरम्पराम् इव ततान ।

Explanation by use of synonyms - महनोयशासन (पुत्र-नीयाञ्च । चितोश महोपाति) इति अनन प्रकारेण) महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवाधिका नवतिम् (एकीनशतम्) आयुष जीवितकालस्य) क्षये अवसाने सति) दिव स्वर्गे) समारुरुक्षु समारोढ, सिञ्च, सन्) सोपानपरम्परामिव (आरोहण-पङ्क्तिमिव ततान (विस्तारयामास ।

Substance. अनन प्रकारेणानिवाशशासनस्य तस्य राज अश्वमेधाना-मेकीनशतपरिपूर्णमासत । यथा क'ऽप समुद्रस्थलमधिरोढ, सिञ्च, सन् सोपान-परम्परा (निर्माति, तथा स राजा महान् स्वर्गमारोढ, सिञ्च, तान् अश्वमेधान् अधि-रोहणापङ्क्तीरिव विस्तारयामास

Change of voice. -महनोयशासनन चितोशिन नवाधिका नवतिः
: समारुरुक्षुणा सोपानपरम्परा नने

Sanjivani - (१) इति । महनोयशासन) पुत्रनीयाञ्च (चितोश) (इति) अनन प्रकारेण— इति इत्प्रकरणप्रकषादिसमाप्तिः इत्यमर (Cole. p. 573)— महाक्रतूनाम्) अश्वमेधानां, नवतिम् अधिका [नवाधिका] नवतिम् एकीनशतम्) आयुष क्षये सति दिव स्वर्गे (समारुरुक्षु) आरोढ, सिञ्चः सोपा-ना परम्परा पङ्क्ति [सोपानपरम्पराम्] इव ततान) ।

Sanjivani Explained.

“इति हेतु * * *” इति signifies हेतु (reason), प्रकरण (subject), प्रकर्ष (excellence), आदि 'beginning', समाप्ति ending.

The ninety-nine sacrifices are represented as so many steps for ascending to Heaven.

Bengali.—पूजनौघशासन महीपति, जीवितकालावसाने स्वर्गाधि-
रोहणेच्छु हईया ऐकूपे एकोनशत महायज्ञ येन सोपानपङ्क्तिर
नाय विस्तार करिलेन । ७९ ।

English rendering.—Thus that lord of earth, whose be-
hests were always honoured (with obedience), desirous of as-
cending to Heaven at the close of his life, constructed, like a
flight of steps, nine over ninety great sacrifices. 69.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) चित्. ईश चितीश (घटीतत्) (2) नवभिः अधिका
नवाधिका (द्वितीयात्) ताम् (3) महान्. क्रतव महाक्रतव (कर्मधा) तेषाम्
(4) महनोयं शासन यस्य स महनोयशासन (वद्) (5) सम्यक् आरुरुक्षुः समा-
रुरुक्षुः (सप्तसुपा) (6) सह (विद्यमान) उप (उपरि) आनः (गमनम्) एभिः इति
सोपानानि (बहु) [V. R. T. of Amarakosa, N. S. p. Ed. p. 139]
तेषां परस्परं सोपानपरस्परं (घटीतत्) ताम् ।

Case-ending.—(1) इति—अव्यय, क्रियाविशेषणम् 'ततान्' इति
क्रियायाः (2) महाक्रतूनाम्—शर्ष घठी (3) दिवम्—'उ' प्रत्ययान्त—'समारुरुक्षुः'-
शब्दयोगे द्वितीया—“न लोकाश्चयनिहाखलर्यतनान्” (V. notes on सागरम्,
Sl. 2, C. I.) (4) आवृषः—रुदयोगेऽनुक्ते कर्त्तरि घठी (5) क्षये—भावाधि-
करणे समी (6) सोपानपरस्पराम्—विशेषोपमानकर्मपदं—'नवाधिकां नवतिम्'
इत्युद्देश्योपमेयकर्मपदस्य ।

Synonyms.—(1) सोपान—¹‘आरीहन् स्यात् सोपानम्’ (अ.) (2) दिव्
—‘स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवविदशालयाः ²‘सुरलोकौ दीदिवो हेस्त्रियां जीवे
विषिष्टम् ॥’ (अ.)

Different meanings.—(1) शासन—(V. Sl. 68, C. III.)

(2) दिब्—'धीन्तु स्वर्गविहायसीः' (हं.) (3) चय—'चयीरीगान्तरे वेष्मकल्पा-
नापचयेषु च।' (मे.)

Derivation.—(1) महनीयम्—मह् + चनीयर् (कर्मणि) (2) महा-
कृतनाम्—महत् + कृ + कतुः (श्रीषादिकः, 6th c. p.) (3) ससारुद्वयः—
सम् + आ + रुद् + मुन् + उः (4) आयुषः—इ (ण्) + असिः (6th c. s.)—
'एतेषिंश्च' (उ. २।१२।१।) (5) चये—चि + अच् (7th c. s.)—"एरच्" (शिशुप्रह।
पाः ३२३२ सि.) [Roots ending in इकार admit अच् in भाववाच्य] (5)
तदाह—तन् + लिट्—णल् ।

Conjugation.—(1) तन्—(V. Sl. 25, C. III.) (2) रुद्—(V.
II, 26).

अथ स विषयव्याहृतात्मा यथाविधि मूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये
गलितवयसामिच्छाकृष्णामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृती रघुराज्याभिषेकी नाम तृतीयः
सर्गः ।

Prose order.—अथ विषयव्याहृतात्मा सः यथाविधि यूने मूनवे नृपति-
ककुदं सितातपवारणं दत्त्वा तथा देव्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये—इ गलित-
वयसाम् इच्छाकृष्णाम् इदं कुलव्रतम् ।

Explanation by use of synonyms.—अथ (अनन्तर) विषय-
व्याहृतात्मा (विषयनिष्ठचित्तः) सः (दिलीपः) यथाविधि (यथाशास्त्रं) यूने
(तरुच्छाय) मूनवे (पुत्राय) नृपतिककुदं (राजचिह्नं) सितातपवारणं (श्वेतच्छदं)
दत्त्वा (प्रदाय) तथा (पूर्वकीर्त्या) देव्या सह (सुदक्षिणया साहै) मुनिवनतरुच्छायां
(तपोवनरुच्छानातपं) शिश्रिये (आश्रितवान्, वानप्रस्थाश्रमं स्वीचकार इत्यर्थः) इ

(यतः) गलितवयसां (जीर्णवयस्कानां, इहानामिति यावत्) इस्त्राकूषाम् (इस्त्राकु-
गीवापत्यानाम्; इदं (वनगमनं) कुलव्रतं (कुलनियमः) ।

Substance.—पुत्रं राज्यभारयद्दृष्यसमर्थं वीत्य कालो मे वाणप्रस्थमव-
लम्बितुमिति स विषयेभ्यो निवृत्तचित्तः सन् युवराजाय रघवे यथाविधि राग्यं प्रदाय
सदृश्या सुदक्षिण्या सह तपोवनमाश्रियाय । नेदं दिल्लीपस्य नवं विधानमभूत् ।
शरमे वयसि वानप्रस्थायमावलम्बनमिच्छाकृष्णं कुलाचारः । •

Change of voice.—...विषयव्यावृत्तात्मना तेन...मुनिवनतच्छाया
...अनेन कुलव्रतेन (भुज्यते) ।

Sanjivani.—अथेति । (अथ) विषयेभ्यः ; व्यावृत्तात्मा, निवृत्तचित्तः
[विषयव्यावृत्तात्मा] (सः) दिल्लीपः (यथाविधि) यथाशास्त्रं (युने मुने) (रूपति-
ककुदं) राजचित्तं—“ककुदन् ककुदं योऽहं वषाङ्गं राजलक्ष्मिणः” इति विश्वः—
(सितातपवारणं) यं तच्छब्दं दत्त्वा तथा (दृश्या) सुदक्षिण्या (सह)—मुनि-
वनतरोः छाया [मुनिवनतच्छाया] (श्रिये) श्रितवान्—वानप्रस्थायमं इहानाम्
(इस्त्राकूषाम्) इस्त्राकीर्गीवापत्यानां—तद्राजसंज्ञकत्वादजीवुक्—(इदं) वनगमनं
(कुलव्रतं) । इत्या सहस्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थायमपच सक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः
—“सतविन्द्यसपत्नीकसया साङ्गुगती वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सीपासनी
व्रजेत् ॥” (V. याज्ञवल्क्यसंहिता) इति । हरिषीवत्समेतत् । तदुक्तम् “रसयुग-
हृद्यैर्माँस्त्रीस्त्री गी यदा हरिषी तदा” (V. उत्तरवाकर, Kariká 95.)

इति श्रीमहामहीपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया रघुवंशटीकायां
सञ्जीवनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

सञ्जीवन्याः पाठान्तरम् ।

अजी लुक्—अणी लुक् in Bengal editions. It is a mistake.
अण् is not the अपत्यार्थ affix which can be added to इस्त्राकु । अण्
is determined by the Sutra “इअम्गघकङ्गिङ्गन्मरसादण्” (४।१।२७। पा.
१।२८६ सि. See III, 5.)

इस्त्राकु being a word consisting of more than two vowels

cannot admit স্বচ্। The Sutra applicable to it is “জনপদশব্দান্
 স্ববিষাদস্” (৪১১১৫৮ পা. ১১৮৬ সি.) It means “a word expressive
 of a জনপদ (country) as well as a স্ববিষ্য admits স্বচ্ to signify
 ‘children.” E. g., ইল্লাকীরপত্য পমান্ ইল্লাকঃ। টি or the last
 vowel of ইল্লাক্ elides by the Sutra “দাৰ্শনায়নহাসিনায়নায়র্বাষিক-
 জৈল্লাগিনেয়—” (৪১১১৩৪ পা. ১১৪৬ সি. See V, 2.)।

Sanjivani Explained.

“ককুদত্ ককুদে” * * * রাজলক্ষণি—ককুদত্ or ককুদে means
 শ্ৰীহ, the limb (*i.e.*, the hump of a bull), as well as the ensigns of
 loyalty.

মুতবিন্ধ্যস্তপত্রীকঃ * * * ব্রজীত্—Leaving one’s wife in
 charge of one’s son, or followed by her, one observing the
 practice of a Brahmachārin should repair to the forest with
 one’s sacrificial fire and thus enter into the third stage.

রময়গৃহ্যৈঃ * * * তদা—See Prosody.

‘তদাজমন্নকলাদসীলুক্’ The Sutra is “তদাজম্য বরুধ তনৈবাম্ভিয়াম্”
 (২১৪৫২ পা. ১১৮২ সি.) (V. notes on বরুধ্যাম্, Sl. 5-9, C. I.).

Bengali.—অনন্তর বিষয়ভোগে বীতস্পৃহ সেই (রাজা) দিলীপ স্বীয়
 তরুণ পুত্র (বরুকে) যথাবিধি শ্বেতজুড়াদি ব্যাজচিহ্ন দিয়া দেবী
 (সুদক্ষিণার) সহিত মুনিগণাধ্যুষিতপোবনতরুচ্ছায়া আশ্রয় করিলেন।
 কারণ, গণিতবরষ ইক্ষাকুবংশীয় রাজগণের ইহাই কুলচার।

English rendering.—Then he (the king), with soul with-
 drawn from all bonds, having given, with due rites, unto his
 young son the white umbrella, that emblem of royalty, repair-
 ed, with that queen of his, to the shade of a tree growing in
 an asylum of ascetics, sages, since this was the family custom of
 the descendants of Ikshāku in their declining years. 70.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama’sa.—(১) বিশেষণ আদেশ: ব্যাহত: (শাবি:) তাহ্ময়: আত্মা যজ্।

peror or his doings. For समाज् see II, 5. अच् is enjoined by the Sutra “गुणवाचकब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (५।१।२५४ पा. १७८८ सि.) [A गुणवाचक word as well as a word of the ब्राह्मणादि group admits अच् to mean भाव (status) or कर्म (act). E. g. जायाम् (जडस्य भावः कर्म वा), ब्राह्मण्यम् (ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा)] राजन् belongs to both the ब्राह्मणादि and the पुरोहितादि group. राजन् should, then, admit अच् by the Sutra quoted as well as यक् by the Sutra “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः यक्” (See राज्य in I, 58). But why is राज्य derived with यक् and साम्राज्य with अच्? The fact is that राजन् uncompounded belongs to the group पुरोहितादि । Hence, राजन् compounded falls under ब्राह्मणादि group. See ‘राजानि’ in the पत्यन्त group. (7) दीक्षितम्—दीक्षा—(V. Sl. 44, C. III.) दीक्षा + इत्च् (जातार्थ) See III, 12) or, दीच् + क्त (कर्मणि, 2nd c. s.)

Conjugation.—(1) भज् (भा. उ.)—भजति—ते (लट्) अभजत्—त (लङ्) भजतु—ताम् (लोट्) वभाज, भेजतुः; भेज, भेजाते (लिट्) भक्ता (लुट्) भक्ष्यति—ते (लट्) भज्यात्—भक्षीष्ट (धा. लिङ्) अभक्षात्, अभक्ताम्; अभक्त, अभक्षाताम् (लङ्) भज्यते (कर्मणि लट्) अभिजि (कर्मणि लुङ्) भाजयति (षिच्-लट्) अभिभजत् (षिच्-लुङ्) ।

Rhetoric.—The figure of speech is उत्प्रेक्षा and चतिशयोक्ति । When Raghu became king, he attained a unique splendour. A halo of majesty was seen to surround his head. The poet fancies that this was no halo but rather the sheen of the umbrella held over his head by Lakshmi herself. The umbrella was invisible as much as Lakshmi. It could be merely inferred from the halo that was visible.

Though there is no इव here, yet the figure of speech is उत्प्रेक्षा । किल, bearing the sense of सम्भावना, serves the purpose of इव ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

Prose order.—सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या (सती अर्थाभिः स्तुतिभिः स्तुत्यं तम् उपतस्थे । Mallinātha places 'स्तुत्यं तम्' before 'अर्थाभिः' ।

Explanation by use of synonyms.—सरस्वती (वामदेवी) च (पद्मानरे) काले काले (सर्वेष्वपि योग्यकालेषु) वन्दिषु (स्तुतिपाठकेषु) परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना, समीपागता ; यदा अनुमितसन्निधाना सती इत्यर्थः वन्दिना स्तुतिगौरवात् वामदेवी तेषु आविर्भूता इति श्रौतभिरनुमितमिति अर्थाभिः स्तुतिभिः (सौम्यैः) स्तुत्यं (सौवाहे) (तं) रघुम् उपतस्थे (देवताबुद्ध्या पूजयामास) ।

Substance.—रघुगणेशे आकृष्टा केवलं लक्ष्मीः तत्सन्निधिं न प्राप सरस्वत्यपि यथावनरं तत्सन्निधिं प्राप्य वन्दिकृष्टार्थिता सती सदयैवृक्षैः सौम्यचने-रश्विनयुग्धरं तं रघुमारोधितवती । नासौ केवलं राजश्रीमण्डितः अपि तु ज्ञानश्री-भूषितः आसीत् ।

Change of voice.—सरस्वत्या.....परिकल्पितसान्निध्या.....स्तुत्यः सः... ।

Sanjivani.—सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह,—परिकल्पितेति । (सरस्वती च) (काले काले) सर्वेषु अपि योग्यकालेषु—“नित्यवीमर्थाः” (८।१।४। पा. २।४० मि.) इति वीमर्था दिवंचनम्—वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या) कृतसन्निधाना सती (स्तुत्यं) सौवाहे (तं) रघुम् (अर्थाभिः अर्थात् अमयेताभिः—“धर्मपथ्यर्थ-न्यायादनपेते” (२।४।२२। पा. १।४४४ सि.) इति यत्प्रत्ययः—(स्तुतिभिः) सौम्यैः (उपतस्थे) देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । 'देवतात्व' च—“ना विश्वः पृथिवीपतिः” इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वा इत्यनुसन्धेयम् । एवञ्च सति—“उपाद्देवपूजामुद्दि-करणमिवकरणपधिसु” (V. १।१।२५। पा. वा. २।६२२ सि.) इति ब्रह्मव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥ ६ ॥

Sanjivani Explained.

सम्प्रति * * * आह—Now the poet speaks of the adjacency of Saraswati (the goddess of learning).

“नित्यवीक्ष्योः”—(V. Sl. 22, C. III).

“बन्धपथ्यर्थन्यायादमपते”—(V. न्याय्या in II, 55.)

उपतस्थे * * * आत्मनेपदं सिध्यति—उपतस्थे means “worshipped him as a deity”. It may be asked ‘why should Saraswati take Raghu to be a deity?’ Mallinātha answers that he was a king and as such he was a deity. Moreover, he was made of the parts of the eight principal deities. Hence, the Vārttika ‘उपाह्वेवपूजासङ्गतिकरणमितकरणपथिविति वाच्यम्’ (V. उपस्थितान् in I, 45) is applicable. So स्या takes the आत्मनेपद form. The divinity of the king is declared by the text ‘ना विश्वः पृथिवीपतिः’ [the lord of the earth is a form of Vishnu].

Bhattoji quotes this very line and defends the use of आत्मनेपद in the way in which Mallinātha defends it. His words are—
“कथं तर्हि मृत्युं स्तुतिभिरथाभिरुपतस्थे सरस्वती” इति ? देवतात्वारीपात् ।”
Because divinity is attributed to Raghu, so उप + स्या bears the sense of देवपूजा and becomes आत्मनेपदी ।

Bengali.—बागुदेवीं सुमये सुमये स्तुतिपाठकगणेर मधो (अर्थात् ताहादेर कर्ते) आविर्भूत हइया संगतार्थयुक्त स्तोत्रद्वारा स्तवाई सेइ रघुर आराधना करिते लागिलेन । ७ ।

English rendering.—Saraswati (the goddess of learning) also, with her presence vouchsafed unto the bards from time to time, (or whose presence among the bards could be inferred) worshipped, with eulogies full of sense, him who deserved eulogy (in every way). 6.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) परिकल्पितं सान्निध्यं यथा सा परिकल्पितसान्निध्या (बहु)

Case-ending.—(1) काले काले—कालाधिकरणे समसो (2) बन्दिषु आधाराधिकरणे समसो (3) स्तुतिभिः—करणे द्वतीया ।

Synonyms.—(1) वन्दिन्—'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' (च.) (2) सरस्वती—'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग् वाणी सरस्वती।' (च.)

Different meanings.—(1) सरस्वती—'सरस्वती सरिज्जिदि । वाचापगायां स्त्रीरत्ने ³ गीर्वाग् ⁴ वतयोरपि ।' (इ.)

Derivation.—(1) परिकल्पितम्—परि + (कृप् + णिच् =) कल्पि + क्तः (कर्मणि) (2) सान्निध्यम्—सन्निधि + ष्यञ् (स्वायें) (3) वन्दिषु—वन्द् + षिनिः (7th c. p.) यद्यादित्वात् or 'भावश्चकाधमर्ष्ययोर्णिः' (शशर००१ पा. ३३११ सि.) इति मुद्रात् षिनिः (V. R. T. of Amarakōśa, N. S. p. 341.) (4) स्तुत्यम्—स्तु + क्यप् (कर्मणि, 2nd c. s.) (5) स्तुतिभिः—स्तु + क्तिञ् (करणे) स्तोति or स्तवीति चनया इति । (6) अर्थाभिः—अर्थ + यत् (चनपेतार्थे) + टाप् (3rd c. p.) (7) उपतस्ये—उप + स्या + लिट्—ए (8) सरस्वती—सरस् + वतुप् + डीष् । The स of वतुप् is changed into व । (V. notes on वैवस्वतः Sl. 12, C. I.)

Conjugation.—(1) स्या—(V. Sl. 45, C. I.) ।

Force of च is पञ्चानर ।

Rhetoric.—The figure of speech is चतुर्भेदा though it is not patent (वाच्य) but only suggested (सम्बन्ध) । Saraswati could not possibly, with the court-bards, sing the praises of Raghu. It is a fancy of the poet. Raghu was so learned that he deserved honours even from Saraswati, the goddess of learning, herself. How did she honour him? Did she act as a bard? Was she found to stand before his throne with the encomiasts? No she was as much invisible as Lakshmi. Only she inspired the panegyrists. Her presence in spirit could be inferred. Hence, it is said वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या ।

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्धपूर्व्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥७॥

Prose order.—वसुन्धरा मनुप्रभृतिभिः मान्यैः राजभिः भुक्ता यद्यपि, तथापि तस्मिन् अनन्धपूर्वा इव आसीत् ।

Explanation by use of Synonyms.—वसुधरा (पृथिवी) मनुप्रभृतिभिः (मन्वादिभिः) माश्वैः (पूर्वैः) राजभिः (मृपतिभिः) भुक्ता (धर्मभुक्ता) यद्यपि (अवधारणे) तथापि (मनुप्रभृतिभिर्नृपैरुपभुक्ताया सत्यामपि) तन्मिन् (राजनि रघौ) अनन्यपूर्वा इव (अनन्योपभुक्तेव) आसीत् (बभूव) ।

Substance.—रघुसंन्वादिभ्यः पृथ्वीकेभ्यः प्रसिद्धराज्यीऽपि गरीयान-भूत् । तस्य राज्यं यादृक् प्रजानां सुखावहमभवत् मन्वादीनामपि राज्यं न तथा-भूत् इति भङ्गात् । रघोः पूर्वं वैवस्वतमनुप्रभृतयो बहवो राजानः पृथिवीमुप-भुक्तवन्तः । सा तु तेषु पतिषु न तथानुरक्ताभूत् यथा रघावभवत् । रघुं प्राप्य सा अनन्यभुक्ता तत्प्रथमपतिका कामिनीव ददृशे ।

Change of voice. — ...भुक्तया... (बभूवे)... अनन्यपूर्वया... अभूयत् ।

Sanjivani.—सन्विति । (वसुधरा) (मनुप्रभृतिभिः) मन्वादिभिः (मान्यैः) पूज्यैः (राजभिर्भुक्ता यद्यपि) भुक्तेव इत्यर्थः—यद्यपीत्यवधारणे—“अप्यर्थे यदि वार्थं स्यात्” इति केषवः—(तथापि) (तन्मिन्) राजनि,—अन्यः पूर्वः यस्याः सा अनन्यपूर्वा न भवतीति (अनन्यपूर्वा) अनन्योपभुक्ता (इव आसीत्) तत्प्रथमपतिकेव अनुरक्तवती इत्यर्थः ॥ ७ ॥

Sanjivani Explained.

अप्यर्थे यदि वार्थं स्यात्—यदि means अपि or वा । अपि has अवधारण for one of its senses.

तत्प्रथमपतिकेवानुरक्ताभूत्—The Earth was attached to him as closely as she would be expected to do if he were her first (and only) lord.

Bengali.—यदि वसुधरा मनुप्रभृति माननीय राजगण कर्तृक उप-भुक्ता ह्येवाहिलेन तथापि मेहे (रघुविवशे) अनन्योपभुक्ता बलिना बोध ह्येते नागिन । १ ।

English rendering.—Though enjoyed by (many) estimable monarchs (such as) Manu and the rest, yet the Earth hung on him like a virgin wife. 7.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सतः प्रजातः येषां ते मनुप्रभृतयः (बहु) तैः (2) चन्द्रः पूर्वः यस्याः सा चन्द्रपूर्वा (बहु) न चन्द्रपूर्वा चन्द्रपूर्वा (नञ्प्रतत्) (3) वसुनि धारयतीति वसुन्धरा (उपपदतत्)

Case-ending.—(1) राजभिः—अनङ्गे कर्त्तरि तृतीया (2) तथापि—चञ्च्, सात्वाधिकरणे सप्तमी—राजभिरुपभृक्त्वावां सन्ध्यामपि इत्यथेः (3) तस्मिन्—विषयाधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) वसुन्धरा—(V. छिति I, 65).

Different meanings.—(1) राजन्—'राजा प्रभी च नृपतौ चतुर्विधे रजनीपतौ । यच्च शक्रे च पुंसि म्यात्' (मे.)

Derivation.—(1) मान्—मान् + ण्यत् (कर्मणि, 3rd c. p.) (2) मुक्ता—भृञ् + क्तः (कर्मणि) + टाप् (3) राजभिः—राज् + कनिन् (3rd c. p.) 'कनिन् युवपि—' (उ. १.१.५६) (4) चासीत्—चम् + लृङ्—तिप् (5) वसुन्धरा—वसु + धृ (चुरादि) + खच् + टाप्—"संज्ञायां भृत्तृगिधारिसहितपिदमः ।" (शार५६ पा. २२६३ सि.) [The roots भृ, तृ, हृ, जि, धारि, सच्चि, तपि and दम् admit खच् in कर्त्तृवाच्य, when the whole words signify proper names.] Here धारि admits खच्, because the whole word वसुन्धरा is the name of an individual, *viz.*, the Earth, and not of anything and everything which contains jewels or wealth. The augment मुम् comes after the vowel उ of वसु by the rule "चर-हिन्दमनस्य मुम्" (शार६७ पा. २२४२ सि. See II, 74.) Again, चा of the root चारि is shortened by the rule,—"खचिञ्चलः" (शार६९)

पा. २२५५सि.) [The penultimate vowels of causative roots are shortened if खच् is affixed,]

Conjugation.—(१) चच्—(V. Sl. 16, C. III.) (२) मुञ्—
(V. Sl. 56, C. I.).

Force of युद्धि—प्रवधारण or assertion.

Rhetoric.—The figure of speech is उत्प्रेक्षा । .

Though the Earth was enjoyed by such illustrious lords as Manu, and others, yet she appeared to have been unenjoyed by any one before Raghu. This is a poetic fancy. So much was she attached to Raghu that she behaved as if she had him for her first and only lord. The plain sense is that Raghu excelled even the typical kings Manu and others of old. His rule was better than theirs. The subjects were cordially attached to him.

The representing of the Earth as the wife of a king is a conventionalism of the Sanskrit poets.

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

Prose order.—हि सः युक्तदण्डतया नातिशीतोष्णः दक्षिणः नभस्वान् इव सर्वस्य लोकस्य मनः आददे ।

Explanation by use of synonyms.—हि (यतः) सः (रघुः) युक्तदण्डतया (यथापराधमासक्तया) नातिशीतोष्णः (सुखस्पर्शः इति यावत्) दक्षिणः (दक्षिणदिग्भवः) नभस्वान् इव (वायुरिव मलयानिलरवेत्यर्थः) सर्वस्य (समग्रस्य) लोकस्य (प्रजाजनस्य) मनः (चित्तम्) आददे (जहार) ।

Substance.—प्रजानी मनी स रघुर्यामास । यथा हि नातिशीतोष्णः मलयानिलः सुखस्पर्शतया जनानां ह्लादयति, तथा नातिसुदुर्नातिशीतोष्णो रघुः यथापराधं दीविभ्यो दण्डप्रदानेन अखिलान् राष्ट्रस्थान् जनान् ह्लादयामास ।

Change of voice.—तेन...नातिशीतोष्णेन दक्षिणेन नभसता... ।

Sanjivani.—यत्र कारणात्,—स ज्ञोति । (च) यज्जात् कारणात्
(सः) रघुः (युक्तदण्डतया सर्वस्य लोकास्य मनः) (आददे) जहार—क इव ?—
अतिश्रीतः अन्यथा? वा न भवतीति (नातिश्रीतीक्ष्णः)—नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति
समासः—(दक्षिणः) दक्षिणदिग्भवः (नभस्वान्) वायुः (इव) मलयानिल इव इत्यर्थः ।
युक्तदण्डतयैव कामन्दकः—“उद्देजयति तीक्ष्णं मृदुमा परिभ्रूयते । दण्डेन
वृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥” (V. Kāmandaka's नीतिसार) ॥ ८ ॥

Sanjivani Explained.

उद्देजयति * * * प्रशस्यते—If the king inflicts cruel
punishment he sorely afflicts his people ; if, on the other hand,
the punishments he inflicts be exceedingly mild, he is soon
overpowered by his subjects. Hence, a king who inflicts
punishments in proper measure should be praised.

नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः—In नातिश्रीतीक्ष्ण the Samāsa is
not with नञ् but with न । Hence, it is not a नञ्समास but a
सुप्सुपा । See नातिप्रमत्ता in III, 67.

Bengali.—कारण, তিনি অপরাधाशुभाही दण्ड अदान करিয়া नाति-
शीतोष्ण दक्षिणानিলের ন্যায় লোকসমূহের মন হরণ করিলেন । ৮ ।

English rendering.—Since, he, through the propriety
of his punishments (and rewards), won the hearts of all men,
like the southern breeze which is neither exceedingly cold, nor
exceedingly hot. 8.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) युक्तः दण्डः यस्य स युक्तदण्डः (वह) तस्य भावः युक्त-
दण्डता—तया (2) श्रीतोष्ण उच्यते श्रीतीक्ष्णम् or श्रीतीक्ष्णे समाहारी वा इतरतर
(इत्यर्थः) । If श्रीत and उच्यते be not द्रव्यवाचिनः, i.e., if they mean गुण and
not द्रव्य, they admit समाहारदण्ड optionally ; e. g., श्रीतीक्ष्णम्,
श्रीतीक्ष्णे । If, on the other hand, they mean द्रव्य and not गुण
they admit इतरतरदण्ड । The form will be श्रीतीक्ष्णम् । See “विभक्तिविधेः”

आनधिकरणवाचि" (शुभा१३ पा. ६१७ सि.) [Words expressive of pairs of opposites become singular in the द्वन्द्व compound, i.e., they admit समाहारद्वन्द्व, optionally if they be not द्रव्यवाचिन् । If they be द्रव्यवाचिन्, they form इतरीतरयोगद्वन्द्व] Here शीत and उष्ण are adjectives of द्रव्य, i. e., they are द्रव्यवाचिन्, so they form इतरीतरयोगः । If we take them to be गुणवाचिन्, we will have to add the nominal affix अच् bearing the sense of सत्त्वं by the Sutra "अर्थवादिभ्योऽच्" (शुभा१३ पा. १६३३ सि.) । शीतोष्णं विद्यते अस्य शीतोष्णः । अतिशयितः शीतोष्णः अतिशीतोष्णः (प्रादिः) न अतिशीतोष्णः नातिशीतोष्णः (सुप्सुपा) (V. Sanjivani.)

Case ending.—(1) लोकस्य—शेषे षड्ही—'सन्' इत्यनेन सम्बन्धः

(2) युक्तदण्डतया—द्वितीया तृतीया (3) नभस्वान्—विधियोपमानान्तु पदं—'सः' इत्युद्देश्योपमेयकत्वं पदस्य ।

Synonyms.—(1) नभस्वान्—(V. II, 10.) (अ.)

Different meanings.—(1) दक्षिण—'दक्षिणीः दक्षिणीकृतसरलच्छन्दवर्तिष । अवा मे विष यज्ञादिविधिदाने दिशि श्वियाम् ॥' (मि.) (2) शीत—'शीतं

¹ हिमगुणं ² लीनं ³ शीतलास्यसयीभ्रिषु । वानीरं बहुवारिं ना ।' (मि.) (3) उष्ण—

¹ 'उष्णोष्णीषी ² पुमान् ³ दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः ।' (मि.)

Derivation.—(1) आददे—आ + दा + लिट्—ए (2) शीतम्—श्ये +

क्तः (कर्त्तरि) "द्रवमूर्त्तिस्यर्शयोः श्यः" (शुभा१३ पा. ३०२० सि.)

[श्ये admits सप्रसरण i.e., श्ये becomes शी, in its निष्ठा form, if the whole word signifies a liquid having a form and hard to touch.]

"श्योऽस्यर्शे" (शुभा१३ पा. ३०२१ सि.) enjoins that the त् of क्त or क्तवत् added to श्ये is changed into न् if the resultant word does not signify the actual touch ; e.g., शीमं घृतम् (congealed ghee—no idea of touch is present). In the case of water it should be

शीतं जलम् (water cool to the touch.) In संख्यानो वृथिकाः, श्यै does not admit संप्रसारण because it does not mean a liquid at all. संख्यानः - शीतात् सङ्घितः । It does not convey the idea of touch. Hence, the त of its क्त is changed into न ।

“प्रत्येय” (दा१।२५ पा. ३०२२ सि.) lays down that श्यै preceded by the उपसर्ग प्रति admits संप्रसारण when क्त or क्तवत् is added to it. “विभाषाभ्यवप्लेस्य” enjoins that श्यै gets संप्रसारण optionally in क्तान्त form provided it is preceded by the उपसर्गे, अभि or चव । E.g., अभिस्थानम्, अभिशीनं वृतम् । चवस्थानोऽवशीनो वृथिकाः । The optionality is व्यवस्थित (limited.) Hence, we have the form समवस्थान only ।

(3) नभस्मान्—नभस् + मतृप (1st c. s.) The म् of मतृप is changed into व । (4) दक्षिणः—दक्ष् + इनन्—‘दक्षिण्यामिनन्’ (उ. २।५०.)

Conjugation.—(D) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

Parallel passages.—

(1) “न खरी न च भुयसा सृष्टःपवमानः पृथिवीरुहानिष ।

स परस्कृतमभ्यसकमी नमयामास श्पाननुद्धरन् ॥”

(V. Raghu, Sl. 9, C. VIII.)

(2) “समवृत्तिरुपैति मादव सस्यै यस्य तृतीति तिस्रताम् ।

अधितितति लोकमीजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥”

(V. Kirātārjunyam, Sl. 38, C. II.)

मन्दीत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्योद्गम इव प्रजाः ॥ ८ ॥

Prose order.—तेन प्रजाः गुरौ, सहकारस्य फलेन पुष्योद्गमे इव, गुणाधिकतया मन्दीत्कण्ठाः कृताः ।

Explanation by use of synonyms.—तेन (रघुषा) प्रजाः (प्रजातयः) गुरौ (पितरि दिक्षीषे) सहकारस्य (चामस्य), फलेन (प्रसवेन) पुष्योद्गमे

इव (सुकुलाविर्भावे इवेत्यर्थः) गुणधिकतया (उत्कर्षाधिक्येन हेतुना) मन्दीत्कण्ठाः (श्लथिलीत्सुक्याः) कृताः (किङ्किताः) ।

Substance.—पितुरभ्यधिकी दिलीपी जातः इति भङ्गग्राह । यथा सहकारस्य फले लब्धे तन्मुकुले जमानामादरी न वर्तते, तथा दिलीपादधिकगुणं रवं प्राप्य प्रजासन्पितरं क्रमेणैव विसम्भ्रकः । रघोः शासनगुणेन समधिकसुखसखद्विसम्पन्नाः प्रजा दिलीपशासने क्रमेणैव हतादराः बभूवुः ।

Change of voice.—मन्दीत्कण्ठान्...कृतवान्...स...फलम् ।

Sanjivani.—मन्देति । (तेन) रघुणा (प्रजाः) (गुरौ) दिलीपे विषये—सहकारः, अतिसौरभः, चतुः—“आमयूती रसालीऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः—(Cole. p. 94) तस्य (फलेन) (पुष्पोद्भवे) पुष्पोदये (इव)—ततोऽपि (गुणाधिकतया)—हेतुना—(मन्दीत्कण्ठाः) अर्थात्सुक्याः (कृताः) । गुणोत्कृष्टस्य उत्तरी विषयः पूर्वं विचारयति इति भावः ॥ २ ।

Sanjivani Explained.

‘गुणोत्तरश्च.....विचारयति’—A subsequent object, superior (to the succeeding one) in respect of quality, causes the previous one to be forgotten.

Bengal.—शुभाधिकारशतः आब्रुकल येरूप तन्मुकुलवियये जनगणेर उँञ्जुक्य निवारण करे रघु सेइरूप पितृवियये प्रजादिगेर उँञ्जुक्य लाषव करिलेन । २ ।

English rendering.—By the superiority of his virtues, he cooled his subject's yearning for his sire, like the fruit of the mango-tree cooling people's yearning for its blossoms. 9.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) मन्दा उत्कण्ठा यासां ताः मन्दीत्कण्ठाः (बहु) (2) गुणेषु or गुणैभ्यः अधिकः गुणाधिकः (सप्तमी वा पञ्चमीतत्) तस्य भावः गुणाधिकता—‘अधिकशब्देन योनि सप्तमीपसम्भाविव्यति’ (V. Vritti on २।२।७ पा.) In alliance with अधिक a word may admit the 7th or the 5th case.

There are the चापकश्च s—“तद्विषयधिक—”(५।२।४५ पा. १८४६ सि.) and “वञ्जादधिकम्—”(२।२।१६ पा. ६४५ सि.)। (3) सह कारयति (नेत्रमति इवम्) इति सहकारः (उपपदतत्) तस्य । This tree was often found entwined with creepers. Hence, it got the name सहकार [V. R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. P. 153.] (4) पुष्पाणाम् उद्गमः पुष्पोद्गमः (वशीतत्) तस्मिन् (5) प्रकर्षेण जायन्ते इति प्रजाः (उपपदतत्) ।

Case-ending.—(1) तिन—अगुक्ते कर्त्तरि तृतीया (2) गुणाधिकतया—हेतौ तृतीया (3) गुरौ—विषयाधिकरणे सप्तमी (4) फलेन—अगुक्ते कर्त्तरि तृतीया (5) सहकारस्य—शेषे वशी (6) पुष्पोद्गमे—विषयाधिकरणे सप्तमी (7) प्रजाः—उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

Synonyms.—(1) सहकार—V. Sanjivani.) (2) पुष्प—“स्त्रियः सुमनसः पुष्पप्रभङ्गं कुसुमं समम् ।” (अ०)

Different meanings.—(1) पुष्प—‘पुष्पं विक्रान्तं भातं वै । धन-दस्य विमाने च कुसुमे निवहस्यपि ।’ (हे.) (3) फल—(V. Sl. 3, C. I.) (4) गुण—(V. Sl. 5-9, C. I.) (5) गुरु—(V. Sl. 65, C. I.)

Derivation.—(1) उतककृष्ठा—उद् + कृष् + (भावे) “गुरौ उद्गमः” (२।२।१०१ पा. ३२८० सि.) (2) गुरौ—V. Sl. 18, C. II.) (3) सहकारस्य—सह + (ऊ + षिच् - कारि) + अच् (कर्त्तरि, 6th c. s.) (4) पुष्पम्—पुष् + अच् (कर्त्तरि) (5) उद्गमः—उद् + गम् + अच् (6) प्रजाः—ऊ + ऋः (कर्मणि) + टाप् (1st e. p.)

Conjugation.—(1) ऊ—(V. Sl. 8, C. III.)

Sandhi.—पुष्पोद्गमं इव is made up of पुष्पोद्गमे इव । ए becomes अय् । See धर्मएव in I, 25. The alternative form is पुष्पोद्गमदिव । The व् elides optionally by “लीपः प्राकृत्यस्य” (८।२।२६ पा ६० सि.) ।

Rhetoric.—The figure of speech is Simile. Raghu is compared with the fruit of the mango-tree, and Dilipa with the

advent of its blossoms. गुणाधिकता (superiority of merits) is the common virtue of Raghu and the fruit of the mango-tree. In the case of Raghu, प्रजा means the subjects and in that of the mango-fruit, it means the people in general. As the people cease to yearn for the blossom when they see the fruit because the latter is superior in merit to the former, so the subjects ceased to think of Dilipa when they found Raghu excell him in discharging the duties of sovereignty-

नयविद्भिर्नवे राशि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन् नाभवदुत्तरः ॥१०॥

Prose order.—नयविद्भिः नवे राशि सत् असत् च उपदर्शितं, तस्मिन् पूर्वः पक्षः एव अभवत्, उत्तरः न अभवत् ।

Explanation by use of synonyms.—नयविद्भिः (नीतिशास्त्रज्ञैः) नवे (नवीन) राशि (श्रेणि) सत् (धर्मयुद्धादिकम्) असत् (कूटयुद्धादिकम्) उपदर्शितं (प्रदर्शितम्, उपदिष्टमित्यर्थः) तस्मिन् (राजनि रक्षौ) पूर्वः (आद्यः) पक्षः (साधनयोग्यार्थः) एव अभवत् (संक्रान्तः) उत्तरः (परवर्तिपक्षः) न अभवत् (न संक्रान्तः) ।

Substance.—रघु नव नृपमवलोक्य नीतिविदः नीतिमुपदिदियुः । नीतेः प्रस्थानइयमस्ति । एका धर्म्या, अपरा अधर्म्या । रघुर्नीतिविद्यापास्वीऽपि यत् नीतिविद्भिः उपदेश अगृह्युः तत् तस्य विनयाधिक्यं सांहात्म्याच्चाह । धर्म्यामधर्म्यां नीतिम्यानहयो च अग्रत्वं धर्मप्रियः स धर्म्यामेवानुमेने न त्वधर्मात् । कूटमार्गे विहाय स साधुमार्गेष्वेव राज्यं शसास ।

Change of voice.—नयविदः—उपदर्शितं वन्तः...पूर्वेषु पक्षेषु... अभूयत, उत्तरेषु... अभूयत ।

Sanjivani.—नयेति । (नयविद्भिः) नीतिशास्त्रज्ञैः (नवे) तस्मिन् (राशि) विषये—तस्यधिकृत्येत्यर्थः—(सत्) धर्मयुद्धादिकम् (असत्) कूटयुद्धादिकम् (च उपदर्शितं) । (तस्मिन् राशि पूर्वः पक्षः एव) (अभवत्) संक्रान्त इत्यर्थः—(उत्तरः

पक्षः) (न अभवत्) न संक्रान्तः इत्यर्थः । तत्र सदसतीमध्ये सदीवाभिमतं जासत्—
तदुद्दानम् ज्ञानार्थमेव इत्यर्थः । पक्षः, साधनयोग्यार्थः—“पक्षः पार्श्वगतसाध्य-
सहायकलभित्तु” इति केशवः ॥ १० ॥

Sanjivani Explained.

तत्र सदसतीः * * ज्ञानार्थमेव—Of the righteous and the un-
righteous (courses of policy) which the politicians declared to
him, only the righteous found favour with him and not the un-
righteous one. What was the necessity then of discoursing
upon the unrighteous course of policy? It was to give him
a knowledge of the foul measures which his foes might adopt
even if he disregarded them.

पक्षः ० पुनयोग्यार्थः.—a purpose capable of being achieved.

“पक्षः पार्श्व * * ”—पक्ष means पार्श्व (side), गन्तुं (feather),
साध्य (the object to be attained), सहाय, बल as well as भित्ति (wall).

Bengali.—नीतिविद् (मन्त्रिगण) कर्तृक (सेई) नूतन राजाके स
एवं असं । एई उतवई) उपदेश देउवा इईन, (किञ्च) उाहाते पूर्व
पक्षई संक्रान्त हईन, परपक्ष संक्रान्त हईन ना । १० ।

English rendering.—Unto the new king (both) good
and bad (measures) were shown by persons versed in politics.
(But) the former alone were 'acceptable' to him and not the
latter. 10.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) नयं विदन्ति इति नयविद्: (उपपत्) वे: (2) उप
(समीपं) दग्धितम् उपदग्धितम् (सप्तमीतत्) "

Case-ending.—(1) नयंविद्भिः—अनुक्तं कर्त्तरि ढतीया (2) रात्रि—
विषयाविचरणे सप्तमी (3) सत् and असत्—उक्तं कर्त्तृवि प्रथमा (4) विषया-
विचरणे सप्तमी ।

Different meanings.—(1) नव—(Sl. 55, C. I.) (2) उत्तर—
‘उत्तरं प्रतिवाक्यं स्याद्दूर्वादीन्धीनमेऽन्यवत् । उत्तरस्तुविराटस्य तनये दिशि
धीनरा ॥’ (वि.)

Derivation.—(1) नवविद्धिः—नो + ञप् (करणे) - नवः । (V. notes
on विनय, Sl. 24, C, I.) नय + विद् + क्तिप् (कर्त्तरि, 3rd c. p.) (2) नवे—
नु + ञप् (कर्मणि, 7th c. s.)—“नदीरप्” (शशपुत्रं पा. ३२३२ सि.)
(3) उपदर्शितम्—उप + (दृश् + शिच् =) दर्श + ऋः (कर्मणि) (3) अभवत्—भू
+ ञच्—दिप् (4) उत्तरः—उद् + तृ + ञच् or—अतिशयेनोद्गतः इति—उद् +
तरप्—द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुः ।

Conjugation.—(1) दृश्—(V. I, 15). (2) भू—(V. Sl. 15,
C. III.)

Remark.—One of the Calcutta editors derives नव by the
affix ञच् to the root नो । It is a mistake.

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् । ११ ।

Prose order.—पञ्चानाम् भूतानाम् अपि गुणाः उत्कर्षं पुपुषुः, तस्मिन्
नवे महीपाले (सति) सर्वं नवम् इव अभवत् ।

Explanation by use of synonyms.—पञ्चानां (पञ्चसंख्य-
कानां) भूतानामपि (शिव्यपृथिवीमरुध्यमरूपाणामपि) गुणाः (गन्धादयो धर्माः)
उत्कर्षम् (अतिशयम्, उन्नतिम्) पुपुषुः (धारयामासुः) तस्मिन् (पूर्वकथिते) नवे
(नवीने) महीपाले (धरणीश्वरे रघौ सति) सर्वं (वस्तुजातं) नवमिव (नवीनमिव)
अभवत् (आसीत्) ।

Substance.—किमु ब्रूमोऽस्य नवस्य राज्ञोऽनुभावः । न केवलं सचेतनाः
एवास्य गुणेन तृष्टाः । विचेतनानि भूतान्यपि नवनवगुणानि दधुः । शङ्केऽस्य प्रजानां
सुखदानार्थं भूतानां गुणाः समधिका उभूवुः । तस्मिन् नवे तृपतौ सति सर्वं नव-
मिवाभवत् ।

Change of voice.—...गुणैः उत्कर्षः पुष्टी... सर्वेषु नवीन... समृद्धम् ।

Sanjivani.—पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां (पञ्चानां भूतानाम् अपि) (गुणाः) मन्दादयः (उत्कर्षम्) अतिशयं (पुष्टयः) । अतीतं वने—(तस्मिन्) रघो नाम (नवे महीपाले) सति (सर्वे) वन्तजातं (नवम् इव अभवत्) । तद्वैव भूतजातम् इदानीम् अपूर्वगुणयोगात् अपूर्वमिव अभवत् इति भावः ॥११॥

Sanjivani Explained.

तद्वैव भूतजातम् * * * अभवत्—The same elements became, as it were, extraordinary now because of its alliance with extraordinary excellence.

Bengali.—(पृथिव्यादि) पञ्चभूतेरु (गङ्गादि) गुणसमूह उ०कर्ष (आतिशया) लाभ करिल । সেই নবীন ভূপতির (শাসনে) সমস্তই যেন নবীন হইয়া বোধ হইল । ১১।

English rendering.—Even properties of the five primal essences cherished improvements: upon his becoming the new lord of Earth, everything, as it were, became new. 11.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—1 मही पालयति इति महीपाल. (उपपदतत्) तस्मिन् ।

Case-ending.—1) भूतानाम्—शेषे षष्ठी (2) महीपालं—भावाधिकरणे सप्तमी or विषयाधिकरणे सप्तमी

Synonyms.—(1) नव—“प्रत्ययोऽभिनवीनव्यां नवीनां नूतना । नूतनम् ।” (च.)

Different meanings.—(1) गुण— V. Sl. 5-9, C. III.) (2) भूत—(V. Sl. 29, C. I.)

Derivation.—भूतानाम्—(V. Sl. 29, C. I.) (2) उत्कर्षम्—उत् + कृष् + घञ् (भावे, 2nd c. s.) (3) पुष्टयः—पृष् + लिट्—उष् (4) महीपालं—मही + (पा + षिच् = पालि)⁶ + षच् (7th c. s.)—“कर्मण्यच्” (V. notes on लीकपाल, Sl. 16, C. II.)

चतुर्थः सर्गः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनास्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

Prose-order.—सः गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनास्ते सवित्रा निहितं तेजः (प्रतिपद्य) हुताशनः इव अधिकं बभौ ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) गुरुणा (पिता) दत्तं (यथाशास्त्रमर्पितं) राज्यं (राज्यं) प्रतिपद्य (प्राप्य) दिनास्ते (सायंकाले) सवित्रा (सूर्येण) निहितं (विन्यस्तम्, अर्पितमिति यावत्) तेजः (दीप्तिं, तीक्ष्णतां मिति यावत्) प्रतिपद्य—हुताशनः इव (वज्रिवत्) अधिकम् (अर्थं) बभौ (दीदीपे) ।

Substance.—दिलीपः संसारे वीतमृही वानप्रस्थाय समवर्तमाने रघवे च राज्यमदात् इति पूर्वस्मिन् सर्गे कथितम् । अस्मिन् तु रघोः साम्राज्यस्थितिमूलं दिव्यजयादिकं वर्णयित्वा दौ सिंहासनमधिरुञ्ज स कौडुशं बभौ इति सामान्यत आह । सायंकाले सूर्यतेजः समधिगम्य अग्निर्गया अन्यथं दीप्यते, तथा पितुरधिगत-राज्यस्तरुणवया अमितप्रतापः स रक्षतेजसा समधिकं प्रतापवानभूत् ।

Change of voice.—तेत... हुताशनेन... बभौ ।

Sanjivani.—शारदा शारदाभोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स इति । (सः) रघुः (गुरुणा) पिता (दत्तं) (राज्यं) राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम्—पुरीहितादित्वाद् यक्—(प्रतिपद्य) प्राप्य (दिनास्ते) सायंकाले (सवित्रा) सूर्येण (निहितं तेजः)—प्रतिपद्य—(हुताशनः) अग्निः (इव अधिकं बभौ) । “सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ;” “आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनु प्रविशति” “अग्निं वा आदित्यः स्वयं प्रविशति ।” इत्यादि श्रुतिप्रमाणत् ॥ १ ॥

Sanjivani Explained.

शारदा * * * क्रियात्—May S'aradā, of face as sweet as an

autumnal lotus, who can give everything (the world has unto her devotee), place, in our lotus-like mouth, valuable treasure (of words).

सौर तेजः * * प्रविशति—At evening the solar energy passes into the fire. Or, the sun, when setting, enters into the fire. Or, the sun himself enters the fire.

इत्यादिदुतिप्रामाण्यात्—On the authority of these Śrutis, Kālidāsa says—दिनान्ते निहितं तेजः, &c.

पुरीहितादिनाद् यक्—राज्य is formed by the affix यक् । राजन् admits यक् because it belongs to the group पुरीहित &c.

The Sutra is “यत्पुर्णपुरीहितादिभ्यां यक्” प्र११२२५ पा. १७२३ सि.) See *Sanjivani Explained* under I, 58.

हे, both the meanings—राजः कर्म and राजः अधिकारः—are applicable.

Bengali.—সেই (যত্ন) পিতৃরাজ রাজ্য প্রাপ্ত হইয়া, দিবারশেষে সূর্যনিহিত হেতুঃপ্রাপ্ত হওয়ানের স্থায় অর্থক নৌপিতৃলাভী হইলেন । ১ ।

English rendering—Obtaining the empire bequeathed by his revered sire, he shone more brilliantly, like the eater of oblations (*viz.*, fire), at the end of the day, (obtaining) the energy imparted by the sun. r.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa—(1) दिनान्ते अन्तः दिनान्तः (बर्हीतन्) । तस्मिन् (2) ह्यति, अग्नी प्रविशति, यत् तत् इतम् । अग्निति इति अग्निः । इत्यय अग्निः इत्याग्निः । Or, इतम् अग्निं यस्य । इतम् अग्निति इति विग्रहे इत्याग्निः इति स्यात् । The Sutra “कर्मण्यक्” will apply and we cannot have the form इत्याग्निः । We have, therefore, made a बर्हीतन्पुरुष or बहुव्रीह of इत and अग्नि ।

Case-ending.—(1) कृष्णा—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ‘इतम्’ इत्यस्य (2) अचिकम्—क्रियाविशेषणम् (3) दिनान्ते—कालाधिकरणे समधी (4) सविवा—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया—‘निहितम्’ इत्यस्य (5) इत्याग्निः—विधेयीपञ्चासकत्त्वं

पद—‘सः’ इत्यङ्गोपमेयकस्यपदस्य (6) तेजः—विद्येयोपमानकर्मपद, ‘राज्यम्’ इत्यङ्गोपमेयकस्यपदस्य । ‘प्रतिपद्य’ इति क्रियायाः कर्म ।

Synonyms.—(1) दिन—‘घनी दिनाह्नो वा तु क्लीवे दिवसवासरो ।’ (अ.)

Different meanings.—(1) तेजम्—‘तजो दीप्तो प्रभावे च स्वात् पराक्रमरतसो.’ (मै.) (2) गुरु—N. Sl. 65, C. I.)

Derivation—(1) राज्यम्—राज् + ल्यप् भावकर्मणि, 2nd c. s.) (2) गुरुणु—गृ + उ (3rd c. s.) ‘कुरीरुच’ उ. 1212311. The definition of गुरु is—‘निवेकादीनि कर्मणि य. करोति यथाविधि । सभावयति चात्रेन स विप्रो गुरुकथ्यते ॥’ V. Manusamhitá, Sl. 142, Ch. II.) 3 ददम्—दा + ऋ (कर्मणि, 2nd c. s.) ‘दी ददधी’ अ. ४६ पा. ७०७० (स) इति ‘दा धातोः दहान् ।’ The root दा, which is not technically called घ, admits the form ‘दद’ if a कित affix beginning with च is added to it. E. g., दत्त । दान् (भा. प. which admits यञ्च in दत्, दत्, दत्, and विधिनिङ्, and (ङु) दाञ् (जा. उ), both of which mean ‘to give’, are not घुमञ्क । दाप् (अ. प. meaning ‘to cut’ is घुमञ्क । In क. s. form is दित । (4) प्रतिपद्य—प्रति + पद्य + ल्यप् (5) वर्ष्मा—भा. प. १०२, १०३ (6) निहितम्—नि + धृ + क्त. कर्मणि, 2nd c. s. (7) तेज—तज् + अम् (करणे, उ. ४१२२१) 8 सविता—सू + टच् (कर्त्तरि, 3rd c. s. II. s. s. is तुदादि परस्मैपदे, meaning प्रेरण । So भानुजि gives the explanatory phrase as—‘सुवति (प्रेरयति) कर्मणि लोकान् इति सविता’ । रामानुजुट (another annotator of Amarakosha) remarks that स of सविता is neither of the अदादि nor of the दिवाद class. ‘स अ. and टि, admits in टच् the double form सविता and सीता । सू (तु) admits in टच् the one form सविता । भानुजि says—‘सुवतिस्ति सुवति—’ (अ. १४४४ पा. २२०२ सि.) इति इङ्बिकम्पापञ्चै ‘सीता इति रूपप्रसङ्गात्—उक्तधातो र्वासाङ्गतेषु’ (V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed. p. p. 46—

47.) (9) हुताशनः—इ + श्नः (कर्मणि) - हुतम् । अश् + क्तः (कर्त्तरि) - अशनः । हुत + अशनः ।

Conjugation.—(1) पद—(V. Sl. 1, C. 1.) (2) भा—(V. Sl. 16, C. II). (3) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. रघु is compared to हुताशन, गुरु (दिलीप) to सवित्र, and राज्य to तेजस् । The idea that Fire receives the energy of the Sun at night is derived from S'ruti. It is, therefore, regarded as a stern fact to form an उपमान । If it be merely a fancy and not a fact, the figure of speech would be अभूतीपमा । Many rhetoricians do not acknowledge अभूतीपमा । See I, 31.

Remark.—One of the Calcutta editors expounds हुताशन as 'हुतम् चन्दोति हुताशनः ।' It is a mistake. See Sama'sa.

Chāritrāvārdhana and others read the following verse after the present one :—

बलशक्तं दिलीपं च तं च युत्वा रघुं प्रभुम् ।
राजाम्बुजतनाराचे हृदि शक्यमिवापितम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

प्रधूमितः—प्रधूमिते (चा.) । Thus it is an epithet of हृदय ।

Prose order.—दिलीपानन्तरं तं राज्ये प्रतिष्ठितं निशम्य पूर्वं राज्ञां हृदये प्रधूमितः अग्निः उत्थितः इव । Mallinātha places 'तम्' after 'प्रतिष्ठितम्' ।

Explanation by use of synonyms.—दिलीपानन्तरं (दिलीपान्तरं तं रघुं) राज्ये (राजकर्षणे तदधिकारे च) प्रतिष्ठितम् (अवस्थितं) निशम्य (आकर्ष्य) पूर्वं (प्राक्, दिलीपसमये प्रति यावत्) राज्ञाम् (अभिप्रेतयाच) हृदये

(चित्ते) प्रधूमितः (सञ्जातधूमः) अग्निः (वक्रिः) उत्थित इव (प्रज्वलित इव, पूर्वा-
भ्यधिकः सन्तापीऽभृदित्यर्थः) ।

Substance.—दिल्लीपिन विनिहतवीर्या दासीकृता राजानः सन्तता
आसन् । भयात् ते सन्तापं न प्रकटयामासुः । अधुना रघुःसिंहासनमधिसकार ।
किं वयं बालकस्याधीनाः इति तेऽधिकमन्तता बभूवुः । एतदेव कविकृत्प्रत्ययाद्
अदूषां हृदये षः सन्तापान्तःपूर्वं धूमायमान आसीत् अधुना स प्रज्वलितो बभूव ।

Change of Voice.—...प्रधूमितेन अग्निना उत्थितम्...।

Sanjivani.—दिलीपिति । (दिलीपानन्तरं राज्यं) (प्रतिष्ठितम्) अवस्थितं
(तं) रघुं (निश्चय्य) आकर्ण्य (पूर्वं) दिलीपकाले (राज्ञां हृदये)—प्रकर्षण धूमोऽस्य
सञ्जातः—(प्रधूमितः) (अग्निः) सन्तापाग्निः (उत्थित इव) प्रज्वलित इव—
पूर्वाभ्यधिकः सन्तापीऽभृत् इत्यर्थः । राज्यकर्तृकस्यापि निश्चयनस्यायुक्त्याचारान्
समानकर्तृकत्वविरोधः ॥ २ ॥

सञ्जीवन्याः पाठान्तरम् ।

पूर्वाभ्यधिकः—पूर्वभ्योऽधिकः Nand.

Sanjivani Explained.

राजकर्तृकस्यापि...विरोधः—The finite verb in the verse is उत्थितः
and निश्चय्य is the infinite verb. • Both the finite and the infinite
verb should have the same nominative. अग्नि is, no doubt, the
nominative of the finite verb. It should be the nominative of
निश्चय्य as well. But logically राजन् and not अग्नि should be the
nominative. To meet the difficulty Mallinātha says—“Though
the kings are really the subject of hearing, yet the authorship
of hearing is attributed to the fire, i.e., the fire is represented as
the agent of hearing and hence there is no conflict on the point
of समानकर्तृकत्व ।” Mallināthā, however, does not explain why
the authorship of hearing should be attributed, by a trans-
ference of epithet, to अग्नि । He means that the king and the
fire being intimately connected,—indeed, the one being the
आधार of the other,—the transference of epithet is possible.

We may meet the difficulty in another way. If we admit that the finite कृदन् verb, स्थित is understood after निश्चय, the difficulty vanishes. Both निश्चय and स्थित shall have राजन् for their nominative. The sentence will be निश्चय स्थितानां राज्ञा हृदये अग्रस्थित इव । (See I. 77 .

N. B. The rule that both the finite and the infinite verb shall have the same nominative is sometimes not observed : cf. रघुस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते । जन्मन् is not the nominative of दृष्ट्वा and विद्यते । Some, even here, admit स्थितस्य after दृष्ट्वा । The sentence in full is रघुस्यं वामनं दृष्ट्वा स्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यते ।

Bengali.—दिलीपेर पद दण्डु राजे अग्रिष्ठित इहेराजन, ईहा अरुण करिवा, पूर्य (दिलीपराजहकाले) अरुणराजपेण कुरुरे ये अश्विनिकु पुनर्जन्ममि हिन ताहा, एतन्) अन्म निज इहेरा ऐतिन । २ ।

English rendering.—Hearing him installed in the empire after Dilipa, the fire (of jealousy) which had before been smouldering, blazed up, as it were, in the hearts of the hostile kings.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.— 1) अविद्यमानम् अनन्तरं यस्मिन् (कर्मणि) तदयथा तथा अनन्तरम् or अविद्यमानान्तरम् (बहु) दिलीपस्य अनन्तरं दिलीपानन्तरम् (बहीतत) (2) प्रकथंश्च धूमितः प्रधूमितः (प्रादि) ।

Case-ending.—(1) दिलीपानन्तरम्—क्रियाविशेषणम् 'प्रतिष्ठित' इति क्रियायाः (2) पूर्वम्—क्रियाविशेषणम्—'प्रधूमित' क्रियायाः (3) राजान्—अर्थे षष्ठी (4) हृदये—आधाराधिकरणे सप्तमी (5) राज्यं—विषयाधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) अग्नि—(V. Sl. 5-9, C. I.)

Different meanings.—(1) हृदय—'हृदयं मानसे बुद्धीरसीरपि नपुंसकम्' (मि.)

Derivation.—(1) राज्ञी—(V. Sl. 1, C. IV.) (2) निश्चय—(V. Sl. 52, and 61, C. 41.) (3) प्रतिष्ठितम्—प्रति + स्था + क्त (कर्त्तरि, 2nd c. s.) (4) प्रधूमिष्ठः—धूम + इत् + क्त (जातार्थे) = धूमितः (प्र + धूमितः) (see विलिखित in I, 33.) (5) हृदये—हृ + क्यन् (7thc. s.)—‘वृद्धीः पुग्-दुक्त्वा च’ (उ. ४।२००) इति मवान् दुक् (दृ)। [The roots हृ and हृ take an additional य् and दृ respectively when the उणादि affix क्यन् is added to them]. The definition of हृदय is.—‘पद्म-कोशप्रतीकाशं रुचिर्न चाप्यर्वामुखम्। हृदयं तद्विज्ञानीयाद् विश्वस्यायतनं महत्॥’ (भरतः) (6) उद्यितः—उद् + स्था + क्तः (कर्त्तरि)—By “उद्ः स्थास्तन्वीः पूर्वस्य” (पाठ।६२ पा. २२८ सि.) the स् of स्था preceded by उद् changes into य् ।

Conjugation.—(1) शम्—(V. Sl. 52, C. II.) (2) स्या—(V. 45, C. I.)

The force of इव is उत्प्रेक्षा ।

Rhetoric.—The figure of speech is उत्प्रेक्षा । No idea of similarity is possible when इव is allied with the verb. Here इव is connected with उद्यित । So it is a क्रियोत्प्रेक्षा । No comparison is meant. The fire of jealousy, which smouldered before, was, as it were, ablaze now. उत्प्रेक्षा is of four sorts *viz.*, जात्युत्प्रेक्षा, गुणोत्प्रेक्षा, क्रियोत्प्रेक्षा, and द्रव्योत्प्रेक्षा, inasmuch as जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य, form the subjects (विषय) of उत्प्रेक्षा । See Rhetoric I, 13.

पुरुहूतुध्वजस्यैव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

सप्रजाः—सुप्रजाः (वा.)

Prose order.—पुरुहूतुध्वजस्य इव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्योः उन्नयन-पङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः ।

Explanation by use of synonyms.—पुरुहृत-भ्रज इव (इन्द्रकेतनस्यैव) तस्य रघवीः नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः (नवाभ्युदयदङ्का इति रघुपक्षे, मन्वसामे नवीनीत्यानावलीकित्य इति भ्रजपक्षे) उदयमपङ्क्तयः (प्रीतिवस्फारित-मयमनिकरा इति रघुपक्षे, ऊर्ध्वं प्रेषितदृष्टिसमुहा इति भ्रजपक्षे) सप्रजाः (ससत्त्वानां) प्रजाः (जनाः ननन्दः (जङ्घः) ।

Substance—अनादृष्टिनिवारणार्थं राज्यस्य सर्वथा मङ्गलसाधनार्थञ्च राजानः अरदि परन्दरपुत्रनाथ चतुरस्रं भ्रजं तोरणदेशं संस्थापयन्ति. तस्योत्थानं यथा सर्वाः प्रजा ऊर्ध्वं मयनेरवलीक्य परमां प्रीतिं भजन्ते, तथा सर्वमङ्गलनिदानस्य रघवीः नवं सिंहासनादीह्वनम् अवलीका समत्त्वानां प्रजाः उन्नमितामेवाः सत्यः परमानन्दं लेभिरे। रघुत्त्वान् सकलान् जनान् वज्रयामास। जनाथ पितरीव कृष्णवन्नुरक्ताः ।

Change of voice.—...नवाभ्युत्थानदर्शिनोभिः उदयमपङ्क्तिभिः सप्रजाभिः प्रजाभिः ननन्दे ।

Sanjivani.—पुरुहतेति। पुरुहृत-भ्रज, इन्द्रभ्रजः—स किल राजभि-
रुद्यते पृथ्यते इत्युक्त भविष्यात्तरं—“एव यः कुरुते याशाम इन्द्रकेतौर्यधिष्ठिर।
‘पञ्चैवः कामवर्षां स्यात् तस्य राज्ञो न मशयः ॥” इति—“चतुरस्रं भ्रजाकारं
राजशरं प्रतिष्ठितम्। आहः शक्रभ्रज इति पौरलीके सुस्त्रावहम् ॥”—(पुरुहृत-
भ्रजस्य इव) (तस्य रघवीः—नवम् अभ्युत्थानम्, अभ्युत्थितम्, अभ्युदयञ्च; पृथ्वीकीर्ति
[नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः] उत, ऊर्ध्वं प्रस्थिताः, उन्नमिताश्च, मयमपङ्क्तयः यासां ताः
[उदयमपङ्क्तयः] (सप्रजाः, ससत्त्वानाः (प्रजाः) जना —“प्रजा त्यान् सकलतो जने”
इत्युभयवाच्यमरः (Coie, p. 309; (ननन्दः) ॥ ३ ॥

Extracts from different commentaries.—

Cháritravardhana understands by अभ्युत्थान, in the case of the king, such practices as roaming in the capital on elephants, &c. He regards it as a custom of kings newly installed. His words are—अभ्युत्थानं नजारीह्वादिभिरम् । अभिविज्ञी हि राजा नवेन्द्रजाकञ्च पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः ।

Sanjivani Explained.

स किल * * भविष्योत्तरि—It is said in 'Bhavishyottara' that इन्द्रध्वज (the pole raised in honour of Indra) is worshipped, for obtaining rains, by the kings.

एवं यः * * * न संशयः—He who thus celebrates the festivity of इन्द्रध्वज, clouds undoubtedly pour forth, in his realm, rain in abundance.

चतुरस्रं ध्वजाकारम् * * * मुख्यावहम्—They call a quadrangular pole of the shape of a flagstaff, set up at the palace-gate, by the name of शक्रध्वज which brings happiness to the empire.

“प्रजा स्यात् सकलतीजने” इत्युभयत्रापि अमरः—प्रजा, in सप्रजाः, means सन्तानम् । The nominative प्रजा means the people. The text from Amarakosha gives the double sense of प्रजा, viz., children, and men. This text is, therefore, applicable to the two प्रजा's in this verse.

Bengali.—(बेङ्गल जनमन्त्र) उर्द्धनरने इन्द्रध्वजं नूतन अङ्गुथानवर्धने आमन्त्रणात् करे, मेहेक्षण प्रजागण महानवर्धने सहित उल्लसितनेत्रे उहास (रघु) नवीन अङ्गुथानवर्धन करिषा आमन्त्रित इहेन । ७ ।

English rendering.—With rows of uplifted eyes, the subjects with their children, witnessing his recent elevation, like that of Puruhuta's banner, rejoiced exceedingly. 3.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) पुरुषि हतानि नामान्वस्य or पुरु (प्रचुर) हतम् (आह्वानं) यज्ञेष्वस्य पुरुहृतः (बहु) or पुरु (प्रभृत) हृतं (यज्ञानुष्ठानं) यस्य (बहु) तस्य ध्वजः पुरुहृतध्वजः (प्रतीतत्) तस्य । (2) नयनानां पङ्क्तयः (बहीतत्) उत्प्रस्रिताः नयनपङ्क्तयः यासां तां उग्रयनपङ्क्तयः (बहु ध्वजपक्षे) ; उल्लसिताः नयनपङ्क्तयः यासां ताः उग्रयनपङ्क्तयः (बहु रघुपक्षे) । (3) नवम् अभ्युत्थानं (समुत्थानं) नवाभ्युत्थानम् (कर्मधा) तत् पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः (उपपदतत्—ध्वजपक्षे) ; नवम् अभ्युत्थानम् (अभ्युत्थः) नवाभ्युत्थानम् (कर्मधा) तत्पश्यन्तीति

(उपपदत्—रघुपत्वे 4) प्रकर्षेण जायते इति प्रजाः (उपपदत्) ताभिः सह वत्तमानाः सप्रजा (सुख्ययीगवह) ।

Case-ending.—(1) तस्य—ऋथीगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । ल्युट् (अनट्) is the क्त affix in अभ्युत्थान । (2) पुरुङ्गतध्वजस्य—विधियोपमानपदम् 'तस्य' (रघोः इत्यङ्गेष्वीपमेवपदस्य—ऋथीगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—“कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति सूवात् V. notes on सागरम्. Sl. 2, C. I.) (3) उग्रयनपङ्क्तयः and नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः are adjectives of प्रजा ।

Synonyms.— 1) पुरुङ्गत—(V. सध्वज्, Sl. 26, C. I.) (2) ध्वज—(V. Sl. 74, C. II.)

Different meanings.—(1) ध्वज—(V. Sl. 74, C. II.) (2) प्रजा— V. Sanjivani .

Derivation.—पुरुङ्गत—प + क्. पुरु—‘पृभिदि—’ (उ. १२३) ङी + क्त (भावे) = ङतम् । (पुरु + ङतम् । (2) ध्वजस्य—(V. Sl. 56, C. III.) (3) नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः—नृ + अय नयम् । अभि + उ + स्या + ल्युट् (भावे) = अभ्युत्थानम् । स of the root स्या changes into ष् by the rule “उद. स्यात्तन्तोः पूर्वस्य” V उल्लिख्य, Sl. 61, C. III) नवाभ्युत्थान + इङ् + णिनिः (ह्रीलाये) + डोष् (1stc p) 4) नन्द—नन्द + लिट् + उम (5) प्रजाः—प्र + जन् + उ + टाप् 1stc. p .

Conjugation.—(1) नन्द— V. Sl. 57, C. I.

Force of इव is उपमा ।

For the places where the root स्या takes आत्मनेपदीय and परस्मैपदीय forms (V. notes on उपपद्यताम्, Sl. 45, C. I.)

Allusion.—पुरुङ्गतध्वज—अमुरनिपीडितेषु इन्द्रप्रमुखेषु देवेषु श्रीरीश-
शायिनः विश्वीरभ्यासं प्राप्तिषु भनवान् पञ्चरोक्षासः अमुरनाशार्थं देवताजाय अमुरस्य
ध्वजमेकं प्रददौ । तेन स निष्क्रान्तं देवाम् निजघ्नात् । चेदिराजो वसुरिक्षात्
तद्भजं प्राप्य यथाविधि पूजयिष्यात् प्रवृत्तैश्च येनेति । तद्वदपि इन्द्रध्वजस्यैव
पूजनात् कहीमच्छब्दान् नृपतीन् आजायमानात् ।

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा । Raghu is compared to इन्द्रध्वज, his elevation to the throne to the setting up of an इन्द्रध्वज । Raghu's subjects looked on his elevation with as much pleasure as people feel when they look upon an Indra's pole recently set up for the benefit of the empire.

There is a pun in प्रजा, उन्नयन and अभ्युत्थान । प्रजा, in the case of Raghu, means 'subjects'; in that of इन्द्रध्वज, 'men in general.' उन्नयन, in the case of Raghu, means उन्नसितनयन (of joyous eyes); in that of इन्द्रध्वज, ऊर्ध्वदृष्टि । The sense of the verse in full is—'As the people are gladdened when they cast their eyes up on the pole raised in Indra's honour, so Raghu's subjects were delighted when they saw him elevated to the throne'.

सममेव समाक्रान्तं हयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृमखिलं चारिमखलम् ॥ ४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

पित्राम्—पैत्राम् (चा.)

Prose order.—द्विरदगामिना तेन पितॄं सिंहासनम् अखिलम् अरिमखलं च हयं समम् एव समाक्रान्तम् ।

Explanation by use of synonyms.—द्विरदगामिना (गज-वतिना, वा गजारीहणेन चलता) तेन (रक्षणा) पितॄं (पितुरागतं, पैठकमिति-यावत्) सिंहासनं (सिंहाकोरं श्पासनम्) अखिलं (समम्) अरिमखलञ्च (शत्रु-राष्ट्रं शत्रुसमूहञ्च) हयम् (उभयं) सममेव (युगपदेव) समाक्रान्तम् (अधिष्ठितम्) ।

Substance.—ननु स्वपिशतु स पैठकसिंहासने पितुः सामन्ताः किं तस्य शासनं मेनिरेति पृच्छन्तं कविराह । अहो रघोरलीकिकः प्रभावः । यदैव स पितुः सिंहासनमधिकरोह तदैव निखिलशत्रूणां रीडाख्यपि सीऽधिचकार ।

Change of voice.—द्विरदगामी सः.....समाक्रान्तवान् ।

Sanjivani—सममिति । द्विरद इव द्विरदेव गच्छतीति-तीर्णं (द्विरद-

जामिना) — 'कत्तंशुपमाने' (श।श।७६ पा. २६८६ सि.) इति — "सुव्यजातो —" (श।श।७८ पा. २६८८ सि. इति च खनिः — 'तेन' रघुणा (मम) युगपत् (एव इयं) समाक्रान्तम्) अधिष्ठितम् — किं तत् इयम् * पितृगतं (िच) — "पितृयन्" (श।श।७६ पा. १४५८ सि.) इति यत्प्रत्यय — (सिंहामनम् अखिलम्) - चरीषा मखलं राष्ट्रम् [परिमण्डल] (च) ॥ ४ ॥

Sanjivani Explained

"कत्तंशुपमाने" and "सुव्यजातो —" See notes on प्राचीं in I, 3.

"पितृयन्" — The तद्धित affix यत् is also added to पिहृ in the sense of 'it comes from पिहृ'.

The Sutra in full is 'पितृयन्' । The 'च' in the Sutra means that ठञ् is also added to the word पिहृ । E.g., पैठकम् ।

सिंहामनं समाक्रान्तम् is plain. अखिलं समाक्रान्तम् means 'he occupied the domains of his foes'.

Bengali. — बरछलगामी नेहै तय कहुक नैतुक सिंहासन एव निबिलनकराजा (एहै) ठेठठे एककाले अधिकांश करी हठेल ॥ ४ ॥

English rendering. — By him of elephantine gait (and who was accustomed to ride on elephants), the two were simultaneously seized, viz., his paternal throne and the entire circle of his foes.

Grammatical notes, &c , &c.

Sama'sa. — (1) सम्यक् आक्रान्तम् समाक्रान्तम् (सुप्रसवा) (2) वी रदौ (दन्तौ) अथ विरदः (वधु) स इव गच्छति विरदगामी (उपपदततः तेन or विरदैः 'गच्छति (नगरं परिभ्रमति) इति । (3) सिंहाकारम् आसन् सिंहासनम् (शाक्याश्रिवादिनाम् मध्यपर्वदीपी कर्मणा) or, सिंह इव आसन्म् (विष्णुस्येव च नामः) [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. 316] (4) चरीषा मखलम् अखिलम् (वहीतम्)

Case-ending. — (1) सजम् — अव्ययं, क्रियाविभक्तिम् (2) इयम् — उक्तौ कर्मणि प्रथमा (3) तेन — अव्ययं कर्मणि तृतीया (4) सिंहासनम् and अखिलम्

सम्—उद्देश्यकर्मवद, having वचम् for विशेषकर्मवद (5) हिरदगामिना is the adjective of तेन ।

Synonyms.—(1) हिरद—(V. द्विप, Sl. 7, C. II.) (2) चरि—
‘रिपी वैरिसपचारिद्विषद्वेषबाहुदः । दिङ्बिपचाहितामिवदस्यशातवशवः ।
अभिघातिपरारातिप्रव्यथिपरिपञ्चिनः ।’ (अ.)

Different meanings.—(1) मण्डल—‘स्यान्मण्डलं दादशराजके च
देशे च विश्वे च कदम्बके च । कुत्रप्रभेदेऽप्युपसर्ग्यकेऽपि भुजङ्गभेदे गुनि मण्डलः
स्यात् ॥’ (वि.) विश्व = Solar or lunar disk. कदम्बक = multitude.

Derivation.—(1) समाक्रान्तम्—सम् + आ + क्रम् + क्तः (कर्मणि)
(2) हिरदगामिना—हिरद + गम् + णिनि. (ताञ्छील्ये, 3rd c. s.) See “कर्तव्यु-
पमाने” । In the case of हिरदैः गच्छति—See “सुप्यजातौ णिनिस्ताञ्छील्ये” ।
(3) पितृम्—पितृ + यत् (पितुरागतमित्यर्थे) । It also takes ठञ् so the
alternate form is पैतृकम् । (4) विः—ञ + इ—‘अच इः’ (उ. ४।१।१६) इयति
प्राप्नोति विरोध मित्यरिः । (5) मण्डलम्—मण्ड् + कलच्—वृषादित्वात् (उ. १।१०६)

Conjugation.—(1) क्रम्—(V. Sl. 15, C. II.)

Force of एव is अवधारण ।

Force of च is समुच्चय ।

Rhetoric.—The figure of speech is अतिशयोक्ति । When the
difference between two ideas is overlooked, or when two
ideas which are related are represented as not related, or when
an impossible idea is represented as feasible, or the reverse of
the thing happens, the figure of speech is अतिशयोक्ति or poetic
exaggeration.

In the present case, Sāhityadarpana says, an impossibility
is recorded. Rāghu cannot occupy the throne and domains
of his foes at the same time. Yet the poet represents the
simultaneity, which suggests the ease and swiftness with which the
king subjugated all enemies after his installation on the throne.

कायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥५॥

Prose-order.--पद्मा स्वयम्, अदृश्या किल कायामण्डललक्ष्येण पद्मात-
पत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे ।

Explanation by use of synonyms.—पद्मा (लक्ष्मीः) स्वयम्
(आत्मनैव, अदृश्या (अप्रत्यक्षा सती) किल (सम्भावने, कायामण्डललक्ष्येण (कान्ति-
पुञ्जानुमेयेन, अनातपमण्डलानुमेयेन च, पद्मातपत्रेण कमलच्छत्रेण) साम्राज्यदीक्षितं
(साम्राज्यकर्मणि अभिषिक्तं) तं (यत्) भेजे सिद्धे ।

Substance.—राज्याभिषिक्तो रघुः कामर्षि शोभां दधा । तस्य कान्ति-
पुञ्जानुमेयाभूत् । सा च सर्वदिक्षु प्रसृता तस्य शिरसि मण्डलानिवाभवत् । राजलक्ष्मी-
सन्निधानात् एव तस्य शोभासम्पत् समजनि । तत् कविकृतप्रसृतं यत् कमला प्रीता
सती रघोः, सन्निधिमासाय तस्य सृष्टेः स्वयम् आतपत्रेण धृत्वा सिंहासनादृष्टं तं उपवर्
सिद्धे । ईदृशस्य प्रभावः । ननु कमला आगता चेत् कथं सभामदस्ता न ददृशुः ?
तदाह सा हि देवी मानवचक्षुषामदृश्या । अप्रत्यक्षा भूत्वा त्व तस्यै । भवतु
आतपत्रमपि कथं न दृष्टम् ? देविककमलातपत्रत्वात् तत्र दृष्टम् । किञ्च तत् केषां
तस्य शिरोविसारिण्या मण्डलानुमेयेन तेजःपुञ्जानुमेयमभवत् ।

Change of voice.--पद्मया... अदृश्यया... साम्राज्यदीक्षितः सः ... ।

Sanjivani—अथ सिंहासनाग्रीहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह, कायेति ।
अथ रघोस्तजविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या कृतवारणे कृतमित्युत्प्रसृते । (पद्मा)

लक्ष्मीः—“लक्ष्मीः पद्मानया पद्मा कमला रघोर्हरिप्रिया ।” इत्यमरः (Cole. p. 5.)

—(स्वयम् अदृश्या किल)—किलेति सम्भावनायम्—सती । कायामण्डललक्ष्येण

कान्तिपुञ्जानुमेयेन,—ननु स्वरूपतीक्ष्णम्—कायामण्डलानुमेयेन अनातपपुञ्जानु-

लक्ष्यते—“काया नृश्रेष्ठिया कान्तिः प्रतिविज्वलति ।” इत्यमरः । (Cole.

p. 345.—(पद्मातपत्रेण)—रघुमिव आतपत्रेण तत्र करणभूतेन—साम्राज्यं, सा-

म्राज्यकर्मणि, मण्डलानुमेयेन दीक्षितम्, अभिषिक्तं [साम्राज्यदीक्षितं] (तं भेजे) ।

अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसम्पत्तिरिति भवः ॥ ५ ॥

सञ्जीवनीयाः पाठान्तरम् ।

Nand. reads सा before स्वयम् ।

Sanjivani Explained.

अथ * * * आह—Now the poet says that the goddess of royal prosperity attended upon him after he ascended the throne.

अथ रक्षीः * * * उत्प्रेक्षते—The poet fancies that the goddess Lakshmi, approaching nigh (as if) attracted by Raghu's unique majesty, held the umbrella over his head.

लक्ष्मीः * * * हरिप्रिया—लक्ष्मी, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्री and हरिप्रिया are synonymous.

किलेति सम्भावनयाम्—kil means possibility. It is not a fact but a mere possibility that Lakshmi approached him, though herself invisible, and held the umbrella over his head. Hence, it is a case of उत्प्रेक्षा ।

न तु स्वरूपती दृश्येन—The umbrella was not actually visible. It could be merely inferred by the halo of the splendour round Raghu's head.

काया मण्डलम् इत्यनेन * * * लज्जते—By कायामण्डल the shade of the umbrella is also meant.

अन्यथा कथमेतादृशी * * * इति भावः—The purport is, Raghu could not have such wealth of splendour had not Lakshmi attended upon him.

काया * * * अनातपुः—काया means the wife of the sun, splendour, reflection, as well as umbra or shade.

Bengli.—नात्राज्ञातिषिञ्ज रघुर काञ्चिपुञ्जादलोकनेत्रेणैरूप बोध इहैल, घेन, कमला स्वयं अदृश इहैरा कमलराचितच्छत्रं चारा उँहार नेवा करितेहेन । ५।

English rendering.—Padmā (the goddess of Prosperity), herself invisible, served, as it were, him, who was initiated in the duties of sovereignty, with a lotus-made umbrella, as could be inferred from the radiant halo (round the monarch's head.) 5.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa—(1) हावायाः (श्रीभायाः वा चत्तातपस) मण्डलं हावामण्डलम् (बहीतत्) तेन लल्यं हावामण्डलमण्डलम् (दतीयातत्) तन (2) न इम्मा चइम्मा (मञ्जत्) (3) चा (सम्बद्ध) तप चातप. (प्रादिः) तच्चात् वायते (रचति) इत्यात-पचम् (प्रादिः) पचमेव चातपत्र पचातपचम् (रूपककर्मधा) तेन (4) साम्नाञ्चे दीक्षित. साम्नाञ्चेक्षित. सप्तमीतत् तम् ।

Case-ending.— 1, स्वयम्—अथय, प्रकृत्यादिभ्यश्चतोया (2) पचात-पत्रेण—करणे दतीया 3) हावामण्डलमण्डलम्—Adjective of पचातपत्रेण ।

Synonyms.—(1) पचा— V. Sanjivani).

Different meanings —पचा—'पचाऽस्त्री पचके व्युद्भिधिसंख्या-
करेऽन्वेत् ॥ श्री नागे, स्त्री फन्निकायोचारटीपत्रगाथ ॥' (मे)

पचक—The red dots on the body of an elephant.

व्यूह—an array of troops, पचव्यूह । ना masculine.

फन्निका—the plant *Siphonanthus Indica* (बामुनहाटी),

चारटी—The plant *Hibiscus mutabilis*

(2) हावा— V. Sanjivani . (3) मण्डल— V. Sl. 4. C. IV)

(5) लल्य—'लल्यं आञ्जगरथयी सम्यायामपि' इ ।

Derivation.— 1) हावा—(V III, 70. (2) लल्यम्—लल् + यत्

(कर्मणि, 3rd c. s.)—See "अर्वायत्" ३११८० पा. २८४२ मि. । (3) चइम्मा—

इम् + यत् - (अर्वायं, कर्मणि, टाप् । न + इम्मा) । (4) पचा—पच + चच्

(चर्षे आदित्वात्) + ऊप् (5) चातपत्रेण—V. चत्तातपचम् in II, 13).

(5) मञ्ज—मञ्ज + लिट्—ए । The alternative form is मञ्जाञ्च since

the root मञ्ज् is उभयपदी । Here the verb takes चातपत्रेणपदीय form

because कर्मनामिक्रियाफल is intended. See II, 25. साम्नाञ्च—

साम्नाञ्च, व्युद्भिधिसंख्याः । It means either the status of an em-

स व्याहृतात्मा (बहु) विषयीभ्यः व्याहृतात्मा विषयव्याहृतात्मा (पञ्चमीतन्) or
विषयीभ्यः व्याहृतः विषयव्याहृतः (पञ्चमीतन्) विषयव्याहृतः आत्मा यस्य स विषय-
व्याहृतात्मा (बहु) (2) विधिम् अनतिक्रम्य यथाविधि (अव्ययीभावः) (2) कौ
(मुखं) कौति प्रापयति इति ककुदम् (उपपदत्—पृषीदरादित्वात् साधुः)
वृषां पति. वृपृतिः (षष्ठीतन्) तस्य ककुद वृपृतिककुदम् (षष्ठीतन्)
तत् (4) आ (सम्यक्) तपः आतपः (सुपमुपा) तत् वारति इत्यातपवारणम् (उप-
पदतन्) सितम् आतपवारणं सितातपवारणम् (कर्मधा) (5) मुनिभिराश्रितं
वनं (मुनिवनम्) (शाकपार्थिवादिवात् म-अपदलोपि कर्मधा) तस्य तसः मुनिवनतसः
(षष्ठीतन्) तस्य काया मुनिवनतसकाया (षष्ठीतन्) ताम् (6) गलितं वयः येषां
ते गलितवयसः (बहु) तेषाम् । The alternative form is गलितवयस्कानाम्—
“शेषाद्विभाषा” (V. notes on अदोरस्क. Sl. 13, C. I.) (7). कुलव्र-
त्रतं कुलव्रतम् (षष्ठीतन्) ।

Case-ending.—(1) यथाविधि—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) मूने—
सम्प्रदानि चतुर्थी (3) देव्या—सहयोगे तृतीया (4) इच्छाकूपाम्—शेषे षष्ठी
'कुलव्रतम्' इत्यनेन मन्वन्तः

Different meanings.—(1) विषय—“विषयी गोचरे देशे तथा
जनपदेऽपि च । प्रवन्थायस्य यी ज्ञात्स्त्वत्तव रूपादिके प्रमान् ॥” (सि.) (2) कुल—
'कुलं जनपदे गौते' सजातीयगणोऽपि च भवने च तनौ क्लौवं कश्यकाय्यैषधौ
कुली ॥' (सि.)

Derivation.—(1) विषयः—वि + सि + अच् (2) ककुदम्—क + कु +
किप्—त् comes by “इस्वस्य पति कृति तुङ्” (V. notes on अगतः, Sl
1, C. I.) Now by निपातन अ is added to त् and त् is also changed
into द् [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 476.] ककुद is both
masculine and neuter. ककुद is feminine. Amara says—‘प्राधान्ते
राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदीऽस्त्रियाम् ।’ (3) दत्ता—दा + त्वाच् (4) सितम्—सी
+ त्त (5) आतपवारणम्—आतप + व्र (चुरादिः) + ल्युट् (करणे) (6) कूपाम्—
कौ + ष + टाप् (2nd c. S.)—“आती युक्चिष्कृतीः” (भा. 1. 1. 1. पा. २०६१ सि.)

[A root ending in चा admits an additional य after it if चिच्, जित्, चित् or क्त affix is added to it.] or ली + यः + टाप्—'माकाम-सिन्धीः यः' (उ. ४।१०१) (7) शिशिरी—शि + लिट्-ए' (8) इत्साकृषाम्—इत्साकृ + अच् - ऐत्साकः (6th c. p. - ऐत्साकाषाम् is the form. But by the rule "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" the अयन्यायं अच् elides in the plural, so we get the form इत्साकृषाम् ।

Conjugation.—(1) शि (to take shelter)—शयुति-त्ति (लट्) शयत, शयताम् (लीट्) अशयत-त (लङ्) शयेत, शयेत सि. लिङ्) शिद्याय, शिशियन्, शिशियिष्य, शिशियिष्ये (लिट्) अशिशियन्—त (लङ्) शयिता (लट्) शयिष्यति—ते (लट्) शीयते (कर्मणि-लट्) अशायि कर्मणि-लङ् शिद्यिष्यति—ते ; शिशीष्यति-ते (भन-लट्) शीषीष्ये (यङ-लट्) शायिष्यति-ते (किञ्-लट्) अशिशियन्-त (णिच्-लुङ्) शीयते, शिशिषीष्ट (अ. लिट्) शित (कः) (2) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

समिपनतदृक्काया—“कायावाक्लौ” (२४।२२ पा. ८२५ मि.) [When a plurality of shades is meant, the word काया becomes neuter. Plurality of shade is determined by the plurality of the object casting it. Here the shade of one tree is meant and, therefore, the तनपुत्र्य ending in काया does not become neuter. In other words we get the form समिपनतदृक्काया and not समिपनतदृक्काय] । In the case of the singularity of the shade the Sutra is.

“निशाया सेनासुराच्छायाशालानिशाम्” (१४।२५ पा. ८२८ मि.) [A root ending in सेना, सुरा, छाया, शाला or निशा becomes neuter optionally. E.g., शालाच्छाया, शालाच्छाया ; यवसूराम्, यवसुरा ; कुवाच्छायम्, कुवाच्छाया ; धर्मशालम् धर्मशाल] The क of काया is doubled by the rule “कच्” (६।१। ७३ पा. १४६ मि. [त लुक्] च) comes after a कर्मस्य (short vowel) when क follows it] त on its part becomes च । तच् ends in a short vowel, त् comes after it because it is followed by क of काया ।

“दीर्घात्” (६।१।७५ पा. १४८ सि.) enjoins [(तुक्) त् comes after a दीर्घस्वर (long vowel) when ह follows it e.g. वेच्छियते]

But it is optionally doubled by the rule “पदान्ताद्य” (६।१।७६ पा. १४९ सि.) [त् comes optionally after a दीर्घ vowel at the end of a पद if it be followed by ह of क्वाया । E. g. लक्ष्मीक्याया, लक्ष्मीक्याया]

Prosody.—The metre, हरिणी, is “रसयुगहृद्येत्सो मी स्त्री गो वदा हरिणी तदा” । It means that when accents represented by the symbols न, स, म, र, स, ल and ग occur in the order shown below and when the pause is after the sixth, and next after the fourth (*i.e.*, after the tenth from the beginning) and next after the seventh (*i.e.*, after the seventeenth from the beginning), the metre is called हरिणी ।

Scanning.—

न	स	म	र	स	ल	ग
—	—	—	—	—	—	—
ष	थ	स	वि	ष	य	,
			व्या	ह	त्ता	,
			त्ता	,	य	था
			वि	धि	म्	,
			न	।	वे	

The pauses are after the sixth, the tenth, and the seventeenth accent.

Remark.—One of the Calcutta editors says that ‘व्याहत्तः’ is in कर्मकर्तृवाच्य । It is not so. The root हत् with वि and वा is षकर्मक, so the affix क्त is added to it in कर्तृवाच्य by the Sutra “गन्थार्थकर्मकश्चिषशीङ्ख्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च” (३।४।७२ पा. १६० सि.) । Unless the root be सकर्मक, it cannot admit कर्मकर्तृवाच्य । For कर्मकर्तृवाच्य, see मूचे I, 72.

Conjugation.—(1) पुष्—(V. Sl. 22, C. III.)

पञ्चानां भूतानाम्—(1) चिति has five गुण's—as, रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द । (2) अप् has four, as,—रूप, रस, स्पर्श and शब्द (3) तेजस् has three, as,—रूप, स्पर्श and शब्द (4) मरुत् has two, as,—स्पर्श and शब्द (5) व्योमन् has only one, as,—शब्द ।

Force of अपि is सम्भावना ।

यथा प्रह्लादनाञ्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

Prose order.—यथा चन्द्रः प्रह्लादनात्, यथा तपनः प्रतापात् (अन्वर्थः भवति) तथा एव स राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ।

Explanation by use of synonyms.—यथा (यादृक्) चन्द्रः (शशधरः) प्रह्लादनात् (आह्लादविधानात्) यथा (यादृक्) तपनः (सूर्यः) प्रतापात् (सन्तापजननात्) अन्वर्थो भवति, तथा एव (तादृगेव) स राजा (स तपतिः रघुः) प्रकृतिरञ्जनात् (प्रजातीवणात्) अन्वर्थः (सार्थकराजशब्दः) अभूत् (जातः) ।

Substance.—यथा लोकानां हृदयानन्दविधानात् - चन्दयति, आह्लादयतीति धातुगतार्थेन—चन्द्र इति नाम सार्थकं जायते, यथा च जीवानां सन्तापविधानात्—तपतीति धातुगतार्थेन—तपन इति नाम सार्थकं भवति, तथा प्रकृतिरञ्जनात्—रञ्जयतीति धातुगतार्थेन—स रघुः सार्थकराजशब्दोऽभूत् । तस्मिन्नेव राजशब्दः सार्थकः अन्वेषु निरर्थकः । स हि प्रजानुरञ्जनात् परमार्थतो राजा अपरे तु नामतस्तथा इत्यपरराजभिः सह तस्य भूयान् भेदः ।

Change of voice.—...चन्द्रेण...तपनेन...तेन राज्ञा...अन्वर्थेन अभवि ।

Sanjivani.—यथेति । (यथा)—चन्दयति, आह्लादयतीति (चन्द्रः) इन्दुः—चदिधातीरीणादिकोरप्रत्ययः—(प्रह्लादनात्) आह्लादकरणात्, अन्वर्थः, अनु-सतार्थनामकः अभूत् ; (यथा) च तपतीति (तपनः) सूर्यः—मन्द्रादित्वात् ख्युप्रत्ययः—(प्रतापात्) सन्तापजननात् अन्वर्थः ; (तथा एव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात्)

(अन्वयः) सार्धकराजशब्दः (अभूत्) । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दोषार्थत्वात् कनिन्-
प्रत्ययान्तो न तु रज्ञेः, तथापि चातूनामनेकार्थत्वाद् राजाद्राजित्युक्तं कविना ॥१२॥

Sanjivani Explained.

चदिधातोः * * * चकारप्रत्ययः—चद् is derived from the root चद् + र of ऊच्चादि class. It literally means 'one who gladdens.'

गन्धादित्वात् ल्यु प्रत्ययः—तपन् is derived from the root तप् with the affix ल्यु because तप् belongs to the group गन्द्, &c. The Sutra enjoining ल्यु is "नन्दिगृह्णिषादिभ्योः ल्युश्चिन्वचः" (१।१।१३४। पा. ८२६ सि.) The roots नन्दि, &c., admit ल्यु, गृह्णि &c., चिन्वि, and षच्, &c., षच् in कर्मवाच्ये । The गन्धन्त्व is 'गृह्णितपिदमः संज्ञायाम्' । It means गृह्, तप् and दम् admit ल्यु, provided the whole word means संज्ञा । तपन् means a name.

यद्यपि राजशब्द * * * कविना—Though the word राजन् is derived from the root राज् meaning 'to shine', with the affix कनिन्, and not from the root, रञ्ज, so as to mean 'one who gratifies', yet the poet uses राजा in the sense of रञ्जक because चातू's are said to have more senses than one.

Bongali.—येकरूप आनन्दविधानहेतु चन्द्र এই নাম, (এবং) বেকরূপ সস্তাপজননহেতু তপন এই নাম, সার্থক হইয়াছে, সেইরূপ সেই রাজার প্রকৃতিরজননহেতু 'রাজা' এই সার্থক নাম ধারণ করিলেন । ১২।

English rendering.—As *Chandra* is so (named) in consequence of (his), gladdening all creatures, as *Tapana* is so (named) for (his) heating (all things), even so he was properly called *Rājā* for his gratifying the people. 12.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रकर्षेण ह्रादनं प्रह्लादनम् (धादिः) तज्यात् (२) प्रकर्षेण तापः कटाः (धादिः) तज्यात् (३) अनुगतः अयम् अन्वयः (धादिः see अभिमुञ्च,

Sl. 29, C. V.) (4) प्रकृष्टा कृतिः (कार्यं) यासां ताः प्रकृतयः (बहु) 'मादिभ्यो षातुजस्य' (V. उवाङ्, Sl. '3, C. I.) तस्यां रक्षणं प्रकृतिरक्षणम् (षष्ठीतत्) तस्यात् ।

Case-ending.—(1) यथा and तथा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) प्रकृष्टादनात्, प्रतापात् and प्रकृतिरक्षणनात्—इतो पञ्चमी ।

Synonyms.—(1) चन्द्र—See I, 12. (2) तपन—(V. सूयं Sl. 13, C. III.)

Different meanings.—(1) चन्द्र—¹चन्द्री²ऽम्बुकास्ययोः । स्वर्णे सुधाश्री कर्पूरे काम्पिल्ये मेचक³ऽपि च ।' (ङ्.) (2) तपन—¹तपनी²ऽरुक्करे³ऽपि स्याद्वाक्करे निरटान्तरे ।' (मे.) (3) प्रकृति—¹प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादसत्यादिस्वभावयोः । शोनी लिङ्गे पौरवर्गे ।' (मे.) (4) राजन्—(V. Sl. 7, C. IV.)

Derivation.—(1) प्रकृष्टादनात्—प्र + (ह्राद् + षिच् =) ह्रादि + ल्युट् (भावे, 5th c. s.) (2) चन्द्रः—चन्द् + रक्—'स्फायितञि—' (च. २।१३।) (V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. P. 39.) According to भानुजि—चन्द् is सकर्मक, as, चन्दति, आह्लादयति जनानिति चन्द्रः । But Mallinātha takes it to be प्रकर्मक and, therefore, derives it as (चन्द् + षिच्) = चन्दि + रक् । The affix षिच् is necessary to make it सकर्मक । (3) प्रतापात्—प्र + तप् + घञ् (भावे, 5th c. s.) (4) तपनः—तप् + ल्युः (कर्त्तरि) (5) अभूत्—भू + लुङ्—दिप् (6) राज् + कनिन् (1st c. s.) 'कनिन् युहषि—' (च. १।१५।) The root 'राज्' means दीप्ति (shining) but here it means रक्षण, (gratification). [V. Sanjivani Explained]. (7) रक्षणनात्—(रक्ष् + षिच् =) रक्षि + ल्युट् (भावे, 5th c. s.)

Conjugation.—(1) भू—(V. Sl. '15, C. III.) (2) चन्द्—चन्दति (लुट्) चन्दतु (लोट्) चचन्दत् (लङ्) चन्देत् (वि. लिङ्) चचन्द (लिट्) चचन्दीत् (लुङ्) चन्दिता (लुट्) चन्दिषति (लुट्) चचन्दिषत् (लङ्) चन्दयति

(चिच्-लट्) चचचन्दन् (चिच्-लुङ्) चन्दितः (क्तः) (3) रञ्—रञति—ते, रञ्यति—ते (लट्) ररञ्, ररञ्चिर्द्यं, ररञ्क्ष्य । ररञ्चे (लिट्) ररञ्क्ता (लुट्) ररञ्चयति—ते (लुट्) चराङ्घीत्, चराङ्क्ताम्, चराङ्क्षुः । चरङ्क्त, चरङ्क्ताताम् चरङ्क्षत (लुङ्) रञ्यते (कर्मचि-लट्) चरञ्चि (कर्मचि-लुङ्) रिररञ्चति—ते (सन्-लट्) रारञ्यते (यङ्-लट्) रक्तः (क्तः) । To mean to hunt animals, the form in चिच्—लट् is रञयति । In all other senses, the form is रञ्यति । चररञ्चत् (चिच्-लुङ्) रञ्चयामास &c. (लिट्) रञ्चतः (चिच्-लुङ्) ।

Force of एव is अवधारण (assertion).

Rhetoric.—The figure of speech is मालोपमा । See II, 75.

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विश्राले तस्य लोचने ।

चञ्चुभक्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्

Chāritravardhana reads for the first line कामं कर्मक्षपभाषा नेने तस्यानुकारिणी ।

सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना—सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः (चा.)

Prose order.—तस्य विश्राले लोचने कामं कर्णान्तविश्रान्ते (चास्तां) चञ्चुभक्ता तु सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रे ष (चभृत्) । Mallinātha places 'तस्य' after 'विश्राली' ।

Explanation by use of synonyms.—तस्य (रचीः) विश्राले (विच्छते) लोचने (नयने) कामं (वाट्) कर्णान्तविश्रान्ते (कणप्रालम्बते) चास्तां—चञ्चुभक्ता (चञ्चुःफलं) तु (भेदे) सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना (अतोन्द्रियकर्तव्यार्थप्रकाशकेन) शास्त्रे ष (वेदादिना) चभृत् ।

Substance.—शास्त्रानुसारिणस्तस्य निखिलव्यवहारा बभूवुरित्याह । रची-राकर्णविश्रान्तं लोचनद्वयमासीत् । सत्यपि तस्मिन् वाक्त्रलोचनद्वये सः अतीन्द्रियार्थ-प्रापकेन शास्त्रेणैव कर्तव्यकर्तव्यं सर्वं विचारयामास । शास्त्रमेव तस्य प्रकृत-लोचनमासीत् । साधारणमनुभवद वाक्त्रलोचनाभ्यां स प्रकृतनेत्रशास्त्री नाभूत् ।

Change of voice.—...विशालाभ्यां लीचनाव्या...कर्षान्त्विशान्ता-
भ्याम् (अभूयत्) चक्षुभक्तया... (संभावित्) ।

Sanjivani.—काममिति । (विशालं) (तस्य) रघोः (लीचने कामं)—कर्षा-
न्तयोः विशान्ते [कर्षान्त्विशान्ते] कर्षप्रान्तगते (चक्षुभक्ता तु) चक्षुःफलं तु इत्यर्थः ।
सूत्रान् कार्यार्थान्, कर्षव्यर्थान्, दर्शयति, प्रकाशयतीति (सूत्रकार्यार्थदर्शिना)
(शास्त्रेण) एव । शास्त्रं दृष्टिविवेकिनाम् इति भावः ॥ १३ ॥

Sanjivani Explained.

शास्त्रं दृष्टिः विवेकिनाम्—Sāstra is the eye of the wise.

Bengali.—ठाशर विशालनोचनद्वय आकर्षविशोष्ट (हिन बटे)
किञ्च (ठाशर) चक्षुःशालिञ्च सूत्रकर्षवार्थनिरूपक शास्त्रावाराइ (सम्पादित
इहेत) । १३ ।

English rendering.—Verily, his large eyes extended as
far as the border of his eye, but his possession of vision (i. e.,
keensightedness) was due to the Sāstras (inspired writings)
revealing subtle purposes requiring accomplishment.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) विशेषण शान्ते विशान्ते (प्रादिः) कर्षयोः अन्ती कर्षान्ती
(षष्ठीतत्) तयोः विशान्ते कर्षान्त्विशान्ते (सप्तमीतत्) (2) कार्याः करणीयाः
अर्थाः कार्यार्थाः (कर्मधा), सूत्राः कार्यार्थाः सूत्रकार्यार्थाः (कर्मधा) तान् दर्शय-
तीति सूत्रकार्यार्थदर्शि (उपपदतत्) तेन ।

Case-ending.—(1) कामम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) शास्त्रेण—
अग्नेर्देवतीया । शास्त्रं was his चक्षुः and there is no difference be-
tween the two. [V. notes on तया, Sl. 32, C. I.] (3) तस्य—शेषषष्ठी
चक्षुभक्ता इत्यनेन सम्बन्धः ।

Synonyms.—(1) कर्ष—'कर्षशब्दयद्वा शीघ्रं श्रुतिः स्त्री श्वषणं श्ववः' (अ.

Different meanings.—कर्ष—'कर्षः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्षाली श्रुता-
वधि' (मै.) (2) काम—'कामं वादेऽनुमतिरित्यसीः । कामः अरेच्छाकामेषु' (है.)

(3) अर्थ—(V. Sl. 1, C. I.) .

Derivation.—(1) शास्त्रे च—शास् + इन् (करणे, 3rd c. s.) 'सर्व-
धातुभ्यः इन्' उ. ४।१५।१। (2) कर्णं—कृ + णः—'कृञ्जसि—' (उ. १।१०।)
कीर्यन्ते (शब्दशङ्खाय चिप्यते) यत्, or, कीर्यन्ते शब्दः अस्मिन् or, किरति शरीरे
मुखम् एतत् इति कर्णम् (भानुजि) or—कर्णं (षट्क.) + चच् (3) विद्याने—वि
+ यम् + क्त (कत्तेरि, 1st c. d.) 4) लीचने—लीच् + ल्यट् (करणे, 1st c. d.)
5) चक्षुभता—चक्ष + वत्प् अस्थर्थे चक्षुभत्, चक्षुभतीभाव इति चक्षुभत् +
तल् 6) मूत्रकार्यायं दर्शना—मूत्रकार्यायं + दृश् + षिनि (शीलार्थं, 3rd c. s.)

Conjugation.— 1. शास - V. Sl 30, C. I. (2) दृश्—(V. Sl. 15, C. I.)

Force of तु is भेद—Although he had large eyes extending to the extremities of the ears, yet it was the Śāstras which formed his eyes.

Parallel passage — 'चनेकसंज्ञा परीक्षायंस् दशकम् । सर्वं च लीचने शास्त्रे यन् नाख्यन्थ एव स ॥' (द्वितीयदेशे)

लक्षप्रथमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पाथिवश्राद्धिस्तोयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

Prose order—अथ पङ्कजलक्षणा शरत् द्वितीया पाथिवश्रीः इव लक्ष-
प्रथमनस्वस्थम् एनं समुपस्थिता । Mallinātha places 'पङ्कजलक्षणा द्वितीया-
पाथिवश्रीः इव' after 'एनम्

Explanation by use of synonyms अथ (चनन्तरं) पङ्कज-
लक्षणा (पद्मचिह्ना) शरत् (तूत्रामक ऋत्., द्वितीया (अथा) पाथिवश्रीरिव (राज-
कक्षीवत) लक्षप्रथमनस्वस्थ (श्वश्रामनुरक्षणप्रतीकाराभ्या प्राप्तस्य राज्यस्य स्थिरी-
करणेन समाहितचित्तम्) एनं (रघुं) समुपस्थिता (प्राप्ता) ।

Substance.—रघुराचिरात् सामदानभेददृष्टादिभिरुपायैः शत्रून् वशीकृत्य
राजस्य शान्तिं स्थापयामास । एनं तस्मिन् स्वस्थचिते भूते विकसितकामसदक्षशीभिर्ना
शरद् अपरा राजकक्षीरिव समाराधयितुमुपतम्ये । तस्मिन् दिग्विजयकाले सत्सु-
स्थिते दिग्विजयार्थं तन्मतिश्च प्रवृत्ते ।

Change of voice.—...पङ्कजलक्षणाया शरदा द्वितीयया पार्थिवशिया
...लम्बप्रश्मनसस्यः एषः समुत्थितः ।

Sanjivani.—लम्बं ति । (अथ)—लम्बस्य राज्यस्य प्रश्मनेन परिपश्यिनाम्
अनुरञ्जनप्रतीकारार्थां स्थिरीकरणेन स्वस्य समाहितचित्तं [लम्बप्रश्मनसस्यम्]
(एनं) रघुं (पङ्कजलक्षणा) पद्मचिह्ना—श्रियोऽपि विश्रवणमेतत्—(शरत्, द्वितीया)
(पार्थिवश्रीः) राजलक्ष्मीः (इव) (समुत्थिता) प्राप्ता । “रक्षा पौरजनस्य देशनगर-
सामेषु युक्तिस्था योधानामपि संग्रहोऽपि तलया मानव्यवस्थानम् । साम्यं
लिङ्गिषु दानदत्तिकरणं त्यागः समानोऽर्चनं कार्याश्चैव महीभुजां प्रश्मनान्येतानि
राज्ये नवे” ॥ १४ ॥

Sanjivani Explained.

“रक्षा पौरजनस्य...राज्ये नवे”—Protection of the citizens, for-
fications in the country towns, and villages, collection of
troops, establishment of measurements by standards, equal
treatment of all, assignment of living and gift unto the
Brahmachārins, charity (to all), and reverence for equals,
are the acts of pacification of a newly installed king.

‘लम्बस्य राज्यस्य.. समाहितचित्तम्’—The king became comforted
when he pacified and consolidated the empire by conciliating
and checking his foes.

Bengali.—अनुर कर्मलशोभिता शरदं, अत्रा राजलक्ष्मीं श्याम,
लक्ष्मीं राज्ञेयं शक्तिविधानहेतुं समाहितचित्तं सेहै रघुरं निकटं समागतं
इहेन । १४ ।

English rendering.—Then unto him who had become
tranquil in consequence of the pacification of his acquisition
(viz., his empire), Autumn, marked by lotuses, approached,
like a second (Goddess of) regal prosperity. 14.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्यः (उपपदतत्) लम्बस्य (राजस्य)
प्रश्मने लम्बप्रश्मनस्य (वशीतत्) तेन स्वस्यः लम्बप्रश्मनस्यः (दत्तव्यातत्) दत्तम्

(2) पश्चिन्धाः ईश्वरः पार्थिवः तस्य श्रीः पार्थिवश्रीः (बहीतत्) (3) पश्चात्—
जातानि पञ्जानि (पश्चीतत्) न तु पश्चात् जायन्ते इति पञ्जानि । The
latter विग्रहवाक्य is prohibited by the rule “भूते” (शशर०४ पा.
३२८५ सि.) । The element भूते (‘in the past’) applies to all
the Sutras that follow it down to शशर०२३ पा. पञ्ज is derived
from जन् with ङ । The Sutra that enjoins ङ is “अन्येऽपि दृश्यन्ते”
(शशर००१ पा. पा. ३०११ सि. V. notes on परिखा in I, 30). भूते applies
to this Sutra. The Sutra, therefore, means that ङ is added in
कर्तृवाच्य to जन् to signify the past tense । पञ्जानि लक्षणाणि यस्याः
सा पञ्जलक्षणा (बह)

‘Case-ending—(1) शरत्—उद्देश्योपमेय कर्तृपदम्, ‘पार्थिवश्री.’
इति विशेष्यमान कर्तृपदस्य (2) एनम्—सकर्मकौपपूर्वकव्याधातुयोगे कर्म i. e.
‘एनम्’ is the object of उपप्लिता । The sense of एनमुपप्लिता is अत्र
सन्निहिता वभूव । We know that उप + स्या which is अकर्मक means
also ‘सन्निधान’ । See “अकर्मकाश्च” (शशर०३ पा. २६८३ सि. V: I, 45).
How can then उप + स्या be सकर्मक here though it means
सन्निधान? The answer is उप + स्या, meaning सन्निधान, is not
necessarily अकर्मक । It is plain from the इति of “अकर्मकाश्च”
which runs as “उपात्तिरनेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात्” । The statement
that if उप + स्या be अकर्मक, it will admit आत्मनेपद, indicates that
if उप + स्या admits परस्मैपद, it is not अकर्मक but is सकर्मक । Vopa-
deva makes it clear. ‘पश्चात् किम्—राज्ञानमुपतिष्ठति” (मपाद ३५० म्).
Thus, according to him, उप + स्या meaning सन्निधान, is सकर्मक as
well .

Different meanings.—(1) शरत्—“व्याकृती वत्सरे शरत्” (ब.)
(2) श्री—(V. III, 36) (3) पार्थिव—‘पार्थिवी श्रुती भूमिबिचारे पार्थिवी-
इत्यवत् ।’ (दि.)

Derivation.—(1) शरत्—शृ + अदिः—‘शृद्धमसीऽदिः’ (उ. १।१३०।)
 The word शरत् is feminine. It is declined like आपद् (2) प्रश्ननम्—
 प्र + शम् + ल्यट् (भावे) (3) स्वयम्—स्व + स्था + कः (2nd c. s.) “सुपिस्थः”
 (३।१।४। पा. २८१६ सि.) [The root स्था admits क in कर्त्तृवाच्य when
 it is preceded by a सुबल word.] (4) सम् + उप + स्था + क्त (कत्तरि) +
 टाप् (5) पार्थिवः—पृथिवी + अञ्—“तस्येश्वरः” (५।१।४२। पा. १७०८ ङि.)
 इत्यञ्। See II. 20, Sanjivani. (5) श्रीः—श्रि + क्तिप्—श्रयति इरिमिति—
 ‘क्तिवचिप्रक्लि—’ (V. notes on वाक्, Sl. 1, C. I.) (6) पङ्कजम्—पङ् +
 जन् + डः ।

Conjugation.—(1) स्था—(V. Sl. 45, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा । शरत् is com-
 pared to पार्थिवश्री । पङ्कजलक्षणा, which admits of a double sense
 and thus becomes a common epithet to both, constitutes the
 common point of resemblance. शरत् is पङ्कजलक्षणा because
 lotuses bloom in autumn alone and form its characteristic
 mark. राजश्री is so because लक्ष्मी is supposed to live in a forest
 of lotuses and bear lotus in her hand.

As श्री (the goddess of prosperity), with a lotus in her hand,
 approached him (see IV,—6), so शरत् marked by lotuses came
 upon Raghu. She bears the name of पद्मा ।

एनम्—This secondary form is used without the previous
 use of इदम् or एतद्—(V. notes on एनम्, Sl. 43, C. III.)

निर्वृष्टलवुभिर्मैघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्भ्यार्जुंशे दिशः ॥ १५ ॥

• मूलस्य पाठान्तरम् । •

Charitravardhana reads :—

• निर्वृष्टलवुभिर्मैघैः सवितुस्तस्य बीभयोः ।

वर्धिणा वो दिशं भागान् प्रतापां यत्र रेचिताः ॥

Prose order.—निर्वृष्टलवुभिः मैघैः मुक्तवर्त्मा (अतएव) सुदुःसहः तस्य
 भानोः च प्रतापः युगपत् दिशः स्यान्शे ।

Explanation by use of synonyms.—निर्वृष्टलघुभिः (सञ्जात-
वर्षाचैरतएव विगतभारैः) मेघैः (वारिभिः) मुक्तवर्ष्मां (परिहृतमार्गैः) अतएव, सुदुः सहः
(अति दुःखेनसीदुंशक्यः) तस्य (रघोः) भानीः च (सूर्यस्य च) प्रतापः (पौरुषं—
रघुपत्वे, आतपः—भानुपत्वे) युगपत् (समकालं) दिशः (ककुभः) व्यानञ्चि (व्याप) ।

Substance.—वर्षासु सूर्यः मेघाश्चन्द्राद्विज्ञेयस्वीऽभूत् । उपस्थितायां
शरदि नभो मेघमुक्तम् वभूव । अधुना मेघावरणाव्ययात् सूर्यस्य तेऽजीनितरां दुःसहं
सत् सर्वाः दिशस्कादयामास । रघोरपि दिग्विजययात्रामार्गैः वर्षापगमतया
मुखसञ्चारी जातः, अतएव तदा तस्यापि दुःसहः प्रतापः सर्वं दिङ्मण्डलं व्याप्त-
वान् । शरदि भानुर्यथा मेघादिरिनिर्मुक्तो आकाशमार्गं सुतीक्ष्णं तेजो विस्तारयति,
रघुरपि तथा वर्षादिबिगमात् मुखसञ्चारं मार्गमासाद्य दिग्विजयय प्रतस्ये । तेन च
अतिदुःसहः प्रतापः तस्य प्रकटितोऽभूत् ।

Change of voice.—.....मुक्तवर्ष्मां सुदुःसहम्.....प्रतापेन...
व्यानञ्चिरे ।

Sanjivani—निर्वृष्टेति । निःशेषेन श्टाः निर्वृष्टाः—कर्त्तरि क्तः—अतएव-
लघवः तैः [निर्वृष्टलघुभिः] (मेघैः) (मुक्तवर्ष्मां) तज्जमार्गैः—अतएव—(सुदुःसहः)
(तस्य) रघोः (भानीय) (प्रतापः) पौरुषम् ; आतपय ;—“प्रतापो पौरुषात्तपो”
इति यादवः—(युगपत् दिशः) (व्यानञ्चि) व्याप ॥ १५ ॥

Bengali.—निःशेषवर्षणहेतुं (जलशून्य—अतएव) लघु मेघनिकर
कर्तृक उक्तमार्ग (हृद्यते) सेहै रघुर एवः जाशुर सहःसह प्रताप
एककालेहै दिङ्मण्डल व्याप्त करिण ॥ १५ ॥

English rendering.—Exceedingly unbearable, (and) its
course no longer obstructed by clouds (then) emptied out and
light, his energy, as also that of the sun, ‘simultaneously over-
spread all the points of the compass. 15.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) निःशेष श्टाः निर्वृष्टाः (प्रादिः) चादौ निर्वृष्टाः पश्चात्
लघवः निर्वृष्टलघुवः (आतामुक्तिवद् कर्मणा V.सुतीक्ष्णताम्, Sl. 24. C. II.) तैः

(2) मुक्तं बन्धं यस्य स मुक्तवर्त्मा (बहु) (3) दुःखिन सञ्जते असौ इति दुःसहः (प्रादिः) सुहु दुःसहः सुदुःसहः (सुप्सुपा) (4) प्रकष्टः तापः प्रतापः (प्रादिः) ।

Case-ending.—(५) मेघैः—अनुक्ति कर्त्तरि तृतीया 'मुक्तः' इत्यस्य

(2) तस्य and भानीः—शेषे षष्ठी प्रताप इत्यनेन सत्वन्धः (3) युगपत्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (4) दिशः—कर्म of व्यानशे ।

Synonyms.—(1) भानु—(V. नृत्यं, Sl. 13, C. III.) (2) मेघ—'अथ' मेघो वारिवाहः सनयित्, वलाहकः । धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदी-ऽम्बुधत् । घनजीमूतसुदिरजलमुग्धूमयीनयः ॥' (अ.)

Different meanings.—(1) मेघ—'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान् ।' (मे.) (2) भानु—'भानुरशौ रबी दिने' (हे.)

Derivation.—(1) निर्वृष्टाः—निर् + ष्ट् + क्तः (कर्त्तरि, 1st c. p.) (2) भानीः—भा + नुः (6th c. s.)—'दाभाभ्यानुः' (उ. १.३२) (3) मेघैः—मिह् + अच् (3rd s. p.) (4) सुदुःसहः—सु + दुः + सह् + खल् (कर्मणि) (5) प्रतापः—प्र + तप् + घञ् (भावे) (6) व्यानशे—वि + अश् + लिट्—ए ।

Conjugation.—(1) अश् (to spread out)—अश्नुते, अश्नुवति (लट्) अश्नुताम् (लोट्) आश्नुत आश्नुवाताम् (लङ्) अश्नुवीत (वि. लिङ्) आनशे, आनशिषे, आनचे, आनशिष्वे—आनङ्ङे (लिट्) आशिष्ट, आष्ट । आशिषाताम्, आश्वाताम् । आशिषत, आश्त (लुङ्) आशि (कर्मणि-लुङ्) अशिता, अष्टा (लुट्) अशिष्यते, अक्ष्यते (लृट्) अशिषीष्ट, अक्षीष्ट (आ. लिङ्) अशिशिषते (सन्-लट्) अशाश्यते (घञ्-लट्) आशयति (चिट्) आशिश्यत् (चिच्-लुङ्) अष्टः (क्तः) ।

Rhetoric.—The figure of speech is तुल्ययीगिता । It is defined thus :—

नियतानां सकुद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययीगिता ।

When several relevant facts or several irrelevant ones are strung together, the figure is तुल्ययीगिता । Here both the vigour

of the sun and the prowess of Raghu are relevant facts. Autumn came, the clouds dispersed and the sun gained in strength. Raghu grew powerful because he got an opportunity of setting out in his campaign of conquest, autumn being the season when such campaigns were begun, the rains no longer obstructing the march of troops. As these two relevant facts are represented together, the figure of speech is तुल्ययोगिता । Moreover, a similarity between Raghu and the sun is suggested by pun upon प्रताप and its epithets. In the case of Raghu, प्रताप means 'prowess'; in that of the sun, it means 'heat'. निरुद्ध लघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्षा applies to Raghu's prowess because in the autumn, the paths were dried up and Raghu got an opportunity of showing his strength unto other kings. The same expression suits also the autumnal sun. In autumn the clouds are scattered away and the sun is no longer hid. He shines brilliantly.

२. वार्षिकं संजहारिन्द्रो धनुर्जेतुं रघुर्दधी ।

प्रजार्यसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकी ॥ १६ ॥

Prose order.—इन्द्रः वार्षिकं धनुःसंजहार, रघुः जेषं (धनुः) दधी,—
हि तौ प्रजार्यसाधने पर्यायोद्यतकार्मुकी (आत्मान्) ।

Explanation by use of synonyms.—इन्द्रः (पुरन्दरः) वार्षिकं (प्रद्विज) धनुः (शरासनं) संजहार (संहतवान्) रघुः (द्वितीयमन्दनः) जेषुं (जयशीलं धनुः) दधी (जयाई) । हि (यन्मात्) तौ (इन्द्ररघु) प्रजार्यसाधने (प्रकृतिप्रयोजनसम्पादने) पर्यायोद्यतकार्मुकी (क्रमधृतशरासनौ) आत्मान् ।

Substance.—उपस्थितायां शरदि इन्द्रः वर्षाभवं स्वकीयं शरासनं संहतवान् । रघुषु दिग्बिजयसाधनं स्वधनुर्दधी । उभाभ्यां प्रजानां मङ्गलाधने पर्यायोद्यतकार्मुकं धनुर्धारयामासतुः । इन्द्रः वर्षासु जैल्लघुपक्षेण शस्यसम्पदं बद्धयित्वा प्रजानां मङ्गलं दीधयामास, वर्षापमने शरदि सन्नागतायां रघुरपि दिग्बिजयव्यापारिण आहत-

विशः सन् राज्यस्य महत्त्वसाधनाय यज्ञैः सुलोकं ग्रीषयामास । एवं ती प्रजाप्रदी-
जनसाधने पर्यायीद्यतकार्मुकी भासाम् ।

Change of voice.—...इन्द्रेण संजज्ञे, रघुषा...दधि...ताभ्यां...
पर्यायीद्यतकार्मुकाभ्याम् (अभ्युद्यत) ।

Sanjivani—वार्धिकमिति । (इन्द्रः)—वर्षासु भवं (वार्धिकं) वर्षानिमित्तम्
इत्यर्थः—“वर्षाभ्यष्टक्” (४।३।१८ पा. १३८२ सि.) इति ठक्प्रत्ययः—(धनुः सं-
जज्ञार रघुः) (जैत्रं)जयशीलम्—जैत्रशब्दात् लट्प्रत्ययात्—“प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८पा.
२१०६ सि.) इति स्वार्थे ञ्प्रत्ययः—धनुः (दधी) । (हि) यस्मात् (ती) इन्द्ररघु-
प्रजानाम् अर्थस्य, प्रयोजनस्य, उष्टिविजयलक्षणस्य ; साधने,—विषये [प्रजार्थसाधने]
पर्यायीद्य उद्यते कार्मुके याभ्यां ती (पर्यायीद्यतकार्मुकी) । ‘पर्यायीद्यमविश्वमी’
इति पाठान्तरे पर्यायेण उद्यमः विश्वमथ ययोः ती पर्यायीद्यमविश्वमी । ऋषीः
पर्यायिकरणात् अल्लेशः इति भावः ॥ १६ ॥

Extract form different Commentaries.—Vallava
reads between the present and the next verse the following :—

अधिव्यमायुधं कर्तुं समयीऽयं रघोरिति ।

सं धनुः शङ्कितेनेव संजज्ञे शतमन्वना ॥

It is undoubtedly a repetition of the verse under comment.

Sanjivani Explained.

“वर्षाभ्यष्टक्”—ठक् is the nominal affix which is added to the
words वर्षा, &c., in the sense of ‘to be born’ in वर्षा । वार्धिक
means ‘Born in वर्षा’ ।

जैत्रशब्दात् * * ञ्प्रत्ययः—जैत्र is derived from the लट्प्रत्यय word
जैत्र to which ञ् is affixed in स्वार्थे by the Sutra “प्रज्ञादिभ्यश्च” ।

The Sutra means that ‘ञ्’ is added in स्वार्थे to such word
as प्रज्ञा । प्रज्ञा-एव प्रज्ञाः ।

Bengali.—इन्द्र वर्षारिभूत धनुः संकृत करिलेन, एवं रघु-
अश्लील (धनुः) धारण करिलेन—येहेतु तीहारा (उडयेई) प्रजाप्रयो-
जनसाधने पर्यायिकरमे धनुर्धारण करितेन । १७ ।

English rendering.—Indra withdrew that bow of his which is seen in the rainy season; Raghu took up his victorious one. For they wielded, by turns, their bows for achieving the the objects of all creatures (of the Earth).—16.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रकषेण जायन्ते इति प्रजाः (उपपदतत्) तासाम् अयंः (प्रवीजनं) प्रजायंः (वशीतत्) तस्य साधनं प्रजायंसाधनम् (वशीतत्) तन्नित् ।
(2) पर्यायिष उद्यते पर्यायोद्यते (ततोयातत्) पर्यायोद्यते कामुंके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकामुंकी (वङ्) (3) स च सा च तौ (एकशेषदन्तः) ।

Case-ending.—(1) प्रजायंसाधने—विषयाधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) इन्द्र—(V. मघवन्, Sl. 26, C. I.) (2) कामुंके—(III, 59.)

Different meanings.—(1) कामुंके—'अथ कामुंकेः वंशे कामुंकेमि-
त्रासि कर्मठे । (इ.)

Derivation.—(1) वार्यिकम्—वर्षा + ठक् (भावार्थे) (2) इन्द्रः—इन्द्र + रन्—'अजेन्द्र'—(उ. २।२८) (3) संजहार—सम् + ह् + लिट्—षल् (4) जेवम्—जि + वन् (शीलार्थे)—जेव । जेव + ष्—(प्रज्ञादित्वात् म्बार्थे)—(5) दधी—धा + लिट्—षल् (6) पर्यायः—परि + इ (ण्) + घञ् (भावे) (7) कामुंकेम्—कामुं + षल्—कामुंके प्रभवतीति ।

Conjugation.—(1) इ—(V. Sl. 39, C. III.) (2) धा—(V. Sl. 24, C. I.)

Force of इ is वृत् ।

Remark—Dilipa is said to propitiate Indra who, in return, gave him rains for the welfare of his subjects. There was an exchange of presents between the two. With Raghu the case was slightly different. Indra^१ showered first and then the king celebrated sacrifices in his honour.

पुष्करीकातपत्रसं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुविडम्बयासांस न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

मूलस्य पाठाकारम् ।

विकसत्—विलसत् (चा.)

Prose order.—पुष्करीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः तं विडम्बयासांस, तच्छ्रियं पुनः न प्राप ।

Explanation by use of synonyms.—पुष्करीकातपत्रः (सिताम्बीजकृतः) विकसत्काशचामरः (प्रफुल्लत्काशपुष्पव्यञ्जनः) ऋतुः (शरत्कालः) तं (रघुं) विडम्बयास (अनुचकार), तच्छ्रियं (तस्य रघोः श्रीभा) पुनः (किन्तु) न प्राप (अनुकर्तुं न शक्नाक) ।

Substance—शरदि शुभकमलानि प्रफुटितानि यानि तस्य ऋतुर्वाचीव युगभिर, काशपुष्पाणि च विकसितानि, यानि तस्य चामरश्रीव ददृशिरि । तादृशकृतचामरश्रीभितः शरदतुः कृतचामरश्रीभितं महाराजं रघुं बाह्यदृश्येन अनुचकार । किन्तु तस्य ऊर्जस्वलां राजश्रीभामनुकर्तुं नैव शक्नाक । तस्य प्रतापानुकरणं दुराश्रीव ।

Change of voice.—पुष्करीकातपत्रे च विकसत्काशचामरे च ऋतुचासः विडम्बयासासे, तच्छ्रीः...प्रापि ।

Sanjivani.—पुष्करीकेति । पुष्करीकं, सिताम्बीजम् ; एव चातपत्रं यस्य सः तथोक्तः [पुष्करीकातपत्रः] विकसन्ति काशानि, काशाख्यदृश्यकुसुमानि एव चामराणि तस्य सः तथोक्तः [विकसत्काशचामरः] (ऋतुः) शरदतुः—पुष्करीकनिभातपत्र काशनिभचामरं (तं) रघुं (विडम्बयासांसं) अनुचकार । तस्य रघोः त्रियं [तच्छ्रियं] (पुनः) श्रीभां वु (न प्राप) । “श्रीभासन्वत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते” इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

Sanjivani Explained.

श्रीभा सन्वत्ति पद्मासु * * * दृश्यते—लक्ष्मी like श्री means beauty, wealth, as well as the goddess Padmá.

पुष्परीकातपवन्—In case of the autumn, it means that the season had white lotuses for its (regal) umbrella. In that of Raghu, it means 'possessed of an umbrella as white and beautiful as the white lotus'.

विकसत्काशचामर—In the case of the season, this expression means (having) kása flowers for its yak-tail'. In that of Raghu, it means 'having yak-tails resembling the blooming Kása flowers.

Bengali.—**सुत्रकमलच्छत** एवं विकसितकाशपुष्पचामर शरदुत्तु तीहार अनुकरण करिल, किञ्च तीहार शोभा अनुकरण करिते पारिल ना । ११ ।

English rendering. With white lotuses forming his umbrella, and the blooming blossoms of *Saccharum spontaneum*, forming his yak tail, the Season (Autumn) mimicked him but could not attain his beauty. 17.

Grammatical notes, &c., &c

Sama'sa—(1) आतपान वायते इति आतपवन् (उपपदतन्) पुष्परीकमेव आतपव' यस्य स पुष्परीकातपवः (बह) ऋतुपचं । पुष्परीकतला आतपव' यस्य इति रघुपचं । 2 विकसन्ति कामानि विकसत्काशानि (कर्मधा) तान्मेव चामराणि यस्य स विकसत्काशचामर' (बह) ऋतुपचं तानुलानि चामराणि यस्य स इति रघुपचं (3) तस्य यी तच्छीः (घटीतत्) ताम् ।

Case-ending.— 1) पुष्परीकातपवः and विकसत्काशचामरः— adjectives of ऋतु ।

Synonyms.—(1) पुष्परीक—'पुष्परीकं सिताम्बीजम्' (ख) (2) चामर—(V. Sl. 16, C. III.)

Different meanings.—(1) पुष्परीक—'पुष्परीकं सिताम्बीजं सितच्छये च भेषजे । पुंसि व्याघ्रं ऽग्निदिङ्माने कीचकारान्तरि ऽपि च ॥' (सि.) (2) चामर—(V. Sl. 16, C. III.)

Derivation.—(1) पृच्छरीकम्—पृच्छ् + शरीकन्—‘कर्मरीकादयश्च’ (उ. ३।२.०) (2) आतपदम्—(H, 13) (3) आमरम्—(V. Sl. 16, C. III.) (4) ऋतुः—ऋ + त्—‘अंतंश्च’ (उ. १।७.२) (5) विद्वन्वयासाह—वि + द्दन्व् लिट्—बल् (6) प्राप्—प्र + आप् + लिट्—बल् ।

Conjugation.—(1) ङन्व्—(to imitate, ape, or mimick)—
ङन्वयति (लट्) ङन्वयत् (लोट्) अङन्वयत् (लङ्) ङन्वयेत् (वि. लिट्) ङन्वयामास
&c. (लिट्) अङ्ङन्वत् (लुङ्) ङन्वयिता (ञट्) ङन्वयिष्यति (लृट्) अङ्ङन्वि
(कर्मणि-लुङ्) ङन्वितः (क्तः) (2) आप्—(V. Sl. 48, C. I.)

Force of पुनः is भेदः । ‘पुनरप्रश्ने मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा
पश्चानरेऽपि च ।’ (मै.)

पुनः means any time but the first, the introduction of a new
topic or of an alternative.

प्रसादसुमुखे तस्मिन्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुभतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

Prose order.—प्रसादसुमुखे तस्मिन् विशदप्रभे चन्द्रे च द्वयोः तदा
चक्षुभतां प्रीतिः आसीत् ।

Explanation by use of synonyms.—प्रसादसुमुखे (सन्तोष-
हेतुना सहर्षसुखमण्डले) तस्मिन् (रघो) विशदप्रभे (कमनीयकाली) चन्द्रे च
(सुधाकरे च) द्वयोः (उभयोर्विषये) तदा (तस्मिन् काले) चक्षुभतां (निवशास्त्रिणां)
प्रीतिः (अनुरागः) समरसा (तुल्यभावादा) आसीत् (अभूत्) ।

Substance.—गरदि मेघापगमात् आकाशे चन्द्रमण्डलं निर्मलं जातं ;
राज्यस्य प्रशमनात् हर्षहेतुना रघोरपि सुखमण्डलं प्रसन्नजासीत् । तदा रघुचन्द्रौ
विलोक्य दर्शकाणां तुल्या प्रीतिरजायत । चन्द्रमण्डलवत् मनोरमं देववदनमिति
ध्वन्यते ।

Change of voice.—...प्रीत्या समरसया अभ्ययत् ।

Sanjivani.—प्रसादंति । प्रसादेन सुमुखी [प्रसादसुमुखी] (तस्मिन्) रघो (विश्वदप्रभे) निमलकान्ती (चन्द्रे च श्रेयोः) विषये (तदा चक्षुषता) (प्रीतिः) चक्षु-
रावः (समरसा) समखादा, सुख्यभीति इति यावत्—“रघो गन्धरसे खाई” इति
विश्वः—(पासीत्)

N. B. In all the Calcutta editions, we find रघोगन्धरसे &c.
It is a great blunder. Bhanuji reads in रामायणे 'रघो गन्धरसे
खाई ।' गन्धरसे means myrrh.

Bengali.—उत्काले प्रसन्नताहेतु जठेमुख रघु एवः निर्यालकास्ति
5३३ एहे उडवेहे प्रशस्तकृपाणी जनगणेर तुला प्रीति असूकृत हहेते
मागिन । १८ ।

English rendering.—With respect to the two, *viz.*, him
of face beautiful for its benignity, and the moon of pure
effulgence, the gratification of those who had eyes was of equal
relish. 18.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सु (श्रीभने) मुखं यस्य स सुमुखः (बहु) प्रसादेन सुमुखः
प्रसादसुमुखः (द्वितीयातत्) तस्मिन् (2) विश्वदा प्रभा यस्य स विश्वदप्रभः (बहु)
तस्मिन् (3) समः रसः (खादा) यथाः सा समरसा (बहु) ।

Case-ending.—1) श्रेयोः—आधाराधिकरणे सप्तमी । It refers to
both तस्मिन् (रघो) and चन्द्रे । (2) चक्षुषताम्—श्रेयं पत्नी or ज्ञेययोगेऽनुक्तं
कर्मणि षष्ठी । “प्रीतिः” इत्यनेन सम्बन्धः ।

Synonyms.—(1) चन्द्रे—(V. Sl. 12, C. IV.)

Different meanings.—(1) रस—(V. Sl. 18, C. I.) (2) मुख
—‘सुखसुपाये प्रारम्भे अथै नि.सरथास्त्रयोः’ (इ.)

Derivation.—(1) सुखम्—खन् + चप्—‘डित्खने सुद् चोदानः’
(उ. ५।२०) ‘प्रजापत्या यतः खातं सुखादाहमेखंमुखाः’ इति निदत्तम् । Brahmā
himself dug the hole in the body, so it is called सुख by the

learned. (2) प्रसादः—प्र + सद + चञ् (भावे) (3) चन्द्रे—(V. Sl. 12, C. IV.) (4) चक्षुषताम्—चक्षुस् + मतप् (प्रोत्पत्त्यै, 6th c. p.)—(V. notes on युद्धमति, Sl. 12, C. I.) (5) प्रीतिः—प्री + क्तिन् (भावे) (6) चासीत्—अस् + लङ्-तिप् ।

Conjugation.—(1) अस्—(V. Sl. 16, C. III.)

Force of च is सम्बन्धय ।

tदा means, in the case of चन्द्रे, अरत्, and in the case of रत् the time when the pacification of his kingdom was effected.

इंसयेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदोयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १८ ॥

Prose order.—इंसयेणीषु तारासु कुमुदत्सु वारिषु च तदीयानां यशसां विभूतयः पर्यस्ताः इव ।

Explanation by use of synonyms.—इंसयेणीषु (मराल-पङ्क्तिषु) तारासु (नक्षत्रेषु) कुमुदत्सु (कुमुदवङ्कलेषु) वारिषु च (जलेषु च) तदीयानां (रत्सम्बन्धिनां) यशसां (कीर्तनां) विभूतयः (सम्पदाः) पर्यस्ता इव (प्रसारिता इव) ।

Substance.—अरदि समुपस्थितायां भुवि शुभा इंसयेण्यः, गगने समुज्ज्वला नक्षत्रनिकरा, जलेषु शुभाणि कुमुदपुष्पाणि च दृश्यन्ते । अत्र कविकृत्-प्रेक्षते यत् रवीः शुभयशांसि तसदस्तास्तु प्रसृतानि सन्ति तानि शुभास्त्वैव विदधुः । तदा दिग्बिजयीद्यतस्य रवीः शुभयशांसि ऊर्ध्वमधः स्थितानि निखिलवस्तूनि व्यानग्निर इव ।

Change of voice.—...विभूतिभिः पर्यस्तम्... (भावे) or विभूतीः पर्यस्तवान् (रत्परिति रेषः—कर्तृवाच्ये) ।

Sanjivani.—इंसिति । इंसोनां ये णीषु, पङ्क्तिषु [इंसयेणीषु] (तारासु) नक्षत्रेषु—कुमुदानि सन्ति येषु इति कुमुदनि—“कुमुदान् कुमुदप्राये” इत्यमरः (Cole. p. 75)—“कुमुदमण्डलेतसेभ्यो जडुप्” (शारदापा. पा. १३०६ सि.) तेषु कुमुदप्रायेषु इत्यर्थः—[कुमुदत्सु] (वारिषु च) (तदीयानां) रत्सम्बन्धिनां (यशसां)

(विभूतयः) सम्पदः (पर्यन्ताः इव) प्रसारिताः किम्?—इत्युत्प्रेक्षा । अन्वया कथ-
निषां धवलिमा इति भावः ॥ १२ ॥

सञ्जीवनीः पाठांतरम् ।

All editions read कुम्भान् कुम्भप्रभः । We have given the correct reading of Amarakosha.

Sanjivani Explained.

कुम्भान् कुम्भप्रभे—कुम्भ इत् means 'abounding in water-lilies'.

नङ्वेतमेथी घत्प—घत्प is added to कुम्भ, नङ्, and वेतस । E. g.,

कुम्भत्, नङ्त्, वेतसत् ।

अन्वया कथमेषां धवलिमा इति भावः—The purport is that if the splendour of Raghu's fame had not suffused them, whence could their whiteness have come ?

Bengali.—नरालक्षेण, नक्षत्रपुञ्ज एवम् कुम्भाकीर्णनिलनराशिषु
रघुर यशःसम्पन्नं येन विकीर्णं इहे राः पडिन् ।

English rendering.—Among rows of swans, among the stars, and among waters adorned with lilies, the splendour of his fame was, as it were, diffused.—19.

Grammatical notes. &c., &c.

Sama'sa.—(1) इंसानां योऽयः इंसयोऽयः (घटीतन्) तामु । (2) विशिष्टाः
मत्तयः विभूतयः (प्रादिः) ।

Case-ending.—(1) इंसयोः कौय, तारासु and वारिषु—आधाराधि-
करणे सप्तमी (2) यशसाम्—शेषे घटी । (3) विभूतयः—कर्मण्यदम् when क्त is
added to परि + चम् in कर्मवाच्ये । If पर्यन्त be in कर्मवाच्ये it is
उक्तं कर्मणि प्रथमा । 'रघुंश्चा' is the अदुक्तकर्मण्यु understood.

Synonyms.—(1) यशम्—“यशः कीर्तिः समञ्चा च” (अ.) (2) इंस—

“इंसानुश्रेतमरुतयकाङ्गा मानसीकसः” (अ.) (3) तारा—“नक्षत्रमृच्चं तारा^{1 2 3}

तारिकाप्युहृ वा प्रियाम् ।” (अ.)

Different meanings.—(1) विभ्रति—'विभ्रतिभङ्गानि सन्त्यतो इमि-
शकारयोः त्रियाम् । सांख्यपाकविशेषीत्पातयोरपि ॥' (सि.)

Derivation.—(1) यशनाम्—यश + अस् + क्तः (6th c. p.) 'यशेर्दक्वे
युट् च' (उ. ४।१.२१।) (2) पश्यन्ताः—पश् + अस् + क्तः (कर्मणि) + टाप् (1st c.
p.) if it means प्रसारिता । 'रघुणा', the अनुक्तकर्तृ, is in that case
understood. If it means 'to fall', क्त is used in कर्तृवाच्य । So we
have changed the voice in both ways. (3) तदीयानाम्—तद् + क्त
(6th c. p.) (4) हंसः—हन् + मः—'व्रतवर्तिहनि'—(उ. ३।१.३।) or हन् +
अप् । मक् (म्) comes to it by निपातन । 'भवेद्दण्डागमाहंसः' V. notes
on दिवाकमानम्, Sl. 19, C. III.) (5) कुमुदतसु—कुमुद + अत् (7th c.p.)
'कुमुदतडवेतसेभ्यो अत्' (V. Sanjivani Explained). By the addition
of an affix, whose ड् is हन् elides the टि (the last vowel and the
consonant after it, if any) drops. So the last vowel of कुमुद
elides in alliance with the affix अत् which is डित् । Now the
form is कुमुद + मत् । The म of the affix is changed into व by the
rule 'भ्रयः' V. notes on यद्धिसति, Sl. 12, C. I. So we get the
form कुमुदत् । (6) विद्यतयः—वि + म् + क्तन् (भावे, 1st c. p.)

Conjugation.—(1) अस्—(to throw) {V. Sl. 16, C. III.}

Rhetoric.—The figure of speech is उत्प्रेक्षा । The Hindu
poets represent fame as white. The swans, the waters abounding
with lilies, and the stars are naturally white. Their white-
ness increases in autumn. The poet fancies that the improve-
ment in their colour is due to the splendour of Raghu's white
fame having suffused them. So white was his fame.

३३ | रघुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोसुगुणोदयम् ।

५ | आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

Prose order.—रघुच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोसुः तस्य गुणोदयम्
आकुमारकथोद्घातं यशो जगुः ।

Explanation by use of synonyms.—रघुञ्जायनिषादिभ्यः

(इच्छामनातमे उपवेशनकारिण्यः) शान्तिगीप्यः (शस्यपालिकाः स्त्रियः) गीमः (रघुकथ) तस्य (रघोः) गृधोदयं (गृधोत्पन्नम्) आकुमारकथोद्घातम् (आकुमारकथारम्भ) यत्रः (कीर्ति) जगुः (गीतवत्यः) ।

Substance.—रघोर्वंशसा निखिलं राष्ट्रं परित्तम् । पांयन्पदादा जालिका अपि तदयमो विजगुः । तेषां रमणीनामपि तत् युतिपथं गतम् । तास्तु अरदि धान्यरक्षणनियुक्ताः जपकवामाः इच्छुणां विस्तृतच्छायी सुधिनीपविटाः रघोः श्रेयशादारभ्य सवाग्धवदानामि जगुः । आवात् सन्धाः प्रजासदयमोदतमानसासं प्रशंसन्सुय ।

Change of voice.—रघुञ्जायनिषादिभ्योः शान्तिगीपोभिः...जगे ।

Sanjiyani.—इत्थिति । इच्छुणां छाया इच्छुञ्जायम्—“छाया बाहुल्ये” (शाश्वरश पा. ८२५ सि.) इति नृपंसकत्वम्—तत्र निषथाः इच्छुञ्जायनिषादिभ्यः—स्त्रीलिङ्गपाठे इच्छुञ्जाया इति विषयः—अन्यथा बाहुल्ये नृपंसकत्वप्रसङ्गात्—शान्तिनी गीपायन्ति रक्षन्तीति (शान्तिगीप्यः) शस्यपालिकाः स्त्रियः—“कर्मण्य” (शाश्वरश पा. २२११ सि.) “टिड्ढाणञ्—” (शाश्वरश पा. ४७० सि.) इत्यादिना ङीप्—गीमः) रघुकथ (तस्य) रघोः,—गृधेभ्यः उदयः यस्य तत् (गृधोदयं) गृधोत्पन्नम्, आकुमारं, कुमारात् आरभ्य ; कथोद्घातः, कथारम्भः ; यस्य तत् [आकुमारकथोद्घातं] कुमारेरपि ज्ञेयमानमित्यर्थः (यत्रः) (जगुः) गायन्तिष्ये । अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः, ततः आरभ्य आकुमारकथम् । तथापि अभिविधी अव्ययीभावः । आकुमारकथम् उद्घातः यज्जिन् कर्मणि । गानक्रिया-विशेषश्चेति । “स्यादध्यादानुद्घात आरभ्यः” इत्यमरः (Cole. p. 295). आकुमारकथोद्घातमित्यर्थः कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः अरितैः उद्भूतं यद् यत्रः तद् यत्रः आरभ्य यत्री जगुः इति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

Sanjiyani Explained.

“छायाबाहुल्ये” इति नृपंसकत्वम्—The resultant इच्छुञ्जाय is neuter because of the Sutra “छाया बाहुल्ये” । For its explanation see notes on सुभिन्नतच्छुञ्जायम् in III, 70.

स्त्रीलिङ्गपाठे इत्थीःहाया * * * नृपुरुषकत्वप्रसङ्गान्—If the reading be इत्थीःहाया, the व्यासवाक्य will be इत्थीःहाया because else the resultant form will be neuter. इत्थीःहाया yields the form इत्थीःहाया because in that case there is no plurality of shade and hence the Sutra “हायावाहला” does not apply.

“कर्मण्यश्”—A root admits अच् in कर्मण्यश् if it is preceded by its object.

“टिड् टाणञ्”—(V. notes on पार्व्वती in I, 1.)

आकुमारकथीदघातम्—It is explained by Mallinātha in two ways. One is—‘Raghu’s praises were sung by all his subjects including the very children. Here कुमार means ‘child,’ and आकुमार means ‘all beginning with the children’. Another explanation is that they sang his praises for the feats he displayed from his childhood such as his defeating Indra, &c. कुमार, in this case, means ‘Raghu in his childhood’. कुमार is compounded with कथा । So आकुमारकथ means ‘feats from his childhood.’

In both cases, the samāsas of कुमार and कुमारकथा with आच् are अच्प्रथीभाव । The whole word आकुमारकथीदघात is an adverb of जन्म । आच् in both cases means अभिविधि (See I, 5-9).

“आदम्भादानमुदघात आरम्भः”—अभ्यादान, उदघात and आरम्भ are synonymous.

आकुमारकथीदघातमिति पाठे * * * व्याख्येयम्—If the reading be आकुमारकथीदघातम्, it should be explained as—‘they sang his praises born of his feats in childhood.’

Bengali.—शालिधात्ररक्षणीयुक्ता (कृषकरमणीगण) ईक्षुच्छायाम् वसिया रक्षक सेई रघुर सुगोपन वशः तनीय शैशवकथा हईते आरम्भ करिया गान करिते लगिल (वा सेई रघुर सुगोपन ओ राक्षेय बालक हईते आरम्भ करिया प्रजावन्द कर्तुक उदेवाशित वशो गान करिते लगिल) ।

English rendering.—The women, that watched the crops of *Sāli* (paddy) reposing in the shade of sugarcane plants,

sang the fame, arising out of merits, of that protector of all, beginning with the anecdotes of his childhood. -20.

Grammatical notes, &c.; &c.

Sama'sa. - 1 इच्छां ह्याया इच्छायम् (प्रतीतत्) इच्छीः ह्याया yields the form इच्छह्याया । (V. Sanjivani.) इच्छुच्छायै निषीदनि इति इच्छुच्छाय-निषादिभ्यः (उपपदत 12) गृह्येभ्यः सदयः यस्य तत गृह्योदयम् (बहु) (3) कथानाम् उदघातः कथोदघातः (प्रतीतत्) कुमारान् आरभ्य आकुमारम् (अव्ययीभावः) —“आङ्मथ्यादाभिविध्यां.” (२।१।१३ पा. ६६० सि. V. आसमुट in I, 5-9). आकुमार कथोदघातः यस्य गानकर्मणः यजसी जातत आकुमारकथोदघातम् (बहु) 0। कुमारस्य रर्थां कथाः कुमारकथाः प्रतीतत ताभ्यः आरभ्य आकुमारकथम् (अव्ययीभावः) आकुमारकथम् उदघातः यस्मिन् गानकर्मणि तत आकुमारकथोदघातम् बहु For the Sama'sa of कुमार V. Sl. 12, C. III. 4 शालीम् शोषायनीति शालिगीप्य उपपदतत ।

Case-ending. (1) तस्य -स्येयं षष्ठी (2) आकुमारकथोदघातम्— This is an adjective of यज or a verb of गानक्रिया .

Synonyms. - 1) इच्छ-रिमान इच्छु-अ।

Different meanings. - 1) कुमार—(V. Sl. 12, C. III.) (2) शालि—शालिस्तु गन्धोन्नी कुशलादिभ्यो इति

Derivation. - 1) शालि—शाङ् + इन् (उ. ४।१।८) हलधीरेकम् । ङ् is changed into ल । 2 इच्छु -इष + क्मु. (3) इच्छुच्छायानिषादिभ्यः— इच्छुच्छाय + नि + सद + षिनिः शोषार्थे - ङीप् (1st c. p.) (4) शोषुः—शुप् + षष् (कर्त्तरि 6th c. s.) (5) कुमार - V. Sl. 12, C. III.) (6) उदघातः— उद + इन् + घञ् (भावे) “इतस्तीऽसिचत्वाः.” (७।४।३२) पा. २५७४ सि.) इति नकारस्य तत्वम् । (7) शालिगीप्यः—शालि + गीप् + यञ्—शालिगीपः । शालिगीप + ङीप् (1st c. p.) (8) जगः—जगै + ङित्—जगुः (9) यजः—(V. Sl. 19,

Conjugation.—(१) गे (to sing)—गायति (लट्) गायतु (लोट्) अगायत् (लृट्) गायैत् (वि. लिङ्) गेयात् (ण. लिङ्) जगौ, जगतुः, जगिष, जगाथ (लिट्) अगासीत्, अंगरुष्टाम्, अगामिः (लृङ्) गीयते (कर्मणि-लट्) अगाथि (कर्मणि-लृङ्) गाता (लृट्) गाम्यति (लृट्) अगाम्यत् (लृङ्) गापयति (लिङ्-लट्) अजोगपत् (षिच् लृङ्) जिगामति (सन्-लट्) जिगीयते (यङ्-लट्) गीतः (क्तः) ।

Remark.—Bhattoji defends the reading इत्तुच्छायानिषादिभ्यः thus : इच्छां ह्यायाः = इत्तुच्छायम् तत्र आनिषादिभ्यः । आ सम्यक् निषादिभ्यः = आनिषादिभ्यः ।

प्रससादोदयादभः कुम्भयोनिर्महोजसः ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुचुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

मूलस्य पाठात्तरम् ।

अभिभवाशङ्कि—परिभवाशङ्कि चाः ।

Prose order.—महोजसः कुम्भयोनिः उदयात् अभः प्रससाद, (महोजस) रघोः (उदयात्) अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनः चुचुभे ।

Explanation by use of Synonyms.—महोजसः (विपुल-तजसः) कुम्भयोनिः कुम्भमभवस्य अगच्छीस्य उदयात् (प्रकाशात्) अभः (सलिलं) प्रससाद (निर्मलं बभूव) महोजसः, विपुलप्रतापस्य रघोः (दिलीपकुमारस्य उदयात्, स्वेषु देशेषु आगमनात् अभिभवाशङ्कि (पराभवशङ्कितं) द्विषतां (शत्रूणां) मनः (चित्तं) चुचुभे (काल्प्यं प्राप) ।

Substance.—अरदि सीरभाद्रस्य सप्तदशदिवसे विपुलज्योतिरगस्त-नक्षत्रस्थोदयात् वर्षाकल्पितं जलं पुनर्विमलं बभूव । महाप्रतापस्य रघोश्च दिग्विजय-प्रवर्तनात् ततः पराभवशङ्कितानि परिपूषां चित्तानि कल्पितान्वाहन् । अहो अरदो वैचिवम् । सकालमेकस्य सा सुखमपरस्य दुःखमावहत् ।

Change of voice.—...अभसा प्रीतिदे...अभिभवाशङ्किना...मनसा...।

Sanjivani.—प्रससादति । (महोजसः) (कुम्भयोनिः) अगच्छस्य—“अगच्छीः”

[Once on a time, when the conjoint gods, Mitrávaruna, were rambling, they found the Apsará, Urvási. Their passion excited, their seed fell. It was divided into several parts. One part fell on the ground, another into water, and a third in a pot. From the first was born Vasishtha, from the second the fishes, and from the third Agástya. Hence, Agastya is called कश्यपि as well as वासुधि । Vasishtha is called Maitrávaruni.]

मदीदयाः ककुद्ग्रन्तः सरितां कूलमुद्गजाः ।

लीलाखिलमनुप्रापमंहोच्चास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

Prose order.—मदीदयाः ककुद्ग्रन्तः सरितां कूलमुद्गजाः मदीदयाः तस्य लीलाखिलं विक्रमम् अनुप्रापः । Mallinatha places 'तस्य' after 'लीलाखिलम्' ।

Explanation by use of synonyms.—मदीदयाः (मदीद्वताः) ककुद्ग्रन्तः (प्रशन्नककुटः) सरितां (नदीनां) कूलमुद्गजाः (तटभङ्गजाः) मदीदयाः (महाव्रषभाः तस्य (रघोः) लीलाखिलं (विश्रामपुत्रस्य) विक्रमं (गतिं) अनुप्रापः अनुपचक्रः) ।

Substance.—समुपस्थितायां शरीरि विश्रामवपुर्वदत्तमाहीन्यन्ती रघु-
मंहोद्भासेन कर्त्तुरगवराभिघातैः सरितां कूलानि भिन्दन् दिग्विजयाय मलीलं
प्रतस्ये । वपुश्चर्त्वा मदीन्यता महाव्रषभाय तदा नदीतटानि शङ्कोर्विदारयन्तः
मलीलयमनेन रघुमनुचक्रः ।

Change of voice.—मदीदयेः ककुद्ग्रन्तः...कूलमुद्गजेः मदीदयेः
...लीलाखिलः विक्रमः अनुप्रापे ।

Sanjivani.—मदीदति । (मदीदयाः) मदीद्वताः—ककुटेषामक्षीति (ककु-
द्ग्रन्तः) महाककुटः इत्यर्थः—यदादित्वात् सकारस्य क्त्वाभावः—(सरितां)—कूलानि
मुद्गजस्योति—कूलमुद्गजाः—“अदिशूनि रुजिवह्नीः” (शाश्वतः पा. २२४६ सि.)
इति लघुश्रुत्यर्थः—“अदिशूनि”—(६:३:६० पा. २२४२ सि.) इत्यादिना मुसागमः

—महान्तः उच्चाद्यः (महोच्चाः)—“अचतुर—” (५।४।००। पा. २४५ वि.) इत्यादिना निपातनादकारान्तः—(खीजाखिलं) विश्वाद्यनुभवं (तस्य) रचीः—
उत्साहस्तः वपुषतः परभैक्षस्तस्य—(विक्रमं) ग्रीयम् (अनुप्रायः) अचतुः ॥ २२ ॥

Sanjivani Explained.

यवादित्वात् मकारान्तत्वाभावात्—In ककुद, the म is not changed into व because ककुद belongs to the group यवादि. See “सादुपधायाश्च मतीर्षोऽयवादिभ्यः” explained under notes on ग्रहिति in I, 12.

“उदिकूलं वज्रवह्नीः—The root वज् or वद् admits खञ् in कर्मवाच्य if it is preceded by the उपसर्गे, उत्, and if the word कूल be its object. Here all the requirements of the Sutra are fulfilled. Hence, उद् + वज् admits खञ् ।

“अरुर्दिषत्—” इत्यादिना सुमागमः—कूल admits सुम् (म्), by the Sutra अरुर्दिषत् &c., because the root that follows it admits a खित् affix. (For its explanation, see notes on पुरन्दर in II, 74).

“अचतुर—” इत्यादिना निपातनादकारान्तः—महोच्चा is made of महत् and उच्चत् । The resultant form expected would be महोच्चत् । The अकारान्त form महोच्चा is a case of निपातन । The Sutra that determines it is “अचतुर &c.” For its Expl., see पुरुषावुष-जीविन्यः in I, 63.

Bengali.—मनोकृत, प्रशस्तककुददुरू एवं क्रीडाभिलाषी हईया शृङ्गद्वारा नदीतटतटकारौ वृषभगण तीहार (रघुर) विलासशुभग विक्रमनेर अशुकरण करिते लागि। २२।

English rendering.—Excited by energy, endowed with large humps, and engaged in afflicting (with their horns) the banks of rivers, the mighty bulls imitated his gracefully sportive gait. 22.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) उदमतम् अयं येषं ते उदयाः (वद्)—‘प्रादिभ्योधातु-जस्य—’ (V. notes on उदाह, Sl. 3, C. I.) मर्दन उदयाः मदीदपत्—

(द्वितीयातत्) (2) ककुद—(V. ककुद, Sl. 70, C. III.) (3) कूलसुदृजाः—उपपदतत् (4) लीलाया खिलः (सधुरः) लीलाखिलः (द्वितीयातत्) तम् (5) महानः उच्चाः महीचाः ।

Case-ending.—(1) सरिताम्—शेषे षष्ठी (2) तस्य—सम्बन्धे षष्ठी । (3) लीलाखिलम्—Adjective of विक्रमम् (4) मदीदयाः, ककुप्रलः and कूलसुदृजाः—adjectives of महीचाः ।

Synonyms.—(1) उच्चम्—(V. Sl. 32, C. III.).

Different meanings.—(1) ककुद—(V. ककुद, Sl. 70, C. III.) (2) कूल—‘कूलं तटं सैन्धुपते, तद्भागशूमयोरपि’ (इ.) (3) विक्रम—‘विक्रमः शक्तिसंपत्तिः कालिमाषे च विक्रमः’ (धरणिः)

Derivation.—(1) ककुप्रलः—ककुद + मत्तुप् (प्राप्तस्ये, 1st c. p.) (2) कूलसुदृजाः—कूल + उदृ + रुञ् + खञ् (1st c. p.) (3) अनुप्रापुः—अनु + प्र + आप् + लिट् (4) महीचाः—V. Sl. 32, C. III.) (5) विक्रमम्—वि + क्रम् + चञ् (भावे, करणे वा, 2nd c. s.) Note that the penultimate vowel अ in the root क्रम् is not lengthened. See आश्रयम्, Sl. 48, C. I.

Conjugation.—(1) आप्—(V. Sl. 48, C. I.).

प्रसवेः सप्तपर्शानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः समधैव प्रसूयुवुः ॥ २३ ॥

Prose order.—तन्नागाः सप्तपर्शानां मदगन्धिभिः प्रसवेः आहताः (सन्तः) असूयया इव समधा एव प्रसूयुवुः । Mallinātha places ‘तन्नागाः’ after ‘आहताः’ and ‘मदगन्धिभिः’ before ‘सप्तपर्शानाम्’ ।

Explanation by use of synonyms.—तन्नागाः (रघुनजाः) सप्तपर्शानां (विषमच्छदरुचाणां), मदगन्धिभिः (मदस्यैव गन्धयुक्ते?) प्रसवेः (पुष्टेः) आहताः (ताहिताः सन्तः) असूयय इव (आहतिनिमित्तया स्वर्षयेव) समधा एव (सप्तप्रकारेणैव) प्रसूयुवुः (मदं वरुपुः) ।

Substance.—अधुना दिव्यजगत्प्रयाता वक्षन्ते । अरदि सप्तपर्षाणां कुसुमानि विकसितान्भवन् । तेषां गन्धी गजमदस्त्विव बभूव । दिव्यश्च सर्वाङ्गेन मोदिताः । रघीर्गजास्तगन्धमपरेषां इक्षिणां मदस्वरणसौरमनुमाय उन्मत्ता बभूवुः । ततस्ते स्वर्गवा नासारन्ध्राभ्यां कटाभ्यां मैत्राण् नैत्राभ्याश्च इति सप्तान्निभ्यः दानवारि बहवुः । रघीर्गजा भीषणा बहुलायेति भवन्ति ।

Change of voice.—तन्नागेः...आहतेः...प्रसुख्,वे ।

Sanjivani.—प्रसवैरिति । मदस्य इव गन्धः येषां तैः (मदगन्धिभिः)—

“उपमानाश्च” (प्रा० १३७ पा. ८५६ सि.) इति इकारःसमासान्तः—(सप्तपर्षाणां) इत्यत्रिषेवाणाम्—“सप्तपर्षां विशालत्वक् शारदी विषमच्छदः” इत्यमरः (Cole. p. 19) (प्रसवैः) प्रथैः (आहताः)—तस्य रघीः नागाः गजाः [तन्नागाः]—“गजैःपि नागमातङ्गौ” इत्यमरः (Cole. p. 305)—(अनुयया इव) आहतिनिमित्तया स्वर्गया इव (सप्तधा एव) (प्रसुख्,दुः) मदं बहवुः—प्रतिगजगन्धाभिमानाकृति भावः । “करात् कटाभ्यां मैत्राश्च नैत्राभ्याश्च मदस्त्वितिः” इति पालकशब्धे । करात्, नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

Sanjivani Explained.

“उपमानाश्च”—गन्ध preceded by a उपमान becomes गन्धि provided the two form a बहुव्रीहि compound. Here मदगन्ध is the उपमान । गन्ध follows it and forms a बहुव्रीहि compound with it. So the resultant becomes मदगन्धि instead of मदगन्ध । The other Sutras enjoining इ to गन्ध in बहुव्रीहि समास are :—

1. “गन्धस्येदत्पुतिस्सुरभिभ्यः” (प्रा० १३५ पा. ८०४ सि.)—गन्ध after उत्, पुति, सु or सुरभि admits इ i.e., becomes गन्धि provided they form बहुव्रीहि compound. उद्गन्धि, पुतिगन्धि, सुगन्धि, सुरभिगन्धि ।

2. “अन्त्याख्यायाम्” (प्रा० १३६ पा. ८०५ सि.) गन्धि meaning अल्प admits इ when it is the last component of a बहुव्रीहि compound. मूपस्य गन्धी लेशो यच्चिन् तत् सूपगन्धि ।

1 2 3 4
“सप्तपर्षां विशालत्वक् शारदी विषमच्छदः”—These four words are synonymous.

"मज्जिपि नागमातङ्गौ"—The words नाग and मातङ्ग mean मज्ज as well. This अपि suggests the other senses the word conveys. नाग means lead, serpent, cruel, cloud, &c. मातङ्ग means अञ्जल as well as मज्ज ।

करात् कटाभ्या * * मदस्रति"—Ichor is discharged through the two nostrils, the two temples, the genital organ, and the two eyes.

Bengali.—ठाहार (रघुर) गजसकल सप्तपर्णेश मदगन्धि पुष्प कर्कुक आहत हईया येन स्पर्शापूर्वक सप्त अङ्ग हईते मनधारा वर्षण करिते लागिल । २३ ।

English rendering.—Struck by the ichor-scented flowers of *Echites scholaris*, his elephants, as if from jealousy, discharged (ichor) through all their seven outlets. 23.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.— 1. मदस्र मञ्ज इव मञ्जः द्वेषां ते मदगन्धिनः तैः (सप्तमानी-त्तरपदलोपि बहु; (V. notes on मुनिरत्नीनाम्, Sl. 5-9, C. I.) इत् (इ) is added to मञ्ज । (2) काण्डे काण्डे सप्त पञ्चानि द्वेषां ते सप्तपञ्चाः (बहु) तेषाम्—[V. R. T. Amarako'sa, N. S. p. Ed. p. 154.] (3) तस्य नागाः तन्नागाः (प्रतीतत्) ।

Case-ending.—(1) प्रसवेः—'आहता' इत्यस्य अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया—
(2) सप्तपञ्चानाम्—शेषे पत्नी 'प्रसवेः' इत्यनेन सम्बन्धः (3) अनुग्रया—इती तृतीया ।
(4) सप्तधा—अव्ययं, क्रियाणिशेषणम् ।

Synonyms.—(1) नाग—(V. द्विप, Sl. 71, C. I.)

Different meanings.—(1) नाग—'नागी मतङ्गस्यै पुत्रानकेसरी । क्रूराचारि नागदन्ते सुसूक्तके वारिर्द्वेषि च ॥ देवानिर्जाविशेषि च 'अं शि स्यादुत्तर-स्थितः । नागं रङ्गं सीसपत्रं ज्जीवधे करणान्तरि ॥' (द्वि.) (2) मद—(V. Sl. २३, C. II).

Derivation.—(1) प्रसवेः—प्र + सू + अप् (कर्मणि, 3rd c. p.) or प्र + सू + अच् (V. R. T. of Amarakosā, N. S. P. Ed. p. 500) (2) बाहताः—बा + हन् + त् (कर्मणि, 1st c. p.) (3) अमथया—अन् (ञ्) + यक् (काष्ठादिवात्) = अमथ् + धातुसंज्ञा । अतय + अः (3rd c. s.) (4) नागाः—नग + अण् (भवाथे, 1st c. p.) (5) ममथा—मत् + धाच् (प्रकाराथे) (6) प्रसुसुवुः—प्र + सु + लिट्-उन् ।

Conjugation.—(1) सु (to pour)—सवति (लट्) सवतु (लोट्) असवत् (लिट्) सवेत् (वि. लिङ्) मुस्ताव. सूचवतुः सुनीय, सुसुव (लिट्) सीता (लृट्) सीयति (लृट्) असुसवत् (लृङ्) स्वावयति (णिच्-लट्) असिसवत्, असुसवत् (णिच्-लृङ्) असावि कर्मणि-लृङ् सुचुप्रति सन्-लट्) सीसूयते (यङ्-लृट्) सुयात् (आ. लिङ्) सुतः (कः) (2) हन्—V. Sl. 5, C. II.)

Rhetoric.—The figure of speech is here उत्प्रेक्षा । No doubt, *Echites schobaris* blooms in autumn. But the idea that Raghu's elephants, struck by their odour, felt a jealousy, and through rivalry discharged ichor is purely poetic. Hence, it is उत्प्रेक्षा ।

• सरितः कुर्वतो गाधाः पथश्चाश्वानकटमान् ।

यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥२४॥

Prose order.—सरितः गाधाः पथः च आश्वानकटमान् कुर्वती शरत् शक्तेः प्रथमं तं यात्रायै नोदयामास । Mallinātha places 'तम्' before 'शक्तेः' ।

Explanation by use of synonyms.—सरितः (नदीः) गाधाः (सुप्रतराः) पथय (मार्गिणः) आश्वानकटमान् (यक्षपदान्) कुर्वती (विदधती) शरत् (शरद्वत्) शक्तेः (उत्साहशक्तेः) प्रथमं (प्राक्) तं (रघुं) यात्रायै (दिविजयार्थं) निर्गमनाय नोदयामास (प्रेषयामास) ।

Substance.—शरदि नदीनां प्राणविजीतपीडी ज्ञासमगम् । अतस्ताः सर्व्वाः सुखेन तरणयोग्या बभूवुः । मार्गेषु कर्हसं शकः । तत स्तोपि सुगमा अभूवन् । एवं दिग्विजयसुखकरः कालः चतुरङ्गवलशालिनः मन्त्रशक्तिसमन्वितस्य तस्य राज्ञीः दिग्विजयोत्साहं जनयामास ।

Change of voice.—... कुर्वन्त्या शरदा... स... नीदयामास ।

Sanjivani.—सरित इति । (सरितः) (गात्राः) सुप्रतराः कुर्वन्ती (पद्यः) सागान् (च) (आश्यानकर्दमान्) युष्मपङ्कान् (कुर्वन्ती)—“संयोगादेराती धाती-यञ्छतः” (८।२।४३ पा. २०१७ सि.) इति ग्यतेर्निहातस्य लक्षम्—(शरत्) शरद्वत् (त) रघु शक्तः) उत्साहशक्तेः (प्रथमः) प्राक् (यावायै) दक्षयावायै (नीदयामास) प्रेरयामास । प्रभावसन्धशक्तिसम्पन्नस्य शरत् शयमुत्साहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥२४

Sanjivani Explained.

“संयोगादेराती धातीयञ्छतः”—The *न्* of *कृ* or *कृवतु* is changed into *न्* when it is added to a root ending in *च्*, and beginning in conjoint letters one of which is *य*, *व*, *र*, or *ल* ।

The root *श्र्यै* becomes *श्रा* । It begins with conjoint letters one of which is *य*, and ends in *च्* । Hence, *न्* of *कृ* added to it changes into *न्* । The resulting form is *श्रान्* ।

प्रभावसन्धशक्तिसम्पन्नस्य * * * इत्यर्थः—The sense is that the autumn roused his energy for the campaign of conquest, endued as he was with strength of prestige and councillors.

What Mallinātha intends to say is that the expression—‘urged him, before his energy did, to undertake the campaign of conquest’—means ‘roused his energy’ to undertake the campaign’.

Bengali.—शरत् नदीसकलके तरणयोग्या एवम् मार्गसमूहके विस्तृत-कर्म करिष्या रघुर उन्साहशक्ति जन्निवार पूर्वैहै (येन) ताहाके दिधि-ऊयहाकार निमित्त प्रोत्साहित करिल । २४ ।

English rendering.—Making the rivers fordable, and the roads dry of mire, autumn urged him to a campaign (of conquest) before his energy did it. 24.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(१) आश्यानः (विश्रान्तः) कर्दमः येषु ते आश्यानकर्दमाः (वधु) मान् ।

Case-ending.—(१) यावायै—“क्रियाधीपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”

इति म्वात् चतुर्थी—(V. चापलाय, Sl. 5-9, C. I.) यावां कर्त्तुमिच्छयः ; तादर्थ्ये चतुर्थी वा (2) शक्तेः—काल्पवाचि 'प्रथम' शब्दधीमे पञ्चमी । (V. सप्तः परम् in I, 66). (3) प्रथमम्—क्रियाविशेषणम् ।

Synonyms.—(1) सरित्—'अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी रुद्रिनी धुनी । स्रीतस्वती शीपवती सवनी निम्बगापगा ॥' (अ.) (2) कदम्—'निपथरस्तु जम्बाजः पङ्कीऽस्मी प्रादकदंसा ।' (अ.)

Different meanings.—(1) शक्ति—'शक्तिरस्वान्तरं गीर्थांमुत्साहादो बलं स्त्रियाम् ।' (सि.) (2) यावा—'यावा तु यापनीपायि गती देवाचनीत्सवे ॥(वि.)

Derivation.—(1) यावाये—या + वन् + टाप् (4th c. s.) 'हयामा—' (४ उ. ४।२६८) (2) सरितः—स + इति + षीष्वादिका, 2nd c. p.) (3) कुर्वती—कृ + शठ् + डीप् । कृ is तनादि, so, नुम् is not added to, it in शठ् feminine form. (V. विभती in I, 83). (4) गाधाः—गुध् + अः 'गुरीय हलः' (भावे, 2nd c. p.) (5) आश्यातः—आ + श्ये + क्तः (कर्त्तरि) : त् of क्त is changed into न् । (6) नोदयामास—(नुद + षिच् -) नोदि + लिट्—णल् (7) शक्तेः—शक् + क्तिन् (भावे, 5th c. s.) The alternative form is शक्ताः ।

Conjugation.—(1) नुद (to urge)—नुदति—ते (लट्) नुदतु-ताम् (लोट्) अनुदत्-त (लङ्) नुदित्त (वि. लिङ्) नुद्यात्, नुत्सीत् (अ. लिङ्) नुनोद, नुनोदि (लिट्) अनोत्सीत्, अनोत्साम्, अनोत्सुः । अनुत्, अनुत्साताम्, अनुत्सत (लङ्) नोदयति (षिच्-लट्) अननुदत् (षिच्-लङ्) अनोदि (कर्मणि-लुङ्) नोत्सा (लुट्) नोत्स्यति-ते (लृट्) अनोत्स्यत्-त (लृङ्) ननुत्स्यति-ते (सन्-लट्) नोशुयते (यङ्-लट्) नुन्नः, नुत्तः (क्तः) See "नुदबिदीन्दवाघ्रा-श्रीभ्योऽन्वतरस्याम्" (पा० १।१।६। पा. ३०३८ सि.) । (2) श्ये—श्यायते (लट्) श्यायताम् (लोट्) अश्यायत (लङ्) श्यायेत् (वि. लिङ्) शश्ये (लिट्) अश्यास (लुङ्) श्याता (लुट्) श्यास्यते (लृट्) श्यातः (क्तः) शीतः (स्यञ्—क्तः) शीनः (द्रवद्रव्यमूर्त्तौ—क्तः) ।

Remark.—One of the Calcutta editors says that the पञ्चमी in शक्तेः is a case of दिग्वाचकशब्दयोगे पञ्चमी । It is a mistake. 'प्रथम' is not a दिग्वाचक, but a कालवाचक word. भट्टोजि gives the example of कालवाचकशब्द as सेवात्पूर्वः फाल्गुनः ।

तस्मै सम्यग्धृतोवह्निर्वाजिनो राजनाविधौ ।
प्रदक्षिणाचिध्याजिन हस्तेनैव जयं ददौ ॥ २५ ॥

तस्मै सम्यक्—सम्यक् तस्य (Nand. foot-notes).

एव—इव (मु.)

Prose order.—वाजिनो राजनाविधौ सम्यक् इतः वह्निः प्रदक्षिणाचि
ध्याजिन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ ।

Explanation by use of Synonyms.—वाजिनो राजनाविधौ
अश्वगजादीनां नो राजनाविधौ शान्तिकर्मणिः सम्यक् (विधाविधि) इतः (हीमेन
तपितं) वह्निः (हताशनः) प्रदक्षिणाचिध्याजिन दक्षिणदिग्गामिज्वालाच्छलेन
हस्तेन इव (करिणैव) तस्मै (रघवे) जयं (विजयाश्रितं) ददौ (दत्तवान्) ।

Substance.—रघुदिग्भुवजयाथ प्रधानकाले स्वमङ्गलाय वज्रावाहतिं
प्रदाय नो राजनाविधौ शान्तिकर्मोद्दिशितवान् । इतभुक् च आश्रितियहण्याय
दक्षिणदार्शं शिखां पसारयामास । एतदि यभर्गानि लक्षणम् । तत् कविकृत-
प्रेक्षते यद् हताशनः दक्षिणदिग्गामिशिखाहस्तेनैव रघवे विजयाश्रितमदात् ।

Change of voice.—... इतेन वह्निना... जयः ददौ ।

Sanjivani.—तस्मादिति । वाजिनो राजनाविधौ, नो रा-
जनाविधौ शान्तिकर्मणि [वाजिनो राजनाविधौ] (सम्यक्) विधियत् (इतः) हीम-
समिद्धः (वह्निः)—प्रगता दक्षिणम्—तिष्ठद्गुणभृतिवाद्दश्यधीभावः—प्रदक्षिणं या
चर्चिः, ज्वाला, तस्याः व्याजिन [प्रदक्षिणाचिध्याजिन] (हस्तेन इव तस्मै जयं
ददौ) । उक्तमाह्वयावायाम्—“इहः प्रदक्षिणगती इतभुक् रूपस्य चादौ समुदुरसनां
वशगां करोति” (इहत्संहितायाम् ४४ अध्याये) इति । वाजियह्वं गजादीना-
मस्युपलक्षणं, तेषामपि नो राजनाविधानात् ॥ २२ ॥

Sanjivani Explained.

तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः—(V. notes on प्रदक्षिणक्रियाह्वयाम् in I, 76).

उक्तमाहवयादायाम्—It is said in the chapter entitled आह्वययात्रा (setting out for war) of ऋद्धतसंहिता ।

इद्वः * * * करोति—Fire, ignited into a blaze (by libations of clarified butter, brings the Earth under the control of the king if it spreads its tongue to the right-hand side for accepting the butter.

वाजियहणम् * * * नीराजनाविधानान्—Though the text has only वाजिन, it suggests नज्ज and other limbs of war as well, because the ceremony of नीराजना is sanctioned not only for the horse but for elephants as well.

Bengali.—अग्नि (एवं गज) ननुदत्त नीराजनानामक शक्तिकार्या-
नुष्ठाने यथाविधि प्रीणित बलि दक्षिणदिग्गुणनिश्वाच्छले हस्त द्वाराई
तीर्शके येन ज्वर दान करिणेत । २५ ।

English rendering.—Duly fed with libations at the rite called *Nirajani* of the steeds (and elephants), the Fire, gave as it were victory unto him with its hand represented by flames turning towards the right hand side (of the priest). 25.

Grammatical notes &c., &c.

Sama'sa.—(1) वाजिनां नीराजना वाजिनीराजना (पञ्चीतत् तस्याः विधिः वाजिनीराजनाविधिः (पञ्चीतत्) तस्यम् (2) प्रगता दक्षिणं (पार्श्वं) प्रदक्षिणम् (अव्ययीभावः) प्रदक्षिणम् अग्निः प्रदक्षिणाग्निः (सुप्सुया) Or प्रगता दक्षिणं दक्षिणां (दिग्म्) वा सा प्रदक्षिणा (प्रादि) प्रदक्षिणा अग्निः प्रदक्षिणाग्निः (कर्मधा) तस्याः व्याजः (पञ्चीतत्) तेन or प्रदक्षिणाग्निरेव व्याजः प्रदक्षिणाग्निव्याजः (रूपक कर्मधा) तेन । For the peculiarity of the Samāsa with प्रदक्षिण see. I,

Case-ending.—तस्मै—सुम्प्रदाने चतुर्थी (2) वाजिनीराजनाविधी—
विषयाधिकरणे सप्तमी (3) सम्यक्—क्रियाविशेषणम् (4) प्रदक्षिणाग्निव्याजिन—
करणे तृतीया (5) हस्तेन—करणे तृतीया ।

Synonyms.—(1) अर्चिं—'वज्रैर्दधीर्वाजकीलावर्चिर्हतिः शिखा शिखाम्' (अ.) (2) वाजिन्—V. तुरङ्ग, Sl. 38, C. III.) (3) वज्रि—(V. अग्नि, Sl. 5-9, C. I.)

Different meanings.—(1) अर्चिं—'अथार्चिसयूखशिखयोर्मना' (मि.) (2) वज्रि—'वज्रिर्वैशानरैऽपि स्याद्विदकाद्योपधं पुमान्' (मि.) (3) व्याज—'व्याजः श्राव्येऽपदेशे च' (वि.)

सयूख = किरणः । अपदेश = छल ।

Derivation.—(1) सम्यक्—सम् + अच् + क्तिन् (कर्त्तरि) (2) इतः—इ + क्तः (कर्मणि) (3) वज्रि—वज् + णिः (ष्ट. प्रथमा) (4) वाजी—वज् + णिनिः (आवग्यकार्ये) (5) नीराजना—निर् + राज् (राज् + णिच् =) + यच् (भावे—'प्यासयर्था युच्' (शशर०००पा. इर०५ मि.) [A गिजल root, आम्, as well as अन्य admits युच् in भाववाच्ये । E. g. कारणा, हारणा, आसना, सन्तना] (6) व्याज—वि + अच् + वज् + कर्त्तरि 3rd (c. s.) व्यञ्जनि, लिपन्त्यनेन । (7) जयम्—जि + अच् (2nd c. s.) (8) दधी—दा + लिट्-णल् ।

Conjugation.—(1) इ—जुहीति, जुहति, जुहति (लट्) जुहीत, जुहुषि (लोट्) अजुहीत, अजुहताम्, अजुहवः (लङ्) अजुषात् वि. लिङ्) जुहाव, जुहावत्तकार, जुहावामास, जुहावाम्भूव, (लिट्) हीता लुट्) हीष्यति (लृट्) अहीष्यत् (लृङ्) जयात् आ. लिङ्) अहीषीत्, अहीषाम्, अहीषुः (लुङ्) हावयति (णिच्-लट्) अजुहवत् (णिच्-लृङ्) जयते (कर्मणि-लट्) अहावि (कर्मणि लृङ्) जुहपति (मन्-लट्) जीहयते यङ्-लट् इत. क्तः) (2) दा—(Sl. 18, C. I.)

नीराजना—A religious ceremony which our kings used to perform before setting out on a campaign. It was supposed to be capable of strengthening the horse and the elephants and other elements of the invading army. It consisted of five limbs : 1. a lamp ; 2. lotuses ; 3. a piece of well-washed cloth ; 4. leaves of mango ; and 5. those of *Picus religiosa*. These should, in succession, be gently moved before the object of worship in perpendicular gyrations. The spacious time for the

performance of this ceremony was the twelfth, the eighth, or the fifteenth day of the lighted fortnight of *Kārttika*.

Rhetoric.—The figure of speech in ददो इव is उत्प्रेक्षा, and that in प्रदक्षिणाविद्याजिनं is अपह्रति । It is thus defined :—

प्रकृतं यद्विषयान्यत् साध्यते ना त्वपह्रतिः ।

When the real is concealed and the unreal is established, the figure of speech is अपह्रति । The flame on the right-hand side is the real fact. It is here concealed and इन्, its standard of comparison, which is unreal, is represented as real.

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिंरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगोषया ॥ २६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

गुप्तमूलप्रत्यन्तः—गुप्तमूलप्रत्यन्तः (चा.)

प्रतस्थे दिग्जिगोषया—सं प्रतस्थे जिगिषया Nand. (foot-notes).

Prose order.—गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिः अयान्वितः सः षड्विधं बलम् आदाय दिग्जिगोषया प्रतस्थे ।

Explanation by use of synonyms.—गुप्तमूलप्रत्यन्तः (रक्षित-स्वनिवासप्रान्तदुर्गः) शुद्धपाणिः (उद्धृतपृष्ठशयुः, सेनारचितपृष्ठदेशी वा, अयान्वितः (युग्मदेवान्वितः) सः (रघुः) षड्विधं (मौलभत्यादिरूपं षट्पुकारं) बलं (सैन्यम्) आदाय (गृहीत्वा) दिग्जिगोषया (दिग्जयेच्छया) प्रतस्थे (वचाल) ।

Substance.—द्विविजयप्रयाणात् प्राक् स रघुः स्वकीयमादासं स्वराट्टस्य प्रान्तस्थितानि दुर्गाणि च सैन्यस्थापनादिना संररक्ष । पृष्ठशयवश्येत् तमाक्रामियुक्तमधन् रिपुनुच्छहार । इत्थं स्वाधिकारं दुर्भेद्यं कृत्वा स षड्विधं सैन्यमादाय पराधिकारं जितुं प्रतस्थे । यावाकालस्य युग्मभासीत् । देवं तस्यानुकूलं वभूव ।

Change of voice.—गुप्तमूलप्रत्यन्तेन शुद्धपाणिना अयान्वितेन तेन...

Sanjivani.—स इति । गुप्ती मूलं, स्वनिवासस्थानं ; प्रत्यन्तः, प्रान्तदुर्गश्च, येन सः (गुप्तमूलप्रत्यन्तः) (शुद्धपाणिः) उद्धृतपृष्ठशयुः, सेनया रचितपृष्ठदेशी-वा

(अयान्वितः) शुभदेवाश्रितः—“अयः शुभावहो विधिः” इत्यमरः (Cole. p. 32)
 (सः) रघुः (पङ्क्तिषु) मौलभत्यादिरूपं (बलं) सैन्यम्—“मौलं अयः सुवृष्टिषी
 द्विपदाटविकं बलम्” इति कीचः—आदाय दिशो जिगीषया जित्मिच्छया
 [दिग्जिगीषया] (प्रतस्थं) चचाल ॥ २६ ॥

Sanjivani Explained.

Mallinātha takes मूल to mean the abode of the king, *i.e.*, his capital. The lexicographers, however, do not notice this sense. They mean by it निकुञ्ज (bower) and not a palace. मूल means root. The root of the empire is taken by Mallinātha to be its capital.

प्रस्थल, is taken by Mallinātha to mean frontier forts. We do not find this sense also in the lexicons ordinarily used. By प्रस्थल, Amra means अन्तर्देश (the country of the barbarians). A Calcutta editor understands by मूल the centre, and by प्रस्थल the wings, of the army. मूलमूलप्रस्थल he interprets as ‘guarding the centre and the wings of the army’. The senses he attributes to the words cannot be found in the lexicons. If we are to dissent from Mallinātha, we think मूल should be translated as the root, the main support, of the empire, *i.e.*, the treasure, the ministers, &c. Indeed, मूल means ‘treasure’ as well. प्रस्थल means the frontier. The sense would then be ‘guarding the frontiers of the empire, and making arrangements for preventing the administration from coming into a dead-lock after his departure’

“मौलभरुः * * *”—The six-fold army consists of 1. the king and his relations, 2. the paid soldiers, 3. the allies, 4. the guild of artisans (something, perhaps, like military engineers), 5. the (ostensible) foes (who are in possession of the secrets of the real foes, *i. e.* something like spies), and 6. the foresters (something, perhaps, like sappers and miners).

Bengali.—तिनि अकीर रसिष्ठान एवः प्रोक्तुर्ग रक्षा करिग
 पृष्ठदेशेर शत्रु विनाशानन्तर (वा सेना द्वारा पृष्ठदेशेर रक्षाकरणानन्तर)

सुखदैववाचित हृष्टेया वड्विध जैत्र मह दिग्बिज्ज्वार्थ यात्रा
करिनेन । २७ ।

English rendering.—Keeping the capital and the frontier forts (of his empire) well guarded, and clearing his rear (of foes), and endued with luck, he set out, with the intent of conquering the quarters, taking with him forces of sixfold variety. 26.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रतिगतः अलम् प्रत्यन्तः (वादिः) — 'अत्यादयः कालाद्यर्थ द्वितीयया' (राशर० पा. वा. ७८० सि. वा.) [The उपसर्ग's अति, &c., are compounded with द्वितीयान्त words if they mean 'to over-reach,' &c.] मूलत्र प्रत्यन्तय मूलप्रत्यन्तो (वन्तः) यतो मूलप्रत्यन्तो येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः (बह्) (2) गृहः पाणिः यस्य सः गृहपाणिः बह् (3) अटेल अङ्कितः अयान्वितः (द्वितीयात्) (4) षट् विधाः प्रकाराः यस्य तत् षड्विधम् (बह्) (5) दिशा जिगीषा दिग्जिगीषा (षड्तीतत्) तथा ।

Case-ending.—(1) दिग्जिगीषया—इतौ द्वितीया; (2) गुप्तमूलप्रत्यन्तः, गृहपाणिः, and अयान्वितः—adjectives of सः ।

Synonyms.—(1) बल—V. मना, Sl. 19, C. E.

Different meanings.—(1) मूल—'मूल' शिफाद्ययोः । 'मूलवित्ते-
ऽलिके नामिः' । (मि.) (2) पाणि—पाणिः स्त्रीपदयोः पादमूलं स्याद् ध्वजिगी-
कटौ । (रत्निदेवः) । ध्वजिगीकटि—the loin, *i.e.*, the rear of the army.

Derivation.—(1) यत्तः—गुप् + क्तः (कर्मणि) (2) पाणिः—पृष + जिः
(निपातनात् इङिः) 'घृषिपृषिपाणिं घृषिमूर्षि' (उ. ४. ५. ३) (3) अयः—इ(ण)
+ घः (कारणे) 'घृसि संज्ञायां घः प्रायेण' (राशर० पा. ३२२६ सि.) [To
mean a proper name (संज्ञा), some roots admit घ; the resultant
becomes masculine.] (4) जिगीषया—(जि + सन् =) जिगीष् + ञ (3rd
c. s.) (5) आदाय—आ + दां + ल्यप् (6) प्रतस्थे—प्र + स्था + लिट्-ए । Here

स्या is allied with the prefix द्, so it is चाङ्गनेपदी । (V. notes on उपस्थितान् Sl. 45, C. I.)

Conjugation.—(1) स्या—(V. Sl. 45, C. I.) (2) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

Remark.—Amara divides an army into four parts :— 1. Elephants, 2. horse, 3. cars, and 4. foot-soldiers. His commentators remark that troops on boat or the naval force and forest troops of the old classification are included by Amara in पदाति । So Chāṅtravardhana says—इत्थयश्चपदातिनाविकाटविकाट इति केचित् ।

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धतैः क्षीरोमय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

Prose order.—क्षीरोमयः मन्दरोद्धतैः पृषतैः अच्युतम् इत वयोवृद्धाः पौरयोषितः लाजैः तम् अवाकिरन् । For Mallinatha's prose order, see Sanjivani.

Explanation by use of synonyms.—क्षीरोमयः (क्षीरसमुद्र-
बोधः) मन्दरोद्धतैः (मन्दरासीडनीलितैः) पृषतैः (विन्दुभिः) अच्युतमिव
(विशुभिव) वयोवृद्धाः (वयसा प्रवीणाः) पौरयोषितः (पुरक्षियः) लाजैः
(भट्टयवैः) तं (रघुम्) अवाकिरन् (वदधुः) ।

Substance.—पुरा क्रियते वा दानवाश्च मिलित्वा वासुकिं रज्जुं मन्दरश्च
मथनदण्डं विधाय समुद्रं ममथः । कुमराजो मन्दराचलं पृष्टे दधार । तदा
क्षीरसमुद्रं यौचिनिकरा यथा मन्दरपर्वतासीडनीलितैर्जलविन्दुभिर्नारायणसिधिवु-
क्षया वयसा प्रवीणाः पुराङ्गनाः दिग्बिलययायायां रघोरभिमन्दनायै तस्योपरि
आचारलाजान् विकीर्णवन्थः ।

Change of voice.—क्षीरोर्मिभिः...अच्युतः...वयोवृद्धाभिः पौर
योषिदभिः...सः अवाकीर्यत ।

Sanjivani.—अवाकिरप्रति । (वयोवृद्धाः पौरयोषितः) (तं) रघुं

प्रयान्तं (लाजैः) आचारलाजैः (मन्दरीद्वतैः) (पृषतैः) विन्दुभिः (जीरोम्यः)
 चीरसमुद्रीम्यः (अच्युतं) विष्णुम् इव (अवाकिरन्) पर्यञ्चपन् ॥ २० ॥

Bengali.—मन्दरपर्वतेश्चर आलोकितोत्थित जलविन्दुद्वारा कौर-
 समुद्रेश्च उर्मिनाला यैरूप विष्णुके अतिवृष्ट करिष्यञ्चिह्न, तद्रूप, बयोरुक्ता
 पुरनारीगण आचारलाजद्वारा तीहाके (रघुके) अतिवृष्ट करिलेन ॥ २१ ॥

English rendering.—The matrons of the city, of advanced years, strewed him with fried paddy, as the waves of the ocean of milk strewed the Lord (Vishnu) of undecaying glory with sprays raised by the Mandara mountain, when it was churned in days of old. 27.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) वयसा वृद्धाः वयोवृद्धाः (तृतीयातन्) • (2) पीराः
 यीषितः पीरयोषितः (कर्मधा) (3) मन्दरेण उद्गताः मन्दरीद्वजाः (तृतीयातन्)
 तैः (4) चीरस्य ऊर्म्यः चीरोर्म्यः (षष्ठीतन्) (5) अविद्यमानं च्युतं (च्युतिः)
 यस्य सः अच्युतः (बहु) । As अच्युत is सच्चा, the form अविद्यमानच्युत is not
admissible. (V. अनन्वशासनात्, Sl. 30, C. I.) or thus :—नास्ति च्युतं
 (स्वलनं) उपधात् यस्य सः अच्युतः तम् (V. R. T. of Amarakosha,
 N. S. P. Ed. P. P. 10—11.) 7.

Case-ending.—(1) लाजैः—करणे तृतीया (2) जीरोम्यः—उपमान-
 विशेषकत्तुपदं—'पीरयोषितः' इत्यद्वैत्योपमेयस्य कर्तुपदस्य (3) पृषतैः—करणे
 तृतीया । It is उपमान and विशेषपद—'लाजैः' is its उपमेय and उद्देश्यपद ।

Synonyms.—(1) पृषतैः—(III, 3) (2) ऊर्मि—(V. वीचि in 'I,
 43).

Different meanings.—(1) ऊर्मि—'ऊर्मिः पीडाकरोत्कष्टाभङ्ग-
 प्राकाशवीचिषु । वस्त्रसंकीचलीखाधाम् ।' (इ) ।

Derivation.—(1) अवाकिरन्—अवा + क् + इत् + क्त—अक्ति (2) लाजैः—
 (V. Sl. 10, C. II.) (3) पृषतैः—पृष् + अत् + क्त—अक्ति (3rd c. • p.) पृषिरङ्गिभ्यां

कित् (उ०श१११) (4) उद्धतेः—उद् + घृ + क्तः (कर्मणि. 3rde. p.) (5) ऊर्मिः—उ + मिः (1sc. p.) 'अर्तेदघ' (S1881पा०) उ is changed into ऊ and र् is added to it. The word ऊर्मि is both masculine and feminine.

Conjugation.—(1) कृ—(V. Sl. 10, C. II.) (2) घृ—(V. Sl. 53, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. पीरयोषित् is compared to चोरीमि । The words पीरयोषित् and ऊर्मि are both feminine. लाज्ज is compared to पृषतः । लाज्ज is white, and पृषत (spray) of चीरसमुद्र is also white. Raghu is compared to चय्युत । So the certainty of his success is suggested.

Allusion in the last two lines of the verse.—एषा सर्वे देवा दानवाय एकीभय मन्दरं मन्दनदण्डं वासुकिश्च रज्जुं कृत्वा कर्मराजपुत्रं मन्दरा-चलं व्यापयित्वा च असतथाभावरत्नाकरं समन्तः । (V. Mahābhāratam, Adiparvan, Chap. XVIII. [In older days the gods and the Asuras together churned the ocean for nectar. The mountain, Mandara, was made the 'churning' rod, and Vāsuki, the rope. Mandara was placed on the back of the primeval tortoise.

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तजयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

तर्कयन्—कर्मयन् Nand. (foot-notes).

Prose order.—प्राचीनवर्हिषा तुल्यः सः अनिलोद्धूतैः केतुभिः अहितान् तर्कयन् इव प्रथमं प्राचीं ययौ

Explanation by use of synonyms.—प्राचीनवर्हिषा (इन्द्रेण तदाख्येन राजनिशेषेण) वा तुष्यः (सङ्ग्रहः) स. (रघुः) अनिलीङ्गैः (अनुकूल-वातचालितैः) केतुभिः (ध्वजैः) अहितान् (रिपून्) तज यन्निव (भंत्सयन्निव) प्रथमं (प्राक्) प्राचीं (पूर्वदिशं) ययी (गतवान्) ।

Substance.—पुरन्दरप्रतापी रघुः प्रथमं पूर्वदिशं जितं जगाम । पथि तस्यानुकूलःपवनो ययी । तस्य केतवर्जनं चकम्पिरं । तद्वेषसनुमीयतेषां यन् ताङ्गंरतिभयदरैः केतुभिस्तानरीन् तजं निवस चखाल ।

Change of voice.—तुष्यं न तेन...तजं यता...प्राचीं ययी ।

Synonyms.—स इति । प्राचीनवर्हिषा नाम काशिस्युद्धाराण इति केचित्—प्राचीनवर्हिः—इन्द्रः—“पञ्चानां मघवा त्रया हरिहरः प्राचीनवर्हिस्तथा” इति इन्द्रप्रशंसायै ऋषयुष्माभिधानान्—तेन (प्राचीनवर्हिषा) तुष्यः (सः) रघुः अनिलेन, अनुकूलवातेन, उद्धृतेः [अनिलीङ्गैः] (केतुभिः) ध्वजैः (अहितान्) रिपून् (तजंयन् इव) भंत्सयन् इव—‘तजिं भन्त्सीरनुदात्तेष्वपि चविडो क्वित्-करानानुदात्तेष्वनिसितस्यात्मनेपदस्यानिथलभापनान् परस्मैपदम्’ इति वामनः—(प्रथमं) (प्राचीं) दिशं (ययी) ॥ २८ ॥

Sanjivani Explained.

प्राचीनवर्हिस्—Mallinātha takes it to mean first a king of that name. But as this monarch is not well-known, he takes the word as meaning Indra himself. Halāyudha includes प्राचीनवर्हिस् among the names of Indra. So Mallinātha does not speak without authority.

तजिंभन्त्सी. * * * परस्मैपदम्—The root तज् is स्वादि as well as चुरादि । The स्वादि root is परस्मैपदी, but the चुरादि one is आत्मनेपदी, because तज् has an अनुदात्त vowel for इत् । See notes on धारयतः in II, 25. The present participle form of the चुरादि तज् should be तजंयान and not तजंयद् । How are we to defend the form तजंयन् ? Vāmanā says :—“Though the चुरादि roots तज् and भन्त्स have अनुदात्त vowels for इत् and, therefore, should admit आत्मनेपद only, yet they become परस्मैपदी because Pānini himself

hints, by reading the root **বহু** as **বহিহ্** in **বাহুপাঠ**, that **অনুদাত্ত্ব** or, the fact of a root having an **অনুদাত্ত্ব** vowel for **হ্**, is not an obligatory cause of **আক্ষনেপদ**। What Vámana means is this. "The root **বহু** is read in **বাহুপাঠ** as **বহিহ্**।" Had it been read as **বহি**, it would have an **অনুদাত্ত্ব** vowel **হ্** for **হ্**। This would have been sufficient to make the root **আক্ষনেপদী**। Yet he adds a **হ্** to it and makes it, **হিহ্** as well. **হিহ্** is another determinant of **আক্ষনেপদ**। Thus by resorting to the two determinants of **আক্ষনেপদ**, Pámini hints that **অনুদাত্ত্ব** does not always make the root **আক্ষনেপদী**। **তজ্** being an **অনুদাত্ত্ব** root should not always be **আক্ষনেপদী**। It may sometimes be **পরাক্ষিপদী**। Of course, this being a **শ্রাপকমূচ**, it is not to apply in every case. Every root having an **অনুদাত্ত্ব** vowel for **হ্** should not be both **আক্ষনেপদী** and **পরাক্ষিপদী**। The optionality is **ব্যবস্থিত**। (See I, 54 for **ব্যবস্থিত-বিমাষা**)। The Sutra enjoining that an **অনুদাত্ত্ব** or a **হিহ্** root should be **আক্ষনেপদী** is "**অনুদাত্ত্বিতঃ আক্ষনেপদম্**" (১১।১২ পা. ২১৫০ সি.)।

N. B. Bhattoji defends the present use of **তজ্** in a different way. He takes **তজ্** to be the causative form of the **ভ্রাহি** root **তজ্**। Thus **তজ্** does not mean 'menacing' but 'causing to menace'. **বহু** caused the flags to menace his foes. If the root be **ভ্রাহি** **তজ্**, **কিহ্** is **করষে তলীষা** and **বহু** its **কার্য**। If it be the **ভ্রাহি** **বিজ্ঞল** form, **বহু** is the nominative of causation and **কিহ্** of 'reproach'. **কিহ্** cannot be **কার্য** of the **বিজ্ঞল** **তজ্**। (See Remark on II, 1.) Of course, the representation of the inanimate flags as reproaching the foe is poetic.

Bengali.—ইহুতুল্য সেই বহু অনিলকম্পিতকেতুসমূহে স্বারা শত্রুদিগকে যেন তর্জন করিতে করিতেই প্রথমে পূর্বদিগভিমুখে যাত্রা করিলেন। ২৮।

English rendering.—He, the equal of Práchinavarhis, proceeded first towards the 'East,' reproaching his foes, as it were, with banners waved by the wind. 28.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa—(1) प्राचीनः (प्राग्भवः) वहिः (अग्निः) यस्य सः प्राचीन-वहिः तेन । Agni was born before Indra. So Indra got the appellation of प्राचीनवहिंसु । When it means the king of that name, it is to be taken as a whole word.

प्राचीनवहिंसु was the most famous of the sons of Havirdhana. He married the daughter of the sea-god and begat ten sons on her. We find the name of प्राचीनवहिसि in वायुपुराण. He is mentioned as a great yogin. (2) न हिताः अहिताः (नञ्त्) ताम् (3) अनिलेन—उद्गृताः अनिलोद्गृताः (द्वतीयात्) तैः ।

Case-ending—(1) प्रथमम्—क्रियाविशेषणम् (2) प्राचीनवहिंषा—
—तृत्वशब्दयोगे द्वतीया पाणिनी । The alternative form is प्राचीनवहिंसुः
—“तृत्वार्थरत्नलोपमाभ्यां द्वतीयाऽन्त्यतरस्याम्” (V. प्रज्ञया, Sl. 15, C. I.)
(3) कर्तुभिः—करषे द्वतीया ।

Different meanings.—(1) कर्तु—(II, 33).

Derivation.—(1) ययी—या + लिट् (2) कर्तुभिः—चाय् + तुः
(3rd c. p.) चाय् is changed into क्—‘चायः क्’ (उ. १०४) (3)
प्राचीम्—प्र + अच् + क्तिन् (कर्त्तरि) + लोप् (2nd. c. s.) (4) प्राचीनः—
प्राच् + नः (भवायें) (5) अहितान्—हितमस्ति अस्य इति हितः । हित +
अच्—(अर्ष आदित्वात्, (1st c. p.) = हिताः । न + हिताः = अहिताः [2nd c. p.] (6) तर्जयन्—तर्जं (चुरादिः) + षट् (1st c. s.) तर्जं is also भावि परस्मैपदौ, as, तर्जति । When it is चुरादि, it adopts the आत्मनेपदौ form, as तर्जयते । How is then तर्जयन् formed? For the answer, see Sanjivani Explained. Cf. भूपालान् न तर्जयति सञ्जयान् ।’ (कविरचस्ये)

Conjugation.—(1) तर्ज् (to reproach)—तर्जति (भा. षट्) तर्जयते (चु. षट्) तर्जतु, तर्जयताम् (षीट्) अतर्जतु, अतर्जयतु, (षड्). तर्जतुः

तर्जयित् (वि. लिङ्) तर्जन्, तर्जयाचक्रे &c. (लिट्) तर्जिता, तर्जयिता (लृट्)
 तर्जिष्यति, तर्जयिष्यते (लृट्) अतर्जित्, अतर्जित (लृङ्) तर्जयति (षिच्-लृट्)
 अतर्जन् (षिच्-लृङ्) अतर्जि (कर्मणि लृङ्) तर्जयः (कः) २ या—(V. Sl.
 3, C. III.).

Geography.—प्राची literally means the East. In classical Sanskrit it was used to signify the eastern or rather the south-eastern portion of the Gangetic valley, *viz.*, मगध, मियिला, अङ्ग, वङ्ग, &c. Sometimes प्राच्य was used to mean the countries in the upper Gangetic valley, *viz.*, those lying between मगध and the plains of कुरुक्षेत्र। See Bhīma's दिग्विजय in Sabhāparvan in Mahābhāratam. Here प्राची means merely the eastern countries.

रजोभिः स्यन्दनोद्धृतैर्गजैश्च घनमन्त्रिभिः ।

भुवस्तुलमिव श्योम कुर्वन् व्योमिव भूतलम् ॥ २९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् :

स्यन्दनोद्धृते—स्यन्दनोद्धृतेः (चा.) स्यन्दनोत्कीर्णेः Nand (foot-notes).
 तुरगोत्कीर्णेः (सु.)

Prose order.—स्यन्दनोद्धृतेः रजोभिः घनमन्त्रिभिः गजैः च (यथाक्रमः)
 व्योम भुवः तुलम् इव, भूतलं च (च) श्योम इव कुर्वन् (ययौ) ।

Explanation by use of synonyms.—स्यन्दनोद्धृतेः (रथ-
 सञ्चालनोत्कीर्णेः) रजोभिः (धूलिपटले) घनमन्त्रिभिः (वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च
 मेघतुल्यैः) गजैश्च (वारणैश्च)—यथाक्रम—श्योम (आकाश) भुवः (पृथिव्याः) तुलं
 (पृष्ठदेश) भूतलं च (सङ्कीर्णं च) श्योम इव (आकाशमिव) कुर्वन् (विदधन्) ययौ

Substance.—एरधोर्वलं विपुलमाङ्गीत् । किम् बहुना तस्य रथसञ्चालनो-
 त्थितं धूलिपटलं आकाशतलमेवमाच्छादयामास यद्गगनतलं सङ्घः परिपूरितं
 मन्त्रीमघं च सत् सङ्कीर्णमिदं वभौ । तस्य च घोरे जगदर्थेस्तुङ्गे गजसमूहेः
 पृथ्वीतलमेव समाच्छादितम्, यत् भूतलं गगनतलमिव प्रत्यभात्—इत्यं स रघुवांश-
 षुचिर्धोर्वपरीत्यं सङ्घटयन् भयङ्करवर्षेण प्राचीष्यान्प्रीन् जितुं ययौ ।

Change of voice.—...कुर्वता (यम्) ।

Sanjivani—रज्जोभिर्षिति । किं कुर्वन्? (स्यन्दनोद्धृतैः रज्जोभिः) घनसन्निभैः) वर्णत, क्रियातः परमाद्यतय मेघतुल्यैः (गजैश्च)---यथाक्रमं---(स्थीम) आकाशं (भुवः तलम् इव.) (भूतल) च (स्थीम इव कुर्वन्)---ययौ---इति पूर्वमसम्बन्धः ॥ २६ ॥

Sanjivani Explained.

वर्णतः क्रियातः * * * मेघतुल्यैः—The poet says that the elephants of Raghu resembled the clouds. Mallinātha mentions the points of resemblance. They looked like clouds in colour, act, and measure. They were as dark and as huge as the clouds. Moreover as the clouds drench the earth with rain, the elephants drenched it with the *ichor* they discharged.

Bengali.—(रघू) रथसञ्चालनोत्क्रिष्ट धूलिपटल श्वारा एवमेघतुल्या-गजसमूहद्वारा (यथाक्रमे) आकाशके महातलेर आदि एवम् भूतलके आकाशतुल्या करिष्या (गमन करिते लागिलेन) । २६ ।

English rendering.—Making the welkin (look) like the surface of the Earth, and the surface of the Earth (look) like the welkin, with the dust raised by his cars, and with the elephants resembling clouds : 26.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) स्यन्दनैः उद्धृतानि स्यन्दनोद्धृतानि (तृतीयात्) तैः (2) घनस्य वा घनेन तुल्याः घनसन्निभैः (नित्यसमासः) तैः। सन्निभ means तुल्य only when it forms the last component of a compound. It cannot be used independently. Amara has “स्युत्तरपदे त्वसी । निभसंकाशनीकाश-प्रतीकाशोपमादयः” ॥ We are, therefore, to make an अस्यपद विग्रह of घनसन्निभ । Hence the Sama'sa is नित्य । See notes on भूत्यर्थम् in I, 18. (3) भुवाः or भुवः तलं भूतलम् (षष्ठीतत्) तत् ।

Case-ending—(1) रजोभिः and गजैः—करणे तृतीया (2) भूतलं and व्योम—शतप्रत्ययान्त 'कुर्वन्' योगे द्वितीया । See "न लीकाव्ययनिष्ठाखल-यंतनाम्" (V. notes on सागरम्, Sl. 2, C. I.).

Synonyms.—(1) व्योमन्—'व्योदिवी इ स्वियामभ' व्योम पुष्कर-मस्वरम् । नभोऽन्तरोक्षं गगनमनन्तं सरवस्म खम् । विद्यद् विष्णुपदं वा तु पंस्या-काशविहायसी ॥ श्री (2) गज—V. द्विप, Sl. 32, C. III. (3) स्यन्दन—(V. रघ. Sl. 47, C. III.) (4) रजम्—(V. पाय in II, 2).

Different meanings.—(1) रजम्—'रजः क्लीबं गुणाक्षरे । श्रातं वै च परागे च रणमावर्षि दृश्यते ।' (मै.) (2) व्योमन्—'व्योम वारिणि चाकाशे भास्करव्यार्चनाद्यर्थे' (मै.) (3) घन—V. Sl. 37, C. III.)

Derivation.—(1) स्यन्दन—स्यन्द + यञ्—'चलनशब्दाद्योदकसंकाद्यञ्' (शतप्रत्यय पद २१२८ सि. [Roots having the sense of 'to move' or of 'to make sound' admit यञ् in कर्तृवाच्य if they be intransitive. स्यन्द means 'to move.' So यञ् is added to it in the कर्तृवाच्य]) (2) उदरैः—(V. Sl. 27, C. IV.) (3) गजैः—गंज् + यच् (3rd c. p.) (4) सन्निभैः—सन् + नि + भा + कः + कर्त्तरि, (3rd c. p.) (5) व्योम—व्यो + व्यो + मन् + निवाच्यते 'नामिन्सोमन्—' (उ०३ १३२) (6) कुर्वन्—कृ + शतृ (118 c. 8.)

Conjugation.—(1) कृ—V. Sl. 15, C. I.) कुर्वन्—'धातुसम्बन्धे प्रथयाः' (शतप्रत्यय २८ २४ सि०) इति सूत्रादगीते शतप्रथयाः । (V. कुर्वन् in II, 46).

Remark.—Chárित्रavardhana and others read the following verse after the present one :—

पुरीषैः कलुषास्तस्य गृह प्रस्थाधिभिः क्रुधाः ।

पशान् प्रस्थाधिभिः पहादक्षिरे मार्गेऽश्वगाः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

‘मूलस्य पाठान्तरम् ।

रथादीति—रथानीकम् (चा.)

Prose order.—अयं प्रतापः ततः शब्दः तदनन्तरं परागः पश्चात् रथादि—इति चतुस्कन्धा इव सा चमूः ययौ ।

Explanation by use of synonyms.—अयं (प्राक्) प्रतापः (तेजोवाही) यतः (तत्परं) शब्दः (सेनाकलकलः) तदनन्तरं (ततः) परागः (धूलि-पटलः) पश्चात् (तत्परं) रथादि (रथाश्वादिकं चतुरङ्गवल्गम्) इति (अनेन प्रकारेण चतुस्कन्धा इव (चतुर्व्यूहा इव) सा चमूः (सैन्यं) ययौ (चञ्चलः) ।

Substance.—तत् च सेनां किञ्चित् ययौ तदाह । अयं रथाः प्रताप-वाही ततः सर्वजनभयोत्पादकः सेनाकीर्णाहलः प्रमसार । तदनु रथचक्रोत्थितः दिङ्मण्डलव्यापी धूलिपटलः गन्तारभेत । त्पश्चात् रथाश्वादिकं चतुरङ्ग-वल्लमगात् । इत्यं सा सेना चतुर्धा विभित्रैव चञ्चल ।

Change of voice.—...प्रतापिन...शब्देन...परागेण...रथादिना... चतुस्कन्धया...तथा चमूया ययौ ।

Sanjivani.—प्रताप इति । अयं (प्रतापः) तेजोविशेषः—“स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजःकीशदण्डजम्” इत्यमरः (Cole. p. 192) (ततः) (शब्दः) सेनाकल-कलः (तदनन्तरं) (परागः) धूलिः—“परागः पृथ्वरजसि धूलिस्रानीयथीरपि” इति विश्वः—(पश्चात्) (रथादि) रथाश्वादिकं चतुरङ्गवल्गम् (इति) इत्यं (चतुःस्कन्धा इव) चतुर्व्यूहा इव—“स्कन्धः प्रकाण्डं कार्थेऽंशं विज्ञानादिपु०पञ्चसु । वृषे समूहे व्यूहे च ।” इति हेमः—(सा चमूः ययौ)—रथानीकमिति पठि ‘इति’ शब्दाश्वाहारेण योज्यम् ॥ ३० ॥

Bengali.—अग्रे प्रताप, तत्परे कलकलशब्द, तदनन्तरं धूलिपटल, पश्चात् रथादि, এইরূপে চতুরংশে বিভক্ত হইয়াই যেন সেই সেনা গমন করিতে লাগিল । ৩০ ।

English rendering.—With prestige at the fore-front, then the uproar, after that the dust, and then the force consisting of cars and the rest, that vast army proceeded as if in four divisions. 30.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रकृष्टः तापः प्रतापः (प्रादिः) (2) परा (प्रकर्षेण) गच्छति वायुसाहाय्येन उड्डीयते इति परागः (उपपदतत्) (3) अविद्यमानम् अन्तरं यस्मिन् कर्मणि तत् अनन्तरम् or अविद्यमानान्तरम् (वह) तस्य अनन्तरं तदनन्तरम् (प्रतीतम्) (4) रघ्याः आदयः यस्य तत् रघादि (वह)* (5) चत्वारः स्कन्धाः यस्याः सा चतःस्कन्धा (वह)

Case-ending.—(1) अयं—श्रीष्टे प्रिकाधिकरणे सप्तमी (2) ततः—अव्ययं, श्रीष्टे प्रिकाधिकरणे सप्तमी (3) तदनन्तरम्—क्रियाविशेषणम् (4) पदान्—अव्ययं श्रीष्टे प्रिकाधिकरणे सप्तमी (5) इति—अव्ययं स्कन्धक्रियायाः विशेषणम्

Synonyms.—(1) पराग—'परागः सुसनीरजः' (म.) (2) चम्—(V. सेना, Sl. 19, C. I.)

Different meanings.—(1) स्कन्ध—V. Sanjivani. (2) पराग—'परागः कौमुदे रेणो धुलिस्त्रानौययोरैपि । गिरिप्रसेदे विख्यातावुपरामे च चन्दने ॥ (मि.) (3) चम्—'चम्: सेनाविशदि च सेनामात्रे च योषिति।' (मि.)
उपराग = eclipse.

Derivation.—(1) चम्—चम् + क—चमति (भक्षयति, नाशयतीत्यर्थः) 'चम् इति—'कृषिचमितनि' (उ. १:८१) (2) परागः—परा + गम् + डः—'अन्धे व्यपि दृश्यते' (श. ३:११ पा. ३:११ सि.) (V. notes on परिखीकृत—, Sl. 30, C. I.) (3) प्रतापः—प्र + (तप् + षिच् =) तापि + घ्. (करणे) "पुंसि संज्ञावां घः प्रायेण" (श. ३:११ पा. दा. ३:२६ मि.) or प्र + तप् + घञ् (भावे) [V. R. T. of Amarakos'a, N. S. P. Ed. p. 312.] (4) ययी—या + षिट्—ञ् (3) स्कन्धः—बान् + घञ् (करणे) । The इ of the root is

changed into घ् । 'स्कन्देय स्वाङ्ग' (उ. ४।३०७) इति बाहुलकादनमुन्यपि घः
[Although असुन् is not added to स्कन्द् and स्कन्ध does not the
shoulders, yet द् of the root is changed into घ्]

Conjugation.—(1) या—(V. Sl. ३, C. III.).

Force of इति is प्रकार—'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु ।
निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च सम्मतम् ॥' (वि.)

मरुष्टष्ठान्युदम्भांसि नाभ्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

Prose order.—शक्तिमत्त्वात् सः (रघुः) मरुष्टष्ठानि उदम्भांसि नाभ्याः
नदीः सुप्रतराः, विपिनानि प्रकाशानि चकार । Mallinatha places शक्तिमत्त्वात्
after सः ।

Explanation by use of synonyms.—शक्तिमत्त्वात् (समर्थत्वात्
धनजनसामग्रीतः) सः रघुः) मरुष्टष्ठानि (धन्वतलानि, निर्जलस्थलानीति यावत्)
उदम्भांसि (उद्गतजलानि), नाभ्याः नौभिस्तार्थाः, नदीः (सरितः) सुप्रतराः (सुखिन
तरणयोग्याः), विपिनानि (वनानि-प्रकाशानि-प्रकटानि निर्वेद्याणि इति यावत्)
चकार (कृतवान्) ।

Substance.—तस्य वृषस्य ईदृशः शक्त्यनुकर्षेण आसीत् यत् दिग्विजय-
यावाद्यां पथि मरुभूमौ स सलिलमुत्पादयामास ; अगाधसलिलाः दुग्न्ध्यानदीः
संतुवन्वादिस्तुखिन तरणयोग्याश्चकार ; दुर्गमानि तरुभिनिरलराणि वनानि
निर्वेद्याणि कृत्वा स तस्य सुगमं पथानं रचयामास । दिग्विजयप्रयाणपरस्य तस्य
किमपि प्रयूहाय नाकल्पत ।

Sanjivani.—(सः) रघुः (शक्तिमत्त्वात्) समर्थत्वात् (मरुष्टष्ठानि) निर्जल-
स्थानानि—“समानी मरुधन्वानौ” इत्यमरः (Cole. p. 74).—(उदम्भांसि)
उद्गतजलानि चकार । (नाभ्याः) नौभिस्तार्थाः (नदीः)—“नाभ्यं विलिङ्गं नौतार्थं”
इत्यमरः (Cole. p. 62)—“नौवथी विषमूष—” (४।४।११पा. १६४३ सि.)
इत्यादिना यत्प्रत्ययः—(सुप्रतराः) सुखिन तार्थाश्चकार । (विपिनानि) अरण्यानि—

“अट्यरण्यं विपिनम्” इत्यमरः (Cole. p. 86)—(प्रकाशानि) निर्वृत्ताणि चकार । शक्युत्कषात् तस्यागम्य किमपि नासीत् इति भावः ॥ ३१ ॥

Sanjivani Explained.

“नाथं * * नौतार्ये”—नाथ means capable of 'being crossed by boat'. It admits of three genders.

“अट्यरण्यं विपिनम्”—अट्य, अरण्य, and विपिन are synonymms. The rest of the पद्येय is 'गहनं कानन वनम्'.

शक्युत्कषात् * * * नामीत्—In consequence of his excessive power there was no quarter which was unapproachable to him. No common king could have done these wonderful things.

“नौक्योधर्मविषमूल—”The Sutra in full is “नौतार्योधर्मविषमूलमूल-सीतातलाभ्यन्तार्धतुल्यप्राद्यवयानाम्यसमसमितसंसिद्ध” । It means that नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता and तला admit the nominal affix यत् in the sense of तार्य, तुल्य, प्राद्य, वय, आनाम्य (brought under control), सम, समित (levelled) and समित (equalled). I. e., नावा तार्ये नाव्यन्तः वयसा तुल्यः वयसाः of the same age, धर्मेण प्राद्यम धर्माम् । विषेण वयं विष्यम् । मूलैव आनाम्यः समी वा मूल्यः । मूलदानाम्यः =to be subjugated by the potency of roots. सीतया समितं सीत्यम् सेवम् (plain levelled by the ploughshare). तुलया समितम् तुल्यम् ।

Bengali.—तिनि शक्युत्कर्षहेतु नरकृशं हहेते जलोत्पादन, नौकाद्वारा तरणीय, नदीसकलके सुखोत्तरणयोग्या, एवं अरण्यसकल वृक्षरहित करिबेन । ३१ ।

English rendering.—In consequence of his might (resourcefulness) he made the surfaces of deserts covered with water ; rivers crossable by boats, easily fordable ; and forests, denuded (of trees). 31

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) मरुणां वृष्टानि मरुवृष्टानि (घञीतत्) तानि (2) उदगतम् अश्वः वेभ्यः तानि उदग्भांसि (वह) प्रादिभ्योधाजन्जस्य—(V. notes on उद्वाहः, Sl. 3. C. I.) (2) प्रकर्षण तीर्थेने इति प्रतराः (उपपदतत्) मुद्ग प्रतराः सुप्रतराः (सुप्सुपा) ताः (3) काशन्ते इति काशानि, प्रकर्षण काशानि प्रकाशानि (प्रादिः) तानि ।

Case-ending.—(1) शक्तिमत्त्वात्—हेतौ पञ्चमौ (2) नाव्याः and सुप्रतराः are adjectives of मदीः (3) उदग्भांसि—Adjective of मरु-वृष्टानि (4) प्रकाशानि—Adjective of विपिनानि ।

Synonyms.— 1) अश्वम्—(V. Sl. 89, C. I.)

Different meanings.—(1) मरु—'मरुनां गिरिधेवनीः' (सि.) (2) शक्ति—(V. Sl. 24, C. IV.) (3) प्रकाश—'प्रकाशोऽपि प्रसिद्धेऽस्यात् प्रहामातपर्याः भ्रुते (वि).

Derivation.—(1) मरुः—म + उः—मिथल्लडस्मिन् भृतानि इति See 'मरुश्री—(उ० २।७) (2) अश्वः—(V. Sl. 89, C. I.) (3) नाव्याः—नो + यत् (2nd c. p.) (4) सुप्रतराः—सु + प्र + तृ + खल् (कर्मणि, 2nd C. p.) (5) विपिनापि—वेप + इनन् (2nd C. P.) The penultimate vowel of the roots is shortened by the rule :—वेपित्छीङ्गस्य उ० २।५।२। (6) प्रकाशानि—प्र + काश् + अच् or घञ् (2nd c. p.) (7) शक्तिमत्त्वात्—शक्ति + मतप् = शक्तिमत् । शक्तिमत् + ल (भावे, 5th C. S.) (8) चकार—क + लिट्—कल् ।

Conjugation.—(1) कृ—(V. Sl. 15, C. I.)

Remark.—शक्तिमत्त्वात् is translated by Mallinathátha as शक्त्यन्तकर्षात् । One of the Calcutta editors takes शक्त्यन्तकर्ष to mean योगबल । It is certainly a mistake. If Raghu had योगबल, he would not have marched with a vast army for subjugating his

enemies. He would have achieved his purpose by a fiat of his will and without any trouble. Therefore, by अश्रुत्कर्ष is meant शक्तिप्राप्त्यर्थं or excess of power.

The same editor derives सुप्रतरा, and gives its वाक्य thus :— 'सुप्रतरन्ति सुखेन प्रतरन्ति ताः इति सु + प्र + तृ + खल्—कर्मणि ।' It is not the वाक्य of कर्मकण्य which would be सुखेन प्रतीयन्ती इति सुप्रतराः ।

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

Prose order.—पूर्वसागरगामिनीं महतीं सेनां कर्षन् सः हरजटाभ्रष्टां गङ्गां (कर्षन्) भगीरथः इव वभौ । Mallinātha places 'पूर्वसागरगामिनीम्' after 'सेनाम्' ।

Explanation by use of synonyms.—पूर्वसागरगामिनीं (पूर्व-समुद्रगमनीयतां महतीं विशालां सेनां चम् कर्षन् (नयन् सः (रघुः) हरजटा-भ्रष्टां (शिवसंहतकेशनिर्घातां गङ्गां (मूर्धनीं कर्षन्) भगीरथः (दिलीपसुतः) इव (यथा) वभौ (युग्मे) ।

Substance.—इत्थं विपलां बाहिनीं रघुः पूर्वसागराभिमुखं निनाय । सा अप्रतिहतवेगा महतीं वरुणिनीं पूर्वसागरगामिनीं अप्रतिबद्धा गङ्गैव ददृशे । रघुरपि तां सेनां नयन् हरजटाभ्रलितां गङ्गां पूर्वाभिमुखं नयन् स्वस्य पूर्वपिता-महो भगीरथ इव रराज ।

Change of voice.—...कर्षता तेन... कर्षतां भगीरथेन...वभे ।

Sanjivani.—स इति । (महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्) (सः) रघुः—हरस्य जटाभ्रः भ्रष्टां [हरजटाभ्रष्टां] (गङ्गां)—कर्षन्—सापि पूर्वसागर-गामिनी—(भगीरथ इव वभौ) । भगीरथीनाम कथित् कपिलदग्धनीं सागराणां नमा तन् पावनाय हरकिरीटाद् गङ्गां प्रवर्तयिता राजा, यत्सन्वत्साद् गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

Sanjivani Explained.

भगीरथी नाम * * * * भागीरथीति गीयते—Bhagiratha was a king (of Ikshāku's race). He was the great-grand-son of Sagara whose sons were reduced to ashes by the great sage, Kapila, by the fire of his wrath. For the salvation of their souls Bhagiratha brought down mother Gangā from Heaven on the Earth, by propitiating her through his penances. Gangā was afraid that the Earth would not be able to bear the momentum of her fall from the heavens. Her force could be borne by S'iva only. She, therefore, instructed Bhagiratha to propitiate S'iva. Bhagiratha did it and S'iva agreed to receive the falling Gangā on his head. Everything occurred as arranged. Gangā fell down from the welkin. S'iva received her. She was caught in the basin formed with his matted locks. The deity had to take out a lock of his hair to give passage to her whence she fell down on Earth. Bhagiratha led her along his path. He proceeded towards the East and she followed. At last he came to the skirts of the Eastern sea. There lay the remains of his forefathers, the sons of Sagara. They were all sanctified with the waters of Gangā. Gangā is called Bhāgirathi, because she was brought down by Bhagiratha.

Bengali.—তিনি বিপুলসেনা পূর্বসাগরাভিমুখে পর্বচালিত করাতে (পূর্বসাগরাভিমুখে) হরজটঃপ্রষ্টগঙ্গা পরিচালক ভগীরথের আয় শোভা পাইতে লাগিলেন । ৩২ ।

English rendering.—Leading that vast army which was moving towards the eastern sea, he shone like *Bhagiratha* leading Gangā dropped from the matted locks of Hara.—32.

• Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सागरः (V. Sl. ३. C. I.) पूर्वः सागरः पूर्वसागरः (कर्मधा) तं गच्छतीति पूर्वसागरगामिनी (उपपदतत्) नाम् or पूर्वसागरं गामिनी

ताम् "गनिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकेन द्वितीयात् पुरुषः (V. द्वितीय-
गामौ in III. 40). (2) हरस्य जटाः हरजटाः (यंतीत्य्) ताभ्यःभटा हरजटा-
भटा पञ्चमीत्यत्) ताम्

Case-ending.—(1) माः—उद्देश्य and उपमेय कर्मपद (3) सेनाम्—
उद्देश्य and उपमेय कर्मपद (4) गङ्गाम्—विधय and उपमान कर्मपद ।

Synonyms.—(1) सेना— V. Sl. 19, C. I.) (2) सागर—V. समुद्र,
Sl. 5—9, C. D) (3) गङ्गा—'गङ्गा विश्वपदो जङ्गलतया सुरनिभया । भागीरथो
विषयमा विभीता भौधसूरपि ॥ (श. 1)

Different meanings.— 1) जटा—'जटा लप्रकरे मूलं मांस्यां प्रथे
पुनजटौ' (मि. (2) हर—'हरो नाशककटयोः । वैशानरेऽपि च ।' (मि. 1)

Derivation.—(1) हरः—ह + श्व (2) सेनाम्—(V. Sl. 19, C. I.)
(3) सागर— V. Sl. 2, C. I.) (4) पूर्वसागरगामिनीम्—पूर्वसागर + गम् +
णिनिः (कर्त्तरि आत्वयकार्ये वा) + टाप् (2nd c. s. [V. notes on प्रायौ in
I, 3.]) (5) यमौ—भा + निट्—णल् (6) जटाः—जन् + टन् + टाप्—'जनष्टन्
लोपय' (उ० ५१३००) (7) भटाम्—भट् + क्तः (कर्त्तरि) + टाप् (2nd c. s.)
(8) गङ्गाम्—गम् + गन् + टा (2nd c. s. 'गन् गम्यर्थी' (उ० २१२३३) ।
(9) कषणैः—कष् + श्व 1st c. s.)

Conjugation.— 1) मा—(V. Sl. 16, C. II.) (2) कष्—(V. Sl.
27, C. II.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. Raghu is compared to भगीरथ, and सेना to गङ्गा । The point of resem-
blance between the first pair depends upon that of the second. सेना and गङ्गा resemble each other in vastness and movement
towards the direction of पूर्वसागर ।

Allusion.—सगरनता अंगमानं प्राक् कपिलशापदत्तार्ता पट्टिचङ्कल-
सगरपुत्राणां दाराय कटोक्तपथरथ विधय गङ्गामानितं न शशाक । ततस्तत्-

पुत्री दिल्लीपसदर्थं प्रिवत् दुयं तपस्तेपे । सीऽपि निष्कलीऽभत् । तस्य पुत्री भगीरथः कठीरतपस्यया चतुराननं गङ्गां च प्रसादयामास । ब्रह्मा गङ्गायाः पृथ्वीगमनमनुमेने । गङ्गा च स्वर्गाधतवतरणे सन्मता बभूव । सत्पतन्वर्गधारणश्चमी हरएव इत्युक्तायां तस्यां भगीरथो महादेवः प्रीणायितुं तपयचार । भगीरथस्य कठीरतपसा प्रीतः शङ्करः गङ्गां शिरसि धारयामास । तां च बहवत्सरान् स्वजटा-जुटमध्ये निबध्य संरक्षितवान् । भगीरथस्तु गङ्गां नावलीक्य पुनर्महेश्वरं प्रसादयितु-मारभे । तस्य ज्वेन प्रसन्नः शङ्करः तां विन्दुमरसि निचिक्षेप । सापि शङ्करिण्य मृक्ता स्तीतमप्रकेन विभज्यमाना भगीरथप्रदर्शितमार्गमनुसृत्य पातालं प्रविवेश । ततपावनजलेन पद्मिसहस्रसागरपद्माणां भ्रम्याव्यग्रावितानि । ततस्ते सागराः कूर्तीद्वारा दिव्यं विमानसमिप्य दिवं ययुः । ब्रह्मा तु प्रीती भगीरथम् उवाच—भाः नरशार्दूल ! यावत् सागरं जलं व्यास्यति, तावत् इमे सागरपद्वा दिव-सधिवत्स्यन्ति । गङ्गायै तु कल्याणरूपा भविष्यति । त्वद्रात्रा च इयं भुवि भगीरथोत्थाख्यां च गमिष्यति । पथवयेन प्रवहितत्वादस्या नामान्तरं विपथ-गापि भवेत् । इति बहविविधं सधुरवचमृक्ता निशम्य भगवान् कमलधीनिरन्दर्धे । (V. Rāmāyanam, A'dikādam, cantos 39—42. See also Allusions under I, 2 ; and III, 50]

Geographical notes.—By पल्लिसागर the bay of Bengal is meant. It need not be said that the Ganges in a hundred currents falls into that bay. The confluence of Gangā and the bay is, to this day, a place of pligrimage to millions of Hindus.

ल्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासौदल्लणो मार्गः पादपैरिष दन्तिनः ॥ ३३ ॥ .

Prose order.—फलम् त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैः नृपैः, पादपैः दन्तिनः इव तस्य मार्गः उल्लणः आसीत् ।

Explanation by use of synonyms.—फलं (वृषपक्षे,—विषं राख्यं वा, पादपपक्षे,—प्रसवं) त्याजितैः (विहापितैः) उत्खातैः (वृषपक्षे,—स्वप-दात् आवितैः ; पादपपक्षे—उत्पाटितैः) बहुधा (बहुप्रकारिण), भग्नैश्च (वृषपक्षे,—

रघुजितैः,—पादपपद्मे,—किन्नरविच्छिद्रौ) वृषैः (नरपतिभिः), पादपैः (वृक्षैः)
दक्षिणः (गजस्य) इव (यथा) तस्य (रघोः) मार्गः (पन्थाः) उल्लस्यः (प्रकाशः) आसीत्
(अभूत्) ।

Substance.—सम्पति रघोः गमनपथं वर्णयति । स पन्थाः कथं लक्षितोऽ-
भूत् । तदाह धनहोनेश्वरराज्येविद्वैतैश्च वृषैः स व्यक्तोऽभूत्, यथा गजमार्गं फल-
ग्रन्थैरुत्पाटितैः भद्रैः द्रुमैः व्यक्तो भवति । धनेनीकं भवति यत् वारणो हि गमन-
काले सम्मुखस्थितान् कांश्चिद् पादपान् फलग्रन्थान् विधत्ते, कांश्चिद् वा समूल-
मुत्पाटयति, कांश्चिद् वा वहधा भनक्ति । इत्थं स गमनमार्गं सुखसञ्चारं विधाय
सानन्दं गच्छति । रघुरपि दिग्विजयप्रयाणं कांश्चिद् वृपान् विलग्नान् कांश्चिद् वा
भट्टराज्यान्, कांश्चिद् वा रणे जिन्वा हताह्वान् विधाय स्वस्य गमनमार्गं शत्रुग्रन्थं
व्यधात् । रघुहिं गजविक्रम आसीत् ।

Change of voice.—सार्धेण उल्लस्येण अभयत् ।

Sanjivani.—याजितैरिति । (फलं) लाभं—उल्लस्ये, —प्रसवञ्च,—“फलं
फले धने बीजे निघन्ती भोगलाभयोः” पति केशवः—(याजितैः)—यज्येत्यात्
विकल्पकादपधाने कर्मणि क्तः—(उत्प्रातैः) स्वपदात् याजितैः—अन्यत्र उत्-
पाटितैः—(वहधा) (भद्रैः) रघुजितैः—अन्यत्र क्त्रैः (वृषैः, (पादपैः) (दक्षिणः)
गजस्य इव (तस्य रघोः) मार्गः) उल्लस्यः (प्रकाशः) आसीत् । “प्रकाशं प्रकटं
स्पष्टम् उल्लस्यं विशदं स्फुटम्” इति यादवः ॥ ३३ ॥

Sanjivani Explained.

“फलं फले * * * भागलाभयोः—फल means फल (fruit), धन
(wealth), बीज (seed), निघन्ती (decision), भोग (enjoyment), as well
as लाभ (profit).

प्रकाशम् * * * स्फुटम्—प्रकाश, प्रकट, स्पष्ट, उल्लस्य, विशद, and
स्फुट are synonyms.

‘यज्येत्यात्.....कर्मणि क्तः’—यज् is विकल्पक । क्त is added to it
in कर्मणाच् । It speaks of its अपधानकर्म । So याजित should be

the qualitative of the अप्रधानकर्म of व्याजि । फल is, here, the प्रधान and इच्च the अप्रधानकर्म । Hence व्याजित is the verbal adjective of इच्च and not of फल which is governed by व्याजित ।

N. B. Strictly speaking, the Causative व्याजि should not be द्विकर्मक, for the Sutra “गतिवृद्धिप्रत्यवसानाथेऽङ्कर्मकाथामधिकर्त्ता स खौ” (V. notes under II, 1) or “द्विकोरन्यतरत्याम्” (शां० ५३ पा. ५४१ सि.) or any Vārttika does not enjoin that the अधिकर्त्ता of व्याजि should be its कर्म in णिजन्त form. Yet Kālidāsa uses it as द्विकर्मक । Perhaps, he takes व्याजि to be a गत्यर्थ root. In deference to Pānini he takes याहि as well to be द्विकर्मक । If it be द्विकर्मक, the ऋ of व्याजि should speak of its अप्रधानकर्म । (V. “यन्ते कर्त्तृयकर्मणः” under notes on जायाप्रतियाहितगन्धसालग्राम् in II, 1.)

Jñānendra remarks—इह “गतिवृद्धीतिनृषेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ।” That is, the गौणकर्म of a णिजन्त root, which receives कर्मसंज्ञा by the Sutra “गतिवृद्धि &c.”

फलं व्याजितैः पादपैः वृषैर्वा—In अणिजन्तकाल the कर्त्तृवाच्य form was वृषाः पादपा वा फलं तत्प्लुः । In णिजन्तकाल the कर्त्तृवाच्य form of the same becomes संवृषान् पादपान् वा फलं व्याजितवान् । The कर्मवाच्य form of the latter is तेन वृषाः पादपाः वा फलं व्याजिताः ।

Bengali.—इस्तीर गमन पथ येमन फलहीन, उरपाटित एवं बहु-प्रकारे छिन्नविच्छिन्न वृक्षद्वारा प्रकटित हर, सेइरूप रघुर पथ धन शून्य राज्यात् रणे छिन्नविच्छिन्न नृपति द्वारा प्रकटित हईराछिल । ३३ ।

English rendering.—His route was discernible by kings forced to part with (their) wealth, dethroned, and discomfited in diverse ways, like that of a tusker by trees divested of fruit, uprooted, and broken.

N. B. This verse has been misunderstood and mistrans-

lated by nearly all the editors. The fact is, उद्वेग which Mallinātha explains is equivalent to प्रकाश, does not mean 'made clear' or 'left open,' but discernible' or 'marked out.'

Grammatical notes, &c. &c.,

Sama sa.—(1) नृन् पालि इति उपाः (उपपदतत्) (2) पादोः मूलैः) पिवन्ति आकर्षन्ति रसम् इति पादपाः (उपपदतत्) तैः ।

Case-ending.—(1) फलन्—अनुक्तं प्रधानकर्मणि द्वितीया (2) बहुधा—अस्य, क्रियाविशेषणम् (3) उपैः—करणे तृतीया—It is here उद्वेग्य and उपमेयपद (4) पादपैः—करणे तृतीया—It is विधेय and उपमानपद of उपैः (5) तस्य and दलितः—मेयं घटा 'मागे' इत्यनेन मुख्यः—तस्य is the उद्वेग्य and उपमेयपद having दलितः for its विधेय and उपमानपद (6) व्याजितैः, उत्खातैः and भर्गैः are adjectives, qualifying उपैः and पादपैः ।

Synonyms.—(1) दलितम्—(V. शिव. Sl. 32, C. III.) (2) पादप—(V. अनाकह ति II, 13.) (3) मागे—“अयमेव वर्त्मामाश्वपत्यानः पदवै-
मृतिः” (अ.)

Different meanings.—(1) मागे—V. Sl. 2, C. II. (2) पादप—पादपाः पादपदोः टा पादकायां नृ पादपाः (घि.) (3) फल—(V. Sanjivani.)

Derivation.—(1) व्याजितैः—व्यञ्ज् + णिच्—(2) व्याजितक (कर्मणि, 3rd c. p.) (3) उत्खातैः—उत् + खन् + क्तः (कर्मणि, 3rd c. p.) The न् of the खन् is changed into आ in alliance with the affix क्त, which is a भल् कित् । The consonants except the fifth letter of each class (वर्गे) and य, व, र and ल are called भल् । “जनसनखर्ना मन्भलीः” (दाशहरा पा. २५०४ सि.) enjoins that आ is the अन्तादेश of जन्, सन् and खन्, i.e., आ is substituted for the last letter of these roots if the affix सन् or a कित् or डित् affix beginning with भल् is added. (3) म्यैः—भृञ् + क्तः (कर्मणि, 3rd c. p.) (4) बहुधा—बहु + धाच्

(प्रकारार्थं) (5) आसीत्—अस् + लङ्—तिप् (6) उल्लुषः—उत् + वष् + अच्—
 प्रपीदरादित्वात्—उदः तकारश्च लत्वम् । न of the prefix उत् is changed
 into ल् । (7) मार्गः—उज् + धञ् (8) पादपैः—पाद् + पा + कः (3rd c. p.)
 “आतीऽनुपसर्गे कः” (शरश पा. २२१५, सि.) (9) दन्तिनः—दन्त् + इनि
 (अतिशयानार्थं, 6th c. s.) See ‘भूमनिन्दा &c.’ under the notes on
 शुद्धिमति. Sl. 12, C. I.)

Conjugation.—(1) व्यञ्—(V. Sl. 5-9, C. I.) (2) अस्—(V.
 Sl. 16, C. III.)

पौरख्यानैवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकूण्डं सहोदधेः ॥ ३४ ॥

Prose order.—जयी पौरख्यानं तान् तान् जनपदान् एवम् आक्रामन्
 तालीवनश्यामं सहोदधेः उपकूण्डं प्राप । Mallinātha places ‘एवम्’ before
 ‘पौरख्यानं’ ।

Explanation by use of synonyms.—जयी (जयशीलो रथः)
 पौरख्यानं (प्राच्यान्) तान् तान् (सर्वान्) जनपदान् (देशान्) एवम् (अनेन प्रका-
 रेण) आक्रामन् (पराभवन्) तालीवनश्यामं (तालतरुसमूहं नीलिवनं) सहोदधेः
 (महाणवस्य) उपकूण्डम् (अलिकं) प्राप (आमसाद) ।

Substance.—जयशीलो रथः क्रमेण निखिलान् प्राञ्चजनपदान् विजिगाथ ।
 तांशतोय महाणवस्य तालतरुनिचयैः श्यामीकृतं तटमुपागमत् ।

Change of voice.—जयिना... आक्रामत्, तालीवनश्यामः... उपकूण्डः
 प्राप ।

Sanjivani.—पौरख्यानिति । (जयी) जयनशीलः—“जिहृच्चिविशी—”
 (शरश पा. २१३० सि.) इत्यादिना इनिप्रत्ययः—सः रथः (एवं)—पुरः भवान्
 (पौरख्यानं) प्राच्यान्—“दक्षिणापथात्पुरसलाक्” (शरश पा. १३१८ सि.) इति
 व्यक्प्रत्ययः—(तान् तान्) सर्वाणि इत्यर्थः—त्रीसायां द्विरुक्तिः—(जनपदान्) देशाने

(आक्रामन्) तालीवनैः श्यामं [तालीवनश्यामं] (महीदधिः (उपकण्ठम्) अन्तिकं (प्राप) ॥ ३४ ॥

Sanjivani Explained.

“जिदृचिवित्री—”—The Sutra in full is “(जिदृचिवित्रीखमाथथाभ्यमपरिभ्रमसूभ्यश्च” (३।२।१५७ पा. ३१३७ सि.) It means the root जि, दृ, चि, व्री preceded by वि, इ(ण्), वम्, अथ् preceded by नञ्, भ्यम् preceded by नञ्, and भ by प्र admit इनि in कर्तृवाच्य । E. g. जयी, दरी, चयी, विचयी, अचयी, वमी, अचयी, अभ्यमी, पविभवो and प्रसवी ।

“दक्षिणापथात्पुरसस्त्रक”—दक्षिणा, पथात् and पुरस्, admit ल्यक् in the sense of भव । E. g. दाक्षिणात्य, पाथात्य and पौरस्त्य । दक्षिणा is an आदत्त अच्यय ।

Bengali—জয়নীল বনু এইরূপে পূর্বদিক্ৰি জনপদসমূহ জয় করিয়া তালবনসমূহ দ্বারা আশ্রয়িত মহাসমুদ্রের উত্তীর্ণ হইলেন । ৩৪ ।

English rendering.—Thus invading all the eastern localities one after another, the (ever) victorious one arrived at the coast of the great ocean, dark with forests of palmyra. 34.

Grammatical notes &c. &c.

Sama'sa.— 1) जनः पदं (वस्तु) यत्र ते जनपदाः (वत्) तान् (V. R. T. Amarakosa, N. S. P. 128.) (2) तालीना वने तालीवनम् (वृक्षीयत्) तेन श्यामः तालीवनश्यामः (वृक्षीयत्) तम् (3) उदकाणि धीयन्ते अस्मिन् इत्युदधिः—महान् उदधिः महीदधिः (कर्मधा) तस्य (4) उपगतः कण्ठम् उपकण्ठः (प्रादिः) तम्—‘अथादयः कालाद्यर्थे द्वितीयया’ (१।४।७२ पा. वा. ७८० सि. वा.) [अति, &c., are compounded with द्वितीयान् words if the former mean काल, &c. E. g., to mean इन्द्रमतिकालः, अति is compounded with इन्द्र]

Case-ending.—(1) एवम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) महीद्वयः—
शेरे षठी (3) तालीवनव्याप्तम्—Adjective of उदकगणम् (4) जनपदान्—
object governed by आक्रामन् ।

Different meanings.—(1) व्याप्तम्—(II, 17).

Derivation.—(1) ~~व्याप्तम्~~—~~व्य~~ + ~~मक्~~ (2nd c. s.) [उ. ३।२४५।]
(2) पौरव्यान्—पूरम् + ल्यक् (भवार्थं, 2nd c. p.) (3) आक्रामन्—आ + कम्
+ शृत् (1st c. s.), । शृत् is added to it because आक्रमण is the लक्षण
(characteristic) of the क्रिया प्रापण । See “लक्षणहन्वीः क्रियायाः”
(३।२।२२६। पा. ३२०३ सि. in I, 25.) (4) जयी—जि + इन् (शोलायै)
(5) प्रापि—प्र + आप् + लिट्—णल् (6) ताली—तल् (चुरादिः) + अच् + डीष् ।
गौरादिवाद्, जातिवाद् वा (7) महीद्वयः— V. Sl. 17, C. III.)

Conjugation.—(1) आप्—(V. Sl. 48, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech in the last two feet is
स्वभावीक्रि or natural description. Even up to this day the shores of
the Eastern sea are studded with palmyras. It is delightful to
look at the rows of these dark trees with their leafy crowns.

Geographical notes.—पौरव्या जनपदाः, or eastern countries,
are not meant by the poet to include the lower Gangetic valley,
e.g., बङ्ग, &c. (V. notes on प्राची in IV, 28.)

अनन्त्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात् सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसौम् ॥ ३५ ॥

• मूलस्य पाठान्तरम् ।

आश्रित्य—आश्राय Nand. (foot-notes).

Prose order.—अनन्त्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयात् एव, सुहृद्वृत्तिः
वैतसौ इतिम् आश्रित्य आत्मा संरक्षितः ।

Explanation by use of synonyms.—अनन्त्राणाम् (अवि-

वीराना) समुद्रतुं (उन्मूलयितुं) तस्मात् (रघोः) सिन्धुरयात् इव (नदीवेगादिव)
सुभ्रौ (सुभ्रदेशीये चतियवृषे) वेतसी (वेतससम्बन्धिनी) शील (व्यवहार,
प्रवृत्तिसिन्धु) आश्रित्य (अरुणम्) आत्मा (स्व) सरचित (वात) ।

Substance.—यथा हि वेतसा नदीवेगमुक्ते निपत्य नमश्चिरस सप्तः
स्वजीवित रचति, तथा सुभ्रपतय प्रवृत्ति स्त्रीकृत्य उद्धतान्मूलकात् नदीवेगवत्
प्रवृत्ततावात् तस्माद् रघो स्वजीवित रचतु । र । सुभ्रदेशीयान् चतियवृषीन्
अवततान् विस्तीक्य तथा किमप्यहित न विदर ।

Change of voice. सुभ्रा आत्मान सरचितवन् ।

Sanjivani --अनसायामित अनसाया --कर्मणि षष्ठी--(समु-
द्रतुं) उन्मूलयितुं, तस्मान् रघो सकाशात्--"भीवाशीला भयङ्कृत,"
(१५ २५ पा ५८८ सि) इत्यपादानवात् पतसी - (सिन्धुरयात् नदीवेगात्
इव सुभ्रौ । सुभ्रदेशीये --सुभ्रादय शब्दा अनपदरचना चतियमाचवत्--
वेतसी वेतससम्बन्धिनी वति प्रवृत्तिसिन्धु -- आश्रित्य आत्मा सरचित) ।
अव कौटिल्य --'वनीयसाभियुक्ती दुर्बला सर्वानुत्पत्ता वेतसं धर्ममातिर्हंत'
इति । २५ ॥

सञ्जीवत्या पाठान्तरम् ।

वेतससम्बन्धिनीम्--वेतस सम्बन्धिनीम् All other editions

A B It is certainly a slip 'There is no such word as वेतस that वेतस would be its form in षष्ठी singular

"भीवाशीला भयङ्कृत" -*A* notes on चवत् in II, 4

अव कौटिल्य--'वनीयसाभियुक्त * * धर्ममातिर्हंत'--On this subject Chanakya says " A weak potentate, assailed by a stronger one, should be submissive and adopt the practice of the canes "

सुभ्रादय शब्दा * * चतियमाचवत्--सुभ्र, &c, are names of countries as well as of chiefs

वेतसीवति -The practice of the cane, *ie*, submission. Canes are elastic. So they are bent down and not broken if a current of water strikes them.

Bengali.—উক্তগণের উন্মূলক, নদীবেগসদৃশ সেই রঘু হৃদতে, স্বক্ৰমণীয় নৃপতিবৃন্দ বৈতসপর্য্য অবশ্যনাঙ্কে আপনাদিগকে রক্ষা করিলেন। ৩৫।

English rendering.—From him, uprooter of unyielding ones, as from the tide of a river, their own selves were saved by the *Suhmas* adopting the behaviour of the cane. 35.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) न नद्याः अनद्याः (नञ्प्रत्यय) तेषाम् (2) सम्यक् उद्भवां समुद्भवां (सुप्सुपा) तस्य (3) सिन्धुः रघुः सिन्धुरयः (पठित्) तस्मात् इव सिन्धुरयादिव (सुप्सुपा see I, 1) (4) सम्यक् रक्षितः संरक्षितः (सुप्सुपा)

Case ending.—1 मुञ्जीः—अनुक्त कर्त्तरि लृतीया (2) अनद्याणाम्—कृद्यीगेऽनुक्त कर्मणि षती। The कृद्यन् affix लृच् is added to the root ङ in समुद्भवाः—“कर्त्तृकर्मणोः कृति” (V. notes on सागरम्, Sl. 2, C. I.) (3) तस्मात्—“भ्रीचाद्योनां भयङ्गुः” इति सूत्रान् वाण्यर्थ ‘रञ्’ धातुयीगे भयङ्गीतोः तस्य रघोरपादानवम् अतः पञ्चमी (4) सिन्धुरयात्—This is विधिय and उपमानपद। The लृट्प्रत्यय and उपमेयपद is ‘तस्मात्’ (5) आत्मा—उक्त कर्मणि प्रथमा।

Synonyms.—(1) वितस—‘अथ वितस। रघुसदृशपिबिदुःकर्मितवानीर-वद्गुणाः।’ (अ.)

Different meanings.—(1) सिन्धु—‘सिन्धुः समुद्रे नद्याश्च नदी देशभदानयोः।’ (वि.) (2) वृत्ति—(I, 5-9) (3) आत्मन्—‘आत्मा कजेवरे यदे स्वभावे परमात्मनि। चित्ते हृत्ते च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च॥’ (धरणिः)

देशभदानयोः—देश (the country called सिन्धु), and भदान (ichor).

परव्यावर्त्तन—Self or exclusion of one other than self.

Derivation.—(1) अनद्याणाम्—नम् + र (श्रीलार्से, 1st. c. p.) =

नमाः (न + नमाः) 6th c. p. ६ (२) समुद्धर्तुः—सम् + उद् + ङ + तच्
 (6th c. s.) The root is not धृ, for then समुद्धर्ता would
 mean 'protector,' whereas here it means 'destroyer.' (३) सिन्धुः—
 सिन्ध् + उः - The य् of the root is changed into ङ, and ङ to धृ. 'सिन्धुः
 संपसारणं धव' (उ. १११) (४) संरचितः—सम् + रच् + क्तः (कर्मणि)
 (५) आशिश्रि—आ + श्रि + ल्यप् (६) वैतसीम्—वै (प्र) + असव् = वैतसः ।
वैतस + अण् (इदमर्थ) + ऊीष् (2nd c. s.)

सुध्रीः—सुध्र् + ङीष् तत्रास्त्री राज्ञः अपत्यानि पुत्रांसः इत्यर्थे, सुध्र्णां
 देव्यानां राजानां इत्यर्थे वा सुध्र् + अण् । The Sutra enjoining
 अण् is "तडाजस्य बहुषु तर्कैवाश्रियाम्" (४.११२०० पा. ११२२ सि.) For its
 explanation, see भागवती in III, 5. The sense of सुध्र्णाः is either
 the male descendants of सुध्र् or the kings of सुध्र् । In both
 cases, अण् elides by the Sutra "तडाजस्य बहुषु तर्कैवाश्रियाम्"
 (see रघुवंशम् in I, 5-9). अण्, &c., meaning 'kings' are as
 much तडाज् affixes as those meaning 'descendants'.

Conjugation.—(1) श्रि— V. Sl. 70, C. III.)

Parallel passage.—"दणानि नैऋत्ययति प्रभुसूनी महीनि नीचे
 प्रणतानि स्मृतः समुक्तिरनिव तदन् प्रवाधने मङ्गलं मधुसूय करीति
 विक्रमम्" (V. Hitopadesa).

Rhetoric.—The figure of speech is Simile. Raghu is
 compared to सिन्धुः, and the kings of सुध्र् to वैतसः । The
 common point is submissiveness.

Geographical notes.—सुध्र् is evidently the country to
 the west of बङ्ग or Bengal. From Sabhāparvan, section 30, we
 understand that after conquering बङ्ग Bhīma proceeded against
 ताम्रलिप्त, the modern Tamlook, in the district of Midnapore.

Next he marched against the king of Karvata, then against the lord of the Suhmas. Afterwards he subjugated the Mlechchhas who lived on the seashore. Then he proceeded by the sea shore towards the north and conquered the lower Eastern Bengal. Thus according to Vyāsa, सुन्न lay to the south of Tamlook. Prof. Haraprasad Sāstri identifies सुन्न with the tract of land bounded on the south by Udhyā, on the north by Rārha, on the east by the Bay of Bengal, and on the west by Madha. This corresponds with Vyāsa's description.

In the same section of the same Parvan, however, the Rishi mentions another सुन्न which is evidently on the south of Kurūta and the north of नगधा. Thus this सुन्न falls on the north-west corner of Bengal. We think that it is this सुन्न which is meant by Kundasa.

Mārkaṇḍeya Purāna does not mention सुन्न. We may infer from it that in the days of Mārkaṇḍeya Purāna it had dwindled down into an insignificant principality.

If we are right that सुन्न is not mentioned in Rāmāyana then it is an anachronism of our poet. A Calcutta editor identifies सुन्न with Tippera and Aracan. This identification is ~~entirely~~ impossible for Rāghu marched first to सुन्न and then to वङ्ग. Tippera was included within प्राग्ज्योतिष. The editor's misconception, perhaps, arises from the fact that the commentator Vallabha, identifies सुन्न with ब्रह्मदेश or Barmah.

ॐ वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नोसाधनीयतान् ।

निचखान अयस्तम्भान् गङ्गासीतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

मूनंथ पाठान्तरम् ।

साधनीयतान्—साधनीयान् (चा) ।

Prose order—ता सः नोसाधनीयतान् वङ्गान् तरसा उतखाय

गङ्गासीतोऽन्तरेषु अयस्तम्भान् निचखान् ।

Explanation by use of synonyms.—नेता (सेनानायकः)

सः (रघुः) नौसाधनीयताम् (सेनोपकरणसमूहान्) वज्रान् (बलीयान् भूपतीन्)
तरसा (बलीनः उल्लंघनाय (उन्मुक्त्य) गङ्गासीतोऽन्तरेषु (गङ्गाप्रवाहसम्यगतद्वीपेषु)
जयसम्भान् (विजयसूचकस्युष्णः) निचखान् (स्थापयामास) ।

Substance.—ततो बलीवेनेपैः सह रघोः संघर्षोऽभूत् । ते तु पराक्रान्ता
राजानी नौसाधनाः बभूवुः । रघुतरीयं हीना रयसा सह ते समराधीयताः
रघुन् स्वपराक्रमेण सर्वान् तान् विजिग्ये । गङ्गाप्रवाहाणां सम्यगतद्वीपेषु जयसूचक-
सम्भान् स्थापयित्वा स जयो जलेषु स्यन्तयु च सर्वेषु वङ्गदेशेषु स्तकीयम् अस्थाप्यतं
पराक्रमं दर्शयामास ।

Change of voice.—नेता सेना... जयसम्भान् निचखिरे ।

Sanjivani—वज्रानिति । [नेता नायकः सः) रघुः, नौभिः साधनेः
उद्यतान्, समूहान् (नौसाधनीयताम्] (वज्रान्) राज्ञः [तरसा] बलीनः—
“तरसी बलीरहसी” इति यादवः । उल्लंघनाय उन्मुक्त्य—गङ्गायाः सीतसा
प्रवाहाणाम् । अन्तरेषु, द्वीपेषु [गङ्गासीतोऽन्तरेषु] (जयसम्भान्) (निचखान्)
स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

Sanjivani Explained.

तरसी बलीरहसी—तरम् means बल (strength) as well as रघुस्य
(speed).

Bengali.—नौसेना बारा बृहत्प्रवृत्त बलीयन्नुपतिगणके नारिक
रघु निचखले उन्मुक्त करिया गङ्गाप्रवाहेर । मथावर्ती हलसमूहे
जयसूच्य स्थापन करिलेन ॥ ३६ ॥

English rendering.—Uprooting, by force, the *Bangas*
who were ever ready (to meet invaders, with a naval force,
that leader (of victorious hosts) planted pillars of victory (on
the deltas) between the currents of Ganga.—36.

Grammatical notes, &c., &c.

Samā'sa.—(१) नावः एव साधनानि (सेनानि) नौसाधनानि

(रूपककर्मधा) तैः उद्यताः नौसाधनीयताः (ततोयातत्) तान् (2) जयसूचकाः सन्धाः जयसन्धाः (मध्यपदलोपि-समानः, शाकपाथिवादिवात्) तान् (3) गङ्गायाः स्त्रीतामि गङ्गास्त्रीतामि (षथीतत्) तेषाम् अन्तराधि गङ्गास्त्रीतोऽन्तराधि (षथीतत्) ।

Case-ending—(1) तरसा—~~कर्म~~ ततोया (2) गङ्गास्त्रीतोऽन्तरेषु—
आधाराधिकरणे सप्तमी ।

Different meanings—(1) अन्तर—‘अन्तरमन्त्राशावधिपरिधानान्त-
र्निभेदतादर्थ्यं । क्विद्रात्मोयविनावद्विरवसरमन्त्रोऽन्तरात्मि च ॥’ (अ.) (2) स्त्रीतम्—
‘स्त्रीतोऽम्बुषेग इन्द्रिये’ (मि.) (3) साधन—‘साधनं सतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे
गती । निर्वर्तनीपायमेद्रदापनेऽनुगमे धने ॥’ (मि.) (4) सन्धा—‘स्थूणाजडीभावौ’ (अ.)

Derivation—(1) वङ्गान्—वङ्गानां देशानां राजानः इत्यर्थं वङ्ग + अण् =
वङ्गा; by the Sutra—“इणञ्मगवकलिङ्गसूरमसावण्” (४।१।१००।पा० ११८८
मि.) The तद्राज अण् elides. See सूत्रैः in IV, 35. (2) उत्पत्त्याय—उत् +
+ खन् + ल्यप्—खन् is changed into ख्वा by the rule “जनसनखनां
सन्भ्रंलोः” (V. notes on उत्पत्त्यायैः, Sl. 33, C. IV.) (3) नेता—नी + टच्
(कर्त्तरि, 1st c. s.) (4) उद्यतान्—उत् + यम् + क्तः (कर्त्तरि, 2nd c. p.) (5)
निचखान्—नि + खन् + लिट्—खन् (6) सन्धां सन्ध् + अच् or षच् (भावे,
2nd c. p.) (7) स्त्रीतः—स्त्री + असन्त् । A वृट् (त्) comes after the vowel
of the root by the rule,—‘स्त्रीभ्यां वृट्’ (उ०४।२०२०।)

Conjugation—(1) खन्—(V. Sl. 55, C. III.)

Geography—वङ्ग—It corresponds with the middle part of
the modern Bengal which is made of अङ्ग, बङ्ग, पौण्ड्र, ताम्रलिप्त,
कर्वट, सागरान्प, &c.

Remark—The king of वङ्ग in the days of Mahábhárata was
समुद्रसेन । His son विन्द्रसेन also cuts a figure in the war of the
Kurus and the Pándus. From the present verse we see that

Bengal was noted for its naval force in the days of Kalidasa. In the Moghul period we know it was 'divided into twelve principalities whence it was called बारनुये बाङ्गाला । These principalities were, for all purposes, independent. They could keep armies and conduct the administration. They paid homage to the Moghul power. Pratāpāditya, of Jessore, again, threw off this nominal yoke in the best days of Akbar, and reigned independently for full 18 years. He fell a victim to treachery in the reign of Jahāngir. Yet Jessore and other principalities retained their old rights of maintaining troops and carrying on the administration on their own account. The towering war-boats of Bengal were objects of admiration to even the Portuguese. It is a libel to say that Bengal has always been the land of cowards.

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामासु रत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

Prose order.—उत्खातप्रतिरोपिताः आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुं फलैः संवर्द्धयामासुः । Mallinātha places 'आपादपद्मप्रणताः' at the beginning of the prose sentence and 'ते' before 'कलमाः' ।

Explanation by use of synonyms.—उत्खातप्रतिरोपिताः (उत्पपाटिताः मन्त्रीनाम्यत्र विरलीभय रोपिताः इति कलमपत्ते—सिंहासनात् आविताः मलः पुनस्तत्र स्थापिताः इति वङ्गपत्ते) आपादपद्मप्रणताः (सञ्चरी-भारिण्य समुत्पत्तेर्वावदवन्ताः इति कलमपत्ते, रघोरपर्ये प्रतिताः इति वङ्गपत्ते) कलमा इव (जालविशेषा इव) ते (वङ्गाः) रघुं (दिशोपमम्) फलैः (धनैः इति वङ्गपत्ते, ग्रन्थैः इति कलमपत्ते) संवर्द्धयामासुः (अभ्यर्चितवन्तः) ।

Substance.—इत्यं वङ्गान् विजित्य तान् स सिंहासनात् आनयामासुः प्रकृतेषु तेषु तान् स पुनः सिंहासने स्थापितवन्तः । यश्चीनात् एव रघुर्ननु राज्यगृह्णः । लखाद् हासभावं स्वीकृत्वतां स तेषां राष्ट्रं न जहात् । वङ्गीयवर्षाणां

व्यवहारं कविर्वह्नीयशस्यदृष्टान्तेन दर्शयति । यथाहि अचिरीकृतानि शालिधान्यानि
 कृषकैः प्रथममुत्पाद्या विभिन्नप्रयत्नेषु प्रतिरीपितानि तेषु परिवर्द्धमाणाः समूलदेशं
 यावत् अन्नतानि भत्वा कृषकान् शस्यसम्पदा संवर्द्धयन्ति तथा कर्त्रीया वृषा
 रघुणा प्राक् सिंहासनाद्याविताः, ततस्तव स्थापिताः सन्तः तस्य चरणे विनतसप्तकाः
 तं प्रचरधनेः सम्प्राप्तयामासुः ।

Change of voice.—उत्तखातप्रतिरीपितैः आपादपद्मप्रणतैः कलमैः...
 सैः रघुः... संवर्द्धयामासि ।

Sanjivani.—आपादेति । आपादपद्मम्, अङ्गिपर्यन्तं ; प्रणताः [आपाद-
 पद्मप्रणताः] अतएव उत्तखाताः, पूर्वमुद्धृताः, अपि प्रतिरीपिताः, पथात् स्थापिताः
 [उत्तखातप्रतिरीपिताः] (तैः बद्धाः (कलमाः इव) शालिविशेषाः इव—“शालयः
 कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमौ” इत्यमरः (Cole. p. 226)—तस्यै आपाद-
 पद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः—‘पादीवृद्धं तुरीयांशप्रवंताः’ इति विश्वः—उत्तखात-
 प्रतिरीपिताश्च— रघुं) फलैः) धने—अन्यत्र शस्यै— संवर्द्धयामासुः) “फलं
 धनं धीज्ञे निपत्तौ भोगलाभयोः । शस्ये ।” इति केशवः ॥ ३० ॥

Sanjivani Explained.

“शालयः * * * पुंस्यमौ”—The varieties of शालि paddy
 are कलम, &c., and षष्टिक & c. These words are masculine.

“पादीवृद्धं”—पाद means वृद्ध the sun, तुरीयांश (the fourth part),
 as well as hillocks at the foot of a mountain.

“फलं फल * * *”—फल means fruit, wealth, seed, result,
 enjoyment, profit, as well as crops.

आपादपद्मप्रणताः—In the case of the kings, पादपद्म means ‘the
 lotus-like feet’ of Raghu whereon they prostrated themselves.
 In the case of the kalama plants, पादपद्म would be taken to
 mean ‘the lotuses blooming at the feet of the paddy plants’.
 Kalama and other varieties of S’ali paddy which are called
 षष्टिक or autumnal crop, are sown in the month of Jyaistha,
 and transplanted at the advent of the rainy season. The
 paddy fields are low-lands. Water accumulates here. The

plants always keep their heads above the water. In these pools of water, lotuses and lilies are seen. The verdant plants, with the white and the red blossomy interspersed look very beautiful. The lotuses at the feet of the paddy plants are meant here.

Bengali প্রথমোল্লাসিত শালিষাক্ষের ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র চারা গুলি, যেরূপ কুবক কড়ক প্রথমে উৎপাটিত পশ্চাৎ স্থানান্তরে প্রান্তরোপিত হইলে মূলস্থিত পত্রপুষ্পের পানদেশ পর্য্যন্ত অবনত হইয়া শঙ্কুদানে কুবককে সংবদ্ধিত করে, সেইরূপ বঙ্গায়নূপগণ রঘুকড়ক প্রথমে উৎখাত, পশ্চাৎ স্বপদে প্রতিষ্ঠিত হইয়া, তাঁহার চরণকমলে প্রণত হইয়া ধনদানে তাঁহার সংবন্ধনা করিলেন ৩৭

English rendering. Like (blades of) *Samana* paddy replanted after having been uprooted and bent down to the lotuses at their roots, enriching the sower with their yield, they sat on the kings of the Bangas, who had been dethroned and re-instated, having bowed down unto his lotus like feet, honoured him with their treasures. 37

Grammatical notes, &c., &c

Sama sa পাটী পরীক্ষা পাদপদম উপনিতমসাম :- ইতি উপপত্তে
 ০১. পাদপদম্ পদ পাদপদম্ সাক্ষরার্থবাচিন্যাত মন্যপদর্থাপি সমাসঃ ইতি
 কল্পমপত্তে । আ পাদপদম্ ইতি আপাদপদম্ (অর্থার্থ) সমাসাভাষ্যে --
 আ পাদপদম্ । "আত্ মর্দ্যাদামিবিদী. V আক্রম. Sl 5-9, C. I)
 প্রকরণে নতা: প্রথতা: পাদি) আপাদপদম্ প্রথতা: আপাদপদম্ প্রথতা: 'মুৎসুপা)
 ০২. আটী স্তম্ভাভা: পাদি প্রতিরীপিতা: উৎখাতপ্রতিরীপিতা: (স্নাতানুশিষত্ব
 কর্মধারয়: "পূর্বকালেকর্মবজরত - ' (V সুপ্তীলিতাম, Sl 14, C. II)

Case-ending.—(1) কলে. - করণে তৃতীয়া (2) কল্পমা:—This is
 বিষয় and উপমান কর্মপদ, the word "ন" is its উর্দ্ধম্ and স্বয়মেয়
 কর্মপদ (3) আপাদপদম্ প্রথতা: and 'উৎখাতপ্রতিরীপিতা.' are adjectives of
 'কল্পমা' and 'ত' ।

Synonyms.—(1) पद्म—(V. III, 17.)

Different meanings.—(1) पद्म—“पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युद्भिदि-
सङ्गान्तरस्युज्जै । ना नाम ॥” (सं.)

Derivation.—(1) प्रथताः—प्र + लम् + क्तः (कर्त्तरि, 1st c. p.)
(2) कलसाः—कल् + अमः (श्रीणादिकाः, 1st. c. p.) (3) संबद्धयामासुः—सम्
+ (बद्ध् + णिच् =) बधि । णिट्—उस् (4) उतखाताः—उत् + खन् + क्तः (कर्मणि
1st c. p.) (5) प्रतिरीपिताः—प्रति + रुद् + णिच् + क्तः (कर्मणि, 1st. c. p.)
“रुद्ः पीडन्यतरस्याम्” । आशुषापा० २५२८ मि०) इति णिचि रुद्धौ हकारस्य
पकारः वैकल्पिकः । रीद्धि becomes optionally रीपि । So the alter-
native form is प्रतिरीहिताः ।

Conjugation.—(1) बद्ध् (II, 32.) (2) रुद् (II, 26.)

Rhetoric.—The figure of speech is simile. The *Banga* kings are compared to the plants of Kalama paddy. As these plants are uprooted and sown again, so the *Banga* kings were first dethroned and then re-installed. As the paddy, when transplanted, grows luxuriantly and bends down with the weight of corn, so the kings, re-installed, fell at Raghu's feet. As the paddy plants enrich the sower with their fruit, the kings enriched Raghu with their tributes.

How apposite is this simile ! Paddy plants grow in autumn ; Raghu met the *Bangas* in autumn. The kings of the country fell at Raghu's feet at a time when the paddy plants bent down with the weight of their corn. We cannot sufficiently praise the poet for his selection of the उपमान. The practice of the chiefs of Bengal is fitly illustrated by that of the chief crop of Bengal.

Remark.—From this verse one may argue that Kálidása was a Bengali. The minute details he gives of the cultivation of paddy in Bengal show that he was at least intimately acquainted with Bengal.

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धिरदमेतुभिः ।

उत्कलादग्मितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

मुखस्य पाठान्तरम् ।

कपिशाम्—करभाम् Nand (foot notes) as also Mallinatha

उत्कलादग्मितं उत्कलादग्मित, उत्कलेदग्मित Nand (foot notes)

कलिङ्गाभिमुखं कलिङ्गाभिमुखम् Samudra Nand

Prose order -स बद्धिरदमेतुभिः सैन्ये कपिशो नीत्वा उत्कला
दग्मितपथं सन् कलिङ्गाभिमुखो ययौ ।

Explanation by use of synonyms. स (स) बद्धिरद
मेतुभिः (बद्धिरदमेतुभिः) सैन्ये (सैन्ये) कपिशो (कपिशो)
नीत्वा (नीत्वा) उत्कलादग्मितपथं (उत्कलादग्मितपथं) सन्
कलिङ्गाभिमुखो (कलिङ्गाभिमुखो) ययौ (ययौ) ।

Substance रघोः सैन्या गजपरस्यराभिः कपिशोऽप्यायत् नदीं मेतु
निर्मितवत् तमेव समैन्यं स तां नदीं नीत्वा स्वदेशमागतं तस्मिन् उत्कला-
दग्मितपथं गच्छन् कलिङ्गाभिमुखो ययौ ।

Change of voice. -तल उत्कलादग्मितपथं कलिङ्गाभिमुखो
ययौ ।

Sanjivani. - स इति । (स रघो बद्धिरदमेतुभिः सैन्ये)
[बद्धिरदमेतुभिः] (सैन्ये) कपिशो नदीं—करभाम् इति केषितं पठन्ति
(तां)—उत्कले राजभिः आदग्मितपथं, सन्द्ग्मितमागं [उत्कलादग्मितपथं]
सन्, (कलिङ्गाभिमुखो ययौ) ॥ ३८ ॥

According to Charitavardhana, उत्कलादग्मितपथं suggests
that the kings of the Utkalas surrendered on the very day of
battle.

Bengali.—तिनि सैसङ्गण बारा गङ्गासङ्ग निर्र्माण कराहैला ससैसङ्गे कपिशानदी पार रहैला कलिङ्गाभिमुखे बाजा करिलेन। उतकलनृपाति-
गण उाहाके पथ सेखाहैला मिलेन। ७८।

English rendering.—Having crossed the Kapisá with his troops who had constructed a bridge of elephants, he proceeded towards Kalinga—his path pointed out by the Utkalas. 38.

Grammatical, notes &c., &c.

Sama'sa.—(1) ही रदौ येषां ते द्विरदाः (बहु) त एव सैतवः द्विरद-
सैतवः (रूपककर्मणा) बहुः। द्विरदसैतवः यैः ते बहुद्विरदसैतवः (बहु) तैः
(2) आ (सम्यक्) दर्शितः आदर्शितः (सुप्रसूपा) उत्कलैः आदर्शितः उत्कला-
दर्शितः (तृतीयात्) उत्कलादर्शितः पत्याः यस्मैः सः उत्कलादर्शितपथः (बहु)
पथिन् is changed into पथ by the rule:—“अकपूर्वः पथामानच्चे”
(भाषा० ७४१ पा. २२० सि.) See II, 18. (3) अभिगतः मुखम् अभिमुखः
(प्रादिः)—‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीयया’ (V. notes on उपकण्ठम्,
Sl. 35, C. IV.) कलिङ्गानाम् अभिमुखः कलिङ्गाभिमुखः (षष्ठीत्) ।

Case-ending.—(1) सैन्यैः—सहायशब्दाप्रयोगेऽपि सहायैः तृतीया (2)
बहुद्विरदसैतुभिः—adjective of ‘सैन्यैः’ । If ‘बहु’ be connected with
‘सैन्यैः’ it is अनुकृत्कर्त्तरि तृतीया and बहुद्विरदसैतुभिः कर्त्तव्यं तृतीया।

Synonyms—(1) द्विरद—(V. Sl. 32, C. III.).

Different meanings.—(1) सैतु—सैतु—सैतुर्नाली कुमारके
(वि.) (2) सैन्य—‘सैन्यं सैनिकसमूहो’ (ह.)

Derivation.—(1) तीर्त्वा—तृ + क्त्वाच् (2) सैन्यः—सैना + य्यः
(3rd c. p.) “सैनाया वा” (भाषा० १५२५ पा. १५२५ सि.) [सैना admits य्य-
optionally to mean ‘a collection’. सैनानां समवायः सैन्याः सैनिकाः।]
सैतुभिः—सि + तुन् (भीष्मादिकं, 3rd c. p.) (4) आदर्शितः—आ + दृश् +
बिच् + क्तः (कर्मणि) (5) ययौ—या + लिट्—यौ। (6) उत्कलाः—

उत्कलस्य राज्ञः अपत्यानि पुंसि इत्यर्थे उत्कल + अञ् । The Sutra is "जनपदस्यविधादञ्" (४:१:१६८ पा. ११८६ सि.) It means 'a word which signifies both a country and a Kṣatriya admits अञ् to mean its descendants.' The अञ् elides by the Sutra "तदाजस्य—"
&c. See I, 5-9.

Conjugation.—(1) या—III, 3) (2) तु—(1, 2).

Geography.—1. कपिश is identified by some of the Calcutta editors with सुवर्णरेखा । They are unable to quote any authority. Prof. Apte identifies it with कौसा । We have not been able to find the name कपिश or करभा in Mahābhārata and other works. In Mahābhārata we find a name कीशः । We are informed by several inhabitants of Cuttuck that a portion of the river महानदी, just before it branches out into three streams at a point few miles to the west of Cuttuck, is still called कपिश । The three branches are called Jobra, Mahānadi, and Kājuri. We do not find the name 'Kapisá' in the maps. The main river, for its entire length, is named Mahānadi. The way in which Vyāsa names कीशः, *etc.*, कीशो चापि महानदीम् also supports the identification of कपिश with महानदी । An objection may be raised against this identification. From the text, Kapisá seems to be the boundary stream of वङ्ग and उत्कल । It would be a river in the heart of उत्कल if it is identified with महानदी while that discrepancy would not arise if it be सुवर्णरेखा or कौसा । We may meet the objection thus: the text does not necessarily mean that Raghu entered उत्कल by crossing Kapisá. It may mean that he entered उत्कल, subjugated the Utkalas, and then crossed the Kapisá and went to Kalinga, guided by the Utkalas. If the latter be the sense, Kapisá should be the entrance to Kalinga, and, hence, a southern stream of उत्कल । In those days, again, the Kapisá or Mahānadi might have been the southern boundary of Bengal.

A. B. The local name, कपिशा, shows Kālidāsa's intimate acquaintance with Bengal and Orissa. It lends support to the guess already hazarded that Kālidāsa was a Bengali.

2. उत्कल—It is Orissa. The name उत्कल is still extant. It was in vogue in the days of Rāmāyana.* In those of Mahābhārata it dwindled down into insignificance, for Bhīma is not represented in his campaign of conquest, to have been opposed by the Utkalas. The way in which Kālidāsa also refers to them shows that उत्कल was looked down even in his time.

3. कलिङ्ग—It corresponds with modern Ganjam. It lay to the south of Utkala. Godāvari† formed its southern, and the Bay of Bengal its eastern, boundary. It was a very powerful kingdom. The mountain, महेंद्र, rendered it impregnable. It had sway over the Eastern sea in the days of Kālidāsa. ‡

The following extract from Sir W. W. Hunter's Statistical Account of Cuttack will throw light on the question :—

“Our earliest glimpses at Orissa disclose an unexplored maritime kingdom, stretching from the mouth of the Ganges to the mouth of the Krishna. It was a long narrow strip of coast, everywhere shut out from the Indian continent by a wide *terra incognita* of mountain and forests. Under the name of Kalinga, it formed one of the five outlying kingdoms of ancient India, with its capital situated about half-way down the coast, and still surviving in the present town of Kalingapatam. We soon, however, become conscious of this territory, being divided into two parts. The name Kalinga is applied more distinctively to the delta of the Godāvari, while the delta

* कलिकव्याख्या ४१ अ. ८ श्लो.

† ब्रह्मपर्वणि ८० अ.

‡ इन्द्रवंश VI, 54.

of the Mahānadi on the north gradually stands out as a separate country. The mountain spurs which run down to the sea on the south of the Chilka Lake formed a well-defined natural boundary. A wide debatable land existed between the two kingdoms : on the north of which dwelt an Uriyā-speaking people, while the south was inhabited by Telegu races, as at the present day," (p. p. 77-78). As regards Utkala the same scholar goes on :—

"The northern kingdom that thus looms hazily forth on the horizon of history, was known as Odra or Utkala. Odra is the aboriginal name and survives in the present Orissa (Odra-desā). Utkala is unquestionably Sanskrit."

In Mārkaṇḍeya Purāna we find the name 'Odra' instead of 'Utkala.'

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्धि, तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्गुशं हिरदस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३८ ॥

Prose order.—यन्ता गम्भीरवेदिनः हिरदस्य (मूर्द्धि) तीक्ष्णम् अङ्गुशम् इव, सः महेन्द्रस्य मूर्द्धि, तीक्ष्णं प्रतापं न्यवेशयत् । Mallinātha places 'सः... प्रतापम्' at the beginning of the prose sentence.

Explanation by use of Synonyms.—यन्ता (इक्षिपकः) गम्भीरवेदिनः (अवधारितभोषणप्रहारस्य) हिरदस्य (गजस्य) मूर्द्धि, तीक्ष्णम्—अङ्गुशमिव (मूर्ध्निमिव, सः (रघुः महेन्द्रस्य (कुक्षपर्वतविशेषस्य,—लक्षण्या महेन्द्रपर्वताधिराजस्य) मूर्द्धि (शिरसि) तीक्ष्णं (दुः सह) प्रतापं (विक्रमं) न्यवेशयत् (निविशेत्) ।

Substance.—उत्कलमतिक्रम्य सः कलिङ्गं प्राप । तत्र कलिङ्गनाथेन सह घोरं युद्धमभूत् । महता क्रोधेन रघुस्तं जिगाय । एतदुपमवाहौ यथा इक्षिपकी दुष्टानं गम्भीरवेदिनं कुक्षरं शिरसि तीक्ष्णायसाङ्गुशप्रहारिणं क्रुद्धादवशमभियति तथा दुर्दम्यं कलिङ्गनाथं रघुः सकोपपराक्रमातिशयं प्रदर्शयन् वशीभूत्कार ।

Change of voice.—यन्मा... ऋग् or अद्भुग् :..... तेन प्रतापः
न्यवेश्यत् ।

Sanjivani.—म इति । (सः) रवः (महेन्द्रस्य) कुलपर्वतविशेषस्य—
“महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्तिमात्रपर्वतः । • विश्वस्य पारिपावस्य समैते कुल-
पर्वताः ॥” इति विश्वपुराणात् (V. Ch. 58) (मूर्द्धि) (तीक्ष्णं) दःसद्यं
(प्रताप) (यन्मा) सारथिः (गम्भीरवेदिनः) (द्विरदस्य) गजविशेषस्य—मूर्द्धि, तीक्ष्णं,
निश्रितम् ; (अद्भुग् इव) (न्यवेश्यत्) निश्रितवान् । “त्वग्मेदाच्छीणितस्त्रावात्
मांसस्य क्रयनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता ।” इति
रामपुराणे (पालकाव्ये)—“चिरकालेन यो वेति शिखां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गञ्जी गजवेदिभिः ॥” इति सृगचर्मोत्रे (पालकाव्ये) ॥ ३२ ॥

Sanjivani Explained.

“महेन्द्रो मलयः * * * समैते कुलपर्वताः”—The seven princi-
pal mountains of Bhāratavarsha are 1. महेन्द्र (corresponding
with the northern part of the Eastern Ghāts), 2. मलय (the
Southern portion of the western Ghāts), 3. सद्य (the western
Ghāt range), 4. शक्तिमत् (not identifiable), 5. ऋच (the mountain
range consisting of Ramghur and Jubbulpore rocks), 6. विश्व,
7. पारिपाव (the central India range viz., Arvali range and those
to their south-east including the hills in Bhopal, Malwa &c.)*

“त्वग्मेदात् * * * गम्भीरवेदिता”—The elephant that can-
not feel though its skin be pierced, its blood gushes and even
flesh be cut, is called गम्भीरवेदिन् or गम्भीरवेदिह (one of stolid
sensation).

चिरकालेन * * * गजवेदिभिः”—That elephant should be
known, by the judges of elephants, as गम्भीरवेदिन् which takes
a longtime in breaking.

Bengali—हस्तपक येरूपं गम्भीरवेदि-हस्तो गमत्के (अतिदुःखे)
निश्रित अद्भुत् प्रवेश कराय, रघु सेहैरूपं महैरूपकर्वतेर शिरोदेशे
दुःखे प्रताप निवेशित करिलेन । ३२ ॥

* These identifications are based upon Mārkaṇḍeyapurānam. 58.

English rendering.—He planted his keen prowess upon the head of the Mahendra mountains like a driver (planting) a goad on that of an elephant of blunted sensibility. 39.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) ह्रीं रदीं रदन्तो यत् स दिरदः (बहु) तस्य (2) गभीरं मन्दं यथास्यात् तया वेति इति गभीरवेदी (सुप्सुपा) तस्य ।

Case-ending.—(1) महेन्द्रस्य—शेषे षष्ठी 'सुप्ति' इत्यनेन सम्बन्धः (2) प्रतापम्—This is उद्देश्य and उपमेय कर्म । 'अद्गुणम्' is its विधेय and उपमान कर्म (3) दिरदः—विधेय and उपमानपद—'महेन्द्रस्य' is its उद्देश्य and उपमेयपद (4) सः—उद्देश्य and उपमेय कर्तृपद । 'यत्ना' is its विधेय and उपमानकर्तृपद ।

Synonyms.—(1) सूडनम्—'उत्तमाद्गं शिरः शीघ्रं सुधीना मज्जतीः स्वयान्' (अ. १२) अद्गुणम्—'अद्गुणोऽस्मी र्दणः क्षियाम्' (अ०) (3) दिरदः—(V. डिप, Sl. 7, C. II.)

Different meanings.—(1) यत्नम्—'यत्ना ह्यस्तिपके सूते' (अ०)

Derivation.—(1) महेन्द्रयत्नम्—नि. १. विष्णुः (णिच्) वेदिना लङ्—तिप् (2) अद्गुणम्—अद्गुणः उगन् (and C. S.) 'मानमिदं षष्ठीपणमित्युक्त्वाङ्गुणम्—उ. ४१:०) (3) यत्ना—यम् + त्वच् कर्त्तरि, and C. S. (4) गभीरवेदिना—गम् + ईरन्—म् of the root is changed into भ् and तुम् comes after the penultimate vowel of the root. The rule is 'गभीरगभीरौ' (उ० ४१:५) गभीर + वेदि + णितिः + ताच्छील्ये, 6 C. S. (V. प्रार्थी in I, 3.)

Conjugation.—(1) विष्णुः—(V. Sl. 28, C. III.)

Remark.—One of the Calcutta editors expounds गभीरवेदिनाः as 'गभीरं वेदितुं शीलमस्य' । 'What does it mean ?

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा । Mahendra stands for its lord.

Geography.—महेंद्र—It corresponds with the northern part of the Eastern Ghāt range. In the days of Vyāsa the river 'Vaitarani' formed its northern boundary. Yudishthira, during his wanderings is said to have reached the mountain just after crossing the Vaitarani. It extended to the South as far as Godāvāri.*

Mārkaṇḍeya Purānam names the rivers that rises from Mahendra.† They are पितृकुल्या, सोमकुल्या, इक्षुका, जाह्नविनी, वंशकरा। Unfortunately none of these names is extant. So we cannot specialise the mountain further. A few miles on the northwest of Vizigapatan we see a hill called Ramagir or Ramagiri. Has it received its appellation from Paras'urāma, who came to live in the Mahendra mountain after he had given away the whole Earth unto Kaś'ya in a sacrifice?

प्रतिजयाह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदीयतं शक्र शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

Prose order.—गजसाधनः कालिङ्गः अस्त्रैः तं, पक्षच्छेदीयतं शक्रं शिलावर्षीं पर्वतः इव, प्रतिजयाह ।

Explanation by use of synonyms.—गजसाधनः (गजसैन्य-सहायः सन्) कालिङ्गः (कलिङ्गाधिपः) अस्त्रैः (आशुधैः) तं (रघुं) पक्ष-च्छेदीयतं (पक्षकत्तमीयुक्तं) शक्रम् (इन्द्रं) शिलावर्षी (प्रस्तरखण्डनिक्षेपी) पर्वतः इव (अद्रिरिव) प्रतिजयाह (आचक्राम) ।

Substance.—रघुणाक्रान्ताः कालिङ्गा उत्कला इव भीताः सन्तः न तस्य शरणं जगद्गुः, प्रस्युत वीरधर्मैश्च रणाय प्रवर्तन्तिरे । तेषां गजसैन्यानि प्रथितान्यासन् । तत्सहायः सन् तेषामधिपी रघुं प्रस्थाचक्राम । अत्र कविरुपमामाह । कालिङ्गः पर्वत इव दृश्यते । गव्यखर्व्वीयती रघुः पर्वतपक्षच्छेदीयत इन्द्र इव रराज ।

* वनपर्वणि ८७ अ.

† ५८ अ.

यथा पर्वतस्य शिलावर्षणेन वासवरोधप्रयासी इथा भूतः तथा कालिङ्गस्यापि रघुप्रतिरोधप्रयासी इथा भविष्यतीति धन्यते ।

Change of voice.—गजसाधनेन कालिङ्गेन...सः, पञ्चच्छेदीयतः शक्रः शिलावर्षिणा पर्वतेन...प्रतिजगद्दृ ।

Sanjivani.—प्रतीतिः । (गजसाधनः)—सन्—(कालिङ्गः) कलिङ्गानां राजा—“दास्यमगधकलिङ्ग—” (४:१:१७० पा. ११८८ सि.) इत्यादिना अण्-प्रत्ययः—(अस्त्रैः) आयुधैः (तं) रघुं,—पञ्चाणां कुंभे उद्यतम्, उद्युक्तं, [पञ्चच्छेदीयतं] (शक्रः, शिलावर्षी पर्वत इव) (प्रतिजगद्दृ) प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

Sanjivani Explained.

“दास्यमगधकलिङ्ग—”—See Sanjivani Explained of III, 5.

Bengali.—गजसैन्यस्य कलिङ्गाधिप अत्र द्वारा तीहाके (रघुके) पञ्चच्छेदोद्यत ईन्द्रके शिलावर्षी पर्वतेर त्राय आक्रमण करिसेन । ४०९

English rendering.—The lord of the Kalingas, equipt with an army consisting of elephants, encountered him with (a multitude of) weapons, like a rock-hurling mountain encountering Śakra bent on clipping its wings (in days of yore). 40.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) गज्जा एव साधन (सैन्य) यस्य सः गजसाधनः (बहु) (2) पञ्चाणाम् (पाशानाम् इति पर्वतपक्षे बलानां सहायानां वा इति कलिङ्गपक्षे) उच्छेदः पञ्चीच्छेदः (यदीततः) तस्मिन् उद्यतः पञ्चच्छेदीयतः (सप्तमीतत्) तम् (3) शिलाः (प्रस्रखण्डानि) वर्षति इति शिलावर्षी (उपपदतत्)

Case-ending.—(1) अस्त्रैः—करणे तृतीया (2) कालिङ्गः—उद्देश्य and उपमेय कर्ता । ‘पर्वतः’ is its विधेय and उपमानकर्ता (3) शक्रम्—विधेय and उपमानकर्म । ‘तम्’ is its उद्देश्य and उपमेय कर्म ।

Synonyms.—(1) पर्वत—(V. Sl. ३४, C. II.) (2) गज—(V. रिप, Sl. 7, C. II.) (3) शक्र—(V. मधवन्, Sl. 26, C. I.)

Different meanings.—(1) पक्ष—(V. Sl. 42, C. III.)
 (2) साधन—(V. Sl. 36, C. IV.) (3) शक्र—‘शक्रः पुमान् देवराजो
 कुटुम्बार्जुनभूरुहीः’ (मि.)

Derivation.—(1) प्रतिजयाद्—प्रति + यद् + लिट्—बल् (2) कालिङ्गः
 —कलिङ्ग + अण् । कलिङ्गाणां राजा इत्यर्थः । (3) साधनम्—साध् + ल्युट् (करणे)
 (4) उद्यतम्—उत् + यम् + क्तः (कर्त्तरि, 2nd c. s.) (5) शक्रम्—शक् +
 रक् (कर्त्तरि 2nd c. s.) ‘स्फायितश्चि—’ (उ. २।१३) (6) शिलावर्षा—शिला
 + ष् + णिनिः (कर्त्तरि 1st c. s.) (7) पर्वतः—पर्वन् + तप् ।

Conjugation.—(1) यद्—(V. I, 18).

Rhetoric.—The figure of speech is simile. The lord of the Kalingas is compared to a mountain, and Raghu to Indra. As the deity essayed to cut off the wings of the mountain so Raghu tried to crush the forces of the lord of the Kalingas. The mountain opposed Indra with the shower of stones. The Kalinga king opposed Raghu with his forces—specially his army of elephants—that showered upon Raghu shafts and missiles.

Allusion.—पक्षच्छेदीयतं शक्रम्—see Allusion under III, 42.

द्विषां विषह्यं काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

Prose order.—काकुत्स्थः तत्र द्विषां नाराचदुर्दिनं विषह्य सन्मङ्गलस्नातः
 इव जयश्रियं प्रतिपेदे ।

Explanation by use of synonyms.—काकुत्स्थः (काकुत्स्थ-
 शीतोत्पन्नः रघुः) तत्र (महेंद्रगिरो) द्विषां (विपक्षाणां) नाराचदुर्दिनं (वाण-
 विशेषाणां वर्षणं) विषह्य (सहित्वा) सन्मङ्गलस्नात इव (विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त
 इव) जयश्रियं (विजयलक्ष्मीं) प्रतिपेदे (प्राप) ।

Substance.—कालिङ्गैः सह रघोर्वीरं युद्धमभूत् । रघुस्तु, शक्राणाञ्जिविरल-

वाक्वर्धयं सहित्वा तान् पराजिग्ये । एतद्वीतप्रेषयाद् । राव्याभिषेके यथा प्राक्
सर्वोपधिसलिलेन स्नात्वा रघुः सिंहासनमाकरोद् तथा विपद्याणां वाक्वर्धयणन
ज्ञातः स पुतः सन्नैव जयत्रियम् प्राप ।

Change of voice.—कौकत्स्थेन—...सन्मङ्गलस्नातेन...जयत्रीः... ।

Sanjivani.—विषामिति । काकत्स्थः) रघुः) तव) महेंद्राद्री (विषा)
(नाराचदुर्दिने) नाराचानां, वाक्वर्धयणां : दुर्दिने—लक्षण्या वर्षमृच्यते—
(विषहा) सहित्वा—सत्, यथाशास्त्रं : मङ्गलस्नातः [सन्मङ्गलस्नातः] (इव)
विजयमङ्गलायम् अभिषिक्तः इव (जयत्रिय (पतिपेटे) प्राप । "यत् सर्वोपधिसलिलेन
तन्माङ्गल्यसुदीरितम्" इति यादवः ॥ ४१ ॥

Sanjivani Explained.

दुर्दिने literally a foul, i. e., a rainy day. It is used here secondarily to mean a shower. For लक्षणा see Peculiarities I. 5—9.

यत् ० ० सुदीरितम्—The bath in waters in which have been steeped the drugs known as सर्वोपधिसलिल, is technically called माङ्गल्य or मङ्गलस्नान ।

सर्वोपधिसलिल consists of the drugs—मुरामांसो (*Murraya exotica*), वचा (*Oris root*), कुह (*Aplataxis auriculata*), शैल्य (a species of lichen) रजनी (*Indigofera tinctoria*), जटौ (*Curcuma Zerbambet*), चन्दकमुल (a variety of *Cyperus rotundus*). The group सर्वोपधि consists of other drugs according to other authorities.

(For those drugs see आयुर्वेदायुर्वेदिका ।)

Bengali.—ककुत्स्थेन रघु महेंद्रपर्वते विपक्षगणेर वाक्वर्धयणं सत् करिष्या स्नानं यथाशास्त्रं मङ्गलस्नातं हृदयैः जयत्रीलाभं करिष्येन । ४१ ।

English rendering.—Enduring there the argovy shower of foes, the descendant of Kakusthu having, as it were, duly undergone an auspicious bath, received the goddess of victory,—41.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) नराणां समूहः नारम्—नारम् आचामन्ति (भक्षयन्ति, नाशयन्ति इत्यर्थः) इति नाराचाः (उपपदतत्) (सुप्सुपा) [V. R. T. of Amarakosha,—N. S. P. Ed. P. 39] नाराचानां दुर्दिनं नाराचदुर्दिनम् (षष्ठीतत्) तत् (2) मङ्गलाय स्वातः मङ्गलस्वातः (सुप्सुपा । चतुर्थीसमास is impossible here. See धम्मपत्नी in II, 2.) सत् (यथाशास्त्रं) मङ्गलस्वातः सन्मङ्गलस्वातः (सुप्सुपा) । “आदरानादरयोः सदसती” (१४६३ पा० ७६४ सि.) sanctions गतिसमास of सत् and असत् with a verb E. g. सत्कृत्य ; असत्कृत्य । There is no need of this Sutra in the present case. (3) जयस्य श्रीः जयश्रीः (षष्ठीतत्) ।

Case-ending.—(1) द्विषाम्—शेषे षष्ठी (2) तव—आधाराधिकरणे समसौ, अजयम् ।

Synonyms.—(1) नाराच—‘प्रज्ञं इनाम् नाराचाः’ (अ०) ।

Different meanings.—(1) मङ्गलः—‘मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला ये तद्विका ।’ (मे.) (2) श्री—(V. Sl. 14, C. IV.)

Derivation.—(1) द्विषाम्—द्विष् + क्तिप् (कर्त्तरि, 6th c. p.) (2) विषह्य—वि + सह + लृप् (3) ककुत्स्थः—ककुट् + स्था + कः—“सुपि स्थः” (१४१४ पा० २८१६ सि.) । ककुत्स्थः—ककुत्स्थ + अण् (गीवापत्ये) (4) नाराचः—नर + अण् (समूहाय) = नारम् । नार + आ + चम् + डः (कर्त्तरि) “अन्वेवपि दृश्यते” (१४१५०१ पा० ३०११ सि०) (V. परिखीकृत— in Sl. 30, C. I.) or नर + चम् + डः = नराचः—नराच एव नाराचः ।—“प्रज्ञादिथ्यङ्” इति सूत्रात् स्वार्थे अण् । [Words of the group प्रज्ञ admit अण् in स्वार्थे । E. g., प्रज्ञ एक प्राज्ञः] See R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed. p. 336. (5) भ्रूतिः—भ्रा + क्तः (कर्त्तरि) (6) प्रतिपदे—प्रति + पद् + लिट्—ए ।

Conjugation.—(1) पद्—(V. Sl. 1, C. I.) (2) सह—(V. Sl. 63, C. III.)

Allusion. in the name of काकुत्स्थ—पुराकाले असुरवीडिता इन्द्रप्रमुखा देवा विष्णोरादेशेन तदंशभृतस्य सूर्यवंशीयकदियव्यस्य पुरञ्जयस्थानिकं गत्वा तमसुरविनाशनं यथाचरे । पुरञ्जयस्तु महिन्द्रं महोत्तरूपं धारयितुं नपिदेश । प्रते च तद्रूपे स चतुर्विधरी हवभरूपधारिण इन्द्रस्य ककुदि चवस्थाय सर्वान् असुरान् विष्णुतेजसा लीलया निजघान । ततःप्रभृति स ककुत्स्थमंजां लिभे

—तस्मात् तस्य गोत्रसम्भवाः सर्वे काकुत्स्था इत्याख्याभिहितः । (V. Vishnu purānam.)

[Once upon a time the gods including Indra, much oppressed by the Asuras, sought the help of Vishnu. He bade them to see Puranjaya of the solar race who had the His parts in him. They obeyed him. Puranjaya promised help but demanded that Indra should carry him in the shape of a large bull on the battle field. Indra did it and Puranjaya slew the Asugas. For this reason Puranjaya received the name of ककुत्स्थ and his race came to be called काकुत्स्थ । ककुद means the hump of a bull.]

Rhetoric.—The figure of speech is उत्तमेचा । Raghu got victory after a severe struggle. He had to bear the terrible shower of the enemy's shafts. The poet fancies that he bathed in that shower. Why? To purify himself for becoming fit to approach the goddess of victory. Thus the poet means to say that it was no hard game for Raghu to conquer the heroic Kalingas.

Remark.—Between the 41th and the 42nd verse, Chāritra-wardhana and others read :—

वायव्यास्त्रविनिर्घृतात् पञ्चविहानं महोदधेः ।

गजानीकात् स कालिङ्ग तीर्थः सर्पमिवाददे ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तथै रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः व्यात्रवञ्च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

Prose order.—तत्र योधाः रचितापानभूमयः ताम्बूलीनां दलैः नारि-

केलासवं श्राववं यशः च पपुः । Mallinātha places 'नारिकेलासवम्' before 'ताम्बूलीनाम्' ।

Explanation by use of synonyms.—तव (महेन्द्रगिरौ) योधाः (सैनिकाः) रचितापानभूमयः (कल्पितमधुपानप्रदेशाः सन्तः) ताम्बूलीनां (नागवल्लीनां) दलैः (पत्रपुटेः) नारिकेलासवं (नारिकेलमयं) श्राववं (विपक्षमखन्वीयं) यशः (कीर्तिश्च) पपुः (मद्यपक्षे—पीतवन्तः,—शत्रुपक्षे,—आजङ्गः) ।

Substance.—एवं दर्जयान् कलिङ्गान् विजित्य हृष्टाः रघोः वीरसैनिकाः तव महेन्द्रपर्वते प्रसिद्धं कालिङ्गं नारिकेलासवं पपुः । रम्याणि सान्नि पानभूमयः ताम्बूलीपत्राणि च तेषां चषका बभूवुः । कत्रिकृत्प्रेक्षते न इमे सुरां पपुः कलिङ्गानां चिरार्जितं प्रथितं यश एव ते पपुः । कलिङ्गान् विजित्य तेषां गर्वञ्च रघुर्ध्या-सार्सति स्वरसम् ।

Change of voice.—...योधैः रचितापानभूमिभिः...नारिकेलासवः...पपे ।

Sanjivani.—ताम्बूलीनामिति । (तव) महेन्द्राद्री—युध्यन्ते इति योधाः—पचायच्च—रचिताः, कल्पिताः ; आपानभूमयः, पानयोग्यप्रदेशाः यैः ते तथोक्ताः [रचितापानभूमयः] सन्तः (नारिकेलासवं) नारिकेलमयं (ताम्बूलीनां) नागवल्लीनां (दलैः) पपुः, तत्र विजङ्गरित्यर्थः—(श्राववं यशश्च) (पपुः) जङ्गरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

Sanjivani Explained.

नारिकेलासवम्—Wine is of eighty four varieties according to Charaka. Of these, six and twenty are distilled from fruits, eleven from roots, twentysix from piths of trees, ten from flowers, two from leaves of plants, four from stems of plants, four from bark and one from sugar. Yet Charaka does not mention that wine is prepared from cocoanut. (V. Charaka Sanhita, Sutrasthāna, Ch. 25). By नारिकेलासव is meant, the juice of cocoanut tree, fermented with such intoxicants as Dhuturā, sugar &c.

It is extracted just as the juice of the date-tree or the palmyra is extracted. So it is a kind of toddy. It is very current in Madras and Ganjum.

Bengali.—नेहै झले (महेश्वर पर्वते) बोधगण पानयोग्या भूमि कलनाञ्जे ताङ्गुलीतार पत्रे नारिकेलमञ्ज पान कराय (बोध हैल येन) ताहारा शक्रगणेर वषः पान करिला ४२ ।

English rendering.—There the warriors (of Raghu) preparing wassail-grounds, drank, in cups of) betel leaves, fermented coconut-juice as also the fame of the enemy.—42.

Grammatical notes &c., &c.

Sama'sa.—(1) आ सम्भुय (विवलि अत्र इत्यापालम्, (V. R. T. of Amarakosha, N. S. p. Ed. 405.) तत्र भूमयः आपानभूमयः (षतीतत्) रचिताः आपानभूमयः ये त रचितापालभूमयः । इह (2) नारिकेलस्य आसवः नारिकेलासवः । पतीतत् । तम् ।

Case-ending.—(1) ताम्बुलीनाम्—ग्रथ षती (2) दले—करण द्वतीया (3) तत्र—आधाराधिकरणे समसो (4) श्राववम्—Adjective of 'यशः' ।

Synonyms.—(1) ताम्बुली—'ताम्बुलवल्ली ताम्बुली नामवज्ज्यापि' (अ.) (2) यशस्—'यशः कार्त्ति, समञ्जा च' (अ.) (3) दल—'पवं पलाशं हृदनं दलं पथं हृदं पुमान्' (अ.) (4) आसव—'मन्वांसवी माधवका मधु मार्दक-मशयीः । मैरयमासवः शोषाः' (अ.)

Different meanings.—(1) दल—'दलमन्मधुवत्प्रशयोः । शशी-च्छदेष्यद्रव्यं पत्रे' (म.) (2) ताम्बुली—'ताम्बुलीनामवज्ज्या स्त्री क्रमुके तु लपुंसकम्' (म.)

Derivation.—(1) ताम्बुलीनाम्—तम् + क्तिप् (कर्त्तरि)—ताम् by the rule "अनुनासिकस्य क्तिप्कलोः क्तिङिति" (११११५ पा. २६६६ सि.) । तुल् + क्त.—'द्रुगुपथप्रतीक्तिवः क्तः' (११११२५ पा. २८६० सि. V. notes on

इंशानाम्, Sl. 59, (C 1) + डीष - बन्नी—पवीदगादिनात दीघं—ताम् चासीं
 वृत्ती च—ताम्बुत्ता (6th c. p) [V. R. T. of Amarakosha. N. S. P.
 Ed. p. 193] (2) दले—दल + अच (3rd c. p) (3) आपानम्—
 आ + पा + लोट् (अतिक्रमण) (4) ज्ञासव—आ + स + अप (कर्मणि)
 It is called आपान because it is prepared by सति (distillation)
 (5) यीषा—युध् + अच कर्त्तरि 1st c. p) (6) शात्वम्—शत् + अण् (तस्येद
 मित्यर्थे, 2nd c. p) (7) पा निट् -उस ।

Conjugation. - १ पा—(V. Sl. 1, (C. 1))

वप—As regards enemies it is figurative. Raghu's troops
 tarnished the fame of the Kalings.

Spelling.—नालिकेल is spelt also as नालिकेर or नालिकेल ।

Remark. In the days of Rāmāyana, the sea coast near
 Guziat and not Kalinga was famous for forests of cocoanuts
 (V. किकिस्याकाण्ड, (b. 12))

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयो नृपः । ४२

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

Prose order.—धर्मविजयीं स नृप गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेंद्रनाथस्य
 श्रियं जहार, मेदिनीं तु न जहार ।

Explanation by use of synonyms.—धर्मविजयी (धर्मार्थं
 विजयशील) स (पर्वोक्त) नृप (र. २.) गृहीतप्रतिमुक्तस्य (वन्दीकृत-
 परिमुक्तस्य), महेंद्रनाथस्य (महेंद्राधिपतेः) श्रियं (सम्पत्ति) जहार (बल्लुङ्ग-
 गृहीतवान् मेदिनीं (राज्यं) तु (किल न न गृहीतवान्) ।

Substance—यी राजा विपश्चान् जित्वापि केवल तेषां कीषं गृहीत्वा
 तान् पुनः स्वपदे स्थापयति स धर्मविजयीति कथ्यते । रघुसाट्टशर्माकालः । नासी
 राज्यगृहः । आदौ स महेंद्रनाथ वन्दीकार, ततः शरणागतं तं बन्धनाद्
 भीक्षयित्वा केवलं तस्य कीषं गृहीत्वा च पुनः स्वसिंहासने स्थापयामासु ।

Change of voice.—धर्मविजयिना तेन वृषेण...त्रीः जङ्घे, मेदिनी...

(जङ्घे)।

Sanjivani.—गृहीतेति । (धर्मविजयी) धर्मार्थं विजयशीलः (सः

वृषः) वृषः—गृहीतोऽसौ प्रतिमुक्तः—गृहीतप्रतिमुक्तः, तस्य—[गृहीतप्रतिमुक्तस्य]

(महेन्द्रनाथस्य) कालिङ्गस्य (त्रियं जङ्घार)—धर्मार्थम् इति भावः—(मेदिनी

तु न जङ्घार)—शरणागतवान्सत्यात् इति भावः ॥ ४३ ॥

Sanjivani Explained.

शरणागतवान्सत्यात्—Because he was kind to those who sought his help. The lord of the Kalingas sought it. He, through kindness, installed him again on the throne.

धर्मविजयी—Mallinātha understands by it a king who undertakes campaign of conquest for the sake of religion and not prompted by earth-hunger. Vallabha divides invading kings into three classes, 1. धर्मविजयी, 2. लीभविजयी and 3. असुरविजयी । He is धर्मविजयी who returns unto the vanquished king his kingdom, and is satisfied only by making him his vassal. लीभविजयी is he who does not return the kingdom unto the defeated foes. That vile invader is called असुरविजयी who not only snatches away the kingdom but also kills the foe seeking quarters.

Bengali.—धर्मविजयी সেই রাজা (প্রথমে) বন্দীকৃত (পশ্চাৎ) বিমুক্ত নরেশ্বনাথের ধনসম্পত্তি গ্রহণ করিলেন, কিছু রাজ্য গ্রহণ করিলেন না । ৪৩ ।

English rendering.—That king who was a righteous conqueror, took away the splendour of the lord of Mahaendra and not his lands. 43.

Grammatical notes, &c. &c.,

Sama'sa.—(१) अस्दी गृहीतः—अथान् प्रतिमुक्तः गृहीतप्रतिमुक्तः (कर्माधा.)

तस्य—by “पूर्वकाले कर्मव्यञ्जरेत्—(V. सुमीश्रितान् in Sl. 24, C. II.)

- (2) विशेषेण जयी विजयी (प्रादिः) धर्माय विजयी धर्मविजयी (चतुर्थीतत्)
 (3) नूनं पातीति रूपः (उपपदतत्) (4) महेंद्रस्य नाथः महेंद्रनाथः (षठीतत्)
 तस्य ।

Case-ending.—(1) महेंद्रनाथस्य—शेषं षठी—‘शियम्’ इत्यनेन सम्बन्धः ।

Different meanings.—(1) शी—(V. Sl. 14, C. IV.)

Derivation.—(1) गृह्योतः—ग्रह् + क्तः (कर्मणि) (2) प्रतिसुक्तस्य—
 प्रति + सुच् + क्तः (कर्मणि, 6th c. s.) (3) विजयी—वि + जि + इनिः (शीलार्थे
 1st c. s.) (4) जहार—हृ + लिट्-णल् (5) मेदिनीम्—मेदम् or मेद + इनिः
 + झीष् (2nd c. s.) The स् of मेदस् drops by निपातन ।

Conjugation.—(1) हृ—(III, 39).

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशस्यजयो ययी ॥ ४४ ॥

Prose order.—ततः अनाशास्यजयः (रघुः) फलवत्पूगमालिना वेला
 तटेन एव अगस्त्याचरिताम् आशां ययी । Mallinātha places ‘अनाशास्यजयः’
 after ‘आशाम्’ ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (प्राचीविजयान-
 नन्तरम्) अनाशास्यजयः (अथत्रसिद्धत्वात्प्रार्थनीयविजयः) रघुः—फलवत्पूगमालिना
 (फलितक्रमुकश्रीमता) वेलातटेन एव (समुद्रकूलस्थीपालेनैव) अगस्त्याचरितां
 अगस्त्यं नाधुषितां दक्षिणाम्बुधुषितां) आशां (दिशं) ययी (प्रतस्थे) ।

Substance.—इच्छाधीनविजयो रघुः प्राचीविजयानन्तरं दक्षिणात्यविजयाय
 समुद्रतटेनैव अगस्त्येनाधुषितां दक्षिणां दिशं चचाल । तस्य पत्न्याः रम्य आसीत् ।
 फलिता पूगतरवस्तस्य सैनिकानां नयनानि ह्लादयामासुः ।

Change of voice.—अनाशास्यजयेन.....अगस्त्याचरिता आशा यये ।

Sanjivani—तत इति । (ततः) प्राचीविजयानन्तरं (फलवत्पूगमालिना)
 फलितक्रमुकश्रीमता—त्रीच्यादित्वाद् इतिप्रत्ययः—वेलायाः समुद्रकूलस्य ; तटेन,

उपान्तिन [अगस्त्याचरिताम्] (आशां) दक्षिणां दिशम् (अनाशास्यजयः)
अथब्रह्मिहत्वात् अपादं नौयजयः सन् (यथी) "अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् आश्रित्य
नभसि स्थितः एवमुक्त्वाभ्यस्रजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥" इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

Sanjivani Explained.

ब्रीह्यादिनाम् इतिप्रत्ययः—The इति is added to दृगमाल because
माना belongs to the group ब्रीहि &c. The Sutra which enjoins
इति to words of the group ब्रीहि &c., is "ब्रीह्यादिभ्यश्च" (५।२।११६पा०
१२२३ सि०) । इति and ठन are added to the words of the group
ब्रीहि &c. The Vārtikas 'शिवामालासंज्ञादिभ्य इतिः' ; and 'यवखदादिभ्य
इकः' enjoins that शिवामाला, माला, and संज्ञा &c. admit इति ; यव,
खद &c., इक । Other words of the group admit both इति and ठन ।

अनाशास्यजय means that as Raghu was sure to get victory,
he had no need for hankering after it.

अगस्त्यो दक्षिणाम् * * विन्ध्यवातापिमर्दनः—अगस्त्या dwells on the
firmament in the Southern direction. He is the son of Varuna.
He is a great Yogin who checked the growth of the Vindhya-
mountains and slew the Asura named Vātāpi.

Here we find the ideas that he was a Rishi and that there
is a star of the name, are confused.

Bengali.—पूर्वदिग्जयैर पर अनारासलताविजय रघु, फलितपूग-
वृक्षश्रेणीशोभित समुद्रतटवारा, ये दिक्के अगस्त्यासुनिर अवस्थान, সেই-
दिक्के यात्रा करिनेन । ४४ ।

English rendering.—Then by the sea-coast garlanded
with fruit-burthened arica trees he who had no need of longing
for victory (wedded as he was to it), proceeded towards the
quarter wherein Agastya lived. 44.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.— 1) विलायाः (समुद्रकूलस्य) तटं विलातटम् (षष्ठीतत्)

तेन (२) फलानि विद्यन्ते येषां ते फलवन्तः । फलवन्तः पूगाः फलवत्पूगाः (कर्मधा) तेषां माला फलवत्पूगमाला* (पठोतत्) सा विद्यते अयम् इति फलवत्पूगमाली (सर्वधनीतिवत् इत्यनी बहु) तेन (V. शालनिश्यांसगन्धिभिः in I 38, and तुल्यप्रगन्धिषु in IV, 47) (३) अगम् (विन्ध्याचलं) संप्रायति (सक्त्याति) इति अगस्ताः (उपपदतत्) तेन आचरिता अगस्त्याचरिता (तृतीया तत्) तान् (४) न आशास्यः अनाशास्यः (नञ्त्) अनाशास्यः जयः यस्य अनाशास्यजयः (बहु) ।

Case-ending.—(1) ततः—अत्रय, आनन्तर्यं पञ्चमी (२) विलातटेन—करणे तृतीया (३) फलवत्पूगमालिना—Adjective of विलातटेन (४) आशाम्—object of वयो ।

Synonyms.—(1) आशा—'दिशस्तु ककुभः कादा आशाश्च हरितश्च ताः । (अ.) (२) पूग—'धीष्टा तु पूगः क्रसुकी गुवाकः खपुरः ।' (अ.)

Different meanings.—(1) 'पूगः क्रसुकसंधयी.' (हं.) (२) विला—(V. Sl. 30, C. I.) आशा—'आशा वृणाटिगोः स्त्रियाम्' सि.)

Derivation.—(1) विला—(V. Sl. 30, C. I.) (२) फलवत्पूगमालिना फल मसुवप् = फलवत् । पू + गन्—'कापूखडिभ्यः कित्' (उ२११२४) फलवत्पूगमाला + इनिः (मत्वर्थ, 3rd c. s.) (३) अगस्ताः—अग + स्त + क्तः—'आतीडनपसर्गे क्तः' (शशाश पा. २२५५ सि.) । (४) अनाशास्यः—आ + शास् + क्यप् (कर्मणि) = आशास्यः । न + आशास्यः । Here the root शास् should be either भ्वादि or अदादि आत्मनेपदी meaning 'to wish'. शास् which is अदादि परस्मैपदी and which means 'to govern', 'to instruct' &c. takes the form शिष्य by the addition of the affix क्यप् । When it is भ्वादि and अदादि आत्मनेपदी it gets the form शास्य । The affix क्यप् in this case, is not कित् and the root is frequently used with the prefix आ । (५) यधौ—या + लिट्-णल् ।

Conjugation.—(1) शास् (to wish for, to bless) आशासते (भ्वा. लट्) आशासते (अदा. लट्) आशासताम् (भ्वा. लीट्) आशासाम् (अदा.

लोट्) आशासत (भ्वा. लङ्) आशासत (अदा. लङ्) आशासित (भ्वा. वि. लिङ्)
 आशासीत (अदा. वि. लिङ्) आशशासे (लिट्) आशासिता (लुट्) आशासि-
 व्यते (लृट्) आशासिष्ट (लुङ्) आशास्यते (कर्मणि - लृट्) आशासि (कर्मणि
 - लङ्) आशासिषीष्ट (आ. लिङ्) आशास्तः (क्तः) (V. शासितवान्, Sl.
 30. C. I.) लृप् should not be added to शास् if it is preceded
 by आ । The affix, in that case, is क्वाच् । आशासित्वा, आशास्ता ।
 Govinda Bhatta remarks :— 'पञ्चमस्वरानुबन्धसामर्थ्यात् न लृप्' ।
 'उदनुबन्धफलं कन्दस्यैव'—Dhātupradīpa. (2) या—(V. Sl. 3, C. III.)

Allusion of अगस्त्य—कदाचित् गिरिवरी विन्दः सूर्यमादिदिश यत् यथा
 तं मेरुं परिवर्त्तमं तथा मामपि परिवर्त्तस्व । सूर्यो न तत् स्वीचकार । तेन क्रुद्धः
 विन्ध्यो सूर्यस्य गतिरौघायं बध्नुंमारभे । भानोरुदयास्तपथे रुद्रप्राये सर्वे जीवाः
 व्याकुला बभूवुः । महद्विरगस्त्यो देवैरनुकडोऽखिललोकाहितेच्छया विन्ध्यस्य गर्वं
 खर्व्वीकृतुं दक्षिणां दिशं प्रतस्यं । सहि पर्व्वतानां गुरुः । तमागत वीत्य
 विन्ध्यः प्रथनामः शिरसि तेनावनमिते कुम्भर्यानिस्तमुवाच 'वक्ष यावदहं
 दक्षिणस्या दिशः प्रत्यावर्त्तं तावत् त्वमेवमवनतशरास्तड' । अथ स दक्षिणां दिशं
 जगाम ततो न प्रत्यावर्त्तते च । विन्ध्योऽपि गुरुर्गौरवात् नतमूर्द्धा तस्थौ । (महा-
 भारते वनपर्व्वणि १०४ अध्याये) See Allusion under IV, 12.

[Once on a time the Vindhya mountain ordered the sun
 "Circumambulate me as you circumambulate the mountain
 Meru". The sun paid no heed to his words. There upon
 Vindhya highly enraged began to grow, for checking the
 sun's course from the east to the west. The world became
 agitated. The very gods could not check Vindhya. They sought
 the help of Agastya who was the *guru* of the mountains.
 Agastya promised them aid. He proceeded towards Vindhya.
 The mountain could not but lower his head at the sight of the
 preceptor. Agastya, after giving his blessings, said unto him—
 "Child ! I am going further down. Stay with thy head lowered

as long as I do not return." He proceeded to the southern region and never returned. Vindhya could not raise his head because of his obedience to the Guru.]

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

Prose order.—सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयाम् इव अकरोत् ।

Explanation by use of Synonyms.—सः (रघुः) गजदानसुगन्धिना (गजमदसुगन्धिना) सैन्यपरिभोगेण (सैन्यसर्भोगेण) कावेरीं (तन्नाम्नीं सरितां) सरितां (नदीनां) पत्युः (स्वामिनः, समुद्रस्थितिं यावत्) शङ्कनीयाम् इव (आवश्यमनायामिव) अकरोत् (विदधे) ।

Substance.—कृमान् रघुः कावेरीं जगाम । तत्र गङ्गादिसेनाः सानन्द् जलक्रोडां चक्रुः तेन च तथा जलमान्दीडितं गजमदमन्त्रं सुवासितञ्च जातम् । सगन्धायोर्ध्वगन्धवदेष । स च धनुर्धर समुद्रं यावत् प्रकृतः । अतः कविरुत्प्रेक्षति यथा कावेरिद्वारा परस्वरुपमुद्रमेत विप्रदोस्तकेशनात् तदङ्गलघुसुरभिगन्धवाचं स्वपतेर्सेनसि शङ्कामुत्पादयति तथा कावेरी गजमदवासिता सती स्वस्थाः पत्युः समुद्रस्य अन्यैरुपमुक्ति संशयं जनयाम्भः ।

Change of voice.—तेन.....कावेरी.....शङ्कनीया अक्रियतः ।

Sanjivani.—स इति । सः रघुः—गजानां देवित, मदेन ; सुगन्धिना सुरभिगन्धिना [गजदानसुगन्धिना]—“गन्धस्य—” (प्रा३.२३५ पा. ८७४ सि.) इत्यादिना इकारादेशः समासालः—यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकाक्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवचयामिव कारादेशस्तथापि निरङ्कुशाः कवयः—तथा साधकाञ्चै—“ववुरयुक्कृदगच्छसुगन्धयः सततगोस्तगानगिरीडलिभिः ।” (V. Śiśupāla-badhyam, Sl. 50, C. VI.) ; नैपथेच—“अपाँहि तप्तय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तृषारा ।” (V. Naishadha-charitam, Sl. 93, C. III.) इति—“न कर्मधारयान्त्वर्धयि—” (V. Bhāshyam) इति निवेधादिनिप्रत्यय-

पक्षीऽपि जघन्य एव—सैन्यायां समवेताः सैन्याः—“सैन्यायां समवेता ये सैन्यास्तं सैनिकायते” इत्यमरः (Cole. p. 207)—“सैन्यायां वा” (४।४।४५। पा. १५२५ सि.) इति ष्यप्रत्ययः—तेषां परिभोगिण [सैन्यपरिभोगिण] (कावेरी) नाम सरितं (सरितां पत्यः) समद्रस्य (शङ्खनीयाम्) अविश्वसनीयाम् (अश्व अकरोत्) । सर्वांगलिङ्गदर्शनाद्सुरविश्रामो भवति इति भावः ॥ ४५ ॥

Sanjivani Explained.

“गन्धस्येत्”—इत्यादिना इकारादेशः समासान्तः—The बहुव्रीहि compound सगन्ध receives the samāsa ending इ by the Sutra “गन्धस्येदत्-पूर्तिमुसुरभिभ्यः” । It means—‘If उत्, पूर्ति, मु or सुरभि forms a बहुव्रीहि compound with गन्ध, the whole word ending in गन्ध admits an इ as the समासान्तः’ E. g., उद्गन्धि, प्रतिगन्धि, सगन्धि सुरभिगन्धि । Vārttikakāra adds a proviso to the Sutra *viz.*, “गन्धस्येत्-तदेकान्त्यङ्गणम्”, this Vārttika has been interpreted in two ways. One is ‘गन्ध, to admit the samāsa-ending, should be inherent naturally to the object of which it is attributed.’ In other words, ‘to adopt the form उद्गन्धि, प्रतिगन्धि, सुरभिगन्धि or सगन्धि, the गन्ध must be natural to the object which it qualifies.’ Hence, we cannot have the form सुगन्धि जनसु, सुगन्धिवायु, because वायु or जल has no sweet odour natural to it. Its गन्ध is आगन्तुक or artificial. Mallinātha follows this view. According to him, गजदानसुगन्धिः सैन्यपरिभोगः is not grammatical, because the odour of ichor is not natural to the enjoyment by the army.

Mallinātha, therefore, justifies the form सुगन्धि here on the desperate plea that it is a case of poetic license. He quotes similar instances from Māgha and Sreeharsha. “ववुः * * अर्निभिः”—“Breezes, charged with the sweet scent of the clumps of मन्त्रच्छद trees, then blew, wafting the songs of humming bees”. Sweet scent is not natural to the wind, yet the form सुगन्धि is used as its adjective. “पिपां हि * * तुषारा”—water though cool, sweet-scented, and sweet to the taste, does not taste well to one satiated with it. सुगन्धि is used as an adjective of जल which has naturally no sweet odour.

Another explanation of the Vārttika given by the whole host of commentators, *viz.*, Kaiyata, Haradatta, Bhattoji. &c., is that 'गन्ध should be perceived not in a part but in the whole of the thing to which it is attributed.' By एकान्त, they mean 'एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाणः' । According to them सुगन्धिजलम्, or सुगन्धिवायुः, is not ungrammatical, because the water or the wind spoken of cannot be partly fragrant and partly of disagreeable odour. The present instance is also correct inasmuch as the enjoyment which is here alluded to is wholly and not partly charged with the odour of ichor.

"न कर्मधारयान्—" * * * जघन्य एव—गजदानसुगन्धि may be thus derived :—गजदानस्य + सुगन्धः = गजदानसुगन्धः । गजदानसुगन्ध - इनिः अल्पर्थे तत्र गजदानसुगन्धि । But this view is bad because of the dictum "न कर्मधारयान् सन्वर्थायः बहुव्रीहियेत् अर्थप्रतिपत्तिकरः" । (For its Expl. see शालिनिर्यासगन्धिभिः in I, 38).

"सेनाया वा"—ग्य is optionally affixed to सेना to mean 'a collection'. *The alternative affix is डक् । सैन्य or सैनिक means 'army', while सेना means a soldier.

"सेनायां समवेताः * * * ते" सैन्य and सैनिक mean 'the soldiers collected in a head'.

Bengali.—तिनि (रघु) गङ्गामदसुरहित सैन्धवसञ्चोगद्वारा कावेरीके नदीपति (ममूद्धेर) अविश्वासिनी करिजेन । ४३ ।

English rendering.—Through the free use by his army (of her watery body) * that imparted unto it the fragrance of the elephant's ichor, he made Kāveri an object, as it were, of suspicion to the lord of the rivers.—45.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(१) परि (विशेषण) भागः परिभीगः (प्रादिः) सेनानां परिभीगः सैन्धवपरिभीगः (षष्ठी तत्) तेन (२) शोभनः गन्धः यस्य स सुगन्धिः (ऋक्)

इ is the Samāsa ending by "गन्स्यत्—" गजानां दानं गजदानम् (घञी तत्) तेन सुगन्धिः गजदानसुगन्धिः (तृतीयातत्) तत्र (3) ईषत् वीर (शरीर) यस्याः सा कावेरी, ईषत् is changed in to का in samāsa—"ईषदर्थे" (२३२०३ पा. २०३२ सि.) see k. 67.

Case ending.—(1) सैन्यपरिभोगेण—करणे तृतीया (2) गजदान-सुगन्धिना—Adjective of सैन्यपरिभोगेण (3) सारताम्—शब्दे षष्ठी, 'पत्युः इत्यनेन सम्बन्धः (4) पत्युः—कथयोरनुक्तं कर्त्तरि षष्ठी । The alternative form is पत्या "कथयानां कर्त्तरि षष्ठी" V. सनाप्रणाम्, in Sl. 11. C. I.)

Synonyms.—सरित्—अथ सरित् । तराद्रणो श्वेलिनी तटिनो हृदिनी धुनीः सीतकता दापवती स्वन्ती निमगापगा ॥ (अ.)

Different meanings.—(1) दानम्—V. Sl. 7. C. II. (2) कावेरी—कावेरीत्यात् सरित्मटे पत्न्यनारीहरितृतीः (सं.)

Derivation.—(1) सैन्यम्—सना + षष्ठी (सम्बन्धार्थे) पञ्च—ठक् = सैनिका—when meter सैन्य is to be derived as—सैनैव सैन्यम् ; सना + थञ्—चातृवर्णोद्दिवात् थञ् स्वर्यः (2) परिभोगेण—परि + मुञ्ज + वञ् (भावे, 3rd c. s.) (3) दानम्—(V. Sl. 7. C. II.) (4) कावेरीम्—कथ (जलस्य) वीर (शरीरम्) इति कवेरम् । कवेरः अण (तव्यदमित्यर्थे) = कावेरम् । कावेर + डोष् (2nd c. s.) (5) सारताम्—स + रतिः (श्रीणादिका, 6th c. p.) (6) शङ्कनाद्याम्—शङ्क + अनाद्यम् (कर्मणि) + टाप् (2nd c. s.) (7) अकरोत्—कृ + लङ्—दिप् ।

Conjugation.—(1) क... V. Sl. 15. C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is उद्भिदा । Raghū crossed the river Kāveri, with his army. His elephants necessarily plunged into it. They were in rut. Their ichor gave its scent to the river. Sanskrit poets represent rivers to be the wives of the Ocean. The ichor has an odour similar to that of semen. Kālidāsa, therefore, puts the fact of the elephants' plunge into-

Kāveri, poetically, as the enjoyment of the river by the elephants. The sign of congress is manifest in the odour of ichor. She, Kāveri, was as if afraid that she would be detected by her lord, the Ocean.

Geography.—The position of Kāveri is well known. It rises from the southernmost portion of the Eastern Ghats, flows through Trichinopoli, Tanjore, and falls in to the Bay of Bengal.

Remark.—Between 45—46, Chāritravardhana and others read the verse 54.

बलैरध्यषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलय्याद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

मलय्य प्राडाकरम् ।

मारीचोद्भ्रान्त—मरीचोद्भ्रान्त— वा. दि. हारीतात्सृष्टमारीचाः (म.) ।

Prose order.—विजिगीषोः गताध्वनः तस्य बलैः मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलय्याद्रेः उपत्यकाः अध्यषिताः ।

Explanation by use of synonyms.—विजिगीषोः (विजितुमिच्छीः) गताध्वनः (अतिक्रान्तमाशेषं तस्य रघोः) बलैः (मैत्र्यैः) मारीचोद्भ्रान्तहारीताः (मरीचवर्नाड्डीयमानपक्षिविशेषाः) मलय्याद्रेः (मलयपर्वतस्य) उपत्यकाः (सन्निहितभूमयः) अध्यषिताः (विद्यामार्थमधिष्ठिताः) ।

Substance.—ततो विजिगीषुः समैत्र्यै रघुः बहुदूरं पत्यानमतिक्रम्य मलयगिरिरूपत्यकायामुपतस्थं । तत्र बहुनेषु मरीचवनेषु हारीता इत्यर्थं तत्र उड्डीयमाना आसन् । तादृश्यां मलयगिरिरूपत्यकायां रघुमेनिका अश्वखिदापनयनार्थमुपुः ।

Change of voice.—...बलानि.. अध्यषितवन्ति ।

Sanjivani.—बलैरिति । (विजिगीषोः), विजितुमिच्छीः (गताध्वनः) (तस्य) रघोः (बलैः) मैत्र्यैः—“बलं शक्तिबलं मैत्र्यम्” इति यादवः—मारीचेषु,

मरीचवनेषु . उज्ज्वलाः हारीताः, पक्षिविशेषाः : यामु ताः [मारीचीञ्जालहारीताः]
 —“तेषां विशेषा हारीती मदगः कारण्डवः प्रवः” इत्यमरः (Cole. p. 134)—
 (मलयशब्देः) (उपत्यका) आसन्नभूमयः—“उपत्यकाट्टे रासन्ना भूमिरुर्ध्वमधि-
 त्यका” इत्यमरः (Cole. p. 15)—“उपाधिभ्यां त्यकन्—” (प्रा२३४ पा.
 १८३५ सि.) इत्यादिना त्यकन् प्रत्ययः—(अभ्युषिताः) उपत्यकासु उपयितम्
 इत्यर्थः : “उपान्वयाङ्गवम्.” (१।४।४८ पा. ५४४ सि.) इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

Sanjivani Explained.

तेषां विशेषाः * * * यामु ताः—The distinctive ones among them (the birds) are हारीत, मदग, कारण्डव and प्रव ।

“उपत्यकाट्टेः * * * अधित्यका”—and “उपाधिभ्यां त्यकन्—”
 V. Sanjivani Explained, under II. 29.

“उपान्वयाङ्गवम्.”—इति वार्त्तकम्—The आधार of वम्, *vam*, उपत्यका has become its कर्म by the Sutra “उपान्वयाङ्गवम्.” It means “The आधार of वम् becomes its कर्म if prefixed by उप, अन्, अधि or आङ्ग.” The Vārttika ‘अभ्युषयस्य न’ lays down that उप + वम् does not change its आधार to कर्म if it means ‘to fast’. E. g., वने उपवसति ।

Bengali.—(तदुपरे) सेही बिजिगीवु अतिक्रान्तनार्ग रघुर सैञ्च-
 निकर मरीचवने उज्ज्वलान हारीतपक्षिगणवापु मलयपर्वतेष उपत्याका
 समूहे अधिष्ठान करिल । ४७ ।

English rendering.—By the troops of him who was bent on conquest and who had marched a (long) way, were (they) occupied the valleys of mount Malaya, abounding in forests of peppers over which hovered flights of parrots. 45.

Grammatical, notes &c., &c.

Sama'sa.—(1) विशेषण जिगीषुः जिजिगीषुः (प्रादिः) तस्य (2) गतः
 (अतिक्रान्तः) अध्वा येन स गताध्वा (बहु) तस्य (3) मरीचस्य इमानि मारीचानि
 (मरीचवनातीत्यर्थः) ऊर्ध्वं आन्ताः उदभान्ताः (मित्यसमासः) मारीचेषु उदभान्ताः
 मारीचीञ्जालाः (समनीतम्) तादृशाः हारीताः यामु ताः मारीचीञ्जालहारीताः

(वङ्) (4) मलयनामा अट्टि मलयाट्टिः (शाकपाथिवादिवात् मध्यपदलोपि — कर्मधा) तस्य (5) हारि (संजीवरम्) इत (गमनं) येषां ते हारोताः (वङ्) ।

Case-ending.—(1) बलैः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (2) तस्य—शेषे षष्ठी—‘बलैः’ इत्यनेन सस्वस्यः (3) मलयाट्टिः—शेषे षष्ठी ‘उपत्यकाः’ इत्यनेन सस्वस्यः (4) उपत्यकाः—अधिपूर्ववम्घातुर्योर्ग अधिकरणस्थलं कर्म—उक्ते कर्मणि प्रथमा । See “उपालभ्याङ् वसः” (5) विजिगोषीः and गताश्वनः are adjectives of तस्य (6) मारीचीञ्जालहारोताः—Adjective of उपत्यकाः ।

Synonyms.—(1) अश्वन्—(V. मागे, Sl. 33, C. IV.) (2) बल—(V. मेना, Sl. 19, C. I.)

Different meanings.—(1) बल—V. Sanjivani.) (2) हारोता—‘हारोती विहगानरे मनो कश्चिन्नि’ (दि.) (3) अट्टि—‘अट्टयो दुग्धशैलाकाः’ (श्र.)

Derivation.—(1) अट्टः—अट् + क्तिन् (6th c. s.) ‘अट्टिश्चदि—’ (उ. ४:६५) (2) विजिगोषीः—वि + जि + सन् + उः (6th c. s.) (3) अश्विषताः—अधि + वस + क्त (कर्मणि) + टाप् (1st c. p.) (4) मारीचानि—मारीच + अण् (तस्येदमित्यर्थ, 1st c. p.) मारीचानामिमानि वनानि मारीचानीत्यर्थः (5) उद-आलाः—उत् + भस् + क्तः (1st c. s.) कर्त्तरि क्तः—भस् is changed into भाम् by the rule,—“अनुनासिकस्य किभ्रलीः क्ङिति” (६:४:१५ पा. २६६६ मि.) । इट् does not come to भस् by the addition of क्त, because the root is read in धातुपाठ as भसु—Remark under I. 30). (6) उपत्यकाः—उप + त्यक्त् + टाप् (1st c. p.)

Conjugation.—(1) वस् (to dwell) वसति (लट्) वसत (लीट्) अवसत् (लङ्) वसेत् (वि. लिङ्) उष्यत् (आ. लिङ्) उवास, ऊषतः, उवसि, उवस्य (लिट्) अवात्सीत्, अवात्ताम्, अवात्सुः (लुङ्) वसा (लट्) वत्स्यति (लट्) उष्यते (भावे-लुङ्) अवासि (भावे-लुङ्) वासयति—ते (णिच्-लट्) अवीवसत्—त (णिच्-लङ्) विवत्सति (सन्-लट्) वावस्यते

(यङ्-लट्) उषितः (क्तः) वस् is also षदादि and आत्मनेपदी—meaning 'to put on' वस्ते (लट्) ववसे (लिट्) षवसिष्टं (लृङ्) वसिता (लृट्) वसिष्यते (ङृट्) वसितः (क्तः)—It is also च्रादि meaning 'to love' वासयति (लट्)—It is अदन्त too, meaning 'to dwell' वसयति (लट्) ।

Geography.—मलयट्टि—From Mārkaṇḍeya Purānam, ch. 58, we see the Malaya mountain is the source of the rivers कृतमाला, तामपर्णा, पथजा and सूतपलावती । Of these names of rivers, तामपर्णा is still extant. This river flows through Tinnevelli, and falls in to the Gulf of Mannaar. The mountains from which it rises are named Cardamom Hills by Sir W. W. Hunter in his Atlas of India. The Cardamom range is to the south of the Nilgiris. (Cardamom is, a misprint for Cardamom.) From the next verse we understand that the Malayas were famous for Cardamom plants in the days of Kālidāsa. So fairly we may identify the Malayas with this range.

मसञ्जुरश्चक्षुष्मानामिलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

Prose order.—अश्चक्षुष्मानाम् एलानाम् उत्पतिष्णवः फलरेणवः तुल्य-
गन्धिषु मत्तेभकटेषु समञ्जः ।

Explanation by use of synonyms.—अश्चक्षुष्मानां (वाजि-
पटदन्तितानाम्) एलानां (लताविशेषाणाम्) उत्पतिष्णवः (उदगमनशीलाः)
फलरेणवः (फलरजांसि) तुल्यगन्धिषु (समसौरभगन्धिषु) मत्तेभकटेषु (मदमत्त-
करिगण्डेषु) समञ्जः (मक्ताः) ।

Substance.—मलयट्टे कपूयका एलानितानां प्रभवाः । तासां फलानि
निपतन्ति निव्यं भवसालं शकनीकुञ्चलि । रघोरभ्युः एलाफलानि दन्तितानि भूत्वा
चूर्णितानि वभूवुः । तेषां रेणवः फलवर्गेण उत्पत्तः । रघोरभ्युतानां गजानां
मदस्त्राविकटेषु ते लघाः जातायः ।

Change of voice.—...उत्पतिश्वभिः...फलरेणभिः...समञ्च ।

Sanjivani.—समुद्भ्रंरिति । अर्थः लुप्तानाम् [अश्वलुप्तानाम्] (एलानाम्) एलालतानाम् (उत्पतिश्वः) उत्पतनशीलाः—“अल्लञ्—” (इ०रा१३६ पा. ३१२६ मि.) इथादिना इणुच् प्रत्ययः—(फलरेणवः) फलरजांसि (तुल्यगन्धिषु) समानगन्धिषु—सर्वधनोतिवत् इत्यन्तो बहुव्रीहिः—सत्तमानां कटेषु [सत्तभकटेषु] (समञ्चः) सक्राः । “गजगण्डं कटीकटी” इति कीषः ॥ ४७॥

Sanjivani Explained.

गजगण्डं कटीकटी—कटी and कट means the temple of the elephant.

सर्वधनोतिवत् इत्यन्तो बहुव्रीहिः—Mallinātha expounds the samāsa of तुल्यगन्धिषु । He cannot make a कर्मधारय of तुल्य and गन्धि and then add to the compounded form, तुल्यगन्धि, the affix इनि bearing the sense of सन्तुषः because the dictum ‘न कर्मधारयान्त्वन्वर्थीयो बहुव्रीहियेदर्थप्रतिपत्तिकारः’ stands in the way. (For its explanation, see notes on शालनिश्यांसगन्धिभिः in I, 38). He must make a बहुव्रीहि of तुला and गन्धि । But then the form would be तुलागन्धि and not तुलागन्धिन् । How to defend the form तुलागन्धिन् in बहुव्रीहि समास? He justifies it by such formations as सर्वधनिन्, सर्ववीजिन् ।

सर्वधनिन् is formed by the Vārttika ‘सर्वोद्वेय’ which may be explained as बहुव्रीहि compounds beginning with सर्व्व as well take इनि । ‘च’ in Vārttika indicates that some बहुव्रीहि compounds, not beginning with सर्व्व, may admit इनि । A Calcutta editor, without understanding the sense of ‘च’, characterises Mallinātha’s defence as untenable. Another बहुव्रीहि compound, admitting इनि yet not beginning with सर्व्व, is शालनिश्यांसगन्धिन् ।

“अल्लञ्—” इत्यादिना इणुच् प्रत्ययः । The aphorism in full is—“अल्लञ्निराल्लञ्प्रजनान्तपचोत्प्रतोत्पदरुच्यपतपवतुवधुसहचर इणुच्” [ल्ल preceded by अल्लम्, or the prefixes निङ् and आ combined, ञ् preceded by प्र, पच् preceded by उत्, पत् by उत्, मद् by उत्, रुच् (चि),

वप् preceded by अच्, वत्, वध्, सद् or चर् admits इणच् in कर्तृवाच्यः ।
E. g. अलंकरिणः, निराकरिणः, प्रजनिणः, उर्वारिणः &c.]

Bengali.—अश्वत्थुरक्षुः एलातासमूहस्य फलरेणुसकल (वायुवेगे)
उत्पतित हईया समसोरत्तशानि-मत्तकरिगणेर गणुसमूहे संसक्त
हईल । ४७ ।

English rendering.—The pollens wafted up, of the fruits
of cardamom plants trampled by (his) steeds, settled upon the
temples, bearing a similar odour, of (his) excited ele-
phants. 47.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.— 1) अश्वैः क्षुणाः अश्वक्षुणाः (वतीयातत्) तामाम् (2) तुला-
गन्धः अस्मि एवामिति तुलागन्धिनः (सर्वघनीतिवत् इत्यन्ती वह्) तेषु । (3) सत्ताः
इभाः सत्तभाः (कर्मधा) तेषां कटाः समसकटाः (घटीतत्) तेषु । (4) फलरेणवः—
फलानां रेणवः फलरेणवः (घटीतत्)

Case-ending.— 1) एलानाम्—शब्दे शब्दी—'फल' इत्यनेन सन्ध्या-
(2) समसकटेषु—श्रीपद्यैषिकाधाराधिकरण सप्तमी ।

For the different kinds of आधात्, see notes on यती in I, 27.

Synonyms.—(1) एला—'पृथुका चन्द्रशालीला निष्कटिवहला' (अ.)
(2) इभ—(V. विप, Sl. 7, C. II.) (3) रेण—(V. पांम in II, 2).

Different meanings.— 1) रेण—'रेणः स्त्रीपुंसयोर्ध्वनी पंक्ति-
पप्यंटे पुनः ।' (वि. सि.) (2) फल—(V. Sl. 33, C. IV.)

Derivation.—(1) इभः—इ (ण) + भः—'इभः कित्' (उ. ३।१५३)
(2) समसः—सम् + लिट्—उम्, (3) तुलानाम्—तुल + क्तः (कर्मणि) +
टाप् (6th c. p.)—(V. notes on तुल, in I, 17). (4) एलागन्धः—
इल् + अल् + टाप् (6th c. p.) (5) उर्वारिणवः—उल् + पत् + इणच्
(श्रीलार्थे कर्मणि 1st c. p.) (6) रेणवः—री + णः (1st c. p.) 'वजि-

द्वरीभ्यो निष्ठ' (उ. ३।३८) रेण is both masculine and feminine—रेण-
र्दयोः' इत्यमरः ।

Conjugation.—(1) सञ्ज—(V. I, 22).

Remark!—Between the 46th and the 47th verse,
Chāritravardhana and others read,—

आज्जनियस्वरलुण्णपकैलाजैवसंभवम् ।

अ्यानर्णं सपदि श्योम कीटकीशाविलं रजः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत् करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

Prose order.—चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीच्छेदिनाम्
अपि करिणां यैवं न अस्रसत् ।

Explanation by use of synonyms.—चन्दनानां (श्रीखण्ड-
द्रुमाणां) भोगिवेष्टनमार्गेषु (सर्पवेष्टनात् गभीरनिस्सरिखाकारव्युत्प्लेषे) समर्पितं
(सञ्चितं) त्रिपदीच्छेदिनामपि (पादशङ्खलच्छेदकानामपि) करिणां (रज-
गजानां यैवं (कण्ठवन्धनं न अस्रसत् (न सस्रसभृत्) ।

Substance.—सलघपर्वते चन्दनवृक्षा उत्पद्यन्ते । तद्गन्धविह्वलाः
सर्पास्तान् परिवेष्टयन्ति । तेषां वेष्टनेन तत्र तरुणु गभीरनिस्सरिखाः सञ्जायन्ते ।
रधीगोजास्रं तरुणु वृद्धाः आसन् । गजानां शीवावन्धनानि तत्रैवं दृढसावधानि
—यत् तैः पादशङ्खलं चोटितेऽपि शीवावन्धनं क्लृप्तं न शक्ते ।

Change of voice.—...समर्पितेन...यैवेण...अस्रांसि ।

Sanjivani.—भोगीर्णित । (चन्दनानां) चन्दनद्रुमाणां (भोगिवेष्टन-
मार्गेषु) सर्पवेष्टनात् निस्सिषु (सञ्चितं) सञ्चितं (त्रिपदीच्छेदिनां) पादशङ्खल-
च्छेदकानाम् (अपि)—'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः—(करिणां)—
शीवासु भुक् (यैवं) कण्ठवन्धनम्—“शीवाभ्युऽण् च” (४।३।५७ पा. १४३४ सि.)
इति अण् प्रत्ययः—(न अस्रसत्) न सस्रसभृत्—“दुह्री लुङि” (१।३।८१ पा.

२३४५ सि.) इति परस्मैपदं—पषादिवाद्—“अनिदिताम्—” (हा४।२४। पा. ४१५ सि.) इति नकारलीपः ॥ ४८ ॥

Sanjivani Explained.

विपटी पादबन्धनम्—विपटी means the leg-bands or chains that encircle an elephant's feet.

“श्रीवाग्भीष्म च”—अण् is also added to श्रीवा । ‘च’ indicates that to ‘mean’ the neck-band.’ ढञ् should be also added to श्रीवा । The forms are श्रीव and श्रीवेय ।

“दृशीन्दि” —The roots अत्, &c., admit परस्मैपद optionally in लङ् । सन्म् falls in the group of अत्तादि । So in लङ् it should adopt परस्मैपद form optionally.

पषादिवाद्—In लङ्, सन्म् admits अङ् instead of सिच् because it falls in the group of पषादि । The Sutra hinted at here is “पषादिर्वाद् लृटितः परस्मैपदेण” (३।२।५५ पा. २३४३ सि.)

असमन् is thus to be derived. सन्म् (लङ्—दिप् । An अ (ट) comes before and अङ् after सन्म् । The form would be अ + सन्म् + अङ् = अ । The न् of सन्म् elides by the Sutra अनिदितां ङल उपधायाः कङिति । It means the penultimate न् of a stem which has no इ for इत् and which ends in a consonant, drops if a कृत् or ङित् affix is added to it.

सन्म् is a stem ending in a consonant and has no इ in it which is इत् । अङ् is a ङित् affix, is added to it. So the न् of सन्म् elides and the resultant becomes असमन् ।

Bengali.—(अविरोध) चक्रवर्तुसमूहे सर्पवैष्टनहेतु ये गभीर निम्नरेखा पडियाছিল তাহাতে करिगণের গ্রীবাবন্ধन আবদ্ধ থাকায়, উহাদের পাদবন্ধন ছিন্ন হইলেও ঐ গ্রীবাবন্ধন অলিত হয় নাট । ৪৮ ।

English rendering.—Fastened to the grooves, caused by the coilings of serpents, of sandal trees, the neck-chains of elephants that snapped their foot-chains, did not slip.—48.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) भोगिनां वेष्टनं भोगिवेष्टनम् (षष्ठीतत्) तस्य मार्गाः भोगिवेष्टनमार्गाः (षष्ठीतत्) तेषु (2) द्वयः पादाः अस्याः इति विपदी । Here पाद in changed into पत् by निपातन in feminine, by the Sutra "कुम्भपदीप् च" (प्रा० २३२ पा. ५०२ सि.) [It means—"In the compounds कुम्भपदी &c., पाद is changed into पाद and डीप् comes to it by निपातन] The other compounds are एकपदी, प्रतपदी, विपदी, द्विपदा, त्रिपदी &c. [पाद is changed into पत् when it forms the last component of a word technically called भः विपदा is भ when डीप् follows it.] विपदीं कृत्वा इति विपदीच्छेदिनः (सपपदतत्) तेषाम् (3) सस्यक् अपितं समर्पितम् (सुपसुपा)

Case-ending.—(1) भोगिवेष्टनमर्षिणः—आधाराधिकरणे सप्तमी (2) चन्दनानाम्—शब्दे षष्ठी 'सार्गे' इत्यनेन सम्बन्धः (3) करिणाम्—शब्दे षष्ठी 'गैवम्' इत्यनेन सम्बन्धः (4) विपदीच्छेदिनाम्—adjective of करिणाम् ।

Synonyms.—(1) भोगिन्—(V. आशीविष, Sl. 57, C. III.) (2) चन्दन—'गन्धमारी मलयज्जीभट्टयोश्चन्दनोऽस्त्वियाम्' (त्र.)

Different meanings.—(1) भोगिन्—'भोगी भुजङ्गसोऽपिस्त्राहासपात्रं त्रये प्रमान् । विद्यायं संहवीमन्तराजथीपति भोगिना ॥' सि.)

Derivation.—(1) भोगी—भोग (कणः) + इनिः (2) चन्दनानाम्—चन्द + णिच् + ल्यप् (6th c. p.) चन्दयति, आह्लादयतीति चन्दनम् । The word चन्दन is both masculine and neuter (3) समर्पितम्—सम् + (ऋ + णिच् =) अर्पि + क्त (कर्मणि) (4) अससत्—सन्म् + लुङ्—दिप् । (V. Sanjivani Explained.), (5) गैवम्—गैवा + अण् (भवार्थे) (6) विपदीच्छेदिनाम्—विपदी + कृद + णिनिः (शीलार्थे, 6th c. p.)

Conjugation.—(1) ससत् (to slip off) ससते (लट्) ससताम् (लोट्) अससत् (लङ्) अससते (वि. लिङ्) अससि (लिट्) अससिता (लुट्)

संषिष्यते (लृट्) अससत्, असंसिष्ट (लृङ्) संसयति (णिच्-लृट्)
 अससंसत् (णिच्-लृङ्) स्वस्यते (भावि-लृट्) असंसि (भावि-लृङ्)
 सिंसंसिषते (मन्-लृट्) सनीसस्यते (यङ्-लृट्) सप्तः (क्तः)

Force of अपि is सम्भावना ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४६ ॥

Prose order.—दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते, तस्याम् एव पाण्ड्याः रघोः प्रतापं न विषेहिरे ।

Explanation by use of synonyms.—दक्षिणस्यां दिशि (दक्षिणणाश्रयां) रवेः अपि (सूर्यस्यापि) तेजः (अग्निः, किरणतीव्रता इत्यर्थः) मन्दायते (मन्दं भवति) तस्यामेव (तत्र दक्षिणदिग्येव) पाण्ड्याः (पाण्डुजनपदाधिपतयः) रघोः (हृदयोपलन्दनस्य) प्रतापं (प्रभावः) न विषेहिरे (न मोदवन्तः) ।

Substance.—अइती हि रघोः प्रतापः । दक्षिणस्यां दिशि सूर्यस्य प्रभावी सद्गतां भजते रघोस्तु तस्यामेव दिशि अइते । पाण्डुदेशाधिपतयस्तथा पराक्रान्ताः यत्र सूर्यस्यापि तेजस्तथा तेजसा मलिनीभवति । ते पाण्ड्या अपि रघोन्तेजः मोदुं न शक्नुवन् इति कवेः स्वरसम् । रघुः पाण्ड्यान् विजिग्ये इति सरसायः ।

Change of voice.—...तेजसा मन्दायते...पाण्ड्याः...प्रतापः... विषेहिरे ।

Sanjivani—दिगीति । (दक्षिणस्यां दिशि, रवेः अपि तेजः) ('मन्दायते') मन्दं भवति—लौहित्यादित्वात् क्यप् प्रत्ययः—“वा क्यप्” (१।१।२० पा. २६६२ सि.) इत्यात्मनेपदम्—दक्षिणायने तेजोमान्यादिति भावः—(तस्याम् एव) दिशि (पाण्ड्याः)—पाण्डूनां, जनपदानां राजानः पाण्ड्याः—‘पाण्डुर्जाय’ (१।१।२६ पा. वा. ११८६ सि. वा.) वक्तव्यः—(रघोः प्रताप) (न विषेहिरे) न मोदवन्तः । सूर्यविजयिणोऽपि विजितवान् इति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥ ४६ ॥

Sanjivani Explained.

लाङ्गितादिवात् क्यच् प्रत्यये — मन्द gets the affix क्यच् and forms the नामवाचु, मन्दाय, because it belongs to the group लोङ्गित &c. The group is unlimited (आकृतिगण). The words specially mentioned are लोङ्गित, चरित, नील, फेन, मट्ट, हरित, दास and मन्द । The Sutra enjoining क्यच् to लोङ्गित &c. is “लोङ्गितादिडाङ्गभ्यः क्यच्” (३।१।२३ पा. २६६८ सि.) For its Expl., see II, 17. “वा क्यच्: = V. II, 17.)

N. B. Thus, according to Mallinātha, मन्दाय has received क्यच् and मन्दाय can be both परस्मैपदी and आत्मनेपदी । In other words, both forms मन्दायते and मन्दायति are admissible according to Mallinātha. But this view is opposed to that entertained by the Vārttikakāra and the Bhāshyakāra. The Vārttikakāra says that only लोङ्गित and words affixed with डाच् should receive क्यच् । The rest of the group लोङ्गित &c. should receive क्यङ् by the Sutra “भृशादिभ्यो भृश्चु लोपय ङलः” (३।१।२२ पा. २६६७ सि. [It means क्यङ् is affixed to भृश, &c., which fall within the scope of अभृततडाव, to signify the sense of भवति (it is); and the last consonant, if any, of a word of the group, drops. E. g., अभृशो भृशी भवति भृशायते । असुमनायते, the स् of असुमनन् drops.] In other words, Kaiyaṭa says that all the words of the group लोङ्गित except लोङ्गित itself, should fall in the group भृशादि । So he frames the Vārttika,—‘लोङ्गितडाङ्गभ्यः क्यप्वचनं भृशादिङ्गितराणि’ । Bhāshyakāra approved it. Nagesā, Bhattoji and others follow the Bhāshya.

If मन्द gets क्यङ्, मन्दाय should be only आत्मनेपदी । “वा क्यच्:” would not apply.

Mallinātha does not, it seems, follow Bhāshyavārttika in the explanation of these Sūtras. He takes श्यामाय as well to fall in the group लोङ्गितादि । The reason that led him to differ from Bhāshya is probably this:—

The group भृशादि is limited and लोङ्गितादि is unlimited.

If all the words, except लोहित, of the group लोहितादि be incorporated in the group भृशादि, the intention of Panini is baffled. Pānini is of opinion that चरित, नील &c. get both आत्मनेपद and परस्मैपद when they form the substantive roots चरिताय, नीलाय । Why should we restrict the author, if we actually find that the substantive roots चरिताय and नीलाय adopt both the आत्मनेपद and the परस्मैपद forms ?

पाण्डुनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः 'पाण्डोऽङ् वक्तव्यः'—पाण्ड्याः means the kings of the countries called पाण्डु । It is derived from पाण्डु and the affix डाङ् । The vārtika "पाण्डोऽङ् वक्तव्यः" enjoins that the word पाण्डु, a country as well as a Kshatriya chief, admits डाङ् to mean 'the child or the king पाण्डु' ।

M. B. Bhattoji says that the patronymic डाङ् being a तडाज् affix, it should elide when the male descendants of the king of पाण्डु are signified : i. e., to mean पाण्डोः अपत्यानि पुमांसः or 'पाण्डुनां जनपदानां राजानः', the form should be पाण्डुव and not पाण्ड्याः । He, therefore, first derives the singular form पाण्डु which means 'the son of पाण्डु who is the king of the Pāndus' or 'the king of the Pāndus'. Now he adds वन् to पाण्डु to mean the adherents of पाण्डु by the Sutra "तवसावः" ।

Thus Mallinātha and Bhattoji do not agree in the derivation of the word. A Calcutta editor remarks that the text of Sanjivani is wrong because to mean पाण्डुनां जनपदानां राजानः, डाङ् must elide. We think the text is quite correct. Mallinātha, for good reasons, does not take डाङ् to be a तडाज् affix that it should elide in the masculine plural of a word formed with it. The fact is, डाङ् is not an affix mentioned by Pānini. So when he says "त तडाजाः" (४११०४ पा. ११२२ सि.) he means that the affixes mentioned by him before, *viz.*, अज्, अण्, आङ्, एङ् ; and इज् are तडाज् । An affix which he does not even mention cannot possibly be intended by him to be taken as falling within the Sutra "त तडाजाः" ।

The truth is, it is the Vārttikakāra who mentions the affix ड् after the Sutra “जनपदग्रन्थान् अधियादङ्” (४।१।१६८ पा. ११८६ सि.) Even he does not say that ड् should be taken as included in the तदाज् affixes. Mallinātha follows Pānini. Bhattoji, having created a needless difficulty by supposing ड् to be included in the तदाज् group, gets out of it, no doubt, with ingenuity. For all that, Mallinātha cannot be regarded as having erred in the derivation. We may also remark that the form पाण्डवः, in the sense of पाण्डुना जनपदानां राजानः, is nowhere to be met. In both Rāmāyana and Mahābhārata and other classical works we find the form पाण्डवाः in the same sense.

Bengali—दक्षिणदिके (दक्षिणायनकाले) सूर्योः तेजः परिकीर्ण इय, (किञ्च) रघुं सैव दक्षिणदिग्गामीं हव्यते पाण्डुपतिगण उहार अत्रापि सह करिते पारिल ना । ४२ ।

English rendering.—The energy of even the sun diminishes in the southern regions, but in those very regions, the Pāndyas were unable to bear Raghu's prowess. 49.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) प्रकृतः तापः प्रतापः (प्रादिः) तम् ।

Case-ending.—(1) दिशि—श्रीपद्मे पिकाधारे सप्तमी (2) रविः—श्रीषे षष्ठी 'तेजः' इत्यनेन सम्बन्धः (3) रघोः—ऊद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—रघुः प्रतपति,—रघोः प्रतापः । शेषे षष्ठी वा ।

Synonyms.—(1) रवि—(V. सूर्य, Sl. 13, C. III.)

Different meanings.—(1) तेजस्—'तेजोदीप्तौ प्रभावे च स्यात् पराक्रमरतयोः' (मे.)

Derivation.—(1) मन्दायते—मन्द + क्वाप् (भवत्यर्थे) = मन्दाय (नाम-धातु) + षट्—ते । The alternative form is मन्दायति by the rule “वा क्वाप्” । मन्दी मन्दी भवति इत्यर्थे वा मन्द + क्वाङ्, in which

case it would be only चाक्षनेपदी । (2) तेजः—तिङ् + अमुन् (स. ४।१८८।)
 (3) रवेः—र + इः (6th c. s.) 'अच इः' (स. ४।१३८।) (4) पाण्ड्याः—
 पाण्ड् + ङण्—पाण्डूनां जनपदानां राजानः इत्यर्थे ; or पाण्डूनां जनपदानां राजा
 इत्यर्थे पाण्ड्याः तस्मिन् साधवः इत्यर्थे पाण्ड्या + यत् पाण्ड्याः पाण्ड्यपिचीयाः इत्यर्थः
 (5) प्रतापम्—प्र + तप् + भञ् (भावे, 2nd c. s.) (6) विषेहिरे—वि +
 सङ् + लिट्—इरे ।

Conjugation.—(1) मन्दाय् to be weakened;—मन्दायते (लट्)
 मन्दायताम् (लोट्) अमन्दायत (लङ्) मन्दायित (वि. लिङ्) मन्दायाचक्रौ &c.
 (लिट्) अममन्दयत (लुङ्) मन्दायिता (लृट्) मन्दायिष्यत (लृट्) मन्दायितः
 (ऋः) (2) सङ्—(V. Sl. 63, C. III.)

Force of एव—अयोग्यवच्छेदः । It means in the southern
 quarter as well, and not in that quarter only. So एव should be
 connected with the विशेष्य दक्षिणस्याम् and not with the adjective
 (V. I, 18.)

Force of अपि—सम्भावना ।

Rhetoric.—The figure of speech is व्यतिरेक because उपमेय
 is represented as more excellent than उपमान । Generally a
 powerful king is compared to the sun ; here Raghu is repre-
 sented to exceed the sun in energy. The sun's energy is
 dimmed in the southern region. But Raghu's energy did not
 suffer a jot. (See Rhetoric I, 24.) The sun's energy was
 dimmed because the time was autumn or the advent of
 winter.

Geography.—The kingdom of the Pándyas can be traced
 to a very remote period. It was well-known in the days of
 Rámáyana, and Mahábhárate. Válmiki mentions the golden
 gates of its capital situate on the southern site of the Tāmra-
 parni.* Thus it seems to correspond with the southernmost

* त्रिचिन्ध्याकाण्ड, C. XLI, 19.

* Mahábhárate, Sabhá Parvan, Cu. XXXL, 17-18.

part of the Madras Presidency, Vyása places it to the north of Kishkindhyá. Sáhadeva, in his campaign of conquest, is said to conquer the Pándyas first and then to proceed towards दक्षिणपथ and reach the celebrated mountain-cave of किष्किन्ध्या । But Vyása does not mention the Pándyas in the list of races which Sanjaya narrates unto Dhritaráshttra. Probably, it was due to the fact that the Pándyas had lost their ancient glory. Márkandeya Purána does not mention them as well. Kálidása's description enables us to identify the Pándya principality with the portion of the Madras Presidency bounded by Káveri on the north, Bay of Bengal on the East, and the Indian Ocean on the South and the West.

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

Prose order.—ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः (सञ्चितं) मुक्तासारं स्वं सञ्चितं यशः इव तस्मै निपत्य ददुः ।

Explanation by use of synonyms.—ते (पाण्ड्याः) ताम्रपर्णीसमेतस्य (तत्रामुकनदीसङ्गतस्य) महोदधेः (महाणवस्य) सम्यक् सञ्चितं मुक्तासारं (मौक्तिकवरं) स्व (स्वकीयं) सञ्चितम् (अर्जितं) यशः इव (कीर्तिमिव) तस्मै (रघवे) निपत्य (प्रणम्य) ददुः (दत्तवन्तः) ।

Substance.—पाण्ड्याः पराभूताः सन्तः रघोर्वंशमाजस्रः ; सम्मानार्थं च तस्मै रत्नानि ददुः । नैतानि यानि कानिचिद्देव रत्नानि । सागरताम्रपर्णीसङ्गमे यानि मौक्तिकवराणि तैश्चिरायार्जितानि तानि ते रघवेऽर्पयामासुः । कविरुतप्रेक्षते नैताः शुभाः मुक्ताः अपितु मह्यप्रभावानां पाण्डूनां चिरार्जितानि धनवयशांसि यानि रघुराजस्य । तेषां यशी रघुणाहृतमिति निष्पीड्यतीत्यर्थः ।

Change of voice.—तेः.....ददे ।

Sanjivani.—तामपर्णीति । (ते) पाण्डुराः—तामपर्ण्यां नद्या समेतस्य, सङ्गतस्य [तामपर्णीसमेतस्य] (मञ्जीदधः) सम्बन्धि—सञ्चितं (मुक्तासारं) मौक्तिकवरम्—“सारी बले स्थिरांश्च न्याथे ज्जीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः (Cole p. 349)—(स्त्री) स्वकीयं (सञ्चितं यशः इव) (तस्मै) रघुर्वी (निपत्य) प्रक्षिपत्य (ददुः) । यशसः शुभत्वादीपम्यम् । तामपर्णीसङ्गते मौक्तिकीत्-पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

Sanjivani Explained.

सारी बले स्थिरांश्च न्याथे * * त्रिषु—सार when masculine, means बल (strength), as well as स्थिरांश्च (essence). When neuter, it means न्याथे (proper). To mean वर (superior), it admits of all genders.

यशसः शुभत्वादीपम्यम्—See Rhetoric.

तामपर्णीसङ्गते * * इति प्रसिद्धम्—The confluence of Tāmraparni and the sea is celebrated for its pearl-fishery.

V. B. Even to this day the pearl-fisheries near Ceylon compare favourably with those of the Persian gulf.

Bengali—तामपर्णी एव नहासमुद्रेण सङ्गमद्वल हहेते अङ्कित, उक्ते मुक्तानिकर सेहे पाण्डुरपतिगण आगत हहेया तांशके दान कराय बोध हहेन येन तांशरा अकीय चिरकाल हहेते अङ्कित यशोराशिञ्ज तांशके अर्दान करिन । ५० ।

English rendering—Falling at his feet, they gave unto him the choicest pearls, like unto their own hoarded fame, of the great ocean where it meets the Tāmraparni. 50.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सम्बन्धि इतः समेतः (सुप्सुपा) तामपर्ण्यां समेतः तामपर्णीसमेतः (तृतीयातत्) तस्य (2) मुक्ताणां सारं मुक्तासारम् (वलीतत्) (V. विप्लव, Sl. 7, C. II.) (3) मञ्जीदधः—(V. Sl. 17, C. III.) (4) सम्बन्धि चितं सञ्चितम् (सुप्सुपा) ।

Case-ending.—(1) महीदधिः—जेपे पष्ठी 'मुक्तासारम्' इत्यनेन सम्बन्धः
(2) यशः—विधेय and उपमाय कर्म । The उद्देश्य and उपमेयकर्म is 'मुक्ता-
सारम्' (3) तद्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी ।

Different meanings.—(1) मुक्ता—'मुक्ता मौक्तिकपुत्र्यस्थीः' (ङ.)
पुत्र्यस्थी—An unchaste woman.

Derivation.—(1) मुक्ता—मुच् + क्त (कर्मणि) + टाप् (2) सारम्—
(V. Sl. 14, C. I.) (3) ममेतस्य—सम् + इ(ण्) + क्तः (कर्त्तरि, 6th c, s.)
(4) महीदधिः—(V. Sl. 17, C. III.) (5) निपत्य—नि + पत + ल्याप्
(6) ददुः—दा + लिट्—उस (7) यशः—अश् (ग) + अमुन्—'अशेदेवनेयुट्च'
(उ. ४१२१) (8) सञ्चितम्—सम् + चि + क्त (कर्मणि, 2nd c.s.)

Conjugation.—(1) पत्—(V. Sl. 60, C. II.) (2) दा—(V. Sl. 18, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा । Pearls are compared to the fame of the Pândya kings. The common point is their whiteness. Pearls are naturally white. Fame is also described by the Indian poets as white. "यशसि धवलता वष्पते हासकीर्त्याः" (V. Sāhityadarpana, Ch. VII).

Geography.—The name, Tāmraparni, is still extant. The river rises from the southernmost part of the Western Ghāts, flows through Tinneveli and falls in to the Gulf of Manaar.

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनी ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैली मलयदर्दरी ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्कयत् ॥ ५२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

शालीनचन्दनी—शालीदचन्दनी (वा.)

दूरान्मुक्तम्—दूरमुक्तम् (च. दि.),

Prose order.—असह्यविक्रमः सः तटेषु शालीनचन्दनी. तस्याः दिशः

सनी इव मलयदर्दुरी शैली यथाकामं निर्विण्ण, उदन्वता दूरान्मुक्त सन्तापकं
मेदिन्याः नितम्बम् इव सङ्घम् अलङ्घयत् ।

Explanation by use of synonyms.—असङ्घविक्रमः (असङ्घ-
नीयप्रतापः) सः (रघुः) तटेषु (सानुषु, पर्वतीपरिस्थितसमतलभूमिषु इत्यर्थः)
आलीकचन्दनो (पर्वतपक्षे—व्याप्तचन्दनद्रुमी,—सूनपक्षे,—प्रान्तेषु, व्याप्तचन्दना-
बलेषु) तस्याः (दक्षिणेश्याः) दिशः (आशयाः) सनी इव (पर्यधराविव)
मलयदर्दुरी (तन्नामका) शैली (पर्वती) यथाकामं (यथेच्छ) निर्विण्ण (उप-
भुज्य) उदन्वता (समुद्रेण) दूरान्मुक्त (दूरतः परित्यक्त) सन्तापकं (विगलित-
वसनं मेदिन्याः (पृथिव्याः) नितम्बमिव (कटिपथाद्भागमिव) सङ्घं (सङ्घनाम-
कादिम्) अलङ्घयत् (अतिक्रान्तवान्) ।

Substance.—असङ्घनीयप्रतापो रघुर्दक्षिणदिग्गङ्गायाः पर्यधराविव
तटेषु व्याप्तचन्दनद्रुमी मलयदर्दुरनामानो शैली यथेच्छम् उपभुज्य पृथिव्याः
गलितवसनं नितम्बमिव दूरान् समुद्रजलपरित्यक्त सङ्घादिं विलङ्घ्य प्रतस्थे ।
पाण्डुरान् विलिख्य असङ्घनीयप्रतापः स रघुश्चन्दनैरुपशीभिते मलये दर्दुराचले च
यथाकाममुवास । तत्र च रमणीयैर्बद्धभिर्दृश्यैः सुमुद्रे । ततो दुर्लभं सङ्घपञ्चत-
मलङ्घयत् । समुद्रे न सङ्घलप्रः । तयोरेकरे विशाली भूखण्डी विराजते । तत्
काविरुत्प्रवृत्तं यत् उग्रती मलयदर्दुरी दक्षिणदिग्गङ्गायाः सूनम्बुद्वीपौ । तयोः
प्रान्तेषु श्रीभसाहाचन्दनद्रुमाः मेदिनीनायिकायाः सूनप्रान्तेषु चन्दनावलेषु इवाशी-
भतः रघुः कामीव ती यथेच्छम् उपभुजे । तथा सङ्घः पृथिव्या नितम्ब इव, अणवन्व
तस्याशुं कम्बिवाट्टयत् । सङ्घादपसर्पन्नशर्वा मेदिनीनायिकाया नितम्बाद्गलितं
वसनमिव रेजे ।

Change of voice.—असङ्घविक्रमेष तेन...दूरान्मुक्तः सन्तापकः...
नितम्बः...सङ्घः अलङ्घयत् ।

Sanjivani.—स इति । असङ्घ इति च । युष्मेतत् । (असङ्घविक्रमः (सः)
रघुः (तटेषु) सानुषु (आलीकचन्दनो) व्याप्तचन्दनद्रुमी—“गन्धसारी मलयजी
भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः (Cole. p. 172) सूनपक्षे—प्रान्तेषु व्याप्तचन्दना-

नृषीपो—(तस्याः) दक्षिणस्याः (दिशः स्तनो इव) स्थिती (मलयदुर्गरी)
 नाम (शैली) (यथाकामं) यथेच्छ (निर्विग्रह) उपभुज्य—“निर्वेशी भूतिभीगयीः”
 इत्यमरः (Cole. p. 362)—उदकारान् अथ सन्तीति उदन्वान्, “उदन्वानुदधौ
 च” (८२११३ पा. १८०१ सि.) इति निपातः—(उदन्वता) (दूरान्मुक्त)
 दूरतः त्यक्तम्—“स्त्रीकान्तिकदूराथंक्छाणि क्तेन” (२११३८ पा. ७०१ सि.)
 इति समासः—“पञ्चम्याः स्त्रीकादिभ्यः” (६१३२ पा. १५८ सि.) इत्यलुक्—
 (सन्तांशकं, मेदिन्याः नितम्बम् इव)—स्थितं—(सङ्घ) सङ्घादिम् (अलङ्घयत्)
 प्रातः, अतिक्रान्ती वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

Sanjivani Explained.

गन्धसारी * * * * अस्त्रियाम्—गन्धसार, मलयज, भद्रयी and
 चन्दन are synonymous of which चन्दन is अस्त्री ।

निर्वेशी भूतिभीगयीः—निर्वेश means भूति (maintenance) as well as
 भीग (enjoyment).

‘उदन्वानुदधौ च’—To mean उदधि and a proper name, उदक्
 adopts the form उदन् when मत्प् is added to it. उदक् + वत् =
 उदन् + वत् = उदन्वम् ।

“स्त्रीकान्तिकदूराथंक्छाणि क्तेन”—[A word bearing the sense of
 स्त्रीक, अन्तिक, or दूर, as well as the word क्छ is compounded
 with a क्तान्तपद] । That compound is पञ्चमीतत्पुरुष । E. g., स्त्रीकान्मुक्त,
 अम्पान्मुक्त, अन्तिकादागत &c.

“पञ्चम्याः स्त्रीकादिभ्यः” इत्यलुक्—The पञ्चमी of दूर which is com-
 pounded with the क्तान्त word मुक्त does not elide because of the
 Sutra “पञ्चम्याः—” । It means ‘when a word follows it and is
 compounded with स्त्रीक, &c., the पञ्चमी ending after स्त्रीक, &c.,
 elides’. E. g. स्त्रीकान्मुक्त &c.

Bengali.—অসহনীয়প্রতাপ সেই রঘু তটপ্রদেশে ব্যাপ্তচন্দনতরু, দক্ষিণদিগঙ্গনার চন্দনাবলিপ্ত স্তনঘরের স্থায় প্রতীয়মান মলয় এবং দর্হর নামক শৈলবর যথেষ্ট উপভোগ করিয়া, দূর হইতে সমুদ্রজলপরিভ্রাজ (অতএব) বিগলিতবদন মেদিনীর নিতম্বের স্থায় প্রতীয়মান সহপর্কতকে অতিক্রম করিলেন । ৫১ । ৫২ ।

English rendering.—Enjoying, according to his pleasure, the mountains, Malaya and Dardura, with (rows of) sandal trees standing on the grounds stretching at their feet, and looking like the bosoms of that (southern) region, he of unbearable prowess crossed the Sahya mountains from which the sea had receded far and which looked like the hips of the Earth from which the (covering) cloth had fallen off. 51—52.

Grammatical notes, &c., &c.,

Sama'sa.—(1) কামম্ অনতিক্রম্য যথাকামম্ (অন্যর্থোভাবঃ) (2) আ (সমস্তান্-লীনাঃ 'আলীনা' প্রাদিঃ) আলীনাঃ চন্দনাঃ যযৌ তো আলীন-চন্দনৌ (বহু-পর্বতপর্ব) —স্নানপলে তু —আ (সমস্তান্-লীনাঃ) অন্দনাঃ (অন্দনানুলিপঃ) যযৌ তো (বহু) (3) মলয়দ্ব দর্হরদ্ব তো মলয়দর্হরী (দ্বন্দ্বঃ) তৌ (4) ন সচ্ছাঃ অসচ্ছাঃ নজ্ঞত্ অসচ্ছাঃ বিক্রমঃ যস্য সঃ অসচ্ছাবিক্রমঃ (বহু) (5) দূরাত্ মুক্তঃ দূরান্মুক্তঃ (পঞ্চম্যা অলুক্-ধুমাঃ) তম্ । স্বস্ত (বিগলিতম্) অংযুক্ত (বস্ত্) যস্মাত্ স সস্তাংযুক্তঃ (বহু) তম্ ।

Case-ending.—(1) যথাকামম্—অন্যর্থঃ, ক্রিয়াবিধেয়ম্ (2) তটেষু —সৌপত্রী বিকাধারী সপত্নী (3) স্তনৌ—বিধেয় and উপমানকর্ম, 'শ্রীলী' চর্দেয়্য and উপমেয়কর্ম (4) দ্বিশ্—শেপে পঠী—'স্নানী' ইত্যনেন সম্বন্ধঃ (5) নিতম্বম্ —বিধেয় and উপমানকর্ম—'সচ্ছম্' is it চর্দেয়্য and উপমেয়কর্ম (6) চন্দ-ন্বতা—অনুক্ত কর্তরি তৃতীয়া—'মুক্তম্' ইত্যন্য (7) মেদিন্যা—শেপে পঠী 'নিতম্ব' ইত্যনেন সম্বন্ধঃ ।

Synonyms.—(1) চন্দনত্—V. সমুদ্র. Sl. 5-9, C. I.) (2) মেদিনী —V. I, 65) (4) শ্রীলী—(V. অশ্বলা, Sl, 68, C. I.) (5) অংযুক্ত—'বস্ত্রমাচ্ছা-দগং বাসশেল-বসনমংযুক্তম্ ।' (অ.)

Different meanings.—(1) अंगक—‘अंगकं त्र्यम्बकं स्याद-
ब्रह्ममावीतरौययोः’ (मि.) (2) विक्रम—(V. Sl. 22, C. IV.)

Derivation—(1) निविश्य—निर् + विश् + लप् (2) आलीनः—
आ + ली + क्तः (कर्त्तरि) (3) चन्दनः—(V. Sl. 48, C. IV.) (4) सनी—
सन् + अच् or षः (2nd c. d.)—‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ (शश. 1. 1. पा.
सि.) सूनतः (कथयतः) यौवनोदयम्—(5) शैली—शीला + अण् (संघातार्थे,
2nd c. d.) (6) असह्यः—सह + यत् (कर्मणि) = सह्यः (न + सङ्घः) (7) उदम्बता
—उदक + मत्प् (निपात्यते, 3rd c. s.) उदक् is changed into उदन् ।
(8) नितम्बम्—नि + तम्ब् + अप् or षच् (2nd c. s.) or निहतं तस्यते
(काङ्क्षते) कामुकैः यः सः—or, नितरां ताम्यति (ग्लायति) सुरतसंमदात्
इति—नि + तम्ब् + वन्—निपात्यते—‘उत्त्वादयथ’ (उ. 8. 1. 2.) (9) ससम्—
सन्स् + क्तः (कर्त्तरि) । इट् does not come to the root in क्त, because
this root is read in धातुपाठ as सन्स् । See “उदिते वा” and “यस्य
विभाषा” under Sl. 30, C. I. (10) अंगकम्—अ + क् + के + डः or, अ +
क + आश् + डः—“अन्वेवपि दृश्यते” (V. notes on परिस्त्रीकृत—, Sl. 30,
C. I.) (11) अलङ्घयत्—लङ् + लङ्-दिप् ।

Conjugation.—(1) लङ्—(V. Sl. 2, C. III.) (2) विश्—(V.
Sl. 28, C. III.)

Rhetoric.—The figure of speech in each of these verses is simile. In one, सलय and दर्दर are compared to the breasts of the southern region which is thus implicitly represented as a young lady and Raghu is suggested to be her lover.

In the other, सङ्घ is compared to the hips and the sea to the cloth of the Earth which is thus implicitly represented as a woman having Raghu for her lord. Ocean is often represented as the cloth worn by the Earth. Cf. सागराम्बरा ।

Geography. दहूर—Evidently a mountain near the Malaya. We read the name in Mahābhārata and the other

Purānas, but cannot identify it. Is it identifiable with the nameless range to the south of the Cardamom hills ?

सङ्घ—It is the Western Ghat range. Kāveri, Tunngabhadrá ; Krishná, &c., are said to rise from it. ७

दूरामुक्तमुदन्वता—By this is meant the narrow strip of land lying between the Sea and the Western Ghat range. The strip is named at present Konkan, Kanara &c. Perhaps, it did not get any name in the days of our poet ; or even if it had any appellation the country did not rise into prominence.

तस्यानौकेर्विसर्पङ्गिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सङ्घलग्न इवार्णवः ॥५३॥

विसर्पङ्गिः—विसर्पङ्गिः (च.)

रामास्त्रोत्सारितः—रामेष्टुत्सारितः (चा.)

Prose order.—अपरान्तजयोद्यतैः विसर्पङ्गिः तस्य अनौकेः अर्णवः रामास्त्रोत्सारितः अपि सङ्घलग्नः इव आसीत् ।

Explanation by use of synonyms.—अपरान्तजयोद्यतैः (पादाद्यविजयोद्युक्तैः) विसर्पङ्गिः (गच्छङ्गिः) तस्य (रथाः) अनौकेः (सेन्धेः) अर्णवः (समुद्रः) रामास्त्रोत्सारितः अपि (जामदग्न्यास्त्रैरपसारितोऽपि) सङ्घलग्न इव (सङ्घसंयुक्त इव) आसीत् (बभूव) ।

Substance.—परा परशुरामः अस्त्रनिक्षेपेण समुद्रं सञ्चपन्वताद् दूरम् अससारयामास । रघोस्तु विपुलसेनानि यदा तत्पर्वतात् विनिर्गन्थ्य त्र्यंशोवह्निनि समुद्रतीरेण अपरान्ताभिमुखं प्रतस्थिर—तदा अविच्छिन्नस्रोतैर्वं प्रतीयतेषु यत् सङ्घाद्रिः पुनरपि समुद्रेण सह संलुप्तोऽभूत् ।

Change of voice.—... अर्णवेन रामास्त्रोत्सारितेन... सङ्घलग्नेन... अभूयत् ।

Sanjivani.—संपति प्रतीची दिशमभिययावित्याह—तस्यति । अपरा-
नानां, पाशात्यानां ; जये उद्यंतैः, उद्युक्तेः [अपरान्तजयोद्यतेः]—“अपरान्तान्त
पाशात्याः ते च सूर्यरिकादयः” इति यादवः—(विमर्षङ्गिः) गच्छङ्गिः (तस्य)
रघोः (अनीकैः) सैन्यैः—“अनीकन्तु रणे सैन्ये” इति विश्वः—(अर्णवः) रामस्य,
लामदग्न्यस्य ; अस्त्रैः ; उत्सारितः, परिसारितः [रामास्वीत्सारितः] (अपि)
(सद्यत्प्र० इव आसीत्) । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव अदृश्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

Sanjivani Explained.

अपरान्तान्त * * सूर्यरिकादयः—Aparántas are also called
पाशात्य or inhabitants of the west. They are the tribes known
as सूर्यरिक, &c.

These tribes are thus enumerated in Márkandeya Purána:

* * अपरान्तान् निबोध मे ।

सूर्यरिकाः कालिवलाः दुर्गाशानीकटैः सह ॥

पुलिन्दाश्च सुमीनाश्च रूपपाः स्वापटैः सह ।

तथा कुक्षिनाश्चैव मल्लैश्चैव कटाक्षराः ॥

काश्मीराश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याथार्त्सुदैः सह ।

Ch. LVII.

सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यत—His vast army looked like the vasty
sea.

Bengali.—যখন রঘুর সৈন্য প্রবাহ পাশ্চাত্যদেশসমূহজয়ে উদ্যত
হইয়া গমন করিতে লাগিল, তখন বোধ হইল, যেন, সমুদ্র পরশুরামের
অস্ত্র দ্বারা (পূর্বে) অপসারিত হইলেও, (এক্ষণে) পুনরায় সহপর্কটে
আসিয়া সংলগ্ন হইয়াছে। ৫৩।

English rendering.—With his troops marching, bent
upon the conquest of Aparánta, the ocean, though (it had been)
driven off by the weapons of Paráuránta, seemed to become
reunited with the Sahya mountain.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) विशेषण संपत्ति विसर्पन्ति (प्रादिः) तैः (2) अपरा-
न्तानां जय; अपरान्तजयः (षड्हीतन्) तस्मिन् उद्यतानि अपरान्तजयोद्यतानि
(सप्तमीतन्) तैः (3) रामस्य अस्त्राणि रामास्त्राणि (षड्हीतन्) तैः उत्सारितः
रामास्त्रीतसारितः (तृतीयातन्) (4) सन्नेन लयः सञ्चलयः (तृतीयातन्) ।

Case-ending.—(1) तस्य—शेषे षष्ठी 'अनीकैः' इत्यनेन सम्बन्धः
(2) अनीकैः—द्वितीया तृतीया (3) विसर्पन्तिः and अपरान्तजयोद्यतैः are adjectives
of अनीकैः (4) रामास्त्रीतसारितः and सञ्चलयः are adjectives of
अश्विनः ।

Synonyms.—(1) अनीक—(V. मेना, Sl. 19, C. I.) (2) अश्विन—
(V. समुद्र, Sl. 5-9, C. I.)

Different meanings.—(1) अनीक—(V. Sanjivani.) (2) राम
—'रामा योशाहिङ्गलिन्योः क्लीबं वाम्बुककन्दयोः । ना राघने च वरुणे रैणकेये
इत्यायमे । इये च पयमेदे'ष विषु चारो मितेऽमिते ॥' (मे.)

Deivation.—(1) अनीकः—अन् + ईकन् (3rd c. p.) (4) रामः—
रम् + ण (कर्त्तरि) "ज्वलितिकमन्तेभ्यो ण्" (३१११३० पा. २८०२ सि.) [य is
affixed to ज्वल् &c. as well as to ङ root ending in कस्] or, रम् +
घञ् (अधिकरणे) रमन्तेऽस्मिन् योगिनः—'इलय' (३१३१२१पा. ३३०० सि.)
[A root ending in इल admits of घञ् in any वाच्य] (5) उत्सारितः—
उत् + (स् + षिच्—) सारि + क्तः (कर्मणि) (6) आसीत्—अस् + लृङ्—दिप्
(7) लयः—लृग् + क्तः (कर्त्तरि)—The affix क्त is changed into न
by निपातन and इट् does not come to it by the rule:—"अभस्वाक-
ध्वान्तलयश्चिष्टविरिभ्यफाष्टवाटानि मन्मनससःसक्ताविष्यष्टस्वराणायासभृशेषु ।
(३१३१८ पा. ३०५८ सि.) (8) अश्विनः—(V. I, 16.)

Conjugation.—(1) कृप्—संपत्ति (लट्) संपत् (लीट्) असंपत्
(लृङ्) संपत् (वि. लिङ्) ससंप, ससंपत्, ससंपिष (लिट्) सप्ता, सप्ता

(लृट्) ससृजति, ससृजति (लृट्) असृजत्, असृजोत्, असृजामीत् (लृङ्)
 सर्पयति (षिच्-लृट्) असृजयत्, असृजयत् (षिच्-लृङ्) असृजयि (भावे-लृङ्)
 सिसृजति (मन्-लृट्) सरोसृज्यते (यङ्-लृट्) सृजः (क्तः) (२) असृ—(V. Sl.
 16, C. III.) •

Force of अपि—सम्भावना ।

Allusion.—सप्तद्वीपानिमां पृथिवीं परशुरामः अग्निधाने कश्यपाक
 दक्षिणां ददौ । कश्यपोऽपि भार्गवं मेदिनीं विहातुमनुरीध । तदनुरीधेन
 स समुद्रसमीपं गत्वा तं स्ववासार्थं किञ्चित्स्थानं ययाचे । समुद्रस्तु जलमपसायं
 स्थलं लभताम् इति भार्गवं प्रोवाच । तच्छ्रुत्वा स वाणतेजसा सप्तपर्वतात्
 समुद्रमपसायं तस्य गिरेः पश्चिमभागे शूपारकं नाम देशं स्ववासाय निर्दिशे ।
 (V. Mahābhāratam, Rājadharmaparvan, ch. 87.)

[Parasurāma denuded the Earth of Kshatriyas for one and
 twenty times. He became its sole lord, and after ruling over
 it for many years gave it away unto Kas'yapa in a horse-
 sacrifice. Thereupon Kas'yapa bade him leave the Earth. He
 went to Ocean and asked him for a site because that would
 be a new one, not included in the Earth he had given away.
 Ocean replied him,—“Do thou ward off my waters and get a
 site.” Hearing this, Rāma warded off the sea with his shaft and
 created a new country to live in, called Surpāraka. •

Geography.—अपरान्त । Evidently it is on the north of
the Western Ghats. It was well-known in the days of Vyāsa. •
 Markandeya Purāna takes it to be Western India including
 Guzrat, and even Kāsmir, bounded by Narmada on the
 south, and Vindhya on the east. Kālidāsa takes it to mean
 only the tract bounded on the south by सद्य and north by
 उदिय । Thus his अपरान्त comprises modern Surat Baroda,
 Guzrat, &c.

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुचूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥ ०२

Prose order.—तेन भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयाषिताम् अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः ।

Explanation by use of synonyms.—तेन (रघुणा) भयोत्सृष्टविभूषाणां (भयपरिहृतालङ्काराणां) केरलयोषितां (केरलाङ्गनानाम्) अलकेषु (चूर्णकुललेषु) चमूरेणुः (सेनारजः) चूर्णप्रतिनिधीकृतः (कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधित्वेन न्यायितः) ।

Substance.—ततो रघुः केरलानाञ्चक्राम । ते सर्वे पराभुताः । तेषामङ्गनाः तस्य सैन्यागमनभयेनातिभीताः पलायामासिरे । भयेन ते प्रियान्वयिभूषणानि विजङ्गुः । रघोस्तु विपुलेः सैन्यैः ईड्य रजः समुत्थितम् यत् दिशो तेन लताः । केरलङ्गनितानां शिरसि तदपतत् । यान् कुललान् ताः कुङ्कुमादीनां परामैः संस्कारयामासुः इत्युक्तेषु कुललेषु रजोधुना पद निदधे ।

Change of voice.—सः...चमूरेणुं चूर्णप्रतिनिधीकृतवान् ।

Sanjivani.—भयति । (तेन) रघुणा—भयेन उत्सृष्टविभूषाणां [भयोत्सृष्टविभूषाणां] (केरलयोषितां) केरलाङ्गनानाम् (अलकेषु) (चमूरेणुः) सेनारजः ; चूर्णस्य, कुङ्कुमादिरजसः ; प्रतिनिधीकृतः [चूर्णप्रतिनिधीकृतः] । एतेन योषितां, पलायनं चमूनाञ्च तदनुधावन ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

Bengali.—ভয়হেতু পরিভ্রান্তকৃত্বণা কেবলাঙ্গনাগণের চূর্ণকুস্তলে কুস্তুমচূর্ণের পরিবর্তে রঘু সৈন্যোপ্তিত ধূলি স্ত্রীপন করিলেন । ৫৪ ।

English rendering.—The dust raised by (his) army was made by him, the substitute of the (perfumed) powder on the tresses of the Kerala women, who had flung their ornaments aside through fear.—54.

Grammatical notes, &c., &c.

• Sama'sa.—(1) भयेन उत्सृष्टा भयोत्सृष्टा (दतीयातत्) भयोत्सृष्टा

विभूषा याभिः ताः भयोत्सृष्टविभूषाः (बहु) तासाम् (2) केरलानां (केरल-
देशानां तद्देशीयानां राज्ञां वा) योधितः केरलयोधितः (षठीतत्) तासाम्
(3) चमूयितः रेणुः चमूरणुः (शाकपाथिवादिवात् मध्यपदलोपी कर्मधा)
(4) चूर्णस्य चूर्णात् वा प्रतिनिधिः चूर्णप्रतिनिधिः (षठी वा पञ्चमी तत्) अचूर्णप्रति-
निधिः चूर्णप्रतिनिधिः कृतः = चूर्णप्रतिनिधीकृतः (पतिस्मासः) । “प्रतिनिधि-
प्रतिदाने च यस्मात्” (२३।११ पा. ६०० सि.), meaning ‘that in alliance
with प्रति bearing the sense of प्रतिनिधि (representative) or प्रति-
दान (return) a word gets पञ्चमी, is a ज्ञापक सूत्र । Pānini, by
using पञ्चमी ‘यस्मात्’ in alliance with प्रतिनिधि and प्रतिदान, suggests
that the fifth case is possible in alliance with these words. A
ज्ञापक सूत्र is not obligatory, so षठी is also possible in alliance
with प्रतिनिधि and प्रतिदान ।

Case-ending.—(1) केरलयोधिताम्—शेषे षठी ‘अलकेषु’ इत्यनेन
सम्बन्धः (2) तत्र—अनुक्तं कर्त्तरि तृतीया (3) अलकेषु—आधाराधिकरणे
सप्तमी (4) चमूरणुः—उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

Synonyms.—(1) अलक—‘अलकायूष्कुन्तलाः’ (अ.) (2) चमू—
(V. सेना, Sl. 19, C. I.) (3) योधित्—‘स्त्री योधित्वला योषा नारी सीमन्तिनी
यधुः । प्रतीपदशिनी वामा वनिता महिला तथा ॥’ (अ.)

Different meanings.—(1) चूर्ण—‘चूर्णानि वासयोगाः स्युर्चूर्णो
धूलिः समक्तरा’ (शाश्वतः) (2) अलक—‘अलका कुवेरपुत्र्यांमल्लियां चूर्ण-
कुन्तले ।’ (सि.)

Derivation.—(1) अलकेषु—अल् + वृन् (7th c. p.) ‘कृत्रादिभ्यो
वृन्’ (अ. ५।३५) (2) भयम्—भी + अच् (3) उत्सृष्टा—उत् + सृज् + क्तः
(कर्मणि) टाप् (3) विभूषा—वि + भूष् + अ (भावे) (5) योधिताम्—
युष् + इतिः (6th c. p.) ‘इसृष्टइयुषिभ्य इतिः’ (उ. १।६७) (6) चमूः—
(V. Sl. 30, C. IV.) (7) रेणुः—(V. Sl. 47, C. IV.) (8) प्रतिनिधी-

कृतः—प्रतिनिधि + क + क (अभूततद्भावे षिः, कर्मणि) [For, अभूततद्भावे षिः, see पयोधरोभूत—, Sl. 3, C. II.] (9) केरल—केरल + अष् केरलानां राज्ञां=केरलः । ते । अष् elides by the Vārttika 'कम्भोजादिभ्यः इति वक्तव्यम्' (४११२७५ पा. वा १२८४ सि.) which means that the तद्राज affix elides not only when it is added to कम्भोज् as Pānini says but when it is added to other words as चोल, अक, यवन, केरल । See कम्भोजाः in IV, 69.

Conjugation.— 1) क— V. Sl. 8, C. III.; (2) मृज्—(V. Sl. 18, C. I.)

Remark.—One of the Calcutta editors derives विभूषा as 'वि + मृष् + अङ्' । It is wrong. The proper affix is अ because the Sutra "गुरीय हल्" (३११२०३ पा. ३२८० सि.) is applicable here. It means a root ending in हल् and having a गुरु vowel admits the affix अ if the resultant be a feminine.

Geography.—केरल—The Keralas, Mārkaṇḍeya Purāna says, were one of the tribes living on the Vindhya range.* Mahābhārata † mentions two केरल's, one western, and the other south-eastern. Mārkaṇḍeya Purāna mentions only one and that the southern, near Mahārāshtra. Evidently, Kālidāsa's Keralas, reside just on the north of the Western Ghats. So his Keralas are the southern tribe near Mahārāshtra. Prof. Wilson, however, identifies the country of the Keralas with Malabar, on what authority we do not know.

६३ । सुरलामारुतीडूतमगमत् कैतकं रजः ।

। तद्याधवारवाणानामयन्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

Prose order.—सुरलामारुतीडूतं कैतकं रजः तद्यधीधवारवाणानाम् अयन्नपटवासताम् अगमत् ।

* Mārkaṇḍeyapurānam, fCh. 57.

† भीष्मपर्वणि ८८ अध्याये ।

Explanation by use of synonyms.—सुरलामारुतीहृतं (सुरलावायुव्यापितं) केतकं (केतकसम्बन्धि) रजः (परागः) तद्योधवारवाणानां (रज्जुभटकञ्चुकानाम्) अथत्रपटवासताम् (अनायाससिद्धसुरभिवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम्) अगमत् (प्राप) ।

Substance.—तत्र केरलेशु केतकीकुसुमधनानि बहुलानि सन्ति; सुरला नाम च नदी प्रवहति । पिहितवर्मणां रज्जुधानां वर्मसु केतकीपुष्परजः सुरलायाः वायुभरणाडडोयमानं व्यपतत् । तेन च तेषां वर्माणि विनायासं रञ्जितानि भूत्वा स्वर्णमयानीव वभुः । सुवर्णमयेभ्यो वर्मभ्यस्तंपामयमुत्कर्षेः यत् तेषां मनोरमं सौरभमप्यभत् । अतः कविराह यत् केतकं रजः रज्जुभटानां वर्मसु अथर्वसिद्धं सौरभान्वितं च वासनं वभूव ।

Change of voice.—सुरलामारुतीहृतं केतकेन रजसा... अथत्रपटवासता अगमि ।

Sanjivani.—सुरवीति । सुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी—सुरवीति केचित् पठन्ति—तस्याः मारुतेन उद्धृतम्, उद्यापितं [सुरलामारुतीहृतं] (केतकं) केतकीसम्बन्धि (रजः) (तद्योधवारवाणानां) रज्जुभटकञ्चुकानाम्—“कञ्चुकी वारवाणीऽस्त्री” इत्यमरः (Cole. p. 20) (अथत्रपटवासताम्) अथर्वसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम्, अगमत्) । “पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः (Cole. p. 174) ॥ १५ ॥

Sanjivani Explained.

सुरवीति केचित् पठन्ति—Some read सुरवी for सुरला । We think सुरला to be the correct reading. We see सुरला and not सुरवी in Uttaracharita.

“कञ्चुकी वारवाणीऽस्त्री”—कञ्चुक as well as वारवाण means ‘mail’. कञ्चुक is masculine and वारवाण is not feminine *i.e.* both masculine and neuter.

“पिष्टातः पटवासकः”—पिष्टात and पटवासक are synonymous. Each means ‘perfumed powder used for gilding’.

Bengali.—मूरला नदीर समारणोत्थापित केतकीपुष्पेर पराग-
निकर रघुबोधगणेर वस्त्रसमूहे निपतित हईरा ताहादिगेर अक्रेशलक
ও সুপ্রতি বস্ত্ররঞ্জকদ্রব্যের কার্য্য সাধন করিল। ৫৫ ।

English rendering.—The pollens of *Ketaika* (*Pandanus odoratissimus*) flowers, borne by the breezes of Muralá, became a perfumed gilt, obtained without effort, of the armour of his troops.—55.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.— 1) मूरं (वृश्चन) लाति प्राप्नोति इति मूरला (उपपदतत्)
उत् (ऊर्द्ध) धृतम् (प्रादितत्) मूरलायाः साकतः मूरलामाकतः (षड्डीतत्)
तेन उद्धृत मूरलामाकतोद्धृतम् (षड्डीयातत्) (2) वारयति इति वाराः,
वाणानां वाराः वारवाणाः (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) वारवाण does
not fall under any rule of तत्पुरुषः । So Bhānuji classes it
under मयूरव्यंसकादि । He expounds it also thus :—वाणं वारयति
or वृथाति इति वारवाणः (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) “कर्मण्यण्” (३२२१ पा.
२२२२ सि.) । Further, he says if it does not fall under मयूर-
व्यंसकादि then वार should be placed first by the rule “राजदन्तादिपु-
परम्” (२२२३ पा. २०२ सि.) । But then the difficulty is that
वारवाण is not found in the राजदन्तादि list. विष्णुमित्र, the annotator
of सुपत्र, answers it thus : आदि being प्रकारवाची, any word of
the type of राजदन्त which cannot, ofcourse, be explained in
any other way, should fall in the list, and वारवाण, therefore,
should be incorporated in it. Bhānuji expounds it in a third
way—वारम् (आच्छादकं) कायमस्य इति वारवाणः—“पूर्वपदान् संग्रायाम्”
(८४११ पा. ८५७ सि.) इति अत्रम्—[V. R. T. of 'Anurakos'a,
N. S. p. Ed. p. 328.] तस्य योषाः तदयोषाः (षड्डीतत्) तेषां वारवाणाः
तदयोषकरवाणाः (षड्डीतत्) तेषाम् (3) न वनः अवनः (नञ्त्) पटानां

वासः पटवासः (पठौतत्) अथर्वामिदः पटवासः अथर्वपटवासः (शाकृपार्थिवा-
दिवात् मध्यपदलोपिकर्मधारयः) तस्य भावः अथर्वपटवासता—ताम् ।

Case-ending.—(1) तदयोधवारवाणानाम्—शेषे षष्ठी 'पटवासता'—
इत्यनेन सम्बन्धः । •

Synonyms.—(1) रजम्—(V. Sl. 29, C. IV.) (2) वारवाण—
(V. Sanjivani.) (3) मारुत—(V. Sl. 10, C. II.) •

Different meanings.—(1) रजम्—(V. Sl. 29, C. IV.) •

Derivation.—(1) वारवाणानाम्—वाण + (व + णिच् =) वारि or
(चुरादि) वारि + अण् = वारवाणः—“राजदन्तादिय परम्” इति वाणशब्दस्य पर-
निपातः । (V. Remark on वागर्थौ, Sl. 1, C. I.) or, (व + णिच् = or
चुरादिः) वारि + अच् = वारः । वाणस्य वारः वारवाणः (6th c. p.) (2) रजम्—
(V. Sl. 29, C. IV.) (3) उद्भूतम्—उत् + धृ + क्तः (कर्मणि) (4) कैतकम्—
कैतकी + अण् (तस्येदमित्यर्थे) (5) मारुतः—(V. Sl. 12, C. II.)
(6) अगमत्—गम् + लङ्—दिप् (7) मुरला—मुर + ला + क्तः + टाप्—आती-
ऽनुपसर्ग क्तः” (शशांश पा. २२१५ सि.) । [Roots ending in आ, when
not preceded by any prefix, take क्त, provided कर्म is their उपपद]
(8) योधः—युष् + अच् (कर्त्तरि) • (9) वासताम्—वास + घः (करणे) =
वासः । वास + तल् (मावाथे, 2nd c. s.)

Conjugation.—(1) गम्—(V. Sl. 1, C. I.) (2) धृ—(V.
Sl. 53, C. I.)

Geography.—मुरला—It is very difficult to indentify it.
Mārkaṇḍeya Purāna does not mention it. Neither do we find it
in Mahābhārata or Rāmāyana. Kālidāsa undoubtedly means
by it a river in the country of the Keralas near Mahārāshtra.
Can we, therefore, identify it with Mūlā, a tributary of
Godāvāri, which rises from the Kalsubam Hills and flows
by Ahmadnagar? H. H. Wilson, however, identifies it with
नर्मदा । We know not his authority. If Muralā be Narmadā,
Kerala cannot be Malabar as that scholar says. •

(2) वर्मभिः—अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया (3) पवनोद्धतराजतालीवनध्वनिः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (4) गात्रशिश्रितैः— Adjective of 'वर्मभिः' ।

Synonyms—(1) वाह—(V. Sl. 38, C. III.) (2) वर्मन्—'अथ तनुवं वर्मदेशनम् । उरश्चदः कङ्कटको जगरः कवचीस्त्रियाम् ।' (श्र.)

Different meanings.—(1) वाह—'वाही मूर्ज पमान् मानभेदाश्च-
द्वपवायुपं मे.' (2) तन—(V. Sl. 1, C. II.)

Derivation.—(1) अश्वमयत—अभि + भ + लङ्—त (कर्मणि)
(2) वाहानाम्—वह् + घञ् (कर्त्तरि ; करणं वा, 6th c. p. or, वाह् + अच्
(कर्त्तरि (3) चरताम्—चर् + शब् (कर्त्तरि 6th c. p.) (4) शिश्रितैः—
शिश्र् + क्तः (कर्त्तरि, 3rd c. p.) (5) वर्मभिः—घ्र (अ + मनिन् (कर्त्तरि,
3rd c. p.) वृणोति देहमिति वर्मे । It is neuter and is declined like
कर्मन् (6) पवन—प + युच् (कर्त्तरि ; 'वहनमस्यवापि' (उ. २७२)
(7) ध्वनिः—ध्वन् + इः—'ध्वनिकपि—' (उ. ४२२७) इत्यादिना 'इ' प्रत्ययः ।

Conjugation.—(1) चर्—V. Sl. 8, C. II. (2) म—V. Sl. 15,
C. III.) (3) शिञ्ज् to make a jingling sound) शिञ्ज्ते (लट्) शिञ्ज्ताम्
(लोट्) अशिञ्ज्ते (लङ्) शिञ्जोते वि. लिङ्) शिशिञ्जे (लिट्) शिशिञ्जता
(लट्) शिशिञ्जते (लृट्) अशिञ्जिष्ट (लृक्) शिञ्जयते (णिच्-लट्) अशि-
शिञ्जन् (णिच्-लृट्) शिशिञ्जतः (कः) This is also चरीदि and आत्मनेपदी
—शिञ्जयते (लट्) ।

Remark.—Mallinātha takes चरताम् to mean 'marching'.
A Calcutta editor differs from him unnecessarily. He means
by it 'grazing'. According to him, the poet describes a halt
and not a march. To us this is unintelligible. Why should
the horses graze with mails on their back? The clank of the
armour, again, of merely grazing horses cannot be so great as to
drown the murmur of the forest. True, the next verse denotes
the halt of the army. But that is no reason why this also
should be construed as describing a halt.

खर्वृरोस्कन्धनद्धानां मदीद्धारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पंतुः पुत्रागभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

नद्धानाम - वद्धानाम चा दि ।

Prose order शिलीमुखा पुत्रागभ्य खर्वृरोस्कन्धनद्धाना करिणां मदीद्धारसुगन्धिषु पंतुः । Mulanaba places 'शिलीमुखा' before 'पंतु' and 'पुत्रागभ्य' after 'कटेषु' ।

Explanation by use of synonyms. - शिलीमुखा (अलय पुत्रागभ्य नागकेसरस्य) खर्वृरोस्कन्धनद्धान तण्डुलसवणपाषाणस्कन्धपद्धानां करिणां मज्जानां मदीद्धारसुगन्धिषु (मदनललावण सुगन्धयुक्तेषु) कटेषु (गण्डेषु) पंतुः परिततवन् ।

Substance. खर्वृरोस्कन्धना आवद्धा आमन्ता अविरतमदनललावणैश्च मदीद्धारसुगन्धिषु जघता पुत्रागभ्योर्परिवृता भनरा भदनात्समितानां मज्जानामात्राण्युपाय नागकेसरपुष्पाणि परित्यज्य मज्जगण्डेषु । मदीद्धारसुगन्धिषु मदीद्धारसुगन्धिषु साधनसम्भवन् इति भावः ।

Change of voice. - शिलीमुखे पंतुः ।

Sanjivani. खर्वृरोस्कन्धना खर्वृरोस्कन्धा तण्डुलसवणपाषाणस्य— खर्वृरोस्कन्धनां कतकी तान्नी खर्वृरोस्कन्धनां च तण्डुलसवणपाषाणस्य इत्यमर (Cole p. 120) स्कन्धिषु, प्रकारण्डेषु - 'अस्त्री प्रकारण्डे स्कन्धे स्यात् मूलाच्चाखावस्त्री इत्यमर (Cole p. 58) नद्धानां, वद्धानां— [खर्वृरोस्कन्धनद्धानां] (करिणां) मदीद्धारसुगन्धिषु, मदीद्धारसुगन्धिषु, सुगन्धिषु [मदीद्धारसुगन्धिषु] गन्धिषु— (५४।१२५ पा ८७४ सि इत्यादिना इकार— (कटेषु) गण्डेषु, पुत्रागभ्य नागकेसरस्य— पुत्रागभ्यपुष्पाणि— शिलीमुखे, पञ्चमी— (शिलीमुखा) अलय. (पंतुः)— 'अलयाशी शिलीमुखी' इत्यमर (Cole p. 304)—ततोऽपि सोमस्यातिशयादिति भावः ॥ ५७ ॥

Sanjivani Explained.

“खजूरः * * * तद्यद्रुमाः”—खजूर, কেতকী তালী and खजुरी are known as तद्यद्रुमाः ।

“अलिवाची शिलीमुखी”—शिलीमुख means a bee as well as a shaft.

ततोऽपि * * * इति भावः—The purport is that the bees fell upon the temples of the elephants having the scent of *Nagakesara* flowers because the former were more fragrant than the latter.

“गन्धस्य—” —“गन्धस्येदत्पुत्तिमुरभिभ्यः” । See IV, 45.

ल्यबलीपि पञ्चमी—See ‘ल्यबलीपि कर्मण्यधिकरणे च’ under अन्यतः in II, 4.

“अन्वो प्रकाण्डः स्कन्धः”—प्रकाण्ड as well as स्कन्ध means the part of a tree between its roots and the nearest branch, i.e., the trunk of a tree. Mallinātha takes स्कन्ध to mean ‘trunk’. A Calcutta editor takes it to mean ‘top’, because, he says ‘खजुरी being a तद्यद्रुमा, has, properly speaking, only a stalk and leaves ; it does not branch off’. We say that as the top of the date tree means the very leaves and not the part of the trunk immediately below its leafy crown; no elephant can be tied to the top. Trunk of the date tree means any part, be it the top-most, between the root and the leafy crown. So there is no need of differing from Mallinātha. Any deviation from him would simply mar the sense.

‘Bengali.—ভ্রমরনিকর পুনাগপুষ্প হইতে খজুরবৃক্ষস্বন্ধে আবদ্ধ গজসমূহের মদস্বাবস্রবাসিতগওদেশে পতিত হইতে লাগিল । ৫৭ ।

English rendering.—Upon the temples, fragrant with the discharge of ichor, of (his) elephants tied to the trunks of wild date palms (*Phoenix sylvestris*), bees dropped from the flowers of Punnāga (*Calophyllum inophyllum*).—57.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) खजूरीणां स्क्व्वाः खजूरीस्क्व्वाः (षष्ठीतत्) तेषु नडाः खजूरीस्क्व्वनडाः (सप्तमीतत्) तेषाम् (2) श्रीभनः गन्धः येषां ते सुगन्धयः (बहु) “गन्धस्येदन्पूर्तिमुसुरभिभ्यः” इति बहुव्रीहौ समासान् इकारः मदस्य छद्धारः मदीद्धारः (षष्ठीतत्) तेन सुगन्धयः मदीद्धारसुगन्धयः (ढतीयातत्) तेषु (3) पुमान् नाग इव पुन्नागः (उपमितसमासः) “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (V. notes on राजेन्दु, Sl. 12, C. I.) पुन्नागी वृश्चैः—प्राधान्यात् सं इव प्रधानतरुः (पुन्नाग means, literally, वृश्चैः—chief of men. Secondly, it means a tree of that name because of its superiority to other trees.) [V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed., p. 155.] पुन्नागानां पृष्पाणि पुन्नागानि तेभ्यः । Here the affix षष् drops by the Vārttika—‘पृष्पमूलेषु बहुलम्’ (४३३१६३ पा. वा. २५५५ सि.) [The affix signifiatory of पृष्प (flower) or मूल (root of a tree) drops many a time]. By the word बहुलम् it is indicated that sometimes षष् drops and sometimes it does not drop. In the case of पुन्नाग, the affix षष् drops. So we get पुन्नागानि] (4) शिली (श्ल्यं) मुखे येषां ते शिलीमुखः (बहु) or शिली (श्ल्यं) मुखं येषां ते (इति वाचस्पत्ये)

Case-ending.—(1) करिणाम्—शेषे षष्ठी ‘कटेषु’ इत्यनेन सम्बन्धः (2) कटेषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (3) पुन्नागिभ्यः—ल्यबलीपे पञ्चमी—पुन्नागपृष्पाणि विहायेत्यर्थः (Mallinātha) or “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इति षष्पादाने पञ्चमी—[V. वेनान्तरात्, Sl. 49, C. I.] (4) खजूरीस्क्व्वनडानाम् and मदीद्धारसुगन्धिषु are the adjectives of करिणाम् and कटेषु respectively.

Synonyms.—(1) पुन्नाग—‘पुन्नागी परुषुस्तुङ्गः केसरी देववह्मभः ।’ (ष.)
 (2) स्क्व्व—‘स्क्व्वीभुवशिरीऽसीऽस्त्री’ (ष.)

Different meanings.—(1) स्कन्ध—‘स्कन्धः प्रकाशे कायेऽसौ विज्ञानादिषु पञ्चसु। रूपे समूहे व्यहं च।’ (हं.) (2) शिलीमुख—‘श्लि-
वाणौ शिलीमुखौ।’ (अ.) (3) पुत्राग—‘पुत्रागस्तु सितीत्पलं। जातीफलं
नरत्र्यं हे पाण्डुनामि द्रुमात्तरौ।’ (मै.)

Derivation.—(1) नङ्नाम्—नङ् + क्तः (कर्मणि, 6th c. p.)
(2) उद्धारः—उत् + धृ + घञ् (भावे). The root गृ takes घञ् when
it is allied with the prefixes उत् or नि। When not preceded
by any prefix, it takes अप। E. g., गरः—“उद्यौर्यः” (श. शरदा पा.
३२०० मि.) (3) धत्तुः—धत् + लिट्—उत् (1) स्कन्धः—स्कन्ध् + घञ् (करणे)
The दृ of the root is changed into घ्—‘स्कन्धेय भाङ्ग’ (उ. शर०७)।
इति बाहुलकादनमुच्यते घः।

Conjugation.—(1) धत्—(V. Sl. 60. C. II.)

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्भ्यथितो ददौ ।

अपरान्तमहोपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

Prose order.—उदन्वान् अभ्यथितः (मन्) रामाय अवकाशं ददौ किल
रघवे (तु) अपरान्तमहोपालव्याजेन करं ददौ ॥ Mallinātha places ‘अभ्यथितः’
after ‘रामायः’।

Explanation by use of synonyms.—उदन्वान् (मन्द्रः)
अभ्यथितः (याचितः मन्) रामाय (भागीवाय) अवकाशं (स्थानं) ददौ
(दत्तवान्) किल (प्रसिद्धौ) रघवे (दिलीपमन्त्रे तु) अपरान्तमहोपालव्याजेन
(प्राधान्यनरपतिच्छलेन) करं (वनिं) —ददौ।

Substance.—अपरान्ताः रक्षणा पराभताः तस्मै समुद्रस्यमारं मणिमुक्तादिकं
करं ददः। समुद्रदेशमध्यवर्तित्वात् तेषां पराभवः समुद्रस्य पराभैव इव, तेषां
करदानं च समुद्रस्य करदानमेवेति कविर्मन्यते। ततोऽयं व्रूते यत् परा परशुरामेण
याचितः सन् सागरः सञ्जाद्रेरपृच्छत्य तस्मै वासस्थानं ददौ। अधुना रवणा

पराभूतः अपरान्तमपतिच्छलेन करमप्रार्थितोऽपि ददौ । परशुरामः समुद्रस्य
प्रसादाकाङ्क्षी बभूव । समुद्रंस्तु रघोः प्रसादाभिलाषी अभवत् इति परशुरामान्
रघोरुत्कर्षां महान् ।

Change of voice.—उदन्वता • अभ्यर्धितेन...अवकाशः ददौ...करः
(ददौ) ।

Sanjivani—अवकाशमिति । (उदन्वान्) उदधिः (रामाय) जाम-
दग्न्याय (अभ्यर्धितः) याचितः सन् (अवकाशं) म्यान् (ददौ) (किल) इति
प्रसिद्धौ—(रघवे) त् (अपरान्तमहोपालव्याजिन) (करं) वलि—ददौ—“वलि-
हस्ताश्वः कराः” इत्यमरः (Cole. p. 347) अपरान्तानां समुद्रस्यदेशवर्तित्वात्
तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वीपचारः । करदानञ भीत्या न तु याज्ञयेति रामान् रघोरुत्-
कर्षः ॥ ५८ ॥

Sanjivani Explained.

किल इति प्रसिद्धौ—किल here records a tradition.

अपरान्तानां * समुद्रदत्तत्वीपचारः—Really, the Aparāntaka
kings gave tribute unto Raghu. The poet, by transference of
epithet, attributes unto the sea the act of paying tribute.
Thus the sea and the kings are treated as the same. Why?
Because the kings lived in a country in the midst of the sea.

करदानञ * * उत्कर्षः—A vassal pays tribute to his
suzerain through fear and not through the supplications of the
suzerain. So Raghu's superiority to Rama is suggested here.

Benali.—इहा प्रसिद्ध आछे, ये समुद्र प्रार्थित हईरा परशुरामके
हान प्रदान करियाहिदैन—(किल अधुना) पाश्चात्य नरपतिच्छले
रघूके कर दान करिलेन । ५८ ।

English rendering:—The Ocean, it is well-known, being
solicited, gave space to Paras'urama : in the guise of princes
of Aparānta, he (now) gave tribute to Raghu.—58.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) महीं पालयन्ति इति महीपालाः (उपपदतत्) अपरं
अन्ताः अपरान्ताः (कर्मधा) तेषां महीपालाः अपरान्तमहीपालाः (वशीतत) ते
एव व्याजः अपरान्तमहीपालव्याजः (उपककर्मधा) तेन ।

Case-ending.—(1) रामाय—सम्प्रदाने चतुर्थी (2) अपरान्तमही-
पालव्याजेन—करणे ढतीया (3) रघवे—सम्प्रदाने चतुर्थी ।

Synonyms.—(1) राम—'बलभद्रः प्रलम्बघ्नी बलदेवीऽप्युतायजः ।
रेवतौरमणो रामः कामपालो हलायधः ॥ नीलाम्बरी रौहिण्येयलालाङ्गी मुसली
हली । संकषणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनी बलः ॥' (अ.)

Different meanings.—(1) कर—'करोवर्षोपलं रग्मी पाषी
प्रयायगुण्डयोः ।' (मे.) Also V. Sanjivani. (2) राम—(V. Sl. 53,
C. IV.) (3) व्याजः—(V. Sl. 25, C. IV.)

Derivation.—(1) अवकाशम्—अव + काश् + अच् + कर्त्तरि, 2nd
c. s.) (2) उदत्वान्—(V. Sl. 51-52, C. IV.) (3) रामाय—(V.
Sl. 53, C. IV.) (4) अभ्ययितः—अभि + अर्थ + क्त. (कर्मणि) (5) इदौ—
दा + लिट्—अल (6) महीपालः—मही + पालि + अण्—“कर्मण्यण्” (V.
notes on वारवाण, Sl. 55, C. IV.) (7) व्याजेन—(Sl. 25, C. IV.)
(8) करम्—कृ + अच् + कर्मणि 2nd c. s.) कौयंते (दीयते) इति करः ।

Conjugation.—(1) दा—(V. Sl. 18, C. I) (2) अर्थ—
(Sl. 1, C. I)

Force of किल is प्रसिद्धि (story of Paras'urāma is known
to all) or वार्त्ता (this story is heard from ' all). “वार्त्तासंभाव्ययोः
किल” (अ.)

The allusion in the sloka.—(V. Sl. 53, C. IV.).

Rhetoric.—The figures of speech are रूपक and व्यतिरेक ।
(V. 1, 4, and 24.) See Sanjivani Explained.

५ मत्तेभरदनीत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५८ ॥

Prose order.—तव सः मत्तेभरदनीत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार ।

Explanation by use of synonyms.—तत्र (तस्मिन् प्रदेशे, अपरान्तप्रदेशे इत्यर्थः) सः (रघुः) मत्तेभरदनीत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं (मदीन्द्रत- गजदशनचतस्फुटवीथेचिह्नं) त्रिकूटमेव (तन्नामकपर्वतमेव) उच्चैः (समुच्चं) जयस्तम्भं (विजयस्थूणां) चकार (रचितवान्) ।

Substance.—अपरान्तेषु त्रिकूटपर्वते रघोर्मदीन्द्रता गजा वप्रक्रीडा- साचरितवन्तः । दशनप्रहारेण ते गजास्तस्मिन् पर्वते यानि चतानि विदधिर- तान्येव रघोर्विजयविज्ञापकानि लिखितान्यचराणीवासन् । एवं मत्तगजदशनाङ्क- विज्ञापितरघुवीथेस्त्रिकूटस्तस्य विजयमुचकः स्तम्भ इव बभौ । विजिता विजितदेशे जयस्तम्भं विरचति रघुस्त्रिकूटमेव जयस्तम्भमकरोत् ।

Change of voice.—.....तेन मत्तेभरदनीत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणः त्रिकूटः...जयस्तम्भः चक्रे ।

Sanjivani.—मत्तेति । (तत्र) (सः) रघुः—मत्तानाम् इभानां रदनीत्कीर्णानि, दन्तचतानि, एव—भावे क्तः—व्यक्तानि, स्फुटानि; विक्रमलक्षणानि, पराक्रमचिह्नानि, विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तं तथोक्तं [मत्तेभरदनीत्कीर्ण- व्यक्तविक्रमलक्षणं] (त्रिकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार) । गाढप्रहार- स्त्रिकूटोऽद्विरेवीत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्थापकोऽभूत् इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

Sanjivani Explained.

गाढप्रहारः * * * इत्यर्थः—The mountain, *Trikuta*, bearing the deep indents due to the strokes of his elephants, proclaimed Raghu's victory like a column with a story inscribed upon it.

Bengali.—सेই देशे मत्तगजसमूहेर दस्ताघातचिरुरूपप्रकारे
शौर्यप्रकृतेर प्रकाशक त्रिकूट पर्वतकेइ रघू उन्नत विजयस्तंभ
करिनेन । १२ ।

English rendering.—There he made *Trikuta* itself,—
bearing (as it did) incissions of the tusks of excited elephants
as indications of his prowess—his lofty column of
victory.—59.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) मत्ताः इभाः मत्तेभाः (कर्मधा) तेषां रदनाः (मत्तेभरदनाः
(षष्ठीतत्) तैः उत्कीर्णानि (भावे क्तः) मत्तेभरदनीत्कीर्णानि (द्वितीयातत्)
विक्रमस्य लक्षणानि विक्रमलक्षणानि (षष्ठीतत्) व्यक्तानि विक्रमलक्षणानि
व्यक्तविक्रमलक्षणानि (कर्मधा) मत्तेभरदनीत्कीर्णान्येव व्यक्तविक्रमलक्षणानि
यस्मिन् स मत्तेभरदनीत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षण. (बहु) तम् (2) त्रयः or तीणि
कूटाः or कूटानि यस्य स विकूटः (षड्) (3) जयस्तंभम्—(V. Sl. 36,
C. IV.)

Case-ending.—(1) उत्तैः—अव्ययं विशेषणं 'स्तंभम्' इत्यस्य (2) तत्र—
आधाराधिकरणे सप्तमी, अव्ययम् ।

Synonyms.—(1) कूट—'कूटीःखी शिखरं मङ्गम्' (ष.) (2) रदन—
'रदना दशना दन्ता रदाः' (ष.)

Different meanings.—(1) कूट—'माया नियलयन्त्रेषु कैतवावृत्त-
राशिषु । अग्नीघने शैलमङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥' (ष.)

Derivation.—(1) रदनः—रद + ल्यट् (करणे) (2) उत्कीर्ण—
उ + कृ + ण (भावे or कर्मणि) (3) अकार—क + लिट्—णङ् ।

Conjugation.—(1) कृ—(V. Sl. 10, C. II.)

Force of एव—अन्यव्ययवर्तकत्वम् । He made विकूट only, and
nothing else, his जयस्तंभ (V. I, 18.).

Rhetoric.—The figure of speech is रूपक । The indents on Trikuta, due to the strokes of the elephants' tusk are spoken of as marks of Raghu's prowess. Trikuta served as his column of victory. The marks on it were like letters recording the story of the campaign.

Geography.—It is difficult to ascertain the position of विक्रान्त । Wilson has not been able to identify it. He simply calls it a mountain in the Peninsula. Literally, it means a three-peaked mountain. We have not found this name in Mahābhārata or Rāmāyana. It is, however, associated with Bappa Rao, the celebrated founder of the Chitore family. "The infant Bappa," says Colonel Tod, "then only three years old, was conveyed to the fortress of Bhandere, where he was protected by a Bhil of Yadu descent. Thence he was removed for greater security to the wilds of Parassur. Within its impervious recesses rose the three-peaked (*tricutā*) mountain, at whose base was the town of Nagindra." The Colonel identifies Nagindra with Nagda, still a place of pilgrimage; ten miles north of Qodipur (Udayapura).

पारसीकान्स्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्तुज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

Prose order.—ततः (सः), संयमी तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् रिपून् इव, पारसीकान् जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (तदनन्तरं तस्मात् स्थानात्) (सः—रघुः) संयमी (योगी) तत्त्वज्ञानेन (ब्रह्मज्ञानेन) इन्द्रियाख्यान् (कामक्रीधलोभादिनामकान्) रिपून् इव (शत्रूनिव) पारसीकान् (तन्नामकान् यवनवृषतीन्) जेतुं (पराभवितुं), स्थलवर्त्मना (स्थलपथेन) प्रतस्थे (ययौ) ।

Substance.—अपरान्तान् विजित्वा रघुः पारसीकान् विजेतुं प्रतस्थे । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात् निकटवर्तिनापि जलपथेन न ययौ अपि तु स्थलपथेन

ससैन्यश्चाल। पारसीका दुहान्ताः तेषां जयी दम्करः इति उपमया स्फुटी-
करोति। ब्रह्मज्ञानेन योगी यथा कामक्रोधादीन् रिपून् जितुं यतते तथा
स रवः पारसीकान् जितुमुद्यतः।

Change of voice.—... (तत्त्वं), संयमिना...।

Sanjivani.—पारसीकानिति। (ततः) सः रवः—(संयमोः योगी
(तत्त्वज्ञानेन) (इन्द्रियाख्यानं) इन्द्रियनामकान् रिपून् इव) राज्ञः (जितुं
स्थलवर्त्मना प्रतस्थे)—न तु नेदिष्टेनापि जलपथेन—समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्
इति भावः ॥ ६० ॥

सञ्जीवन्याः पाठान्तरम् ।

नेदिष्टेन—निर्दिष्टेन Nand.

नेदिष्ट is, perhaps, better. Mallinātha shows the significance of
स्थलवर्त्मना। The route by water was avoided, he says, because
of the prohibition of the Śāstra that no one should cross the
sea. The contrast becomes more vivid if we read नेदिष्ट।
निर्दिष्टेन would mean that though the route by water was point-
ed out to Raghu, yet he did not take it, because of sea-voyage
being prohibited. नेदिष्टेन would yield the sense that though
the route by the water was shorter, yet he avoided it
because of the prohibition. We may not accept the reason,
which Mallinātha assigns, of Raghu's marching along the land
route. But it is clear that नेदिष्टेन would better support the
reason he assigns than निर्दिष्टेन।

Sanjivani Explained.

तत्त्वज्ञानेन—तत्त्वम्, literally, means तस्य भावः (its status). Brahman
or the Supreme Being is signified by तत्। So तत्त्व means 'the
status of Brahman'. As Brahman alone is सत् and everything
else is असत्। So तत् came to mean सत् and तत्त्व to mean सत्य।

Bengali—योगी यैरूप तत्त्वज्ञान द्वारा (कामक्रोधादि) ईन्द्रियाद्या-
रिपूगणके अन्न करिते अग्रगामी हरेन, সেইरूप रघुও পারসীক-
রাজগণকে অন্ন করিবার জন্য স্থলপথ অবলম্বনে গমন করিলেন। ৬০।

English rendering.—He then (or thence) proceeded by inland route to conquer the Párasikas, even as a person of self-restraint (essays to conquer) by knowledge of Truth, those enemies called by the name of the senses.—60.

Grammatical notes, &c. &c.

Samas'a.—(1) स्थलमेव वक्तुं स्थलवक्तुं (रूपककर्मधा); तेन (2) इन्द्रियाणि आख्या येषां ते इन्द्रियाख्याः (बहु) तान् (3) तत्त्वस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् (षष्ठीतत्) तेन (4) यमीऽस्ति अस्य यमी, सन् (सम्यक्) यमी संयमी (प्रादि) ।

Case-ending.—(1) ततः—अव्यय, आनन्तर्ये पञ्चमी (2) स्थलवक्तुं नञ्—This is उद्देश्य and उपमेयपद । 'तत्त्वज्ञानेन' is its विधेय and उपमानपद । Both are in कर्त्तृत्व तृतीया (3) रिप्त्—विधेय and उपमानकर्म 'पारसीक' is its उद्देश्य and उपमेयकर्म । (4) यमी—विधेय and उपमानकर्त्ता ; 'रघु' (understood) is उद्देश्य and उपमेयकर्त्ता ।

Synonyms.—(1) वक्तुम्—(V. मागं, I, 45.)

Different meanings.—(1) तत्त्व—'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपं च ।' (६.) (2) इन्द्रिय—'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' । (६.)

Derivation.—(1) पारसीकान्—पारसीक + अण् (2nd c. p.) पारसीकानां राजानः इति वाक्ये, अण् elides by the Várttika "कम्बोजादिभ्यः इति वक्तव्यम्" (४।१।१५ पा. ११२४ सि.) [The तद्राज affixes elide after कम्बोज, &c. E. g., कम्बोजः, चीलः, शकः, केरलः] Bháshya does not explicitly mention पारसीक in illustration of this Várttika. It does not matter even if the तद्राज affix does not elide for the vowel after प is itself elongated. (2) जेतुम्—जि + तुमुन्—future tense. "तुमुन्स्त्वुली क्रियायां क्रियावाचकम्" (३।३।१० पा. ३१०५ सि.) जि is a क्रियाधिक्रिया । It, therefore, admits तुमुन् । For क्रियार्थं क्रिया see vol. I. p. 52. (3) प्रतस्ये—प्र + स्या + षिट्—ए (4) वक्तुं—इत्

+ मनिन् (श्रीषादिकः, 3rd c. s.) The word वरुणं is neuter and is declined like कर्मन् (5) इन्द्रियम्—(V. Sl. 55, C. I.) (6) रिपून्—रप् + कुः (2nd c. p.) The penultimate ष of the root is changed into इ—'रवेरिद्वीपधायाः' (उ. १।२।१) (7) संयम + इजिः (अव्ययं) ।

Conjugation.—(1) जि—(V. Sl. 52, C. III.) (2) स्या—(V. Sl. 43, C. I.) There occurs the Sutra for चात्मनेपद of प्रतस्ये ।

Rhetoric.—The figure of speech is simile. Raghu is compared to an ascetic ; पारसीकाः to the senses ; the inland route to the knowledge of Brahma. As the ascetic tries to control the passions by his knowledge of Brahma, so Raghu advanced to defeat the Párasika kings by adopting the inland route. As the passions are difficult of control, the Párasika kings were so. As तत्त्वज्ञान of the Yogins is the best means for controlling the passions so was the inland route for subduing the Párasikas. The comparison of Raghu with an ascetic suggests his patience, sense of righteousness, and vast knowledge.

Remark.—Mallinátha writes 'समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्' । But in वेता there was no restriction to sea voyage. In Kali it is prohibited. cf.—'समुद्रयावा स्त्रीकारः' कसण्डलुविधरणम् । द्विजानाम-सवर्षासु कव्यासूपयमस्तथा ॥ देवरेण सुतीत्पत्तिर्भूपर्के पशोर्बंधः । दत्तायाश्चैव कव्यायाः पुनर्दानं परस्वच ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकी । महाप्रस्थान-गमनं गोमेधं च तथा मखम् । इमान् धर्मान् क्लियुगे वर्ज्यानाहर्मनीषिणः ॥' (V. बृहन्नारदीयपुराणे) ।

Geography.—पारसीकाः—We have shown in the Introduction that the Párasikas cannot be the modern Persians. (See p. LXVII). The Párasikas were known to Vyása.* 'Hc names them with Kulutthas and Hunas. This justifies the inference

that the Párasikas were a race of Mlehcchas residing on the banks of the Indus. They were neighbours of the Hunas, the S'akas, &c. Kálidása does not deviate from the Puránas in assigning their habitat. Sumativijaya, of the 17th century, paraphrases पारसीकान् as सिन्धुतटनिवासिनी राज्ञः । Kálidása does not mention the S'akas who play a more important part in the Bhárata war than the Hunas or the Párasikas mentioned by Kálidása. The reason is probably that the S'akas, discomfitted by his patron, Vrikramáditya, came to be looked down in the age of our poet. This is as good an argument in favour of the traditional age of Kálidása as any adduced by the theorists who have been examined by us in the Introduction.

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाञ्जानामकालजलदीदयः ॥ ६१ ॥

Prose order.—अकालजलदीदयः अञ्जानां बालातपम् इव, स यवनी-
मुखपद्मानां मधुमदं न सेहे ।

Explanation by use of synonyms.—अकालजलदीदयः
(प्रावड्यतीरिक्तकालि मेघसञ्चारः) अञ्जानां (पद्मानां) बालातपमिव (तरुण-
सौरकिर इव) सः (रघुः) यवनीमुखपद्मानां (यवननारीणां मुखकमलानां) मधुमदं
(मदरागं) न सेहे (न चक्षमे) ।

Substance.—रघौ पारसीकेश्वेवं सहसोपस्थिते सति पारसीकरमण्य-
श्रिनिता अभूवन् । 'संग्रामीऽवश्यभावी, स्वामिनीऽस्माकं राजाधिराजेन रक्षणा किं
योद्धुं शक्यन्ते ? नूनमस्माकं भाग्यविपर्ययी जातः' इत्यं पतिप्राणेषु शङ्कितमस्ता
मयादिविस्वासान् सर्वान् जहः । मदजनिती तेषां मुखेषु रागी लुप्तः । विषाद-
च्छाया तासां प्रफुल्लानि मुखान्वधिचकार । तद उपनयाइ यथाहि असमयो
दिता घञ्जुराजिः सरीवरस्थितानां प्रफुल्लकमलानां तरुणभाग्निरणजनिता रक्ताभां
नाशयति, तथा स रघुयंजनदेवेश्वरकिंतमुपस्थाय रामश्रीवन्दानां मद्यपानजनिता-
भारताः प्रफुल्लमुखप्रभां विलीपयामास ।

Change of voice.—अकालजलदीदयेन.....वालातपः.....तेन...
मधुमदः.....

Sanjivani.—यवनौति । (सः) रघुः, यवनीनां यवनस्त्रीषाम्—“जाति-
रस्त्रीविषयादयीपधात्” (४।१।६३ पा., ५१८ सि.) इति ङीष्—मुखानि पद्मानि
इव मुखपद्मानि—उपमितसमासः—तेषां [यवनीमुखपद्मानां], मधुना, मदेन ऽ
यः मदः, मदरागः—कार्यकारणभावयीरभेदेन निर्देशः—तं [मधुमदं] (न मेहेतुः)—
कथमिव ?—चकालं, प्राङ्ङ्यतिरिक्तं कालं ; जलदीदयः [अकालजलदीदयः]
प्राङ्ङि पद्मविकाशस्याप्रसङ्गत्वात्—(अज्ञानां) सम्बन्धिनं (वालातपम् इव) ।
अज्ञहितत्वादज्ञसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

Sanjivani Explained.

कार्यकारणभावयीरभेदेन निर्देशः—मधुमद is explained as मदराग ।
मधु means मद्य, and मद is taken to mean राग । मद really means
intoxication. But intoxication cannot be seen. We infer
it from its effects. Its effect on the face is the ruddy glow
it lends. So if मद be not meaningless, it should mean राग ।
Mallinātha remarks that the poet speaks indifferently of मद
and its effect राग । They are treated as the same. मद by लक्षणा
means राग ।

प्राङ्ङि * * अप्रसङ्गत्वात्—As in the rainy season the lotus
does not bloom, so अकाल means प्राङ्ङ्यतिरिक्तं कालं or time other
than the rainy season when alone the clouds intercept the sun
from these blossoms.

अज्ञहितत्वात् * * * सौरातपस्य—The poet speaks of the
relation between the lotuses and sunshine. Mallinātha shows
the reasonableness of the relation. Solar beams being beneficial
to the lotuses, they cannot, he says, but be related to them.

“जातिरस्त्रीविषयादयीपधात्”—A word, which is signficatory of
जाति and is not confined to females, gets ङीष् in its feminine
form, provided व् be not its penultimate letter. यवन signifies
a race. It includes both males and females. व् is not its last

but one letter. So in feminine it becomes यवनी । यवनी being feminine, cannot admit झीष् । We have both चयिया and चयियी because य् is उपधा (penultimate letter) of the word. For the explanation of जाति, see सिद्धान्तकौमुदी and तत्त्ववीचिनी ।

Bengali.—अकालमेघोदयं येषूप यवनीमुखकमलसमूहं (उपरि निपतित) तत्राभ्युदयकाले (विनष्टे करे), तत्रापि यवनीमुखकमलसमूहं मण्डपानञ्जित (आरक्त) काले बिलुप्त करिलेन । ७१ ।

English rendering.—He brooked not the glow, caused by wine, of the lotus-like faces of Yavana women, even as an untimely apparition of clouds (brooks not) the beams of the morning sun (shed) on lotuses. 61.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) मुखानि यवनीषु मुखपद्मानि (उपमितकर्मधा) यवनीनां मुखपद्मानि यवनीमुखपद्मानि (षष्ठीतत्) तेषाम् (2) मधुना (मद्येन) मदः (रागः) मधुमदः (तृतीयातत्) तम् (3) बालः आतपः बालातपः (कर्मधा) तम् (4) अप्सु जायन्ते इति अज्ञानि (उपपदतत्) तेषाम् । Here the case-ending is not retained, as it is retained in सरसिज, because the Sutra “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”, enjoining the retention of the 7th case-ending in तत्पुरुष समास having a कृदन्त component, has the word बहुलम् which makes its application optional in certain cases. (5) न कालः अकालः (नञ्त्) जलं ददाति जलदः (उपपदतत्) जलदस्य उदयः जलदीदयः (षष्ठीतत्) अकालं जलदीदयः (७मी तत्) ।

Case-ending.—(1) यवनीमुखपद्मानाम्—शेषे षष्ठी ‘मधुमदम्’ इत्यनेन सम्बन्धः (2) अज्ञानाम्—शेषे षष्ठी ‘बालातपम्’ इत्यनेन सम्बन्धः (3) अकालजलदीदयः—विधेय and उपमान कर्ता—‘सः’ is its उद्देश्य and उपमेयकर्ता ।

Different meanings.—(1) अज्ञ—‘अज्ञोऽस्त्री शब्दे, ना निष्कले अश्वत्थो च हिमकिरिषे । क्लीबं परं ।’ (मै.) (2) पद्य—(V. पद्या, Sl. 5, C.

IV.) (3) मधु—'मधु चीद्रे जले चीरे मये पुष्परमे मधुः । दैत्ये चैते वसन्तेषु जीवाशोकै मधुद्रुमे ॥' (वि.)

Derivation.—(1) यवनौ—यु + लुः (कर्त्तरि) = यवनः । यवन + उडीष्—“जातिरस्त्रीविषयादयोपधात्” (V. Exp. under the heading of Grammar.) (2) सङ्घे—सङ्घ् + लिट्—ए (3) मधु—मन् + उः—‘फलिपाटि—’ (उ. १।१८) न् of the root is changed into घ् (4) मदम्—मद् + णिच् + अच् (2nd c. s.) मदयति इति मदः or मद + अच् (करणे) “मदीऽनुपसर्गे” (३।३।६७ पा. ३२४४ सि.) [The root मद् admits of अच् if it is not preceded by an उपसर्ग । E. g., मदः । उपसर्गे तु उन्नादः ।] (5) अजानाम्—अच् + जन् + डः (अधिकरणं, 6th c. p.)—“सप्तम्यां जनेड्.” [V. notes on परिस्वीकृत—’ Sl. 30, C. I.] (6) जलदः—जल + दा + क—“आतोऽनुपसर्गे कः (३।३।३ पा. २२१५ सि.) (7) उदयः—(V. Sl. 5-9, C. I.)

Conjugation.—(1) सङ्घे—सङ्घते (लट्) असङ्घत (लङ्) सङ्घे (लिट्) असङ्घित, असङ्घितात् (लुङ्) सङ्घिता, सीदा (लट्) सङ्घिथत (लट्) असङ्घित् (णिच्-लङ्) सीदः (क्तः) ।

Rhetoric.—The figure of speech is simile. रघु is compared to an untimely cloud, the face of the Yavana women to lotuses, and the ruddy hue on their faces to the bright rays of the sun.

Geography.—यवन—It is a sad mistake to identify the *Yavanas* with the Ionians as some self-sufficient Orientalists do. The *Parasikas*, for instance, were not Ionians though they were called *Yavanas*.

संयामस्तुमुलस्तस्य पाशात्यैरश्वसाधनैः ।

शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे—शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधः । (व.)

Prose order.—तस्य अश्वसाधनैः पाशात्यैः शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजसि तुमुलः संयामः रभूत् ।

Explanation by use of synonyms.—तस्य (रघीः) अश्व-
साधनेः (वाजिसैन्यैः) पाशाल्यैः (पश्चिमदिग्भवैः यवनेः सह) शार्ङ्गकूजित-
विज्ञेयप्रतियोधि (धनुष्टङ्कारातुमेयप्रतिभटे) रजसि (धूलौ) तुमुलः (सङ्कुलः)
संयामः (युद्धम्) अभूत् (बभूव) ।

Substance.—पाशाल्या यवना रघुणा सह तुमुलं युद्धं चक्रुः । अश्वसाधनं
तेषां प्रसिद्धम् । अश्वखुरीत्यितधूलिपटलैः रणाङ्गणं तथा व्याप्तमभूत् यत् सैनिकाः
स्वकीयं परकीयं वा योधि विज्ञातुं नाशकन् । केवलं धनुष्टङ्गारीणैव विपक्षयोधानां
परिचयोऽभूत् ।

Change of voice....तमुलं संग्रामेण अभवि ।

Sanjivani.—संयाम इति । (तस्य) रघीः (अश्वसाधनेः) वाजिसैन्यैः—
“साधनं सिद्धिसैन्ययोः” इति हेमः—पशार्ङ्गवैः (पाशाल्यैः) यवनेः सह—“दक्षिणा-
पशात्पुरसस्यक्” (४।२।२८ पा. १३१८ सि.) ; सहार्थे तृतीया—शृङ्गाणां विकाराः
शार्ङ्गाणि, धनुषि ; तेषां कूजितैः, शब्दैः—“शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । अये च
शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ॥” इति केशवः—अथवा शार्ङ्गैः, शृङ्गसम्बन्धिभिः,
कूजितैः ; विज्ञेयाः, अनुमेयाः ; प्रतियोधाः, प्रतिभटाः ; यस्मिन्, तस्मिन् [शार्ङ्ग-
कूजितविज्ञेयप्रतियोधि] (रजसि) (तुमुलः संयामः) सङ्कुलं युद्धम् (अभूत्)—
“तमुलं रणसङ्कुलं” इत्यमरः (Cole. p. 216) ॥ ६२ ॥

Sanjivani Explained.

साधनं सिद्धिसैन्ययोः—साधन means सिद्धि (success), as well as
सैन्य (army).

“शार्ङ्गम् * * विशेषतः”—शार्ङ्गं means Vishnu's bow (made
of horns), as well as victory. It is its special sense ; the general
sense being any bow made of horns.

तुमुलम् रणसङ्कुलम्—Mingled combat or fight *en masse* is known
as तुमुलम् ।

“दक्षिणापशात्पुरसस्यक्”—(V. Sl. 34).

Bengali.—अथारोही पाँचात्त्य बवनगणेर सहित बखुर तुमुल संग्राम बाधिरा गेल—रणक्षणे एरूप धूलिपटलसमुत्थित हईल, बे, केवल धनुष्टकार (अथवा शिखर शब्द) द्वाराई विषक्यबोधगणेर परिचय पाओया बाईते लागिल । ७२ ।

English rendering.—His was a fierce fight with them of the West that were equipt with a (strong) cavalry force under a canopy of dust where antagonists were known by (only) the twang of the bow (or the blare of trumpets).—62.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अथाः साधनानि (सैन्यानि) येषां ते अथसाधनाः (बहु) तेः (2) विरुद्धाः यीथाः प्रतियीथाः (नित्यसमासः) or, प्रतिगताः यीथाः प्रतियीथाः (प्रादिः) विज्ञेयश्च ज्ञेयाः विज्ञेयाः (प्रादिः) शार्ङ्गाणां (धनुषां) कृजितानि शार्ङ्गकृतानि (वृत्तीतन्) तेः विज्ञेयाः शार्ङ्गकृतविज्ञेयप्रतियीधम् (बहु) तस्मिन् ।

Case-ending.—(1) पाशत्यैः—सहार्थाप्रथीनेऽपि तृतीया । Even if any word having the sense of सह (with) be understood, the 3rd case takes place in alliance with it. सार्धं साकं and समम् are सहार्थं । Bhattoji says—‘विनापि तदर्थीगं तृतीया—तद्धी यूनेत्यादिनिर्द्देशात् ।’ (3) तस्य—श्रेष्ठं वती ‘संयाम.’ इत्यनेन सम्बन्धः (3) रजसि—अधिकरथे सममी or, अनादरे सममी—The dust which rose in the battle-field was so thick that the warriors distinguished their rivals by only the twang of the bow or the sound of horns. Even in this condition the battle raged between both the parties. That is, the rivals fought, despising the blinding dust. शार्ङ्गकृतविज्ञेयप्रतियीधं रजः अनादृत्य रथीः तुमुलः संयामः अभूत् ।

Synonyms.—(1) संयाम—‘युद्धमाधीर्षणं जन्मं प्रथमं प्रविदारणम् । मृषमाच्छन्दनं संख्यं समीकं सांप्रदायिकम् ॥ अस्त्रियो समरागीकरणाः कश्चद्विविही । संप्रहाराभिसंपातकालिसंस्कीटसंयुगाः ॥ अभ्यासदंसमाघातसंयानाभ्यागनाहवः । समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमदयुधः ॥’ (अ.)

Different meanings.—(1) साधन—(V. Sl. 36, C. IV.)

(2) ब्राह्म—(V. Sanjivani.) (3) रजस्—(V. Sl. 29, C. IV.)

Derivation.—(1) संयामः—संयाम (अदन्तः) + अच्—“एरच्” (शाशु. पा. ३२३१ सि.) (2) तुमुलः—तु (सीतः) + मुलक्—बाहुलकात् (3) पायात्यैः—पयीत् + त्यक् (भवार्थे, 3rd c. p.) (4) शाङ्गाणि—शृङ्ग + अच् (विकाराद्ये, 1st c. p.) (5) कृजितम्—कृज् + तः (भावे) (6) विज्ञेयः—वि + ज्ञा + यत् (कर्मणि) (7) प्रतियोधः—प्रति + युध् + अच् (कर्त्तरि) (8) अभृत्—भृ + लृङ्-दिप् ।

Conjugation.—(1) भृ—(V. Sl. 15, C. III.)

Geography.—पायात्य or Western tribes seem to have their homes on the tract bounded by the Indus on the East, and Guzrat on the south. The other boundaries are difficult to trace. See सभायञ्च ३२ अ. ।

भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः सञ्चौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

Prose order.—सः भङ्गापवर्जितैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः सञ्चौद्रपटलैः इव महीं तस्तार ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) भङ्गापवर्जितैः (भङ्गनामकवाच्यविशेषकृत्तैः) श्मश्रुलैः (श्मश्रुयुक्तैः) तेषां (यवनानां) शिरोभिः (मस्तकैः) सरघाव्याप्तैः (मधुमक्षिकाच्छद्रेः) सञ्चौद्रपटलैः इव (मधुचक्रैरिव) महीं (धरणीं) तस्तार (चाच्छादितवान्) ।

Substance.—रघुः भङ्गास्त्रैश्च यवनशिरींसि निकृत्य पृथिव्यां पातयामास । तच्छिरसां श्मश्रुलत्वात् तानि मधुमक्षिकाव्याप्तमधुचक्राणि इव रेलुः । अतस्तानि भूमौ निपतितानि मधुमक्षिकाव्याप्तमधुचक्राणीव रेषाङ्गं समाच्छायादमासुः ।

Change of voice.—(1) तेज...मही...तस्तार ।

Sanjivani.—भङ्गति (सः) रघुः (भङ्गात्सङ्गितेः) वाचपिबिषङ्गैः—
 “सुह्रीदलफली भङ्गः” इति यादवः—(स्मृत्युल्लेः) मङ्गलमुखरीमन्त्रिः—
 “सिध्मादिभ्यश्च” (५।१।१७१ पा. ११०४ सि.) इति लक्षप्रत्ययः—(तेषां)
 पायात्यानां (शिरीभिः) सरघाभिः मधुमच्चिकाभिः, व्याप्तेः [सरघाभ्याप्तेः]—
 “सरघा मधुमच्चिका” इत्यमरः (Cole. p. 133) सुद्राः सरघाः—“सुद्रा व्यङ्गा
 नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका” इत्यमरः (Cole. p. 350) सुद्राभिः कृतानि
 चौद्राणि मधुनि—“मधु चौद्रं माचिकादि” इत्यमरः (Cole p. 246)—“सुद्रा-
 धमरवटरपादपादञ्” (४।३।१११ पा. ४१११ सि.) इति संज्ञायाम् अ प्रत्ययः—
 तेषां पटलेः सञ्चयेः [चौद्रपटलेः] (इव)—“पटलं तिलके नेत्ररोगे हृदिसि
 सञ्चये। पिटके परिवारे च।” इति हेमः—(मर्द्दा) (तप्तार) आच्छदमा-
 मास ॥ ६३ ॥

मञ्जीवत्याः पाठान्तरम् ।

“सुद्रा * * ” इत्यमरः—“सुद्रा * * ” इत्यमरशाब्दती Nand.
 “मधु चौद्रं माचिकादि”—“चौद्रं मधुनि पानौये” इति विश्वः—Nand.

Sanjivani Explained.

सुह्रीदलफली भङ्गः—भङ्ग is a shaft, having a head resembling
 the leaves of मनसा (*Euphorbia Neriifolia*).

सुद्रा * * कण्टकारिका—सुद्रा means व्यङ्गा (a woman want-
 ing a limb), नटी (a dancing girl), सरघा (bee) and कण्टकारिका ।

‘मधु चौद्रं माचिकादि’—मधु is honey generated by bees &c.

‘पटलं तिलके * * परिवारे च’—पटल means तिलक (nasal or
 frontal decoration with sandal paste and other unguents of
 the kind), नेत्ररोग (eye-disease), हृदिसं (the thatch of a roof), सञ्चय
 (amassing), पिटक (a boil), as well as परिवार (wife or family):

“सिध्मादिभ्यश्च”—ञच् is added so सिध्म &c., and signifies the
 sense of मत्तुप् ।

“सुद्राममरवटरपादपादञ्” — चञ् is the nominal affix added to सुद्रा, ममर, वटर as well as पादप to mean तेन कृतम् (its product).
E. g., सुद्राभिः कृतं चीद्रम् &c.

Bengali.—तिनि भग्नान्नकर्तित तहादिनेर शशयुक्त मस्तकममूह द्वारा पृथिवी आच्छन्न कराय बोध हहेते बागिल येन मधुमक्षिकाव्याप्त मधुच्छेकर द्वारा पृथितल आच्छादित हहेल। ७१।

English rendering.—With their bearded heads severed by means of broad-headed shafts, he strewed the earth as if with heaps of honeycombs covered with bees.—63.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) भङ्गः अपवर्जितानि भङ्गापवर्जितानि (तृतीयातत्) तैः
(2) सरं (गतिमन्तं) घातयन्ति इति सरघाः (उपपदतत्) or रघेण (गत्या)
सह वर्त्तमानाः इति सरघाः (बहु) [V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed. p. 225] ताभिः व्याप्तानि सरघाव्याप्तानि (तृतीयातत्) तैः
(3) सुद्राभिः (मधुमक्षिकाभिः) कृतानि—चीद्राणि—(मधुनि)—तेषां पटलानि
चीद्रपटलानि (षष्ठीतत्) तैः।

Case-ending.—(1) तेषाम्—शेषे षष्ठी 'शिरोभिः' इत्यनेन सम्बन्धः
(2) शिरोभिः—करणे तृतीया एतत् उपमेयोद्देश्यपदम्, अस्य उपमानं चीद्रपटलैः
which is also करणे तृतीया (4) भङ्गापवर्जितैः and ममयुक्तैः are the
adjectives of शिरोभिः. (5) सरघाव्याप्तैः—adjective of चीद्रपटलैः

Synonyms.—(1) सरघा—(V. Sanjivani.) (2) शिरस्—
“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा, ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।” (अ.)

Different meanings.—(1) शिरस्—‘शिरः प्रधाने सेनायै शिखरै
मस्तकेऽपि च’ (.ने) (2) सुद्रा and पटल—(V. Sanjivani.)

Derivation.—(1) अपवर्जितैः—अप + (वृज् + षिच्—) वर्जि + क्त
(कर्मणि, 3rd c. p.) (2) ममयुक्तैः—ममन् + थि + डुः—ममयु, मम (मुखं)
अद्यति—or ममन् + य् + डुः—ममनि (मुखे) य् यते मितद्रादित्वात्, उपप्रत्ययः.

or श्मन् + श् + क्तिप्—संपदादित्वात्—आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वात् न तुक् [V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed., p. 272.] श्मन् + लच् अन्वर्थे, 3rd c. p.) The alternative form is श्मन्, मन्निः—“सिध्मादिभ्यश्च” (V. Sanjivani Explained) श्मन् is not found in^o the list of सिध्मादि। But as the word आदि indicates that the गण is not complete, we are to incorporate श्मन् also in the group. Here आदि means प्रकार (3) तक्षार—ख + क्षिप्—खल् (4) सरघाः—घ + चच् = सरः। सर + इन् + षिच् = घाति + ड + टाप् (1st c. p.) (5) व्याप्तेः—बि + आप् + क् (कर्मणि, 3rd c. p.) (6) चौद्राणि—चुद्रा + अञ् (1st c. p.)

Conjugation.—(1) ख् (to cover)—ख्णीति, ख्णते (लट्) ख्णीतु, ख्णताम् (लोट्) अख्णीतु, अख्णत (लङ्) ख्णयान्, ख्ण्यते (वि. चिङ्) ख्णीतु, ख्णीष्ये, ख्णीष्ये (आ. लिङ्) तक्षार, तक्षारिष्य, तक्षर्यं तक्षरे (लिट्) क्षर्ता (लृट्) क्षरिष्यति-ते (लृट्) अक्षर्णीतु, अक्षर्णाम्, अक्षर्णुः। अक्षरिष्ये, अक्षरत (लुङ्) क्षर्यते (कर्मणि-लट्) तिक्षीर्षति-ते (सन्-लट्) तानक्षर्यते (यङ्-लट्) क्षारयति (षिच्-लट्) अतक्षरन्, अतिसारन् (षिच्-लुङ्) ख्त. (क्ः) or कृ—ख्णाति, ख्णीते (लट्) तक्षार, तक्षरे (लिट्) अक्षारीतु, अक्षरिष्ये, अक्षरीष्ये (लुङ्) क्षरिता, क्षरीता (लृट्) क्षरिष्यति-ते, क्षरीष्यति-ते (लृट्) क्षारयति (षिच्-लट्) अतक्षरन् (षिच्-लुङ्) क्षीर्षः (क्ः)

Rhetoric.—The figure of speech is उपमा। The heads of the Párasikas, or, rather, the Pás'chátýas, are compared to honeycombs; the beards on them to black bees. Strewn with tawny heads having black beards, the battle field looked as if strewn with yellow honeycombs teeming with black bees.

(For other particulars of the figure of speech, see Sáhitya-darpana, ch. X.).

Propriety.—Black beards and high Pagris, mentioned in the next verse, are, no doubt, the distinguishing features of the Pás'chátýas.

अपनीतशिरस्त्राणाः शिषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

Prose order.—शिषाः अपनीतशिरस्त्राणाः (सन्तः) तं शरणं ययुः, हि महात्मनां संरम्भः प्रणिपातप्रतीकारः (भवति) ।

Explanation by use of synonyms.—शिषाः (हतावशिष्टाः) अपनीतशिरस्त्राणाः (अपसारितशीर्षय्याः सन्तः) शरणं (रक्षकं) ययुः (प्राग्वन्तः) हि (यतः) महात्मनाम् (सन्नतस्वभावानां) संरम्भः (क्रोधः) प्रणिपातप्रतीकारः (प्रणतिप्रतिविधानः) भवति ।

Substance.—हतावशिष्टा यवना रघोः शरणं ययुः । अत्रिभीताः सन्तः मत्सकेभ्य उशीषाण्यवतार्य ते तस्य शरणयोः निपेतुः, अभयं च ययायुः । रघुरपि तेषां प्रसन्नोऽभूत् । कोपस्तस्य शमितः । स तेषां प्राणान् न जयाह । नैतद्विदम् । महात्मनां स्वभावं एष यत् परेषाम्भौद्धत्येन कुप्यन्ति तेषां विनीतत्वेन च शाम्यन्ति ।

Change of voice.—शिषैः अपनीतशिरस्त्राणैः सः...ययैः...संरम्भेण प्रणिपातप्रतीकारेण (भूयते) ।

Sanjivani.—अपनीतेति । (शिषाः) हतावशिष्टाः (अपनीतशिरस्त्राणाः) अपसारितशीर्षय्याः सन्तः—“शीर्षकं शीर्षय्यञ्च शिरस्त्रे” इत्यमरः (Cole. p. 207)—शरणागतलक्षणेनेतत्—(तं) रघुं (शरणं ययुः) तथाहि (महात्मनां) (संरम्भः) कोपः—“संरम्भः संभ्रमे कोपे” इति विश्वः—प्रणतिरेव ; प्रतीकारः यस्य सः [प्रणिपातप्रतीकारः] । महतां परकीयमौद्धत्येन चसङ्घां न तु शीवितम् इति भावः ॥ ६४ ॥

Sanjivani Explained.

शीर्षकं, * * शिरस्त्रे—शीर्षक as well as शीर्षञ्च means helmet.
संरम्भः * * * कोपे—संरम्भ means संभ्रम (perturbation), कोप (anger).

महताम् * * * जीवितम् इति भावः—The purport is that 'the haughtiness of a foe is unbearable to the great, and not his life.'

Bengali.—हतावशिष्टं ष्वनसमूहं स्त्रीयं स्त्रीयं उन्नीषपरिहारपुरःसरः सरः रघुर शरणापन्नं हहेल—बेहेतुं पादप्रणतिं दारुणैर् महांश्चगणैर् कोपं संशमितं हय । ७९ ।

English rendering.—With their helmets doffed, the survivors sought his protection, for the wrath of the high-souled has prostration for its alleviative.—64.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) शिरसां वाचं येष्यः तानि शिरस्त्राणानि (बहु) अपनीतानि शिरस्त्राणानि यैः ते अपनीतशिरस्त्राणाः (बहु) (2) प्रकर्षेण लिपातः प्रथिपातः (प्रादिः) स एव प्रतीकारः यस्य स प्रथिपातप्रतीकारः (बहु) (3) महान् आत्मा येषां ते महात्मानः (बहु) तेषाम् ।

Case-ending.—(1) शरणात्—विधेय कर्मपद, same case with 'सम्' which is its लङ्ङ्य कर्म (2) महात्मनाम्—लृट्प्रत्ययानुक्तिं किर्त्तरि षष्ठी । Here 'घञ्' is a कृत् affix, added to the root रम् of संरम्भ । महात्मानः संरम्भन्ते इति तेषां संरम्भः (3) प्रथिपातप्रतीकारः—adjective of संरम्भः ।

Different meanings.—(1) शरणात्—'शरणं गृह्णन्निर्धरन्शरणाधीरपि' (मे.) (2) संरम्भ—(V. Sanjivani.)

Derivation.—(1) अपनीतानि—अप + नी + क्त (कर्मणि, 1st c. p.) (2) वाचम्—वै + ल्युट् (भावे) (3) येषाः—शिव् + घञ् (कर्मणि, 1st c. p.) (4) शरणात्—शु + ल्युट् (भावे, 2nd c. s.). Words that are formed by ल्युट् in भाववाच्य, are constantly neuter. So it cannot leave its own gender, even if it be a विधेयपद of a masculine word. अत्रहृत्प्रत्ययान् न समानलिङ्गत्वम् । (5) ययुः—या + लिट्—

उस् (9) प्रथिपातः—प्र + नि + पत् + उस् (भावे) The alternative form is प्रथीपातः। See “उपसर्गस्य घञमनुष्ठी बहुलम्” under notes on नीवार, Sl. 50, C. I.

(7) प्रतीकारः—प्रति + कृ + उस् (करणे) The optional form is प्रतिकारः—(V. Sl. 50, C. I.) (8) संरम्भः—

सम् + रम्भ + उस् (भावे) नुम् comes to the root by the rule—“रभेः उस्” (V. notes on चारम्भ, Sl. 15, C. I.),

Conjugation.—(r) या—(V. Sl. 3, C. III.).

Force of हि is हेतु—‘हि हेतावधारणे’ (अ.)।

Rhetoric.—The figure of speech is अर्थान्तरन्यास। The general fact that submission assuages the wrath of the great supports the special fact of the Párasika’s submission to Raghu. For अर्थान्तरन्यास see II, 4.

विजयन्तेऽस्मि तद्योधा मधुभिर्ब्रिजयश्चमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

Prose order.—तद्योधाः आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु मधुभिः विजयन्तेऽस्मि ।

Explanation by use of synonyms.—तद्योधाः (रघुभटाः) आस्तीर्णाजिनरत्नासु (प्रसारितचर्मासनवरासु) द्राक्षावलयभूमिषु (मधुरसालताः परिवेष्टितप्रदेशेषु) मधुभिः (द्राक्षाफलसम्भूतमद्यैः) विजयश्चमम् (युद्धखेदं) विजयन्तेऽस्मि (अपनीतवन्तः) ।

Substance.—पारसीकेषु द्राक्षा बहुलमुत्पद्यन्ते, तथा च खादु मद्यं जायते । तत्र विजयानन्तरं रघुभटाः पारसीकानां द्राक्षालतापरिवेष्टितभूमिषु उत्कृष्टं चर्मासनं प्रसाध्य सुखमुपविष्टाः द्राक्षाफलसम्भूतमद्यपानेन युद्धजनितं परिश्रमं दूरीचक्रुः ।

Change of voice.—तद्योधैः...विजयश्चमः विजयन्तेऽस्मि ।

Sanjivani.—विजयन्तक इति । तस्य रघोः योधाः भटाः [तद्योधः]

आसीर्षानि अजिनरत्नानि, चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु [आसीर्षाजिनरत्नासु] द्राक्षा-
बलयानां भूमिषु [द्राक्षाबलयभूमिषु]—“अश्रीका गीसनी द्राक्षा स्वाही मधुरमेति
च” इत्यमरः (Cole. p. 111.) (मधुभिः) द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मदोः (विजयश्रमं)
युद्धखेदं (वितयन्ते अ) अपनीतवन्तः—“कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” (१।१।३७। पा.
२७१० सि.) इत्यात्मनेपद—“लट्श्च” (३।२।११८ पा. २७७८ सि.) इति
भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

Sanjivani Explained.

अश्रीका गीसनी * * * मधुरसा—These five words are
synonyms.

लट्श्च—In alliance with अ, लट् takes the place of लिट् ।

“कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि”—When the object of नी inheres in
its subject but does not form a part of the body of the subject,
the root takes, आत्मनेपद । खेद, in the present verse, is the कर्म
of नी and योध is the कर्तृ । खेद, no doubt, inheres in योध because
the fatigue of soldiers and not of others is spoken of. Yet खेद,
having no physical form, does not form a part and parcel of the
soldier's body. So नी is आत्मनेपद । See सिद्धान्तकौमुदी ।

Bengali—रघुयोधगण द्राक्षाफलतापरिवेष्टित भूमिते अतूयंकुटे
चर्म असाव्रित करिमा द्राक्षाफलसञ्चुत मद्यपाने युद्धश्रम अपनोदन करिते
लागिल । ७१ ।

English rendering.—With wines (distilled from grapes)
his warriors allayed the fatigue of victory, (seated) on grounds
encircled with vines and spread over with costly skins.—65.

Grammatical notes, &c., &c.

Samas'a.—(1) तस्य योधाः तदयोधाः (वशीतम्) (2) विशिष्टः अन्व
विजयः (प्रादिः) तस्य श्रमः (विजयश्रमः (वशीतम्) तम् or, विशिष्टैर्न (वीतुमा)
श्रमः (वतीयातम्) or, विजयश्रमतः श्रमः (आक्षपादिवाहितान् मध्यमद्वितीयं

कर्मणा) (2) अजिनेषु रत्नानि (प्रधानानि) अजिनरत्नानि (सप्तमीतत्) आस्ती-
र्षानि अजिनरत्नानि यासु ताः आस्तीर्षाजिनरत्नाः (बहु) तासु (3) द्राक्षाणां बलयः
द्राक्षाबलयः (षष्ठीतत्) तस्य भूमयः द्राक्षाबलयभूमयः (षष्ठीतत्) . or, द्राक्षा-
बलयपरिहृताः भूमयः द्राक्षाबलयभूमयः । आकाशार्थिबाहिलात् मध्यपदलोपो
कर्मणा—) तासु ।

Case ending.—(1) मधुभिः—करणे तृतीया (2) द्राक्षाबलयभूमिषु—
आधाराधिकरणे सप्तमी ।

Synonyms.—(1) बलय—‘आवापकः परिहाय्यः कटकी बलयोऽ-
स्त्रियाम्’ (अ) (2) द्राक्षा—(V. Sanjivani.) (3) अजिन—‘अजिनं चर्म
कृत्तिः स्त्री’ (अ)

Different meanings.—(1) मधु—(V. Sl. 61, C. IV.)
(2) बलय—‘बलयः कण्ठरीमे ना कण्ठे पुंनपुंसकम्’ (सि.)

Derivation.—(1) बलय—बल् + कयन्—‘बलिमलितनिभ्यः कयन्’
(उ. ४।२।१) (2) द्राक्षा—द्राक्ष् + षष् (कर्मणि) + टाप्—द्राक्ष्यते (काङ्क्ष्यते)
इति द्राक्षा । मुम् drops from the root, because ‘आत्मशासनमनियम्’
[V. R. T. of Amarakosha, N^o S. P. Ed. p. 187.] (3) अजिनम्—
अज् + रजष्—‘अजोरज्’ * (उ. १।४।८) (4) विनयन्ते अ—वि + नी + लट्—
अन्ते = विनयन्ते । अ, added to it, makes it past tense (लिट्) ।
(5) यीषाः—(V. Sl. 62, C. IV.) (6) विजडः—वि + जि + षष् (7) आस्ती-
र्षानि—आ + स्तृ + ऋः (कर्त्तृषि, 1st c. p.)

Conjugation.—(1) नी—(V. Sl. 35, C. I.)

Propriety.—Kālidāsa mentions the characteristic of each
country he names. Vines are, no doubt, the chief produce of
Peswar and the tract to the further west.

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुस्रै रिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

उदीच्यान्—उदीच्यान्—(वि. *appui* Nand.)

Prose order.—ततः रघुः भास्वान् इव शरैः उस्रैः इव उदीच्यान् (उदीच्यान्) रसान् इव उद्धरिष्यन् कौवेरीं दिशं प्रतस्थे ।

'Explanation by use of synonyms.—ततः (तदनन्तरं) रघुः दिलीपकुमारः) भास्वानिव (मूर्ध्ना यथा) शरैः (वाणैः) उस्रै रिव (किरणैर्यथा) उदीच्यान् (उत्तरदिग्भवान् उदीच्यान्) रसानिव (जलानि यथा) उद्धरिष्यन् (उन्मथयिष्यन्) कौवेरीं (कुवेरमस्वस्मिनीं) दिशं (ककुभं) प्रतस्थे (यथी) ।

Substance.—एवं पाथास्यान् विजित्य रघुर्उदीच्यान् विजितुं प्रतस्थे । कविरितदुपमयाह—यथा हि मूर्ध्नाः स्वकीयीयैः किरणैः पृथिव्या जलानि शीघ्रयितुमिच्छन् उत्तरां दिशमाययति, तथा रघुरपि स्वस्य तीक्ष्णवाणैः उत्तरदिग्भवान् नृपतीन् उन्मथयितुमिच्छन् उत्तराशां यथी ।

Change of voice.—...रघुणा भास्वता...उद्धरिष्यता कौवेरी दिक्...

Sanjivani.—तत इति । (ततः रघुः) (भास्वान्) मूर्ध्नाः (इव) (शरैः) वाणैः (उस्रैः) किरणैः इव—“किरणौस्रमयूखाद्युगभसितृषिषृण्ययः” इत्यमरः (Cole. p. 22.) (उदीच्यान्) उदग्दिग्भवान् उदीच्यान् (रसान्) उदकानि (इव उद्धरिष्यन्) (कौवेरीं) कुवेरमस्वस्मिनीं (दिशम्) उदीचीं (प्रतस्थे) अनेकेवशब्देनेयमुपमा—यथाह दण्डी—“एकानेकेवशब्दान् सा वाक्यार्थोपमा दिधा” (क्लाव्यादर्श) इति ॥ ६६ ॥

Sanjivani Explained.

अनेकेवशब्देन उपमा—Generally one इव is used to express that the उपमान and the उपमेय resemble each other in some respect. Here we find many इव's constituting one उपमा । This is no fault of construction. The rhetorician Dandin lays down that the उपमा, dependant upon the sense of a sentence,

can be classified under two heads according as there is one or more than one द्रव in the sentence.

Bengali—सूर्या षेरूप किरण द्वारा (पृथिवीर) रसशोषणनिमित्त उत्तर दिक् झाशय করেন, সেইরূপ রঘুও বাণ দ্বারা উত্তর দিক্‌স্থিত নূপাতিবৃন্দকে ঠেঙ্গুলিত করিবার জন্ম তদনন্তর কুবেরপালিত (উত্তর) দিগভিমুখে গমন করিলেন। ৬৬।

English rendering.—Then Raghu proceeded towards the Kuvera's region for tearing up the northern princes with his shafts like the sun for sucking up moisture with his rays.—66.

Grammatical notes, &c., &c.

Case-ending.—(1) दिशम्—कर्म of प्रतस्थं which is गत्यर्थः। We may explain प्र + म्या as signifying प्राप्ति here 'सर्वे गतय्याः प्राप्तार्थाय'—इति (2) भास्वान्—विभ्रिय and उपमान कर्ता ; 'रघुः' is its उद्देश्य and उपमेयकर्ता (3) रसान्—विभ्रिय and उपमानकर्म ; 'उदीचान्' is its उद्देश्य and उपमेयकर्म—शत प्रत्ययान्तस्य 'उदीचिष्यन्' इति शब्दस्य योगे कर्म (4) उच्चैः—विभ्रिय and उपमानपद—'शरैः' is its उद्देश्य and उपमेयपद। Both are in करणे तृतीया (5) कौबेरीम्—adjective of दिशम्।

Synonyms.—(1) शर—(मै. पवित्र, Sl. 53, C. III.) (2) भास्वत्—(V. सूच्य, Sl. 13, C. III.) (2) उच्च—'भानुः करो मारीचिः स्त्री-पुंसयोर्दीर्घितिः स्त्रियाम्।' (अ.) [First two lines of it, V. Sanjivani.]

Different meanings.—(1) उच्च—'उच्चोदधे च किरणेषु सार्जुन्यपचित्रयोः' (मै.) (2) शर—'शरस्तु तेजने वाणं दध्यथिना शरं जलं' (वि. मै.) (3) रस—(V. Sanj. Sl. 18, C. I.)

Derivation.—(1) प्रतस्थं—प्र + स्थी + लिट्—ए (V. उपस्थितान्, I. 45.) (2) कौबेरीम्—कृतसितं वरं (शरोरं) यस्य स कुबेरः—तस्य इयम्—कुबेर + अण् + डीष् (2nd c. s.) (3) भास्वान्—भास् + मतृप्—म of मतृप् is changed into व (1st c. s.) (4) उच्चैः—बस् + रक् (3rd c. p.)

‘स्फायितञ्च—’ (उ. २।१३) व of the root is changed into ञ because it falls under यनादि । When व of वस् is changed into ञ by सम्प्रारञ्, the स् after ञ is not changed into ष् by the rule,—“न रपरस्रपिषजिस्रिस्सृहिसवनादीनाम्” (८।३।११० पा. ३१६८ सि०) [The स् of स्रप्, स्रज्, स्रम्, स्रह् as well as of सवन &c., followed by र् does not become ष्] The Sutra which enjoins सम्प्रारञ् is “वचिस्स्रपियञ्दीनां किति” (६।१।१५ पा. २४०८) । It means वच्, स्रप् as well as यज् &c. admit सम्प्रारञ् ; i.e., व and य of these roots changed into ञ and ङ । (5) उदीच्यन्—उदीची + यत् (भवाच्च, 2nd c. p.) “युप्रागवागदक्-प्रतीची यत्” (४।२।१०१ पा. १३२२ सि०) [यत् is added to यु, प्राच्, अवाच्, उदक् as well as प्रतीच् in the sense of भव । E. g., दिव्यं, प्राच्यम्, अवाच्यम्, उदीच्यं, प्रतीच्यम्] (6) उदरिष्यन्—उत् + ङ + षट् in लृट् (1st c. ५.) “वातुसृष्ट्यन्धे प्रत्ययाः” इति नियमात् अतीतकालेऽपि लृट् । (7) रञ्जान्—V. Sl. 18, C. I.)

Conjugation.—(1) ङ—(V. Sl. 39, C. III.) (2) ‘स्वा—’ (V. Sl. 45, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is Simile. Raghu is compared to the sun, his shaft to the solar rays, and the northern kings to the moisture of the Earth. As the sun destroys the moisture so sure would Raghu kill and vanquish the northern kings.

Geography.—The following tribes were known as उदीच्यः—सिन्धु, सीविर, मद्रक, व्रतद्रुज, पारद, केकर, नाटर, कम्बीज, हरद, बर्बर चीन, खार, चात्रिय, पुष्कल, कशेरक, लम्पक, युलकार, बुद्धिक, तामर, हंसमार्ग, काश्मीर, &c. See Márkandeyapurāna which includes even the पावाच्य in the list.

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

सिन्धु—वङ् ('वा. व.), मङ्. Nand. (foot-notes).

Prose order.—सिन्धुतीरविचेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य वाजिनः लग्नकुङ्कुमकेसरान् स्कन्धान् दधुवुः ।

Explanation by use of synonyms.—सिन्धुतीरविचेष्टनैः (सिन्धुतटं अरुपरिवर्तनैः) विनीताध्वश्रमाः (अपनीतमार्गैस्त्रिधाः) तस्य (रघीः) वाजिनः (अश्वः) लग्नकुङ्कुमकेसरान् (संसक्तकुङ्कुमकिङ्कलान्) स्कन्धान् (अंशान्) दधुवुः (कम्पयामासुः) ।

Substance.—सिन्धुनदमवलम्ब्य रघुरुदङ्मुख्ययी । तस्य वाजिनः अध्व-
श्रमापनीदनार्थं तत्रदस्य तटं अरुपरिवर्तनं चक्रुः । तत्र कुङ्कुमी जायते, कुङ्कुम-
केशराः वाजिनां गानेषु संसक्ताः ते च उत्थाय यथास्वभावं अङ्गानि कम्पयामासुः ।
पश्चि स सिन्धुतीरस्थान् राज्ञी विजिग्यइति ध्वनितम् ।

Change of voice.—...विनीताध्वश्रमैः...वाजिभिः लग्नकुङ्कुमकेसरैः
स्कन्धाः दधुविरि ।

Sanjivani.—विश्वेतेति । सिन्धुनाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः—
“देशे नदविशेषेऽसौ सिन्धुनां सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः (Cole. p. 329)
सिन्धुः तीरं विचेष्टनैः, अरुपरिवर्तनैः [सिन्धुतीरविचेष्टनैः] (विनीताध्वश्रमाः)
(तस्य) रघीः (वाजिनः) अश्वः—अश्वः कुङ्कुमकेसराः, कुङ्कुमकुसुमकिङ्कलाः
येषां तान्, यथा,—लग्नकुङ्कुमः केसराः, सुटाः येषां तान् [लग्नकुङ्कुमकेसरान्]—
“युधु कुङ्कुमं काश्मीरजम्” इत्यमरः (Colē. p. 170) “केसरी नागकेसरी,
तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुषुद्रुभिः । पुत्रागवसे किङ्कलके स्यात् ।” इति हेमः—
(स्कन्धान्) काशान्—“स्कन्धः प्रकाशे काशेऽसि विज्ञानादिषु पञ्चसु । रूपे समूहे
व्यूहे च ।” इति हेमः—(दधुवुः) कम्पयन्ति ॥ ६७ ॥

V. B.-- It is curious to note that almost all the Bengal editions, including Mr. S. Ray's, Mallinātha says बहलद्रुमे for बकुलद्रुमे। The Bombay editions avoid the error. It is very much to be regretted that Bengal editions, as a rule, rarely verify the quotations they meet with.

Sanjivani Explained.

देश * * * स्त्रियाम्—सिन्धु, when masculine, means the country so called, the river so named as well as the sea. When feminine it means any river.

अथ कुङ्कुमं काश्मीरजन्म—कुङ्कुम had Kas'mira its home. So काश्मीरजन्म is its synonym.

केसरी नागकेसरी * * * स्यात्—केसर means नागकेसर (*Messia ferrea*), the manes of a horse and a lion, बकुलद्रुम (*Mimusops Eleni*) the tree called पुन्नाग (*Collophyllum inophyllum*), as well as the pollens of flowers and fruits.

“स्कन्धः ० ० अङ्गुली च”—स्कन्ध means the trunk of a tree, body, shoulder, the five elements viz. (phenomenal) cognition &c. of the Bauddha philosophy, asking, collection, as well as an array of army.

लग्नकुङ्कुमकेसरान् is explained by Mallinātha (1) as 'with pollens of saffron adhering'; and (2) 'with manes having saffron adhering to them'. In one case केसर means pollens of the flowers, in the other it means the manes on the neck of a horse. In the last case कुङ्कुम stands for कुङ्कुमरेण by लक्षणा।

यद्वा—When two or more interpretations are given introduced by यद्वा, the last should be taken as that which is approved by the commentator.

Bengali.—ঠাহার অবগম্ভূহ সিঙ্কুনদতটে অঙ্গপরিবর্তনহেতু পথ-প্রশ্রম দূর করিয়া কুঙ্কুমকেশরসংস্কৃত শরীর কল্পিত করিতে লাগিল। ৬৭।

English rendering.—Their fatigue (caused) by (long) march, dispelled by rolling on the banks of Sindhu, his steeds

shook their necks with pollens of saffron adhering to them (or with manes having such pollens adhering to them).—67.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अध्वजातः यमः अध्वयमः (शाकपायिर्वादिवात् मध्य-पदलोपी कर्मधा) विनीत. अध्वयमः यैः ते विनीताध्वयमाः (बहु) । When सिन्धुतीरविचेष्टनैः is in अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, the विश्ववाक्य is विनीतः अध्वयमः येषां (2) सिन्धुः तीरं सिन्धुतीरम् (षष्ठीतत्) तत्र विचेष्टनानि सिन्धुतीरविचेष्टनानि (सप्तमीतत्) तैः (3) कुङ्कुमानां केशराः कुङ्कुमकेशराः (षष्ठीतत्) लग्नाः कुङ्कुमकेशराः येषु ते लग्नकुङ्कुमकेशराः (बहु) तान् or लग्नानि कुङ्कुमानि येषु ते लग्नकुङ्कुमाः (बहु) तादृशाः केशराः येषां ते लग्न-कुङ्कुमकेशराः (बहु) तान् ।

Case-ending.—(1) तस्य—शेषे षष्ठी 'वाजिनः' इत्यनेन सम्बन्धः (2) सिन्धुतीरविचेष्टनैः—इतीं तृतीया, or अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया—'विनीत' इत्यस्य (3) विनीताध्वयमाः is the adjective of वाजिनः (4) लग्नकुङ्कुम-केशरान्—adjective of स्कन्धान् ।

Synonyms.—(1) कुङ्कुम—'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाङ्गीकपीतनम् । रक्तसंकीचपिशुर्न धौरलीहितचन्दनम् ॥' (अ.) (2) केशर—'किञ्चलः केशरोऽस्त्रियाम्' (अ.) (3) स्कन्ध—(V. Sl. 57, C. IV.)

Different meanings.—(1) वाजिन्—(V. Sl. 25, C. IV.)

Derivation.—(1) विनीतः—वि + नी + क्तः (कर्मणि) (2) अध्वन्—अद् + क्निप्—द् of the root is changed into ध्—'अर्धध्व' (उ. ४।१।५। (3) सिन्धुः—(V. Sl. 35, C. IV.) (4) विचेष्टनैः—वि + चेष्ट् + ष्टृट् (भावे, 3rd c. p.) The plural number in it indicates the frequent burnings. (5) दुधुवः—धू or धु + लिट्—उस् (6) वाजिनः—(V. Sl. 23, C. IV.) (7) स्कन्धान्—(V. Sl. 50, C. IV.) (8) लग्नः—(V. Sl. 53, C. IV.) (9) कुङ्कुमम्—'कुङ्कुम्' इति शब्दोऽस्ति

वाचकत्वेनास्य—इति अर्धं चादित्वादच् or कुक् (चादाने) + बाहुवचात्
उमच्—“वाष्ठीनदीर्गम्” (V. notes on कुर्वती, Śl. 24, C. IV.) इत्यत्र
‘नुम्’ इति योगविभागात् नुम् [V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed.
p. 280.] (10) केसरः—के + कृ + अच्—के (कर्त्तृ) सरति—“इच्छदनात्
सप्तम्याः संशायाम्” (६।१।१। पा. २६६ सि.) [To denote संज्ञा, सप्तमी
after a इच्छन् or अजन्त word, does not elide in Samāsa. X: g.
त्वचिसार (bamboo)]

It is also spelt as केशर is the same sense—के + कृ + अच् ।
केसर and केशर both have the same meaning. ‘चान्दोल कुसुमकेशर-
शरैश्चमुखी’ इति बाहवदत्तायां ताजव्यसम्यदशंभात्—इति रायमुकुटः (V. foot-
note of R. T. of Amarakosha, N. S. P. p. 124.) See notes on
केसरिचम् in II, 29.

Conjugation.—(1) ष or ष्—(V. Sl. 53, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is स्वभाषीकृति or a fine
natural description.

Geography.—Sindhu is well-known. It is the *Hydespes*
of the Greek and the Indus of the English. The name
Hindu applied to us by the Mussalman invaders is said to be a
corruption of Sindhu.

Remark.—Chāritravardhana and others read between 66
and 67.

जितानजयस्तानेव कृत्वा रघुपरःसराम् ।

सहासंबनिबीबीधिः प्रविवेशीत्तरापचम् ॥

तत्र इषावरोधानां भर्त्सुषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

पाटल—पाटन (चा. वा.)

Prose order.—तत्र भर्त्सुषु व्यक्तविक्रमं रघुचेष्टितं इषावरोधानां कपोल-
पाटलादेशि बभूव ।

Explanation by use of synonyms.—तव (उदीच्यां दिशि) भर्तृषु (पतिषु) व्यक्तविक्रमं (स्फुटपराक्रमं) रघुचेष्टितं (रघुव्यापारः) हृष्यावरीधानां (हृष्यान्तःपुरस्त्रीणां) कपोलपाटलादिभिः (गच्छेषु ताडनादिकतरङ्गिमवचंङ्गापकं) बभूव (आसीत्) ।

Substance.—सिन्धुतीरेण गच्छन् तत्तीरवासिनां हृष्याणां देशेषु रघु-
कपीक्षुयेः । तव तस्य घोरं युद्धमभूत् । हृष्याः पराभूताः शिथलाः । तेषां स्त्रियः
पतिष्विद्योगात् दुःखिनात्तनादमकुर्वन्त, अविरतताडनादिना च स्वकपीक्षान्
रक्तवर्णान् विदधुः ।

Change of voice.—...व्यक्तविक्रमेण रघुचेष्टितम्...कपोलपाटला-
दिभिः बभूवे ।

Sanjivani.—तवेति । (तव) उदीच्यां दिशि (भर्तृषु) (व्यक्तविक्रमं)
भर्तृष्वेव स्फुटपराक्रमम् इत्यर्थः—(रघुचेष्टितं) रघुव्यापारः—हृष्याः जनपदाख्याः
स्त्रियाः तेषाम् अवरीधाः, अन्तःपुरस्त्रियः, ० तेषां [हृष्यावरीधानां]—कपोलेषु
पाटलस्य पाटलिङ्गः, ताडनादिकतरङ्गस्य आदिभिः लुपदेशकं बभूव अथवा पाटलः
आदिभिः, आदिष्टा ; यस्य तत् बभूव— स्वयं लेख्यायते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

Sanjivani Explained.

हृष्याः जनपदाख्याः स्त्रियाः—Mallinātha calls the Hunas a kshatriya race. Their country is also called हृष्य । Mallinātha takes हृष्य to be स्त्रियजनपदवाचक शब्द । Hence, by “हृष्यमगधकलिङ्ग-
सूरमसादध्” (४१।५० पा. ११८८ सि. Vide notes on मानवी in III, 5) हृष्य admits the तद्राज affix अच् in the sense of ‘it is a descendant’ or ‘a king of the Hunas’.

कपोलपाटलादिभिः—Mallinātha gives two constructions to the word. One is कपोलेषु पाटलस्य आदिभिः (the teacher of the redness on the cheeks. The Hunas' wives, at the loss of their husbands, indulged in grief. Their custom, says Chāritravardhana, was to cry and beat their cheeks and breasts. The cheeks, often beat, became red. Hence the feats of Raghu are spoken of as ordaining the redness of their cheeks. The alternative

explanation कपीलिषु पाटलाः आदिह्री यस्य तन् रघुवैष्टितम् । In this case the redness of the cheeks are spoken of as the recorder of Raghu's exploits.

स्वयं लिख्यायते—The ruddiness of the cheeks acted as लिख्या *i.e.* or विजयलिख्या (recorder of victory).

Bengali.—সেখানে রঘুর কাৰ্য্য পত্তিগণের উপরি বিশদবিক্রম প্রকাশ করিয়া হুণরমণীগণের গণ্ডস্থলে রক্তিমাবিধায়ক হইল—অর্থাৎ হুণরমণীগণের গণ্ডস্থলস্থ রক্তিমা রঘুকার্যের বিজ্ঞাপক হইল । ৬৮ ।

English rendering.—There the exploits of Raghu, the vigour of which was manifested on their husbands, became the teacher of the ruddiness on the cheeks of the Hunas women (or had the ruddiness on the cheeks of Huna-women as their recorder).—68.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) ह्यानाम् अवरोधाः ह्यावरोधाः (षष्ठीतन्) तेषाम् (2) व्यक्तः विक्रमः यस्य तन् व्यक्तविक्रमम् (बहु) (3) कपीलिषु पाटलाः कपीलपाटलाः (सप्तमीतन्) तन् आदिशतीति कपीलपाटलादिभि (उपपदतन्) (4) रघोः वैष्टितं रघुवैष्टितम् (षष्ठीतन्) (5) कं (मुखं) पीलति (वर्धयति) इति कपीलः (उपपदतन्) ।

Case-ending.—(1) ह्यावरोधानाम्—शेषे षष्ठी 'कपीलः' इत्यनेन सम्बन्धः (2) भङ्गेषु—विषयाधिकरणे सप्तमी (3) व्यक्तविक्रमम् and कपीलपाटलादिभि are the adjectives of रघुवैष्टितम् (4) ह्य—अव्ययं—श्रीपद्मे-शिकाधारं सप्तमी ।

Synonyms. (1)—अवरोध—'क्यमारं भुञ्जामलःपुरं सादवरोधनम् ।

युद्धान्नावरोधया' (अ.)

Different meanings.—(1) अवरोध—'अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तददृष्टे' (मे.) (2) विक्रम—'शक्तिसम्पत्तिः क्वालिमाव' अ विक्रमः (धरणिः) (3) पाटल—'आद्यत्रीष्टी पाटली ना श्वेतरेकेऽन्वलिङ्गवान्' (बद्रः) ।

Derivation.—(1) अवरीधानाम्—अव + रुध् + घञ् (अधिकरणे, 6th c. p.) But in कर्मवाच्य, अवरुन्थन्ते इति अवरीधाः—अन्तःपुरचारिणी रमथः । Here कर्मवाच्य is preferable. In अधिकरणवाच्य it means अन्तःपुर (seraglio) (2) भर्तृपु—भृ + ष्टच्, (कर्त्तरि, 7th c. p.) (3) व्यक्तः—वि + अन्च् + क्तः (कर्त्तरि) (4) विक्रमः—वि + क्रम् + घञ् (भावे, करणे वा) For the reason why the penultimate अ of the root is not lengthened, see आश्रम, Sl. 48, C. I. (5) कपीलः—कपि + अलीच्—'कपिगङ्गिणी' (उ. १।६६) 'कपि' इति निर्देशात् नलीपः, or क + पल् + अण्—'कर्मण्यण्' (३।३।१ पा. २८१३ मि.) (6) पाटलः—पाटल + अच् (अश्र आदित्वात्) पाटलवर्षोऽस्ति अस्य इति पाटलः, or पट् + षिच् + कलच्—वषादित्वात् (उ. १०६) (7) आर्दश—आ + दिश् + णिनिः (शीलार्थः) (8) बभ्रव—भृ + लिट्—णल् (9) चेष्टितम्—चेष्ट् + क्त (भावे)

Conjugation.—(1) भ—(V. Sl. 15, C. II).

Geography.—For हृण's and their countries see Introduction p. LXIII and LXIV.

काम्बोजाः समरे सोढं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्षिष्टैश्चोटेः सार्द्धमानताः ॥ ६८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

अचोटेः—अचोलेः (चा. व.)

काम्बोजाः—कम्बोजाः (भट्टोजि) It is easier.

Prose order.—काम्बोजाः समरे तस्य वीर्यं सोढं मनीश्वराः (सन्तः) गजालानपरिक्षिष्टैः अचोटेः सार्द्धं मानताः ।

Explanation by use of synonyms.—काम्बोजाः (कम्बोज-देशीयाराजतनः) समरे (युद्धे) तस्य (रघोः) वीर्यं (प्रभावं) सोढं (प्रतिरोद्धम्) मनीश्वराः (अश्रक्ताः सन्तः) गजालानपरिक्षिष्टैः (गजबन्धनपरिचरैः) अचोटेः (तन्नामकवृक्षैः) सार्द्धं (सह) मानताः (अवमताः) ।

Substance.—कामाद् रघुः कम्बोजीय उपस्थितः । तत्र महालीऽश्वीट-
पादपाः प्रचुरा आसन् । तेषु रघुगजा आबद्धा जाताः । तेषामाकर्षणेन परिचिताः
ते इत्या चरन्तश्चीर्षा भुवि निपतिताः कम्बोजाश्चपतयथ रघोर्वीर्यमसङ्गमानाः
पराजिताः सन्तः तत्ररघुवीर्यनिर्षेतुः ।

Change of voice.—कम्बोजैः...चनीश्वरैः...आगतम् ।

Sanjivani.—‘कम्बोजा इति । (कम्बोजाः) राजानः (समरे) (इत्यं)
रघोः (वीर्यं) प्रभावम्—‘वीर्यं तेजः प्रभावयोः’ इति ईसः—(शीट्,म्)
(चनीश्वराः) अशक्ताः सन्तः—गजानाम् आखानं, बन्धनम्—भावे व्युटि—
“विभाषा लीयते” (६:१:५१ पा. २५०६ सि.) इत्यात्वम्—तेन परिच्छिष्टैः परि-
च्छितैः [गजानाम्परिच्छिष्टैः] (अश्वीटैः) इत्यविशेषैः (सार्वम् आगताः) ॥ ६९ ॥

Sanjivani Explained.

“विभाषा लीयते”—The ई of ली (क्रादि and चुरादि) as well as लीङ् (दिवादि) is optionally changed into आ if the affix ल्यप् or an affix which has the capacity of changing the vowel of the root into ए, is added to ली or लीङ् । आखान is derived as आङ् + ली + क्त । क्त is एत्वियथ । So ली is changed into ला ।

Bengali.—कम्बोजदेशीय वृषतिगण समरे ठाहार वीर्या सह करिते अकम् हईया (रघु) गजवक्रनपरिकृत अकेटिवृक्कणेर सहित नक्त हईया पड़िल । ७२ ।

English rendering.—The Kāmboja^o kings, unable to endure his prowess in battle, bent down (along) with (their) walnut trees excessively afflicted by having become stakes unto which (his) elephants had been tied.—69.

Grammatical notes, &c., &c.

* **Sama'sa.**—(१) न ईश्वराः चनीश्वराः (नञ्त्तम्) (२) परि (विश्वेष्व)
च्छिष्टाः परिच्छिष्टाः (प्रादिः) गजानाम् आखानं गजानाम् (वशीत्,म्) तेन
परिच्छिष्टाः गजाखानपरिच्छिष्टाः (वतीयात्,म्) तैः (३) अर्षस्त्रेव उटाः
(अर्षाणि) वीर्षा तैः अश्वीटाः (उपसानीतरपदकीपी वद्) तैः ।

Case-ending—(1) समरे—विषयाधिकरणे समसौ (2) तस्य—श्रेष्ठे षष्ठी 'वीर्यम्' इत्यनेन सम्बन्धः (3) अचोटः—सहायक 'साह' बीगे ष्ठीया (4) गजाखानपरिक्रिष्टः—adjective of अचोटः (5) अनीचराः—adjective of कम्बोजाः ।

Synonyms.—(1) अचोट—'अचोटकपर्णालौघौ' (अ.) (2) समर—(V. * वृंशाम, Sl. 62, C. IV.)

Different meanings.—(1) वीर्यं—(V. Sanjivani.) (2) वृंशर—(V. Sl. 1, C. I.)

Derivation.—(1) कम्बोजाः—'To mean कम्बोजदेशीयाः राजानः the तद्राज affix अच् should drop by the Sutra "कम्बोजाङ्कुक्" (४११२७ पा. ११२४ सि.) The Vritti is अद्यात् तद्राजस्य लुक् कम्बोजः, कम्बोजी । So कम्बोज + अच् becomes कम्बोजाः and not कम्बोजाः । How to get कम्बोजाः? * Bhattoji says—'कम्बोजाः समरे इति घाठः सुगमः—दीर्घादि पाठे तु कम्बोजः अभिजनो येषामित्यर्थः ।' In deriving 'कम्बोजाः' we have fall upon the rule "सिन्धुतक्ष-शिलादिभ्योऽचौ" (४११२३ पा. १४०३ सि.) [The words that are under the list सिन्धु &c., take the affix अच् and those that are under तक्षशिलादि take the affix अच् in the sense of -सोऽस्याभिजनः.] कम्बोज is under the list of सिन्धादि words, so it takes अच् in the sense of अभिजनः । अभिजन means 'the place where one's ancestors lived ; निवास means the place where one oneself lives. (2) सोढुम्—The alternative form is सङ्घुम् (3) वीर्यम्—वीर + यत्—"अचो यत्" (१११८० पा. १८४२ सि.) [A root ending^o in a vowel admits यत्] or, वीरशब्दात् यत्—"तव वायुः" (४११८८ पा. १६५० सि.) This is the तद्धित derivation. (4) आखानम्—आ + खी + ल्यट् (भावे)—खी is changed खा । (5) परि + क्रिच् + क्त (कर्मणि,

3rd c. p.) (6) अचीटः—अच् + चीटः—(बाहलकान्, 3rd c. p.)

(7) आनताः—आ + नम् + क्त (कर्त्तरि, 1st c. p.) The न् of the root नम् drops by the rule :—“अनुदात्तोपदेशवन्तितनोव्यादौनामनुनासिकस्वीपी ऋलिकङ्ङिति” (दा० ३७ पा. २३२६ सि. V. notes on गति, Sl. 4, C. I.)

Conjugation.—(1) नम्—(V. I, 14) (2) सङ्—(V. IV, 61)

Geography.—कास्वीज lay near बाह्लीक which is identified with Bactria. कास्वीज is wrongly identified with Cambodia which is situated near Siam. From Sabhāparvan Ch. 27, we know it lay to the north-west of Kāsmira.

Rhetoric.—The figure of speech is सङ्कीर्णः । It is defined in काव्यप्रकाश as “सा सङ्कीर्णः सङ्घायस्य बलादेकं द्विवाचकम्” । Where through the use of a सङ्घायं word, one can express two senses the figure of speech is सङ्कीर्णः if there is charm in the whole statement. Here आनत expresses two senses, being connected with two objects. आनत, in the case of कास्वीज, means submission ; and in that of अचीट, bent down.

तेषां सदश्वभ्रुयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वद्रोत्सकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

तुङ्गाः द्रविणराशयः—तुङ्गा द्रविणराशयः Nand (foot-note)

शश्वत्—तं च

” ”

For the second foot we find the readings विविशुस्तं .

कोशलेश्वरमुद्वलमिवापगाः, विविशुस्तं विशां नाथं सङ्घायं दमिवापगाः, विविशुस्तं विशां नाथमुद्वलमिवापगाः, and उपदा विविशुः शश्वत्—समुद्रमिव निम्नगाः ।

Prose order.—तेषां सदश्वभ्रुयिष्ठाः तुङ्गाः द्रविणराशयः (एष) उपदाः कोशलेश्वरं शश्वत्-विविशुः उत्सुकाः न (विविशुः) । One of the Calcutta editors desires to improve the prose order of Mallinātha by connecting ‘उत्सुकाः’ with ‘तेषाम्’ । He defends such a cons-

truction on the ground, that as उपदाः of the kings of Kamboja is in plural number so 'उत्सृजा.' being plural in number, must be connected with 'तेषाम्'. He explains the sloka thus:— 'Although the kings of Kamboja gave innumerable presents to Raghu, still they were not proud of their gifts.' We ask the learned editor how could the vanquished kings of Kamboja, who prostrated at the feet of Raghu, have any pride at that time? The editor's improvement may satisfy him, but not others.

Explanation by use of synonyms.—तेषां (कम्बीजानां) सदश्वभृदिहाः (उत्कृष्टाश्वबहुलाः) तुङ्गाः (उन्नताः) द्रविणराशयः (द्विरण्य-राशयः एव) उपदाः (उपहाराः) कीशलेश्वरं (कीशलदेशाधिपतिं) शशत् (असक्तत्) विविद्युः (अजिज्ञम्) उत्सृजा (गर्वा) तु न विविद्युः तं रघुमिति शेषः ।

Substance.—कम्बीजभूपतयः समरे रघुणा पराभूताः सन्तः उत्कृष्ट-वाजिराजीरसंख्यद्विरण्यराशीं रघवे उपहारीभूक्तः । इत्यमृतुलेश्वर्याधिगमनेनापि गर्वा रघुदये पदं न लभे ।

Change of voice.—...सदश्वभृदिः तुङ्गाः द्रविणराशिभिः उपदाभिः कीशलेश्वरः...विविद्युः, उत्सृजाः... (विविद्युः) ।

Sanjivani.—तेषामिति । तेषां) कम्बीजानां—सहिः अश्वैः भृदिहाः, बहुलाः [सदश्वभृदिहाः] ; तुङ्गाः) द्रविणानां द्विरण्यानाम्—“द्विरण्यं द्रविणं युक्तम्” इत्यमरः (Cole. p. 242) राशयः [द्रविणराशयः] एव—(उपदाः) उपायनानि—“उपायनमुपयात्सुपहारस्तथोपदाः” इत्यमरः (Cole. p. 198) (कीशलेश्वरं) कीशलदेशाधिपतिं तं रघु (शशत्) असक्तत् (विविद्युः)—सुहृः पुनःपुनः शशदभीक्ष्णमसक्तत् समाः” इत्यमरः (Cole. p. 376)—तथापि—(उत्सृजाः) गर्वा, तु (न विविद्युः) । सुशुचि युधकारणं न जगत् इत्यर्थः ॥७०॥

सङ्गीतन्याः पाठान्तरम् ।

Nand. adds “विविद्युस्तं विशां नाथमुद्वलन्तमिषापगाः” इति पाठान्तरे षापगा नद्यः उद्वलन्तं समुद्रमिव विशां नाथं तं रघुं विविद्युः ।

Sanjivani Explained.

“द्विरस्य द्रविषं युजम्”—Each of the three words mean wealth.

“उपायनम् * * * उपदा:”—उपायन, उपयाज्ञ, उपहार and उपदा are synonymous, meaning a present.

“सुह: * * * समा:”—“सुहर्, पुन:पुनर्, मन्त्र, अभीक्ष्णम्, as well as असक्तम् are synonymous.

सुखमि गर्वकारणे न जगवं—Raghu was not puffed up with pride though there was reason to be so. The tribute received from the vassals was exceedingly large.

द्रविषराजय: उपदा:—Mallinatha takes both as substantives and connects them by एव । The sense is the heaps of treasure were the presents. A better mode of connecting the two is to make द्रविषराजय: an adjective of उपदा: by taking it as a बहुव्रीहि compound. द्रविषराजा राजय: यत्र ता: See notes on रघुवंश । It is an instance of अधिकरण बहुव्रीहि । The rule of Pānini is that both the components* of the बहुव्रीहि compound should be in the first case is modified by Pānini himself in the Sūtra—“सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहि” (२।२।३। पा. ८२८ सि.), implying that a word in the seventh case may form a बहुव्रीहि with another in the first case. The followers of Pānini take it as a प्रापकम्बुत enjoining अधिकरणबहुव्रीहि । So a word, in any case other than the first may form बहुव्रीहि with another case in the first case. Indeed, if it were not so, such compounds as समनुचयीन प्रीतय: (VI, समनुचयीनेन प्रीतयेषाम् ने), कुबकुबलया (कुबकुबलात्कन्यया व:), शीघ्रतमयान् (VII, शीघ्रतमयानां कन्या व:), would be impossible.

Bengali.—কম্বোজ নৃপতিগণের উৎকৃষ্টবাজিরাজি এবং অসংখ্য হিরণ্যরাজি উপহারস্বরূপ, কোশলেবর রঘুর নমীপে উপস্থিত হইল, তাহারি পক্ষ তাঁহার হৃদয়ে প্রবেশ করিল না । ৭০ ।

English rendering.—Their tributes of huge heaps of treasure abounding with excellent steeds came repeatedly to the lord of the Kos'alas but no pride (with them).—70.

• Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सन्तः अद्याः सदद्याः (कसंधा) तैः भूयिष्ठाः सदश्वभूयिष्ठाः (तृतीयतत्) यद्वा भूयिष्ठा. सदद्याः यत् (बहु) आहिताग्न्यादित्वात् भूयिष्ठस्य परनिपातः पाञ्चिकः । In a बहुव्रीहि compound of the group of आहिताग्नि, the component which should precede shall optionally succeed the other component. E. g., आहिताग्नि, अग्न्याहितः ; गृहसंयक्त, संयक्तगृह &c. The group आहिताग्न्यादि is आकृतिगण or unlimited. So a compound having भूयिष्ठ for its component may fall under this group. Here भूयिष्ठ succeeds its noun. In भूयिष्ठदिग्बालवद् (उत्तररामचरिते ४र्थे अङ्के) भूयिष्ठ precedes the noun. (2) द्रविष्णानां राशयः द्रविष्णराशयः (षष्ठीतत्) इति मल्लिनाथः । द्रविष्णानां राशयो यत् (बहु) इति वयम् । (3) कोशलानाम् ईश्वरः कोशलेश्वरः (षष्ठीतत्) तम् ।

Case-ending.—(1) तेषाम्—शेषे षष्ठो (2) उपदाः—विधेयकर्ता—सदश्वभूयिष्ठाः and 'द्रविष्णराशयः' are उद्देश्यकर्तारौ (3) शश्वत्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् । •

Synonyms.—(1) द्रविष्ण—“द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्तं धनं वसु । हिरण्यं द्रविष्णं द्युम्वर्धरेभिर्भवा अपि ॥” (अ.) (2) तुङ्ग—“उत्तम्रांश्वत्तीदयो-
क्त्रितास्तुङ्गे” (अ.) (3) उपदा—(V. Sanjivani.)

Different meanings.—तुङ्ग—‘तुङ्गःपुत्रागनगयीकुंभे स्वादुन्नतेऽन्य-
वत् । तुङ्गीःप्रोक्ता हरिद्रायौ वर्धरायामपीष्यते ॥’ (हं.) (2) द्रविष्ण—‘द्रविष्णं न
इयोर्वित्ते काचने च पराक्रमे’ । (वि. मे.)

Derivation—(1) द्रविषन्—द्र + इणन्—‘द्रुद्विभ्यामिणन्’ (उ. २।५४)

- (2) उपदाः—उप + दा + चञ् (कर्कशि, 1st c. p.) “चातुशीपसर्गे” (शश।१०६। पा. ३२८३ सि.) (3) तुङ्गाः—तुङ् + चञ् (1st c. p.)। ज् of the root is changed into ग् by the rule—“चञीः कुचिष्यतीः” (शश।५२। पा. २८६३ सि. V. notes on चमीच्यम्, Sl. 65, C. III.) (4) भूयिष्ठाः—बहु + इडन् (1st c. p.) “बहोर्लोपीभयबहोः” (शश।१५८। पा. २०१७ सि.) [इडन् and ईयसन् elide after बहु and बहु is changed into भू] “इडस्य यिट् च” (शश।१५८। पा. २०१८ सि.) [इड elides after बहु and यिट् takes the place of इड i.e., य् comes before इड] (5) विविद्यः—विश् + लिट् + उस् (6) उत्सैकाः—उत् + सिच् + चञ् (भावे, 1st c. p.) च् of the root is changed in to क् by the rule—“चञीः कुचिष्यतीः” ।

Conjugation.—(1) विश्—(V. Sl. 28, C. III.)

Rhetoric.—The figure of speech is विशिषीकृति । It is thus defined in Kāvya prakāś'a.—

“विशिषीकृतिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः”

When the effect is not represented to come to pass though all the causes are mentioned, the figure of speech is विशिषीकृति । Here all the causes of Raghu's pride are present, yet he was not proud.

ततो गौरीगुरुं शैलमारुहोहाससाधनः ।

वर्षयन्निव तत् कूटानुद्धूतैर्धातुरेषुभिः ॥ ७१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

उद्धूतेः—उद्धूतेः (दि.)

Prose order.—ततः (सः) चणसाधनः (सन्) गौरीगुरुं शैलम्, उद्धूतेः धातुरेषुभिः तत् कूटान् वर्षयन् इव चावरीकृ ।

Explanation by use of synonyms.—ततः (तदर्भकारं) सः—चणसाधनः (चणसेवसहायः सन्) गौरीगुरुं (हिमाचयं) शैलं (पर्वतम्) ।

उद्धतेः (अश्वखुरीत्यापितैः) धातुरिणुभिः (गौरिकादीनां रज्जुभिः) तत्कूटान्
(तच्छृङ्गाणि) बर्हयन्निव (उन्नमयन्निव) आरुरीह (अधिरुढवान्) ।

Substance.—ततो रघुर्हिमालयवासिनीं विजितुं ययी । तस्मिन् हिमा-
चलमारीहति, तस्यापरिमितानामश्वानां खुरैः क्षुण्णानि गौरिकादिधातुरज्जुभिः
स्तम्भाकारिणीऽऽहिय तथा बर्हयन् यत् हिमाचलस्य शृङ्गवर्धनभ्रमः समजनि ।

Change of voice.—(तेन) अश्वसाधनेन गौरीगुरुः शैलः... बर्हयता...
आरुरीह ।

Sanjivani.—तल्ल इति । (ततः) अनन्तरम् (अश्वसाधनः) सन्—गौर्याः
गुरुं, पितरं [गौरीगुरुं] (शैलं) हिमवन्तम् (उद्धृतैः) अश्वखुरीद्धृतैः—धातूनां
गौरिकादीनां रिणुभिः [धातुरिणुभिः] (तत्कूटान्) तस्य शृङ्गाणि—“कूटीऽस्त्री-
शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः (Cole. p. 84) (बर्हयन् इव आरुरीह) । उत्पत्त-
ञ्जलिदर्शनादगिरिशिखरवद्विभ्रमः अजायत इति भावः ॥ ७१ ॥

Sanjivani Explained.

उत्पत्तञ्जलिदर्शनात् * * * इति भावः—At the sight of the
dust raised by the marching army, the illusion was engendered
of the mountain-summits having been loftier than they actually
were.

Bengali.—अनञ्जुर वधु अश्वसैल्ल सहाय हईया (अश्वखुर द्वारा)
उत्थापित (गौरिकादिधातू) धूलिपटले ताहार शृङ्ग सकलके येन बर्द्धित
करियाई गौरौ शृङ्गशैले (हिमाचले) आरोहण करिलेन ॥ ७१ ॥

English rendering.—Then equipt with cavalry he as-
cended the mountain (Himalays)—the father of Gguri,
augmenting, as it were, his peaks with the mineral dust
thrown up (by the hoops of his horse).—71.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) गौर्याः गुरुः गौरीगुरुः (वधीतत्) तम् (2) अश्वः साधनं
यस्य सः अश्वसाधनः (वधु) (3) तस्य कूटाः तत्कूटीः (पधीतत्) तान् (4) धातूनां
रिणुभिः धातुरिणुभिः (वधीतत्) तैः ।

Case-ending.—(1) धातुरेणभिः—करके तृतीया ।

Synonyms.—(1) रेणु—(V. रजसु, Sl. 29, C. IV.)

Different meanings.—(1) गौरी—'गौरीत्वसंज्ञातरणः कन्याशब्दर-
भाय्येयोः । रीचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवमुधाम च । आपगाया विशेऽपि यादसा-
पतिर्योषिति ॥' (मे.) (2) गरुः—(V. Sl. 29, C. III.) (3). रेणु—(V. Sl.
47, C. IV.)

Derivation.—(1) गौरी—गौरीवर्णोऽव्यत्याः—इति गौर + डीष्—
गौरादित्वात् (2) श्लेष्—शिला + श्ल् संघातार्थं, 2nd c. s.) (3) आरुरीह—
आ + रूह् + लिट्-णल् (4) साधनम्—(V. Sl. 36, C. IV.) (5) बर्हयन्—
वर्ध् + षिच् + श्ल (1st c. s.) (6) उत्तृतेः—उत् + धू + क्तः ('कर्मणि' 3rd c.
p.) (7) धातुः—धा + तन्—See 'सितनिगमि—' (उ. १६४) (8) रेणभिः—
(V. Sl. 47, C. IV.)

Conjugation.—(1) रूह्—(V. Sl. 26, C. II.) (2) वर्ध्—(V.
Sl. 37, C. IV.) बर्हयन्—'धातुसम्बन्धं प्रत्ययाः' इति मवादतीति श्लप्रत्ययः—
(V. notes on कुर्वन्, Sl. 29, C. IV.)

Force of इव is उत्प्रेक्षा ।

Rhetoric.—The figure of speech is उत्प्रेक्षा । The dust,
raised by the hoofs of Raghu's horse, might be huge in quanti-
ty. But that they enhanced the loftiness of the mountain-
summits is a pure poetic fancy. It suggests the vastness of
Raghu's cavalry.

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलीकितम् ॥ ७२ ॥ ११।

मूलस्य पाठान्तरम् ।

गुहाशयानां—गुहाशयाणाम् ।

Prose order.—तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलीकितं
सैन्यघोषे अपि असम्भ्रमं शशंस ।

Explanation by use of synonyms.—तुल्यसत्त्वानां (सैन्यैः समानबलानां) गुहाशयानां (पर्वतकन्दरशयनानां) सिंहानां (केसरिणां) परिव्रत्य (पराव्रत्य) अवलीकितं (यौवाभङ्गेनावलीकनं) सैन्यघोषेऽपि (सेनाकलकलसत्यपि) असम्भ्रमम् (अन्तःचीभविरहं) शशंस (कथयामास, सैन्येभ्यः इत्यर्थः) । दिनकरमतेऽस्य श्रीकस्यार्थः अन्यविधः स यथा—(स रघुः) परिव्रत्य (वक्रोभ्य, सुखं पराव्रत्य अर्थात् यौवाभङ्गं पार्श्वशीरवलीक्य) तुल्यसत्त्वानाम् (स्वसमानबलानाम्) गुहाशयानाम् (हिमवद्गङ्गरशायिनाम्) सिंहानां (केसरिणाम्) सैन्यघोषेऽपि असम्भ्रमं (सेनाकलकर्षेऽपि निर्भोकम्) अवलीकितं (ट्टिष्टम्) शशंस (प्रशशंस) ।

Substance.—विपलं रघुसैन्यं यदा हिमाचलगुहाम् प्रविष्टन्तदा तस्य भीषणकलकलध्वनिना गिरिगुहाः सर्वतः प्रतिध्वनिताः । तत्र सुखशयिताः सिंहास्तं भयङ्करध्वनिं श्रुत्वापि न भीताः । ते रघोः समानबला आमन् समबलंभ्यस्तेषां भयकारणं न सम्भवति । अतस्तं केवलं शयित्वा यौवाभङ्गेनैव सैन्यमवलीकयामासुः । एतेन रघुः सिंहाविक्रम इत्युक्तम् ।

Change of voice.—...अवलीकितेन...असम्भ्रमः शशंस

Sanjivani.—शशंसति । (तुल्यसत्त्वानां) सैन्यैः समानबलानां—गुहामु शिरत इति गुहाशयानां तेषां [गुहाशयानाम्]—“अधिकरणे श्रुतेः (३।२।१५ पा. २६२८ सि.) इत्यच्प्रत्ययः ।—“दरी तु कन्दरी वा स्त्री देवस्वातकिन् गुहा” इत्यमरः (Cole. p. 85)—(सिंहानां) हरीणाम्—“सिंही सृगन्दः पञ्चास्थी हृद्येचः केसरौ हरिः” इत्यमरः (Cole. p. 121)—सम्बन्धि—(परिव्रत्य) पराव्रत्य (अवलीकितं) शयित्वैव यौवाभङ्गेनावलीकनं—कर्तुं—(सैन्यघोषे) सेनाकलकलसम्भ्रमकारणं सति (अपि) (असम्भ्रमम्) अन्तःचीभविरहम्—“नत्रः प्रसज्य-प्रतिषेधेऽपि समास इत्यते” (Bhāshya on २।२।६ पा.) (शशंस) कथयामास । सैन्येभ्यः इत्यर्थाद्भवति । बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तरवमापकम् इति भावः । असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति । नाहं समबलः समबलाद् विभेति इति भावः ॥ ७२ ॥

Sanjivani Explained.

“अधिकरणे शीतेः” इत्यच्—अच् is determined by the Sutra अधिकरणे शीतेः । It means शी admits अच् in कर्तृवाच्य when it is preceded by its अधिकरण । Here शी is preceded by its अधिकरण गुहा ।

नञ् प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासः इत्यन्ते—Sometimes नञ् which is प्रसज्यप्रतिषेध इ. e. which signifies absolute negation and is, therefore, prominent, is seen to form a नञ् तत्पुरुष समास with other words. नञ् तत्पुरुष should be formed by the नञ् which loses its prominence is, hence, known as पर्युदास, because the components of a समास lose their prominence. But sometimes नञ् is seen to retain its prominence though it is compounded. In that case, नञ् must be said to be प्रसज्यप्रतिषेध । Hence Bhāshyakāra says that even the नञ् which is प्रसज्यप्रतिषेध is, sometimes, seen to form a compound. He uses असन्देह in the sense of सन्देहाभाव । Mallinātha takes असम्भ्रम to mean not सम्भ्रमाद्य but सम्भ्रमाभाव । In other words it is not something positive, but is a thing purely negative. This नञ् is, therefore, प्रसज्यप्रतिषेध and not पर्युदास । असम्भ्रमं ग्रहणं means सम्भ्रमं न ग्रहणं । (For प्रसज्यप्रतिषेध and पर्युदास see notes on अवलोकन in I, 21). If we take असम्भ्रम to mean ‘courage’, नञ् becomes पर्युदास । But that sense does not suit the text well.

Bengali:—समबलशुभाशयिसिंहगणेर त्रीवातकद्वारा अवलोकन मैत्र कलकलध्वनितेण भयभाव प्रकाश करिल ॥ १२ ॥

English rendering.—The look, askance, of the lions of equal might, reposing in the caves, spoke (their) absence of fear even at the tumult of the (marching) troops. [Or, Raghu, turning round, applauded the look, fearless even at the din of his army, of the lions possessed of equal might and reposing in the caves of the mountain.]

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) तुल्यं सत्त्वं येषां ते तुल्यसत्त्वाः (बहु) तेषाम् (2) युष्मासु

शेरते इति गुहाशयाः (उपपदतत्) गुहासु शयः (शयनं) येषां ते इति गुहा-
शयाः (बहु) तेषाम् (3) सैन्यानां घोषः सैन्यघोषः (षष्ठीतत्) तस्मिन् (4) न
सन्धुमः असन्धुमः (नञतत्) तम् ।

Case-ending.—(1) सिंघानाम्—ऊदयोगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (V. notes on सागरम्, Sl. 2, C. I.) (2) अवलीकितम्—Noninative of the verb शशंस (3) सैन्यघोषे—भावाधिकरणे समन्ती—“यस्य च भावेन भावलक्ष्यम्” (V. notes on तस्मिन्, Sl. 14, C. II.) (4) तुल्यसत्त्वानाम् and गुहाशयानाम् are the adjectives of सिंघानाम् ।

Synonyms.—(1) सैन्य—(V. सेना, Sl. 19, C. I.)

Different meanings.—(1) गुहा—(V. Sl. 28, C. II.)
(2) सिंघ—(V. Sl. 27, C. II.) (3) सत्त्व—(V. II, 8).

Deivation.—(1) शशंस—शन्स् + लिट्—णल् (2) सत्त्वम्—सद् + त्वन्
—‘अन्वभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (उ. ४।१०५।) (3) उन्धुमम्—सम् + भम् + घञ् (भावे,
2nd c. s.) “अनुदात्तोपदेश—” (V. notes on आयम, Sl. 38, C. I.)
(4) तुल्यम्—तुलया संमितमित्यर्थं—तुला + यत्—“नौबयोधर्मविष—”(V. notes
on नाय्या Sl. 31, C. IV.) (5) घोषे—घृष् + घञ् (भावे, 7th c. s.)
(6) गुहाशयानाम्—(For गुहा, V. Sl. 28, C. II.) गुहा + शी + अच् (कर्त्तरि
6th c. p.)—“अधिकरणे श्रैतेः” (V. Sanj. Expl.) (7) सिंघासनम्—
(V. Sl. 27, C. II.) (8) परिवृत्य—परि + वृत् + ल्यप् (9) अवलीकितम्—
अव + लीक + क्तः (भावे) ।

Conjugation.—(1) शस्—(V. Sl. 52, C. II.)

Force of अपि is यर्हा । Although there was every probability of fear from the tumult raised by the marching army of Raghu, yet the lions did not fear them.

Parallel passage.—“हरसैनिकाः प्रतिभयोऽपि बज्रमदसुगन्धिकेसरैः
सस्त्रमभिदृहन्निरे सङ्घा । प्रतिक्रीधजृम्भितमुखैश्च गाधिपैः ॥ (V. Kirātār-
juniam, Sl. 48, C. XII.)

Remark.—In Mallinathā's interpretation, परिहृत्य has reference to the genitive सिंहाणाम् which must be taken as an instance of कर्त्तरि षष्ठी । Such constructions are certainly inelegant. Dinakara avoids the inelegance by taking परिहृत्य as referring to Raghu understood. In Mallinathā's case शशंस has अवलोकितम् for its कर्त्तुम् and in that of Dinakara रघु (understood) is its nominative.

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरं ॥ ७३ ॥

Prose order.—भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गङ्गाशीकरिणः मरुतः मार्गे तं सिधेविरं ।

Explanation by use of synonyms.—भूर्जेषु (भूर्जपत्रेषु) मर्मरीभूताः (मर्मरशब्दमुत्पादयन्तः) कीचकध्वनिहेतवः (सरस्रुवंशविशेषशब्दीत्पादकाः) गङ्गाशीकरिणः (भागीरथीजलकणशीतलाः) मरुतः (पवनाः) मार्गे (पथि) तं (रघुं) सिधेविरं (संवितवन्तः) ।

Substance.—हिमालयं वणयन्नाह । तव मन्दः सुखस्पर्शं समीरणः रघुमुदं विदधि । स समीरणः भागीरथीसलिलशीकरस्मृशणात् शीतली बभूव । भूर्जपत्रेषु बहन् स मर्मरं ध्वनिमुत्पादयामास । सरस्राः कीचकास्तं प्रतिता मधुरं वंशीस्वरं च विदधिरं ।

Change of voice.—...मर्मरीभूतैः कीचकध्वनिहेतुभिः गङ्गाशीकरिभिः मरुडिः...सः सिधेवै ।

Sanjivani.—भूर्जेष्विति । (भूर्जेषु) भूर्जपत्रेषु—“भूर्जपत्रो भुजी भूर्जी मृदुत्वञ्च चर्चिका मता” इति यादवः—मर्मरः युष्मत्पुंश्वन्निः—“मर्मरः युष्मत्पुंश्वानाम्” इति यादवः—अथ च शब्दादिशब्दवद्गुणिनि अपि वर्तते, प्रयोज्यते च—“मर्मरं रघुकुभूषणान्निभिः” इति—अतः (मर्मरीभूताः) मर्मरशब्दवन्ती भूताः इत्यर्थः—

कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः [कीचकध्वनिहेतवः] शीतसुखाय इति
 भावः—(गङ्गाशीकरिणः) शीतलाः इत्यर्थः—(मरुतः) वाताः (मार्गे तं
 सिधेतिरि) ॥ ७३ ॥

Sanjivani Explained.

• भूर्जपत्रो भृजी भृजः * * मता—भृजपत्र, भृज, भृज, सटुलक् and
 चर्मिका are the names of the birch tree.

“मर्मरः शुष्कपर्णानाम्”—मर्मर means the rustling of dry leaves.

अयञ्च * * वर्तते—Here मर्मर does not mean गुण but गुणिन्
 just as शुक्ल &c. express गुणिन् though they generally mean गुण ।
 In other words as शुक्ल means whiteness as well as a white
 object. So मर्मर means here मर्मरवत् (an object murmuring)
 though it generally means the sound murmur.

प्रयोज्यते च “मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः”—And, indeed, मर्मर is used to
 express a murmuring object in the following place—“मर्मरैः
 &c.” The expressions quoted means ‘with whistling winds
 bearing the fragrance of incense and sandal wood.’

मर्मरीमूलाः here, means मर्मरशब्दबन्तः (having whistling noise).

Bengali—भूर्जपत्रे मर्मरशब्द ७ सरकृबंशमधो (श्रुतिमधुर)
 ध्वनि उपपादन करिया गङ्गाजलकणस्पर्शे श्शीतल पवन, पथे तीहार
 सेवा करिते लागिल ।

English rendering.—Endued with arustling noise (for
 blowing) through the leaves of birch, causes of the whistling
 of (bored) Kichakas, (and) charged with the spray of Ganga,
 the breezes ministered to him (like servitors) on the way.—73.

Grammatical notes, &c. &c.

Samaśa.—(1) (For कीचक, V. Sl. 12, C. II.) कीचकानां ध्वनयः
 कीचकध्वनयः (वहीतत्) तेषां हेतवः कीचकध्वनिहेतवः (वहीतत्) (2) गङ्गायाः
 शीकराः गङ्गाशीकराः (वहीतत्) ते सन्ति एवाम् इति गङ्गाशीकरिणः ।

Case-ending.—(1) भुञ्जेषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (2) मार्गे—आधाराधिकरणे सप्तमी (3) मर्मरौभृताः, कौचकध्वनिहेतवः and गङ्गाश्रीकरिणः are the adjectives of मरुतः V. Sl. 12, C. II. ।

Synonyms.—(1) गङ्गा—(V. Sl. 32, C. IV.) (2) मार्ग—(V. Sl. 33, C. IV.) (3) मरुतः—(III, 12).

Different meanings.—(1) श्रीकर—‘श्रीकर’ सरलं वातमृताण्यु-
कणयोः प्रमान् (मे.) (2) कौचक—(V. Sl. 12, C. II.) (3) मरुत्—‘मरु-
द्दिवे समीरे ना यन्मिपर्वे नपुंसकम्’ (मे.) ।

Derivation.—(1) मरुतः—मृ + उतिः (1st c. p.) ‘मृश्रीकतिः’
(उ. ११८४) (2) मर्मरौभृताः—मर्मर + भृच्—भृश् आदित्वात् । मर्मर is now
adjective. As युक्तगणोऽस्मि अय्य इति युक्तः, so मर्मरशब्दोऽस्मि पशामिति
मर्मराः । Mallinātha however, takes मर्मर itself to be an adjective.
अयच्च युक्तादिशब्दवद् गुणिनि वर्तते, प्रयोऽव्यते च । अमर्मराः मर्मराः भृताः इति
मर्मरौभृताः—मर्मर + भृ + क्तः (कर्त्तेरि, 1st c. p. अभृततद्भावे षिः) [For षि,
V. notes on पयोधरोभृत—’ Sl. 3, C. II.] (3) कौचकः—(V. Sl. 12,
C. II.) (4) गङ्गाश्रीकरिणः—(For गङ्गा, V. Sl. 32, C. IV.) श्रीक् +
अरन् ‘अश्वररन्’ (उ. ३१३११) गङ्गाश्रीकर + इनि (अत्ययं, 1st c. p.)
Some spell it as श्रीकर । (5) मार्ग—(V. Sl. 33, C. IV.) (6) सिधे
विरे—सिध् + लिट्—इरे (7) भुञ्जेषु—भृ + ऊर्ज् + षञ् (भावे, 7th c. p.)
Bhānuji gives its derivative meaning thus :—भृः (पृथिवी) एव ऊर्जः
(बलं or जीवनीशक्तिः) अस्य इति भुञ्जः ।

• **Conjugation.**—(1) सिध् (V. Sl. 13, C. II.)

Parallel passages.—‘भागीरथीनिर्मरश्रीकराद्या वोदा मुपुः कल्पित-
देवदारुः । यद्वायुरनिष्टमैः किरातैरासिष्यते भिन्नशिखण्डिबधः ॥’ V. Kumāta-
sambhavam, Sl. 15, C. I.) Also Raghu, Sl. 13, C. II.

Rhetoric.—The figure of speech is स्वभावीक्ति । Moreover the gentleness, fragrance and coolness of the wind are suggested by the epithets ममरीभृताः, कीचकध्वनिहेतवः, and गङ्गाशीकरिणः ।

Geography.—गङ्गा issues from Gomukhi near Hardwar. The present verse tells us that Raghu brought the Himālaya residing as far Hardwar tribes under subjugation.

विश्वमुर्नमेरूणां क्वायास्वध्यास्यसैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषस्यसृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

Prose order.—सैनिकाः नमेरूणां क्वायासु निषस्यसृगनाभिभिः वासितोत्सङ्गाः दृषदः अध्यास्य विश्वमुः ।

Explanation by use of synonyms.—सैनिकाः (सेनायां समवेताः पुरुषाः) नमेरूणां (सुरपुत्रांगानां) क्वायासु (अनातपेषु) निषस्यसृगनाभिभिः (उपविष्टकस्तुरीसृगणां तुन्दिभिः) वासितोत्सङ्गाः (सुरभिततलाः) दृषदः (शिलाः) अध्यास्य (अधिष्ठाय) विश्वमुः (वियामं लेभिरी) ।

Substance.—तत्र दीर्घा नमेरूपादपाः बहुला आसन् । तेषां विततासु क्वायासु रघोः सैनिकाः शिलास्वङ्गान्यधिष्ठाय सुखमुपविविश्यः । तानि शिलास्वङ्गानि कस्तुरीसृगणां सततमुपवेशनात् कस्तुरिकाभिः सुवासितान्यभूवन् । श्रुतः स पर्वतः सर्व्वेद्या तस्य राज्ञः प्रीतिं विदधे ।

Change of voice.—सैनिकैः...विश्वस्ये ।

Sanjivani.—विश्वमुर्नमेरूणां । (सैनिकाः) सेनायां समवेताः—प्रभ्रवत्तीयष्टकप्रथमः—(नमेरूणां) सुरपुत्रांगानां (क्वायासु) निषस्यानां, दृषदुपविष्टानां, सृगणां, कस्तुरीसृगणां नाभिभिः [निषस्यसृगनाभिभिः] (वासितोत्सङ्गाः) सुरभिततलाः (दृषदः) शिलाः (अध्यास्य) अधिष्ठाय—“अधिष्ठीकृत्यासां कर्म” (१।३।६ पा. ५४२ सि.) इति कर्मत्वम्—दृषदसु अधिष्ठाय इत्यर्थः—(विश्वस्युः) वियान्ताः ॥ ७४ ॥

Sanjivani Explained.

“अधीशीङ्स्यासां कर्म”—(V. Sanjivani Explained, I, 95).

प्राग्बहतीषदक्—सैनिक is derived from सेना and दक् । This दक् is determined by the Sutra “प्राग्बहतेदक्” (४४१९ पा. १५४८ सि.) which means that दक् should have connection with all the Sutras previous to “तदहति रघयुगमासकर्म” (४४१०६ पा. १६२७ सि.)

Bengali—(रघुर) सैनिकगण नमेरुपादपसमूहेर छायाते उप-विष्टमृगपणेर कस्तूरिकागन्धे सुवासिततलशिखाधुसमूहे अधिष्ठान करिषा विश्राम करिते लागिन ॥ १४ ॥

English rendering.—His soldiers rested under the shades of Namerus (*Elaecorpus Gramitrus*), seated on stones with surfaces perfumed by the naveles of musk-deer that had reposed upon them.—74.

Grammatical notes. &c., &c.

Samas'a.—(1) वासिताः उक्ताः (तलानि) यासां ताः वासितोक्ताः (वद) (2) निषन्नाः मृगाः निषन्नमृगाः (कर्मधा) तेषां नाभयः निषन्नमृगनाभयः (षष्ठोत्त) ताभिः or तैः ।

Case-ending.—(1) नमेरुषाम्—‘गणे षष्ठी—‘कर्यासु’ इत्यनेन सम्बन्धः (2) दृषदः—‘अधिपूर्वस्य आसधातीर्यासि अधिकरणस्यैकं कर्म—“अधीशीङ्स्यासां कर्म” (3) वासितोक्ताः—Adjective of दृषदः (4) निषन्नमृगनाभिभिः—‘अनुक्तं कर्त्तरि तृतीया—‘वासित’ इत्यस्य—Here करणे तृतीया is not preferable because मृगनाभि is the agent of the क्रिया वासित । One of the Calcutta editors is wrong in parsing it as करणे तृतीया ।

Synonyms.—(1) दृषदः—‘पाषाणप्रक्षरयावीपलाग्नाशिला दृषत्’ (अ.)

Different meanings.—(1) दृषदः—‘दृषत्पाषाणमप्रैकी । निषे-वषाधंपदं ऽपि ।’ (सि.) (2) नाभिः—‘नाभिर्मुख्यवृष्टी चक्ष्मण्यश्चित्रघ्नीः पुमान् । दयोः प्राषिधतीके स्यात् श्रिया कस्तूरिकागन्धे ॥’ (सि.)

Derivation.—(1) दृषदः—दृ + आदिः (2nd c. p.) पुक् (ष) comes after the root and the vowel of the root becomes short. 'दृषतिः पुक् ऋस्वय' (उ. १।१३१।) (2) विश्वसुः—वि + यम् + लिट्—उस्. (3) नमेरु-शाम्—नम् + एरुः (6th c. p. औणादिकः) (4) छावास—(V. Sl. 70, C. III.) (5) अध्यास—अधि + आस् + ल्यप् (6) सैनिकाः—सिना + ठक् (सम-वेतायै, 1st c. p.)—See Sanjivani. (7) वासिताः—वास (अदन्तः) + क्तः (कर्मणि, 1st c. p.) (8) उत्सङ्गाः—उत् + सञ्ज् + घञ् (अधिकरणे, 1st c. p.) (9) निषणाः—नि + सद् + क्तः (कत्तरि 1st c. p.) (10) मृग—मृग (अदन्तः) + क्तः (11) नाभिभिः—नम् + इञ् (3rd c. p.) 'इणजादिभ्यः' (३।३। १०८ पा. वा. ३२८५ सि. वा.) The word नाभि is both masculine and feminine in the sense of a limb of the body.

Conjugation.—यम्—(V. Sl. 54, C. I.) (2) आस्—(V. Sl. 95, C. I.)

Parallel passage.—

“गणा नमेरुप्रसवावतसा भर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।

मनःशिलाविच्छुरिता निर्येदुः शैलेयनद्वेष शिलातलिषु ॥”

(V. Kumārasambhavam, Sl. 55, C. I.)

Rhetoric.—The figure of speech is सुभाषीक्ति or natural description. The balmy shades of Nameru trees, the cool stony seats and the sweet fragrance of musk are all pleasing. Kālidāsa is fond of describing the source of Ganga, the shades of the tall *Devadaru* trees, the delicious breezes, and the fragrance of the musk.

सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्विषः ।

आम्रशोषधयो नेतुर्नक्तमस्त्रेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

Prose order.—सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्विषः शोषधयः नक्तं नेतुः

अस्त्रेहदीपिकाः आसन् ।

Explanation by use of synonyms.—सरलासक्तमातङ्गयै वैद्य-
कुरितत्विषः (देवदारुविशेषासक्तगजकण्ठग्रहलिषु प्रतिफलितभासः) अघधयः
ज्योतिर्लताविशेषाः) नक्तं (रजन्वां) नेतुः (नायकस्य रघोः) अक्षे हृदीपिकाः
तैलनिरपेक्षप्रदीपाः) आसन् (अभूयन्) ।

Substance.—अक्षी हिमालयस्य प्रभावः । रजनी तत्र दिनायते । एष-
श्रुतास्तत्र लताः सन्ति या रात्री भास्वरा भवन्ति । तासां प्रभा नेत्रं तस्मीं नाश-
यन्ति । रघुर्यदा तत्र गतः तदा ज्योतिर्लतानां भासः देवदारुषु नहानां तस्यगजानां
कण्ठग्रहलिषु प्रतिफलिताः सत्यः रजन्वां तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा इवाभवन् ।

Change of voice.—सरलासक्तमातङ्गयै वैद्यकुरितत्विडभिः अघ-
धभिः... अक्षे हृदीपिकाभिः अभूयत ।

Sanjivani.—सरलिति । सरलिषु, देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि
मातङ्गानां, गजानां, शीवासु भवानि, यथेयाणि, कण्ठग्रहलानि—“शीवाभ्योऽक्ष”
(शाशु० पा. १४३४ मि.) इति अकारात् ढञ्प्रत्ययः—तेषु कुरितत्विषः प्रति-
फलितभासः [सरलासक्तमातङ्गयै वैद्यकुरितत्विषः] (अघधयः) ज्वलन्तः ज्योति-
र्लताविशेषाः (नक्तं) रात्री (नेतुः) नायकस्य रघोः (अक्षे हृदीपिकाः) तैल-
निरपेक्षाः प्रदीपाः (आसन्) ॥ ७५ ॥

Sanjivani Explained.

“शीवाभ्योऽक्ष” —अक्ष् is also added to शीवा । अ means that ढञ्
is as well added to it. So we get double forms यै वैद्य and यै व ।

Bengali.—ওষধি সকলের প্রভা দেবদারু পুঙ্কে আবদ্ধগজসমূহের
কণ্ঠশৃঙ্খলে প্রতিফলিতা হইয়া রজনীতে (সেনা) নাযক রঘুর প্রচুর
তৈলনিরপেক্ষ দীপরূপে পরিণত হইল । ৭৫ ।

English rendering.—Their lustre enhanced (by falling)
upon the neck-chains of elephants tethered to Saralas (*Pinus
lougifolia*) trees, the (luminous) herbs became, at night unto
that leader (of men), lamps without oil.—75.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) सरलेषु आसक्तानि सरलासक्तानि (सप्तमीतत्) मातङ्गानां यं वेद्याणि मातङ्गयं वेद्याणि (षष्ठीतत्) सरलासक्तानि मातङ्गयं वेद्याणि सरलासक्त-मातङ्गयं वेद्याणि (कर्मधा) तेषु स्फुरिता सरलासक्तमातङ्गयं वेद्यस्फुरिता (सप्तमीतत्) तादृशी लिट् यासां ताः सरलासक्तमातङ्गयं वेद्यस्फुरितलिवः (बहु)
Or, सरलेषु आसक्ताः सरलासक्ताः (सप्तमीतत्) तादृशाः मातङ्गाः सरलासक्त-मातङ्गाः (कर्मधा) तेषां यं वेद्याणि सरलासक्तमातङ्गयं वेद्याणि (षष्ठीतत्) तेषु स्फुरिता सरलासक्तमातङ्गयं वेद्यस्फुरिता (सप्तमीतत्) तादृशी लिट् यासां ताः सरलासक्तमातङ्गयं वेद्यस्फुरितलिवः (बहु) (2) ओषः (दाहदीप्तिः) धीयते अत्र इति ओषधयः (उपपदतत्) (3) अविद्यमानः क्लृप्त्वाः यासु ताः अक्लृप्त्वाः (बहु) अक्लृप्त्वाः दीपिकाः अक्लृप्त्वाः हदीपिकाः (कर्मधा) ।

Case-ending.—(1) नक्तम्—अव्ययम्, used in seventh case always—कालाधिकरणे सप्तमी (2) नेतुः—श्लेषेष्ठी—‘दीपिका’ इत्यनेन सम्बन्धः (3) सरलासक्त...लिवः—Adjective of ओषधयः ।

Synonyms.—(1) लिव्—‘स्युः प्रभारुग्श्चिस्त्रिङ्भाभास्त्रिविद्युतिदीप्तयः । रोचिः शीचिरुमेकैवे ।’ (अ.) (2) सरलः—‘पौतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठञ्च’ (अ.)

Different meanings.—(1) सरल—‘सरलःपूतिकाष्ठे ना, अथोदारा वक्रयोल्लिषु ।’ (मि.) (2) मातङ्ग—‘मातङ्गः अपचि गज्जि’ (मि.) (3) क्लृप्त्वा—‘क्लृप्त्वाः प्रेक्षि घृतादिके’ (मि.) पूतिकाष्ठ - *Pinus longifolia*. ना = Masculine अपच = वाखल ।

Derivation.—(1) सरल—र + अलच् (औषादिकः) बाहुलकात् (2) आसक्तः—आ + सक् + क्तः (कर्त्तरि) (3) मातङ्गः—मद् + अङ्च् (औषादिकः) = मतङ्गः । इ of the root is changed into त् । मतङ्ग is a name of a sage मतङ्ग + अण् (अपत्यार्थे) or मतङ्गस्यायं मातङ्गः—‘तस्येदम्’ इति सूत्रात् अण् । N. B. The elephants were formerly born of the sage मतङ्ग—Or, this sage controlled them. He is also said to be

the author of गजशास्त्रः । (4) यैवैयम्—यौवा + ड् अ (भवाद्ये)—“यौवाभ्योऽणच्” (V. Sanji- Expl. (5) लिषः—लिष् + क्तिप् (1st c. p.) (6) आसन—अस् + लङ्—अन् (7) औषधयः—औष + धा + क्ति (अधिकरणे, 1st c. p.) “कर्मस्त्र्यधिकरणे च” (३३३३ पा. ३२७१ मि.) [क्ति is added to a root technically called घृ in अधिकरणवाच्य when its कर्म is its उपपद । धा is घृ । (See दत्तम् in IV, 1). (8) नेतुः—नी + टन् (कर्त्तरि, 6th c. s.) (9) दीपिका.—दीप् + णिच् + खुल् (कर्त्तरि) + टाप् (1st c. p.) ‘दीपिका’ is विधेयकर्त्ता of औषधयः । The words formed by the affix क्ति are always masculine, except औषधि which is always feminine. The alternative form of औषधि is औषधी (V. notes on प्रतिपत्तये, Sl. 1, C. I.)

Conjugation.—(1) अम्—V. Sl. 15, C. III.)

Parallel Passage.—

“वनेचराणां वनितामखानां दरोऽहोत्सङ्गनिपत्तभासः ।

भवन्ति यवौषधयो रजत्यामतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

(V. Kumārasambhavam, Sl. 12, C. I.)

Rhetoric.—Here the figures of speech are रूपक and विभावना । The herbs are represented as so many lamps. The attributes of lamps are transferred to the herbs. Here is रूपक । Sāhityadarpana calls it परिणाम which is a variety of रूपक । When the आरोप (attribution) of one's quality to the other well suits the context, Sāhityadarpana calls it परिणाम instead of रूपक । No doubt, here the आरोप of the qualities of lamps to the herbs suits the context. The herbs behaving like lamps dispelled the nocturnal darkness and came to Rāghu's use. Kāvya-prakāśa does not distinguish परिणाम from रूपक because रूपक does not mean such आरोप of one's attribute to the other as does not suit the context, rather it means merely the आरोप of one's धर्म to the other. The statement अने इदीपिका 'unfed by oils' constitutes विभावना । Lamps burn only when they are

fed by oils. These herbs were so many burning lamps yet not a drop of oil was there. The effect results though the cause is not present. (For रूपक see I, 4 ; and for विभावना see I, 23).

तस्योत्सृष्टनिवासिषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवध्मं किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

गजवध्मं—गजवध्मं—Nand. (foot-notes) It is undoubtedly a mistake.

Prose order.—तस्य उत्सृष्टनिवासिषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः देवदारवः किरातेभ्यः गजवध्मं शशंसुः ।

Explanation by use of Synonyms.—तस्य (रघीः) उत्सृष्टनिवासिषु (परित्यक्तमेनानिवेशेषु) कण्ठरज्जुक्षतत्वचः (गजवध्मनिष्यिष्टवस्त्राः) देवदारवः (शक्रपादपाः) किरातेभ्यः (स्त्रोक्ष्वनचरेभ्यः) गजवध्मं (गजशरीरप्रमाणं) शशंसुः (कथयामासुः) ।

Substance.—प्रयाणकाले पैथि यव यव रघीः सैन्यमवतस्थे तव तवैव देवदारुपादपेषु गजाः बद्धाः । तेषां कण्ठमण्डलेन तद्वक्षतत्वचः क्षता अभूवन् । यदा तत् तत् स्थलं परित्यज्य सैनिकाः प्रतस्थिरे, तदा तद्वनवासिनः किरातास्तत्रागत्य देवदारुपादपानामत्युच्चस्थलेषु गजवध्मनक्षतचिह्नान्यवलीक्य रवकरिणां देहीव्रत्यं परिमसुः । विशालाः हिमालयप्रमाणाः तस्य मजाः आसन् । एतैः स यत् हिमालयं जेष्यतीति कः सन्देहः इति भावः ।

Change of voice.—...कण्ठरज्जुक्षतत्वग्भिः देवदारुभिः...शशंसि ।

Sanjiyani.—तस्येति । (तस्य) रघीः, उत्सृष्टेषु, उन्मिषु, निवासिषु, सेनानिवेशेषु [उत्सृष्टनिवासिषु] कण्ठरज्जुभिः, गत्वयैवै, क्षताः निष्यिष्टाः त्वचः येषां ते [कण्ठरज्जुक्षतत्वचः] (देवदारवः) (किरातेभ्यः) वनचरेभ्यः, गजानां वध्मं,

प्रमाथं [गजवधं]—“वधं देहप्रमाथयोः” इत्यमरः (Cole. p. 336) (गजवधः) कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वकक्षतेर्गजानामीप्रत्यमनुमीयते इत्यर्थः ।

Sanjivani Explained.

वधं देहप्रमाथयोः—वधन् means देह (body) as well as प्रमाथ (measure).

देवदारुस्कन्धत्वकक्षतेः * * इत्यर्थः—The plain sense of the verse is that the height of the elephants were inferred by the Kirátas through the scratches on the bark of the Devadāru trees. Elephants were tied there. Their bark was bruised. From those bruises the Kirátas could infer the height of the beasts.

Bengali.—रघुर परित्राक्तमेनानिवाससमूहे (गजगणेर) कर्ष-
रञ्जुधारा कतवक् देवदारुपादपगण किरातदिगके तदीय करिगणेर
देहोन्नत्य बलिशा द्विग १७ ।

English rendering.—In the halting stations abandoned by him, the *Devadāru* trees, with their barks bruised by neck chains, spoke unto the Kirátas (hunters) the stature of his elephants.—76.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) उत्सृष्टाः निवासाः उत्सृष्टनिवासाः (कर्मधा) तेषु
(2) कण्ठानां रञ्जवः कण्ठरञ्जवः (षष्ठीतन्) or, कण्ठस्थिताः रञ्जवः कण्ठ-
रञ्जवः (शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलीपी कर्मधा) ताभिः खताः कण्ठरञ्जुखताः
(षष्ठीयातन्) तादृशी त्वक् येषां ते कण्ठरञ्जुखतत्वचः (बहु) (3) देवानां दारवः
देवदारवः (षष्ठीतन्) or, देवप्रियाः दारवः (शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपद-
लीपी कर्मधा) । The word दार is both masculine and neuter.
So the alternative form is देवदारुषि—‘पुनपुंसकयोर्दारु’ इति विकार-
ग्रहः (4) गजानां वधं गजवधं (षष्ठीतन्) (5) (किर (पर्यन्तप्रदेशम्, out
sides of towns) खतलि (खनलि) इति किराताः (उपपहतन्—वाचस्पत्ये)

or, किरासी अतयेति किरातः (कर्मणा) किरात is a क्लृप्ताति [V. R. T. of Amarakosha, N. S. P. Ed. P. 397.] or, किलकिल इत्युच्चार्य अतति, भ्रमति वनान्तः इति किरातः—Says Raghunátha, one of the commentators of Amarakosha. In this case, क of किल is changed into र् ।

Case-ending.—(1) तस्य—शपि षष्ठी—‘निवास’ इत्यनेन सम्बन्धः (2) उत्सृष्टनिवासेषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (3) किरातेभ्यः—‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति सूत्रात् चतुर्थी । (4) कण्ठरञ्जुचतत्वचः—Adjective of देवदारवः ।

Synonyms.—(1) देवदारु—(V. Sl. 36, C. II.) (2) वर्षन् and (V. Sl. 34, C. III.)

Different meanings.—(1) वर्षन्—‘देहप्रभाषातिमुन्दराकृतिषु सृतम्’ (मे.) Also see Sanjivani. (2) किरात—‘किराती क्लृप्तेभेदस्याङ्-निष्पन्नतावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गैरपि ॥’ (मे.) (3) रञ्जु—‘रञ्जुर्वेष्टां गुणे योषित्’ (वि. मे.)

Derivation.—(1) वर्षन्—वृष् + मनिन् (उ. ४।१४५।) (2) निवासेषु—नि + वस् + षञ् (अधिकरणे, 7th c. p.) (3) रञ्जुः—रञ् + उः (निपात्यते) ‘रञ्जुर्लसन्च’ (उ. १।१५।) स् of the root रञ् drops and ज् is doubled. The word रञ्जु is always feminine, and is declined like धेनु (4) किरातेभ्यः—कृ + कः = किरः । किर + अत् + अष् (4th c. p.) (5) शशंसुः—शंस + लिट्—उस् (6) त्वक्—(V. Sl. 37, C. II.)

Conjugation.—(1) शंसुः—(V. Sl. 16, C. III.)

Rhetoric.—The figure of speech is अतिशयोक्ति because Deodar trees are represented as telling the kirátas the height of Raghu’s elephants. The bruises on their barks were their mouths through which they could speak.

तत्र अन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गुणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येषीत्यतितानलम् ॥ ७७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् :

पर्वतीयैः—पार्वतीयैः (चा. व.)

For the first line Nand. gives in foot notes संग्राम.सह तैस्त्रैः पार्वतीयैरभूत् रघोः and for the second विमर्दः सह तैस्त्रैः निष्येषीत्यतितानलम् ।

Prose order.—तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येषीत्-पतितानलं घोरं अन्यम् अभूत् ।

Explanation by use of synonyms.—तत्र (हिमाद्रौ) रघोः (दिलीपमुनेः) पर्वतीयैः (पर्वतभवैः) गणैः (उत्सवसङ्केताख्यैः सप्तभिः स्त्रीच्छ-विशेषैः सह) नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येषीत्पतितानलं (लौहमयबाणभिन्दिपाल-पाषाणखण्डसंघर्षाद्भूतपावकं) घोरं (भीमं) अन्यं (युद्धम्) अभूत् (जज्ञे) ।

Substance.—हिमाचले तत्रपर्वतवासिभिरुत्सवसङ्केताख्यस्त्रीच्छकातीये-जनेः सह रघुरातिभीमं संग्रामं विदधत्, तत्र युद्धं रघुसैन्या नाराचभिन्दिपालाद्यायुधानि पर्वतीयगणान् प्रति निचिक्षिपुः । ते च पाषाणखण्डनिक्षेपणेन रघुसैन्यान् विना-शयितुमुपचक्रमिरे । नाराचभिन्दिपालादीनां प्रकरखण्डानाञ्च परस्परसंघर्षेण-नानलः समुत्पद्ये ।

Change of voice.—... नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येषीत्यतितानलं घोरं च अन्यम् अभवित् ।

Sanjivani.—तत्रेति । (तत्र) हिमाद्रौ (रघोः)—पर्वतभवैः (पर्व-
तीयैः—“पर्वताव” (४।२।१४३ । पाः २३६० पित्.) इति ह्यप्रत्ययः—(गणैः) उत्त-
सुखसङ्केताख्यैः सप्तभिः सह—“गणान् उत्सवसङ्केतान् अजयत् सप्तपाण्डवः ।”
इति महाभारते—(V. Mahābhāratam, Sabhāparvan ch. २7.) नारा-
चानां, बाणविशेषाणां, क्षेपणीयानां, भिन्दिपालानाम्, अश्मनाश्च निष्येषीत्, संघर्षेण,

उत्पत्तितः अनलाः यस्मिन् तत् तथोक्त [नाराचक्षेपणीयास्मिन्धि वीत्यत्तितान्]—
 “क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः” इति यादवः—(घोरं) भीमं
 (अर्थं) युद्धम् (अभूत्) । “युद्धमायीधनं जन्यम्” इत्यमरः (Cole. p. 216) ॥७७॥

Sanjivani Explained.

उत्सवसङ्घे तास्यैः सह—Mallinātha takes गण to mean not any
 Hīmālayan tribes but rather those seven tribes of the Hīmā-
layas that were known as उत्सव ।

“गणान् * * ” इति महाभारते—Mallinātha quotes this pas-
 sage to show that गण meant, even in the days of Vyāsa, the
 seven Hīmālayan tribes called उत्सव । The passage means—
 “That the son of Pāndu viz, Arjuna conquered the tribes
 known as उत्सव who were seven in number.” Here is another
 instance from Mahābhārata showing that गण means उत्सवाख्य
 tribes :— “गणानुत्सवसङ्घे तान् व्यजयत् पुरुषर्षभः ।

“पर्वताश्च”—The nominal affix कृ is added to पर्वत as well.
 E. g. पर्वतीय । The next Sutra “विभाषाऽमनुष्ये” which means
 that कृ is optionally added to पर्वत to mean anything else than
 a human being. It suggests that to mean a human inhabi-
 tant of a hill कृ must be added to पर्वत । The affix alternate
 with कृ is अण् । so to mean a hilly man, we shall have one
 form पर्वतीय, while to mean any hilly object except man, e. g.,
 a hilly tree or fruit, we shall have forms पर्वतीय, and पार्वत ।

N. B.—How to defend the reading पार्वतीयैः । Jānen-
 drasarasvati defends it thus पर्वतीयस्य राज्ञः इमे इत्यर्थे काल्नादण् ।
 He derives first पर्वतीय as पर्वत + कृ and takes it to mean ‘hilly
 chieftain’. Then he adds अण् to पर्वतीय to mean ‘the men
 of the hilly chieftain’. The अण् is determined by “तस्येदम्”
 (४।३।१२० पा. १५००० सि.) One of the Calcutta editos says that
 भट्टोजि adopts the reading पार्वतीय । He depends upon his
 memory which is a very treacherous guide. It is ज्ञानेन्द्र and
 not भट्टोजि who adopts and defends this reading.

विरतामोद करिषा किन्नरगणके (अ) कुञ्जवनेषु जययुक्तक प्रवृत्तगाने
नियुक्त करिषेन । १८ ।

English rendering.—Causing with his arrows, the tribes called *Utsavas* to be reft of their festivities, he made the *Kinnaras* sing the story of the triumphs of his two arms.—78.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) उत्सवः (आनन्दजनकः) सङ्घिनः (स्त्रीपुंसयोः रत्वयं-
मनुरागादाह्वानं (येषां ते उत्सवमर्द्धं ताः (बहु) तान्—अस्यैवं स्त्रीत्विवं दाम्पत्य-
नियमयत्ये स्त्रीपुंसयोरनुरागभावद्वैतकस्त्रैरविहारशालि-पर्वंतीयजातिभेदः । [V.
वाचस्पत्यभिधानम्] These mountain-tribes had no system of
marriage among them. When males and females were eno-
moured of themselves, they enjoyed the sweets of love after
their own will. They never wore the nuptial chains on their
feet. They realised in practice what the most civilised section
of the modern Americans theorise. (2) विरतः उत्सवः येषां ते
विरतीत्सवाः (बहु) तान् (3) जयस्य उदाहरणं जयीदाहरणम् (पठोदत्)
तन् (4) कुत्सिताः गणाः किन्नराः (नित्यसमासः) तान्—“किञ्चिपे” (२।१।६४।
पा. ७४३ सि.) [The word किम् shall be compounded with another to mean ‘ceusure’. This compound is called तत्पुरुषः ।
E.g. to mean a bad king’. किम् is compounded with राजन् the
resultant is किंराजन्]. Generally किन्नर’s are supposed to have
mouths like those of the horse, and the rest of body like that
of men. There is another sort of किन्नर’s that have the face like
those of men and the trunk like that of the horse. But both
are, no doubt, cases of deformity. As says वाचस्पत्य—“अथमुखा-
न्विर्देहत्वात् नरमुखत्वे चाथदेहत्वात् कुत्सा ।” भानुजि says the something
—“कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखान्वायत्वात्, कस्यचिद्वनमुखनरशरीरत्वात्।”

Case ending.—(1) करेः—करणे तृतीया (2) किन्नरान्—प्रथीज्ये-
मुख्यकर्मणि द्वितीया । In the non-causative stage active voice किन्नराः

was nominative of the verb गै as, किन्नराः जयोदाहरणं जगुः । In the causative stage active voice the form रघुः किन्नरान् जयोदाहरणं गापयामास । The अणित्कर्मणः becomes the णित्कर्मणः “गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थः”—(V. I, 1) (3) जयोदाहरणम्—अनुक्तगोणे कर्मणि द्वितीया (4) बाह्वीः—रुद्रयोगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । जय is the रुद्रन्त word, बाह्व् जयतः—बाह्वीः जयैः—“कर्त्तृकर्मणीः क्लृप्ति” (V. notes on सागरम्, श्र. 2, C. I.) (5) विरतीत्सवान्—Adjective of उत्सवसङ्घे तान् (6) सः—प्रयोजककर्त्ता, to the verb गापयामास ।

Synonyms.—(1) किन्नर—‘स्यात् किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनीमयुः’ (अ.)

Different meanings.—(1) उत्सव—‘उत्सवोमह उत्सेक इच्छाप्रसवकीपयोः’ (मि.)

Derivation.—(1) शरेः—शृ + अप् (करणे, 3rd c. p.) “ऋदीरप्” (शिशुपुत्र पा. ३२३२ सि.) [अप् is added to a root ending in ऋ or ष as well as उ or ऊ] (2) उत्सवः—उत् + स + अप् (भावे) ‘धु प्रसवैश्वर्ययोः’ (3) सङ्घितः—सङ्घित् (अदन्तः) + अच् (4) कृत्वा—कृ + क्वाच् (5) विरतः—वि + र्त् + क्तः (कर्त्तरि) (6) जयः—जि + अच्-भावे (7) उदाहरणम्—उद् + आ + ह + लाट् (भावे) (8) बाह्वीः—बाध् + घ् (6th c. d.) घ् of the root is changed into ह्—‘अजिदृशिकम्यमि—’ (उ. १।२७।) (9) गापयामास—(गै + णिष् =) गापि + लिट्-णल् । गै becomes गा । Then by “अतिङ्गीप्”—(See धारयतः in II, 25,) पक् comes after गा ।

Conjugation.—(1) गै—(V. Sl. 20, C. IV.)

The locality of the kinnaras:—Form Mahábhárata we understand that at the north west of the Himalayas there was the mountain called श्वेतपर्वत । Arjuna crossed it and found the country of the kimipurushas or kinnaras. The son of द्रुम was then the lord of the country. मानससरोवर (the lake Mánasa)

was not far off the country. This justifies us to identify it with the south-western portion of Tibet.

The locality of the उत्सव tribes—Evidently Kālidāsa assigns them the eastern part of the Himālayās to them for he says that after conquering the उत्सव Raghu crossed लीहिय and invaded प्राग्ज्योतिष (the Modern Assam). Mahābhārata mentions two habitats of the उत्सव tribes. Arjuna conquered the seven उत्सव tribes of Himālaya, Nakula the उत्सव tribes of the पुष्कर forest which is at Rajputana. Moreover, Vyāsa assigns to the Himālayan उत्सव's a site near Kasmira. He mentions various tribes. Probably in the days of Kālidāsa all except the Utsavas fell into insignificance.

परस्परिण विज्ञातस्ते षूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञःसारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् ।

परस्परिण—परस्परस्य (च।)

Prose order.—तेषु उपायनपाणिषु परस्परिण राज्ञा हिमवतः सारः हिमाद्रिणा (च) राज्ञः सारः विज्ञातः ।

Explanation by use of synonyms.—तेषु (गणेषु) उपायन पाणिषु (उपट्टीकनहस्तेषु सत्सु) परस्परिण (अन्योन्यं) राज्ञा (वृषेण रघुणा) हिमवतः (हिमालयस्य) सारः (धनरूपः स्थिरांशः) हिमाद्रिणा—च (हिमाचलम्—च) राज्ञः (वृषतेरघोः) सारः (वलयरूपः स्थिरांशः) विज्ञातः (विदितः)।

Substance.—समरनिर्जितामया बहुविधमहाभरताद्युपहासान् रघवे दैदुः। अमूर्त्यानि तानि मथिरवादीत्यवलीक्य रघुहिमाचलस्यानन्तरप्रभवत्तं बुबुधे—हिमाचलोऽपि दुर्जयमथसप्तकस्य पराजयात् रघोरतुल्यविक्रमं विद्राघकार ।

Change of voice.—...परस्परः राज्ञा...सारं हिमाद्रिः...सारं विज्ञातवान् ।

Sanjivani.—परस्परैरेति । (तेषु) गणेषु—उपायनयुक्ताः पाण्डयः येषां तेषु [उपायनपाण्डयु] सत्सु (परस्परैण) अन्वीत्यं (राज्ञा हिमवतः) (सारः) धनरूपः, विज्ञातः (हिमाद्रिणा) अपि (राज्ञः) (सारः) बलरूपः (विज्ञातः) । एतेन तत्रत्यवस्तुमानघ्नत्वं गणानामभूतपूर्वञ्च पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

Sanjivani Explained.

एतेन * * इति ध्वन्यते—By this it is suggested that the Hemālayan gems are priceless, and that this was the extraordinary discomfiture of Himālayan tribes.

उपायनयुक्ताः पाण्डयः येषां तेषु—This is the मसाम of Mallinātha. He makes a समानाधिकरण बहुव्रीहि of उपायन and पाणि । True, he says उपायनयुक्ताः instead of उपायनाः but that is because he means to show that उपायन is here an adjective. How can उपायन, which is a noun be made an adjective of पाणि ? We sre to add अच् to उपायन by the Sutra “अर्श आदिभ्योऽच्” (प्रा० १२७ पा. १८३३ सि.) for the purpose. As अर्श + अच् makes अर्शस meaning ‘one having piles’, so उपायन + अच् yields the form उपायन meaning उपायनयुक्त । Although उपायन is not found in the list of अर्श आदि yet it falls under that list by the spirit of आदि which is प्रकारवचन ।

We cite a few examples. “पुण्यीमहाजज्ञ समूहजुष्टः सत्पर्षणीना कसद्वं वरेण्यः” (भट्टिकाव्य I, 4). In deriving ‘पुण्य’ B̄haratamallika and Joyamangala say that ‘अत्यन्तपुण्यकरणात् स राजा पुण्य इत्युच्यते पुण्यं विद्यते अस्य इति पुण्यः—अर्श आदित्वादच्’ । Here पुण्य is adjective. It is derived as पुण्य + अच् । Yet it is not found in the list of अर्श आदि । In the derivation of पद्मा, Bhanuji says that ‘पद्ममसि अस्याः—पुण्यं आदाच्’ (V R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. P. 14.) 3. In Venisambhara natakā, we find “पापं पापाः कथयत दण्डं श्रीशंभुराशेः पितुर्ने (Act III). Pandit Táránátha Tarkaváchaspati has derived पापाः as ‘पापमसि एवामिति पापाः—अर्श आदित्वादच्’ । Yet a पाप is not in the list of अर्श आदि । In the said examples पुण्य, पद्म and पाप admit अच् by the spirit of आदि । A Calcutta editor says

that *उपायन* here means *उपायनयुक्त* by *लक्षणा* । We cannot adopt this view because we are averse to the secondary if the primary sense can do. If *उपायन* by *अभिधा* can mean *उपायनयुक्त*, why should we admit *लक्षणा* to it to have the same sense. It would be an outrage to the rhetorical maxim that *लक्षणा* comes into operation only when *अभिधा* fails.

Bengali.—সেই গণসমূহ হস্তে উপঢৌকন লইয়া (রঘুর নিকট আগমন করিলে) রাজা হিমাচলের এবং হিমাচল রাজার মার পরস্পর জানিতে পারিলেন । ৭২ ।

English rendering.—Upon the *Utsavas* appearing with presents in their hands, the strength of Himavat by the king and the strength of the king by Himavat were mutually known.—79.

Grammatical notes, &c., &c.

(1) उपायनपाणिषु. According to Mallinātha. *उपायनाः पाणयः शेषां तेषु (समानाधिकरणे च)* । We may make as well as *व्यधिकरणे बहुव्रीहि* of the nouns *उपायन* and *पाणि* । The *वाक्य* would be *उपायनानि पाणिषु शेषाम्* । *पाणि* though in the seventh case does not come before *पाणि* by the *Vārttika* ‘*गङ्गादिः परा सप्तमी वाच्य*’ enjoins that *सप्तम्यन्त* component comes after the other component such as *गङ्गु* । E. g. *गङ्गु कच्छ* । *गङ्गादि* is *आक्रान्तिगण* । So there is no difficulty in admitting *उपायन* to that class. This *Vārttika* counteracts the operation of the Sutra “*सप्तमी विशेषण बहुव्रीहि*” (१।२।२५ पा. ८२८ सि. meaning that a *सप्तम्यन्त* or a *विशेषण* component precedes the other in *बहुव्रीहि* समास । A Calcutta editor says that Mallinātha does not resort to *व्यधिकरणे बहुव्रीहि* because he thought that in that case the form would be *पाण्युपायनाः* by the Sutra *सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहि* ।” The editor remarks that Mallinātha forgets that *पाणि* is treated as an exception to the above rule by *माथ* which uses *कनचमपाणि* । We cannot take Mallinātha to be so ignorant of grammar as not to see this use of

Bhāshya. See Sanjivani explained. (2) हिम प्रधानं यस्य स हिम-
प्रधानः हिमप्रधानः अद्रिः हिमाद्रिः (शाकपायिवादिवात् मध्यपदलोपी कर्मधा—
तेन ।

Case-ending—(1) परस्परिण—Adjective of राज्ञा and हिमा-
द्रिणा (2) राज्ञा and हिमाद्रिणा—अनुक्ते कर्त्तरि ढतीया (3) तेषु—भावाधि-
करणे.सप्तमी (4) उपायनपाणिषु—Adjective of तेषु (5) हिमवतः and
राज्ञः—शेषेष्ठी 'सारः' इत्यनेन सम्बन्धः ।

Synonyms.—(1) उपायन—(V. उपदा, Sl. 70, C. IV.)

Different meanings.—(1) सार—सारोर्बलं स्थिराश्च मज्जि पुंसि
जले धने' (से).

Derivation.—(1) परस्परिण—(V. Sl. 40, C.I.) (2) विज्ञातः—
वि + ज्ञा + क्तः (भूते) (3) उपायनम्—उप + इ (ण) or, अय् + लुप्रट्
(कर्मणि) [V. R. T. of Amarakosā, N. S. P. Ed. P. 315,] (4)
हिमवतः—हिम + मतुप् (आतिशयार्थे, 6th c. s. अ of मतुप् is changed
into वे (5) सारः—(V. Sl. 14 C. I.)

Conjugation.—(1) ज्ञा—(V. Sl. 15, k. I.) सार is घन as re-
gards हिमाद्रि and बल as regards रघु ।

Rhetoric.—The figure of speech is अन्वीन्य । °

—It is thus defined in Kāvya-prakasa :—

क्रिययातु परस्परम् ।

वस्तुनीजननेऽन्वीन्यम् ।

When through the same act things mutually become the
causes of one another the figure of speech is अन्वीन्य । °

Here, two things are prominent, the king and the Himā-
layas. The king could know the Himālayas' might and the
Himālayas could know his. Each was the cause of the
knowledge of the other.

तत्राक्षीभ्यं यशोराशिं निवेश्यावकरीह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्य तस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

Prose order.—सः तत्र अक्षीभ्यं यशोराशिं निवेश्य पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः क्रियम् आदधान इव अवकरीह ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) तत्र (हिमाद्रौ) अक्षीभ्यम् (अभ्रयं) यशोराशिं (ख्यातिपुञ्जं) निवेश्य (निधाय) पौलस्त्यतुलितस्य (रावणचालितस्य) अद्रेः (कैलासाख्यपर्वतस्य) क्रियं (लज्जाम्) आदधान इव (जनयन्निव) अवकरीह (अवततार) ।

Substance.—रवर्हिमाचले अविनश्यरं कीर्त्तिपुञ्जं संस्थाप्य तस्यादव-
तीर्षः । कैलासाद्रिजयाद्यं स न ययी । स मनसि विभावयामास, यत् स पर्वतः
सकृदरावणेन उत्तोलितः अतस्तस्याहास्यां गतं, पुनर्बीरान्तरेण तज्जयम् वीरत्वदूषकम्
इति सत्त्वा तदभिसुखम्प्रयाणेन तस्य हृदि लज्जां जनयन्निव अवकृत्वा तं परि-
तन्याज ।

Change of voice.—तेन...आदधानेन...अवकरोह ।

Sanjivani.—तवेति । (सः) रघुः (तव) हिमाद्रौ (अक्षीभ्यम्)
अभ्रयं (यशोराशिं) (निवेश्य) निधाय, पौराण्येन, रावणेन ; तुलितस्य, चालि-
तस्य [पौलस्त्यतुलितस्य] (अद्रेः) कैलासस्य (क्रियम्) (आदधानः) जनयन्
(इव) (अवकरीह) अवततार—कैलासमगलैव प्रतिनिवृत्तः इत्यर्थः । नहि
गुराः परेषु पराजितमभियुञ्जते इति भावः ॥ ८० ॥

Sanjivani Explained.

कैलासमगलैव प्रतिनिवृत्तः इत्यर्थः—The sense, of the second line is—“He returned with going as far as *Kailāsa*.”

“नहि गुराः * * अभियुञ्जते इति भावः—The purport is that ‘The true heroes think it beneath their dignity to assail him who is defeated by others.’

The idea of the verse is this:—Raghu conquered the Himālayn region. He did not proceed to subjugate Kailāsa.

The poet furnishes a reason for Raghu's disregard of Kailāsa. This mountain had been uplifted by Rāvana and had lost its glory. To conquer an already conquered one does not redound to the conqueror's glory.

Bengali.—তিনি সেই স্থানে (হিমালয়ে) অক্ষয় যশোরশি সংস্থাপিত করিয়া রাখচালিত পর্বতের (কৈলাসের) লজ্জা জন্মাইয়াই যেন অবতীর্ণ হইলেন । ৮০ ।

English rendering.—Having established there an enduring mass of fame, he came down causing, as it were, the shame of the (Kailās) mountain which had been uplifted by (Rāvana) the grandson of Pulasta.—80.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) न स्त्रीभ्यः अस्त्रीभ्यः (नञ्त्तम्) तम् (2) यशसः राशिः यश्रीराशिः (षष्ठीत्तम्) तम् (3) पौलस्त्येन तुलितः पौलस्त्यतुलितः (तृतीयात्तम्) तस्य ।

Case-ending.—(1) तत्र—अत्रय, आधाराधिकरणे समसौ (2) अद्रेः—अद्रे षष्ठी 'ऋयम्' इत्यनेन सम्बन्धः, or, कृदयोर्मनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । क्तिप् is the कृदन्त affix, added to the root ऋी in ऋयम् (3) पौलस्त्यतुलितस्य—Adjective of अद्रेः (4) आदधान.—Adjective of सः (5) ऋयम्—ज्ञानच् प्रत्ययान्तस्य 'आदधान' शब्दस्य योगे द्वितीया—"न लोकाश्रयनिष्ठाखलघटनानाम्" (V. notes on सागरम्, Sl. 2, C. I.) (6) यश्रीराशिम्—Object of the transitive verb निवेश्य (7) अस्त्रीभ्यम्—Adjective of यश्रीराशिम् ।

Synonyms.—(1) यशस्—'यशः कीर्तिः समज्ञा च' (अ.) (2) ऋी—मन्दार्थं ऋीस्त्रपा ऋीडा लज्जा' (अ.)

Different meanings.—(1) अद्रे—'अद्रिस्त पर्वते । सूर्ये शास्त्रनिच ।' (द्व.)

Derivation.—(1) अद्रेः—अद् + क्तिप् (6th c. s.) 'अद्रिश्च' इत्यु-

भिभ्यः क्तिन् (उ. ४:६५) (2) चर्षीभ्यस्—चर्श् + षत् (कर्मणि) = चर्षीभ्यः (न + चर्षीभ्यः) 2nd c. s. (3) यज्ञः—(V. Sl. 19, C. IV.) (4) निवेश्य—नि + विष् + षिच् + श्यप् (5) शंबकरीह—शब् + रुह् + लिट्-णल् (6) पौलस्त्यः—पुलस्त + यञ् (गोवापत्ये) पौलस्त्यः = रावणः—The father of रावण is a sage named विश्वश्रवस्; and विश्वश्रवस्, is the son of the sage पुलस्त who is one of the seven will-born sons of Brahmá himself. (7) तुलितस्य—तुलाशब्दात् करणार्थे षिच् = तुलि (नामधातुः) तुलि + क्तः (कर्मणि, 6th c. s.) तुलां करोति तुल्यति—‘तत्करोति तदाचष्टे’, इति वार्त्तिकमूलात् षिच् (See लघुयित्ता in III, 35 for the Expl. of the वार्त्तिक) (8) आदधानः—आ + धा + शानच् (कर्त्तरि) (2) ङ्ग्यम्—ङ्गी + क्तिप् (भावे, 2nd c. s.) The word ङ्गी is feminine and declined like गी ।

Conjugation.—(1) रुह्—(V. Sl. 26, C. II.) (2) विष्—V. Sl. 28, C. III.) (3) धा—(V. Sl. 24, C. I.)

Allusion.—पुष्पा दशाननः वैसावेयभ्रातरं कुर्वरं समरं पराजित्य तस्य मनोजवं पुष्पकविमानमारुह्य च कार्तिकेयजन्मभूमिं शरवणं दिदृक्षुः कैलासाभिमुख-सागच्छन्नासीत् तवागमनमावेक्ष्यैव तन्मनोजवं विमानं कैलासगङ्गामुहं जातम् । नन्दिकेश्वरैश्च निषिद्धोऽपि तदवसि कर्णपातं न कृत्वा स क्रुद्धः सन् तदगिरिवरं बाहुप्रसारणेन धृत्वा ललीलितवान् । शिवस्तु पादाङ्गुल्या तस्य स्थैर्यं संप्राप्य भीतयाः पार्वत्याः सन्तप्तगणानाञ्च भयं विदूरयामास । (V. Rámáyanam, Uttara-kándam C. XV.—XVI.)

In times of yore Ravana defeated his brother Kuvera and wrenched from him his best possession *Puspaka* car which could move according to the will of the owner. Mounted on that car he went on to see the bush of reeds where Kárttikeya was born. Its motion was arrested by a peak of the *Kailtsa* mountain. Instead of making a circuit round the peak, he wanted to remove the whole mountain. Nandi, the attendant

of Śiva, wanted to stop him. Without heeding his words Rāvana raised the mountain with his arms. It was the habitat of Śiva Pārvati and all the Ganas, the attendants of the God, who were afraid at the repeated shocks the mountain received. Śiva pressed it down with the thumb of His foot. Rāvana could no longer uphold the mountain. His arms were pressed. He left it and it was restored to its former tranquillity.

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सहकालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

Prose order.—तस्मिन् तीर्णलौहित्ये प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तेः कालागुरुद्रुमैः सह चकम्पे ।

Explanation by use of synonyms.—तस्मिन् (रघौ) तीर्ण-लौहित्ये (चतुर्णलौहित्यनामकनदं) प्राग्ज्योतिषेश्वरः (प्राग्ज्योतिषनामक-जनपदेश्वरः) तद्गजालानतां (रघुगजबन्धनकर्मतां) प्राप्तेः (आपत्तेः) काला-गुरुद्रुमैः (कृष्णागुरुद्रुमैः) सह (सार्द्धं) चकम्पे (विवर्षे)

Substance.—अथ रघुव्रह्मपुत्रमतिक्रम्य प्राग्ज्योतिषमाचक्राम । प्राग्-ज्योतिषाधिपतिः भयेन चकम्पे । किञ्च येषु रघोर्गजघटा वद्भावभवः ते कृष्णा-गुरुद्रुमा गजानां शङ्कलाकर्षणेन चकम्पिरे ।

Change of voice.—.....प्राग्ज्योतिषेश्वरेण..... ।

Sanjivani.—चकम्पइति । (तस्मिन्) रघौ, तीर्णः लौहित्ये नाम नदी येन तस्मिन् (तीर्णलौहित्ये) सति, प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम् ईश्वरः [प्राग्-ज्योतिषेश्वरः] तस्य, रघोः गजानाम् आलानतां [तद्गजालानतां] (प्राप्तेः) (कालागुरुद्रुमैः) कृष्णागुरुद्रुमैः (सह) (चकम्पे) कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

सञ्जीवन्त्याः पाठान्तरम् ।

तीर्णः लौहित्येनाम नदी येन—तीर्णां लौहित्या नाम नदी येन—All the editions. लौहित्य (ब्रह्मपुत्र) is a नद and so it is masculine. In Kālikāpurāna, we see that the word लौहित्य indicating the river

ब्रह्मपुत्र is used in masculine, and there is no such name of लीह्विया : "तस्यनामविधियन्ते स्वयं लीहितगङ्गकम् । लीह्वियान् सरसी जातो लीह्वियाञ्जलतोऽभवत् । स कामरूपमखिलं पीठमाप्राप्यवारिणा ॥ गीपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥" (V. कालिकापुराणम्, Chap. 85.) We have therefore, adopted the reading तीर्थः लीह्वीनाम नदी टन । and we are supported by the MS. consulted by us.

Bengali—तिनि लोहिता (ब्रह्मपुत्र) नामक नदी अतिक्रम करिने प्राग्ज्योतिषनरपति उदीय गङ्गवक्रनसुसुक्रुपे परिणत कालागुरुवृक्ष-समुहरे सहिते कल्पित हईलेन । ८१ ।

English rendering—On his having crossed the Lauhitya, the lord of the Prāgyjyotishas trembled along with the Black Agurus (*Aquilaria Agallocha*) trees (of his domain) that had attained the condition of tying posts of his (*viz.* Raghu's) elephants.—81.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) तीर्थः लीह्वियः (तद्रामकनदः) येन स तीर्थं लीह्वियः (बहु) तस्मिन् (2) प्राक् (पूर्व) ज्योतिषं (ज्योतिःसम्बन्धिसर्जनं) येषु ते प्राग्ज्योतिषाः (बहु) तेषाम् ईश्वरः (पशूतत्) (3) तस्य गजाः तद्गजाः (पशूतत्) तेषाम् आलानं तद्गजालानम् (पशूतत्) तस्यभावः तद्गजालानता—ताम् (4) कालानि अगुरुणि कालागुरुणि (कर्मधा—) तान्येवद, माः कालागुरुद्रुमाः (रूपककर्मधा) तैः ।

Case-ending.—(1) तस्मिन्—भावाधिकरणे सप्तमी (I, 22) (2) तीर्थं-लीह्विये is adjective of तस्मिन् (3) कालागुरुद्रुमेः—सहयोगे वतीया (4) प्राग्ज्योतिषेश्वरः is the nominative of the verb चकम्पे ।

Synonyms.—(1) कालागुरुं—'कालागुरुवृक्ष' (अ.) (2) द्रुम—(V. पदप, Sl. 33, C. IV.)

Different meanings.—(1) अगुरुं—'अगुरुस्तनवी खर्वी' शिश्र-वायाम्' (इ.) (2) द्रुम—'द्रुमस्युपादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे (इ.)

Derivation.—(1) चकम्पे—कम्प् + लिट्-ए (2) तीर्णः—तृ + क्तः (कर्मणि) The निष्ठा—क्त is changed into न by the rule—“रदाभ्यां निष्ठाती नः पूर्वस्यच दः” (V. I, 4). (3) द्रुमैः—द्रु + म (अस्व्यर्थे, 3rd. c.p.) द्रुः (शाखा) अस्वार्थ इति द्रु, मः—“यु द्रुभ्यां मः.” (प्राश. १०८ पा. १८१५सि) (4) लीहिवः—लीहिव्य + अण (जातार्थे) लीहिव्य सरसि जातः । “तवजातः” (श्रीशरदू पा. १३८३ सि) [To mean ‘born there’, a word admits अण] (5) आलनताम्—आलान + तल् (भावे, 2nd c. s.) [For आलान V. Sl. 69, c. IV.] (6) प्रार्त्नः—प्र + आप् + क्तः (कर्त्तरि, 3rd c. p.) (7) अगुरु—गृ + कृः = गुरु (न + गुरु)

Conjugation.—1)--कम्प् (to tremble) कम्पते (लट्) कम्पताम् (लोट्) अकम्पत (लङ्) कम्पते (वि. लिङ्) चकम्पे (लिट्) अकम्पिष्ट (लृङ्) कम्पयति (णिच्—लट्) अचकम्पन् (णिच्—लृङ्) अकम्पि (भावे—लृङ्) कम्पिता (लृट्) कम्पिष्यते (लृट्) अकम्पिष्यत • (लृङ्) चिकम्पिषते (सन्—लट्) चङ्कम्पते (यङ्—लट्) कम्पितः (क्तः) ।

Allusion in the name of प्राग्ज्योतिषः—Brahman first created the stars and other luminous planets from this place, so the country has got the appellation of प्राग्ज्योतिष ।

“अत्रैव हि स्थिती ब्रह्मा प्राङ्मुचत्वं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं यं पुरी शकूपुरीसमा ॥” (V. कालिकापुराण, chp. 37)

Rhetoric.—The figure of speech is सङ्कीर्ति । Not only the king of Prākjyōtishas trembled, even the trees in his domain quaked. One quaked before Raghu, the other at the sudden pulls by Raghu's elephants. The whole country was in perturbation at the approach of Raghu (For सङ्कीर्ति see Reticor Sl. 69.)

Geography.—(1) प्राग्ज्योतिष—Kālidāsa gives its other name कान्तरूप (IV. 84). The latter name is as yet extant. It is a division of Assam. So प्राग्ज्योतिष is identifiable with the modern Assam. The whole country at the foot of the Himā-

lays from east to west had the appellation ज्योतिष । By time it was divided into two broad divisions ; one उत्तरज्योतिष and the other प्राग्ज्योतिष । We hear of both the names in the Mahābhārata. Arjuna is represented to conquer both the *Jyotishas*. From this verse we understand that Brahmmaputra was the western boundary of प्राग्ज्योतिष in the days of Kālidāsa. लौहिय—Kālikāpurāna identifies it with Brahmmaputra. It is so called because it arises from the lake called लौहिय । (See the passage quoted ante p.) We know that Brahmmaputra arises from the lake Manasa. We do not find the name ब्रह्मपुत्र or लौहिय in the list of rivers given in भीष्मपर्व । In महापर्व chap. 30. Bhīma is said to conquer the country लौहिय after conquering वद्र, मद्र and the coast of the Bay of Bengal. प्राग्ज्योतिष and लौहिय are distinguished by Vyāsa. In वनपर्व we hear लौहिय is specified as a holy place of pilgrimage. Upto this day a *mela* is being held on अशोकानदी by the shore of Brahmmaputra on the other side of Gauhati.

न प्रमेहे स रुद्राकमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रघवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

Prose order.—सः रुद्राकम् अधारावर्षदुर्दिनम्, अस्य रघवर्त्मरजः क्वपि न प्रमेहे, पताकिनीं कुत एव ।

Explanation by use of synonyms.—सः (प्राग्ज्योतिष्यरः) रुद्राकम् (आश्रितमर्थम्) अधारावर्षदुर्दिनम् (धारावर्षणान्धधनध्वालम्) अस्य रघवाः रघवर्त्मरजः क्वपि (स्यन्दनीदधुतधूलिपटलमपि) न प्रमेहे (न सीद्दुःशशाक) पताकिनीं (मेनां) कुत एव (कथमेव प्रमेहे ? न कथमपीत्यर्थः) ।

Substance.—यदा रघुः प्राग्ज्योतिषं सचतुरङ्गधनः प्रविवेश, तदा तदर्थोद्धतधूलिपटलः एवमुद्गतः यत् सूर्यः समाच्छन्नः सन् नालस्यत । इष्टिधारावर्षणं विनापि दुर्दिनमभूत् । प्राग्ज्योतिषाधिपतिः तादृशं धूलिपटलमालीक्यैर्वनितरां भग्नं मेजि । रघुसूर्यः सह संयामस्य का कषा ।

Change of voice.—तेन...पताकिनी...।

Sanjivani.—नेति । (सः) प्राग्ज्योतिषेश्वरः (रुद्रार्कम्) आवृत-
स्यम्—अधारावर्षञ्च तद् दृष्टिनञ्च [अधारावर्षदृष्टिनं] धारावृष्टिं विना दृष्टिन-
भूतम् (अस्य) रघोः (रथवत्स रजः अपि न प्रमेहे) * (पताकिनी) शिला (कुत
एव) प्रमेहे—नकुतोऽपि इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

Sanjivani Explained.

अधारावर्षदृष्टिनम्—The idea is that so thick masses of dusts arose that the sun could not be seen. So the day was gloomy and foul. Yet neither speck of cloud was there, nor was a drop of rain. The dusts were really the cause of दृष्टिनं. Yet it is here, mentioned as the same as दृष्टिनं। दृष्टिनं, by लक्षणा, means दृष्टिनकारकं।

Bengali.—তিনি আবৃত্তর্যা, ধারাবৃষ্টিশূন্য ঘোর জনদক্ষান্তরূপ
বরদুর রথবর্ষাকৃত ধূনিপটলই সহ করিতে পারিলেন না, (তাঁহার
সেনার (প্রতাপ সহ করা) দূরের কথা। ৮২।

English rendering.—He was unable to endure the very dust, that intercepted the sun and that was a cloudy gloom with a downpour, of the track of Raghu's cars—how then his army?—82.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) रुद्रः अर्कः येन तत् रुद्रार्कम् (बहु) तत् (2) धाराणां
वर्षं धारावर्षम् (षष्ठीतत्) अविद्यमान धारावर्षं यस्मिन् तत् अधारावर्षम् (बहु) दः
(निन्दितं) दिनं दृष्टिनं (सप्तसुपा) अधारावर्षञ्च तत् दृष्टिनञ्च (कर्मघा) तत् ।
Here दृष्टिनं means धनात्मकारकारण (3) रथस्य वत्सं रथवत्सं (षष्ठीतत्)
तस्य रजः रथवत्सं रजः (षष्ठीतत्) तत् ।

Case-ending.—(1) रथवत्सं रजः—Object of the transitive
verb प्रमेहे (2) अधारावर्षदृष्टिनम्—विधियकमे of रथवत्सं रजः which
is उद्देश्य कर्म (3) रुद्रार्कम् is the adjective applicable to both the

sides. (4) कृतः—अव्ययं, क्रियाविशेषणं—केन प्रकारेण इत्यर्थः (5) अस्य—
श्रेयं यही 'रघ' इत्यनेन सुखम् ।

Synonyms.—(1) अर्क—(V. मर्या, Sl. 13, C. III.) (2) वर्त्मन्
V. मार्क, 33, C. IV.) (3) रजम्—(V. Sl. 20, C. II.) (4) मेना—
(V. I. 19).

Different meanings.—(1) अर्क—'अर्को दृग्भेदं स्फटिके त्वामि
मर्थ्यं जिडीर्जास' (मे.)

Derivation.—(1) प्रसङ्गः—प्र + मङ्—लिट—ए (2) कृत्वा—कृ +
क्त्वा (कर्मणि) (3) अर्कः—अर्च्—घञ् (कर्मणि) च् of the root is
changed into क् by "चर्जाः कृषिग्रन्थीः" (V. notes on असाध्य Sl. 65,
C. III.) or अर्च्—क.—'कृदाधाराच्चिकलित्यः कः' (उ. ३४०१) Now
च of the root is changed into क् by the rule "चर्जाः कृः" (पार. ३०१
पा. ३०८ मि.) [A letter of चवर्ग is changed into the correspond-
ing letter of कवर्ग if a letter of the group कल् follows or if the
चवर्ग be at the end of a पद] Again, क् of the root drops by the
rule "भूरी भूरि मवर्गे" (प. ३४६ पा. ७२ मि.) or अर्क्—चुरादि. प. 10
praise) + अच्— But after कैद्यट्, the affix घञ् should be used to
the roots which are causative. So कृ wishes घञ् in this case.
(Cf. 'परजग्नानाम्') Bhanuji does not follow 'कैद्यट् and says that
घञ्, in this case, is अनार्थ (not used by the Rāhis, i.e. पाणिनि,
कान्दाटन and पतञ्जलि) : The foot note of Amarakosa also says
that 'परजग्नानाम् इति वचनमनार्थम्' इति कैद्यट्धीधिताकचिः मचिता ।
[V. R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. pp. 46-47.] (4) वर्धम्—
वृध् + घञ् (भावे) (5) वर्त्मन्—(V. Sl. 17, C. I.) (6) रजः—(V.
Sl. 29, C. IV.) (7) कृतः—कृम् + तसिन् (in 3rd case) (8) धिताकिनोम्
—पत + आकः + टाप् = पताका । 'वल्गाकादयश्च' (उ. ४१२४) पताका + इनि +
ङीप् (2nd e. s.)

Conjugation.—(1) संङ्—(V. Sl. 70, C. III.)

अपि—when the king of प्राग ज्योतिष could not bear the dusts raised by the chariots of Raghu, how could he bear the fury of his army. अपि here indicates गर्हा (censure).

तमोयः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपकरोध यैः ॥ ८३ ॥

Prose order.—कामरूपाणाम् ईशः, यैः अन्यान् उपकरोधः (तैः) भिन्नकटैः नागैः अत्याखण्डलविक्रमं तं भेजे । Mallinātha places 'यैः अन्यान् उपकरोध' in the last, and 'भिन्नकटैः नागैः' after 'तम्' ।

Explanation by use of synonyms.—कामरूपाणां (तदाख्यदेशानाम्) ईशः (अधीश्वरः) यैः (यैर्नागैः) अन्यान् (अपरान् नृपान्) उपकरोध (निवारितवान्) तैः भिन्नकटैः (सवन्मदगण्डैः) नागैः (करिभिः) अत्याखण्डलविक्रमम् (अतीन्द्रपराक्रमं) तं (रघुं) भेजे (आराधयाञ्चकार) ।

Substance.—कामरूपेश्वरस्य बहवः मदसाविष्णुः विपुलबलाः राजाः आरून् । विपक्षा नृपतयर्थेत् तद्राज्यसाक्रमितुं समागच्छन्ति स तदा तैरेवगजेस्तेषां गतिं प्रतिरुणद्धिम् । अधुना स रघुवीर्येण पराजितः मुन् अतीन्द्रवीर्याय तस्मै रघवे तादृशान् महापराक्रमान् नागान् दत्त्वा तदधीनतां स्वीचकार ।

Change of voice.—...ईशेन...अन्ये उपकरोधरे...अत्याखण्डलविक्रमः सः... ।

Sanjivani.—तमिति । (कामरूपाणां) नाम देशानाम् (ईशः) (अत्याखण्डलविक्रमम्) अतीन्द्रपराक्रमं (तं) रघुं—भिन्नाः, सवन्मदाः कटाः, गण्डाः येषां तैः [भिन्नकटैः] (नागैः) गजैः—साधनैः (भेजे) नागान् दत्त्वा शरणं गतः इत्यर्थः—कीदृशैर्नागैः—(यैः) नृगैः (अन्यान्) रघुव्यतिरिक्तान् नृपान् (उपकरोध) । शूराणामपि शूरी रघुरिति भावः ॥ ८३ ॥

Sanjivani Explained.

शूराणामपि * * रघुरिति भावः—The purport is that Raghu is the hero of the heroes.

नामैर्मेजि is explained as 'sought his help by giving unto him the elephants'.

Bengali.—कामरूपाधिपति, যে সকল গর্জ ঘাটা অপর নৃপতিগণের আক্রমণ নিবারণ করিতেন, সেই সকল গণ্ডনিঃসৃতমদজলগজদ্বারা ইচ্ছাধিক প্রভাব সেই রঘুর সেবা করিলেন । ৮৩ ।

English rendering.—Him who transcended Akhandala himself in valour, the lord of the Kámarupas submitted to, with (presents of) elephants having rent temples, with which he used to oppose others.—83.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) कामरूपाणाम्—कामः (स्वच्छा) हयं वीर्यां ते कामरूपाः (वह) तेषाम् । वाचस्पत्यु gives such a नियञ्जवाक्य । Or, कामेन (स्वच्छया) हयं वीर्यां ते । (2) आखण्डलः असुरान्, पर्वतपथान् वा आखण्डलः—तस्य विक्रमः आखण्डलविक्रमः (पदोत्पत्त) अतिक्रान्तः आखण्डलविक्रमम् इति आखाखण्डलविक्रमः (यादिसुत) तम् (3) निरकटैः—V. Sanjivani. (4) नामैः—न गच्छन्ति इति अगाः, न अगाः नागाः (सुपसृष्या) तैः—नत्रर्थस्य नगदस्य, सुपसृषेति समानः । V. notes on नातिप्रसना, Sl. 67, C. III. [V. R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. P. 317.]

Case-ending.—(1) कामरूपाणाम्—शर्थे पदो 'इण्' इत्यनेन मत्वन्धः (2) नामैः—करणे तृतीया (3) येः—used for नामैः—करणे तृतीया (4) भिन्नकटैः—Adjective of नामैः (5) आखाखण्डलविक्रमम् is the adjective of तम् (6) ईशः—Nominative of the verb मेजि ।

Synonyms.—(1) नाम—“सतत्रजी गजी नायुः कुञ्जरी वारणः कवी इभः सखेरमः पशू—” (2) आखण्डल—(V. मध्वन्, Sl. 26, C. I.)

Different meanings.—(1) नामैः—(V. Sl. 23, C. IV.) (2) ईशः—ईशः स्वामिनि कट्टे च व्यादीया हलदण्डके इ (मि.)

Derivation.—(1) ईशः—(Sl. 5—9, C. I.) (2) आखण्डलः—आ + खण्ड् (चं. प.) + कलच्—इवादिभ्यः कलच् (उ. १।२०६) (3) विक्रमम्—

(V. Sl. 22, C. IV.) (4) भेजे—भञ् + लिट्-ए (5) भिन्नः—भिद् + क्तः
(कर्त्तरि) भिन्न means flowing. Ichor flowing from temples
(6) उपकरीध—उप + रुध् + लिट्—णल् ।

Conjugation.—(1) रुध् (to obstruct) रुणद्धि, रुन्धे (लट्) रुणद्ध, रुन्धाम् (लोट्) अरुणत्, अरुन्ध (लङ्) रुन्ध्यात्, रुन्धीत (वि. लिङ्) रुन्ध्यात्, रुन्धीष्ये (आ. लिङ्) रुरीध, रुरुधे (लिट्) रीडा (लृट्) रीतस्यति—ते (लृट्) अरीतस्यत्—त (लृङ्) अरुधत्, अरीतसीत्, अरुधताम्, अरीडाम्, अरुधन्, अरीत्सः, अरुद्ध (लङ्) अरीधि (कर्मणि-लुङ्) रीधयति (णिच्—लट्) अरुधत् (णिच्-लुङ्) रुकत्सति—ते (सन्-लट्) रीक्यते (यङ्-लट्) रुद्धः (क्तः) This is also दिवादि and आकनेपदी in the sense of wish, and it is always used with the prefix अनु—अनुकथ्यते (लट्) ,
(2) भञ्—V. Sl. 5, C. IV.)

Geography.—कामरूप—See प्राग्व्योक्तिषु in IV, 81.

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारिणं क्वायामानर्चं पादयोः ॥ ८४ ॥

मूलश्रुति पाठान्तरम् ।

रत्नपुष्पोपहारिणं—हेमपुष्पोपहारिणं Nanda. (foot—notes.)

1 Prose order. —कामरूपेश्वरः हेमपीठाधिदेवतां तस्य पादयोः क्वायां रत्नपुष्पोपहारिणं आनर्चं ।

Explanation by use of synonyms.—कामरूपेश्वरः (कामरूप-
रूप-धिपतिः) हेमपीठाधिदेवतां (कनकमयपादपीठाधिष्ठातृदेवतासदृशी) तस्य
रघीः) पादयोः (चरणयोः) क्वायां (कान्तिं) रत्नपुष्पोपहारिणं (रत्नरूप-
कुसुमसमर्पणेन) आनर्चं (अर्चयामास) ।

Substance. न केवलं कामरूपेश्वरः रघीः सकाशात् पराभवं मेने,
अपित् रुध् स्वकीयासिंहासनम् आरीष्य स्वाभीष्टदेवमिव तं पूजयामास । हेमसंघपीठे
स्थितयोस्तस्य चरणयोः रत्नानि अञ्जलिपरिमितानि स ददौ ।

Change of voice.—कामरूपेश्वरेण ऐसपीठाधिदेवता.....काया...
आनचं ।

Sanjivani.—कामरूपेश्वर इति (कामरूपेश्वरः) ऐसपीठस्य अधि-
देवता [ऐसपीठाधिदेवता] (तस्य) स्त्रीः (पादयोः (कायां) कनकमयपाद-
पीठव्यापिनौ कानि रत्नानि एव पृथ्याणि तेषाम् उपहारिणः समर्पणन [रत्नपृथ्यो-
पहारिण] (आनचं) अचंयामास ॥ ८४ ॥

Sanjivani Explained.

ऐसपीठाधिदेवता—The idea is this: The feet of Raghu were placed on a golden stool. Their splendour was reflected upon it. The poet represents the image of the foot as its presiding goddess.

Bengali.—कामरूपेश्वर इति स्वर्गमन्त्रीठाधिष्ठात्री देवता रत्न उपाहार पदपुष्पाणि तेषाम् उपहारः रत्नपृथ्योपहारिणः अचंयामास ॥ ८४ ॥

English rendering.—The lord of the Kamarupas worshipped with offerings of gems as flowers, the sheen of Raghu's feet, which was, as it were, the presiding divinity of the golden foot-stool.—84.

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(१) कामरूपानाम् ईश्वरः कामरूपेश्वरः (घटीतत्) [For the Sama'sa of कामरूप V. Sl. 83] (२) ऐसमयः पीठः ऐसपीठः (शाक-
पाथिवादिभ्यात् मध्यपटलीयो कर्मधा अधिष्ठात्री देवता अधिदेवता (आदि))
ऐसपीठस्य अधिदेवता ऐसपीठाधिदेवता (घटीतत्) ताम् (३) रत्नान्येव पृथ्याणि
रत्नपृथ्याणि (रूपककर्मधा) तेषाम् उपहारः रत्नपृथ्योपहारिणः (घटीतत्) तेन ।

Case ending.—(१) ताम्—शेषे घटी 'पादर्यश्च' इत्यनेन सस्वभ्यः (२)

ऐसपीठाधिदेवताम्—विद्येयकर्मपदम्, 'कायाम्' इत्यङ्ग्यकर्मपदस्य (३) पादयोः
—शेषे घटी 'कायाम्' इत्यनेन सस्वभ्यः (४) रत्नपृथ्योपहारिणः—करणे लतीया ।

Synonyms.—(१) ऐसम्—स्वर्गं सुवर्णं कनकं हिरण्यं ऐसैः कम् ।

तपनीयं ज्ञातकर्म गार्हपत्यं भर्तुं कर्तुं रम् ॥ चाभीकरं ज्ञातकर्म महारजतकाद्यने ।

दकम् कात्स्वयं जाम् नदमष्टापदीऽस्त्रियाम् ॥ (अ.)

Different meanings.—(1) पाद—‘पादोर्ध्वे तुरीयांशे श्लेषे प्रत्यन्त-
पर्वते । चरणं च मयूखेच ।’ (मं.) (2) ईश्वर—(V. Sl. 1, C. I.) (3) काया
—(V. Sl. 5, c. IV.)

Derivation.—(1) ईश्वरः—(V. Sl. 1, C. I.) (2) ईम—इ + मनिन्
(उ. ४।२४५।) (3) पीठः—पिठ् + घञ् (अधिकरणं) बाहलकादद्वीर्घः or,
पी(इ) + ठक्—बाहलकात्—‘विष्टरः पीठमस्त्रियाम्’ इति विकारइशेषः ।
The word पीठ is used both in the masculine and the neuter
genders. But according to Amara it is only neuter. ‘पीठमामर्नम्’
(4) देवता—देव + तल् (स्मार्थं) (5) रत्नम्—V. Sl. 65, C. I.) (6) उप-
हारिण—उप + ङ + घञ् (कर्मणि, 3rd c. s.) (7) कायाम्—V. Sl. 5, C.
IV. (8) आनर्च—अर्च + लिट्—णल् 9) पादयोः—पद् + घञ् (करणं, 6th
c.d.)

Conjugation.—(1) अर्च—(V. Sl. 21, C. II.)

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां कृत्वशून्येषुमौलिषु ॥ ८५ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् । विश्रामयन्—विश्रमयन् (चा. व.)

Prose order.—जिष्णुः इति दिशः जित्वा रथोद्धतं रजः राज्ञां कृत्वशून्येषु
मौलिषु विश्रामयन् न्यवर्त्तत । Mallinātha places ‘राज्ञाम्’ after ‘कृत्व-
शून्येषु’.

Explanation by use of synonyms.—जिष्णुः (जयशीली
रथः) इति (अनेन प्रकारेण) दिशः (दिङ्मण्डलं) जित्वा (विजित्य) रथोद्धतं
(स्यन्दनीद्धतं) रजः (शूलिपटलं) राज्ञां (नृपाणां) कृत्वशून्येषु (आतपतस्त्रीनेषु)
मौलिषु (किरीटेषु) विश्रामयन् (संक्रमयन्) न्यवर्त्तत (राजधानीं प्रतिनिवृत्तः) ।

Substance.—जयशीलः रघुरनेन प्रकारेण दिङ्मण्डलं विजित्ये ।
सर्वे नृपाः पराभूतत्वात् निष्कृत्वा बभूवुः । रघुरपि एकच्छवाधिपो बभूव । ऋतः
कविराह यत् स्वीयस्यन्दनीद्ध तधूलिपटलैः पराभूतानां भूपानां कृत्वशून्यानि किरीटा-
न्याच्छाद्य स स्वराज्यं प्रत्यावर्त्तत ।

Change of voice.—जिष्णुना...विश्रामयता न्यवर्त्यत ।

Sanjivani.—इतीति । (जिष्णुः) जयश्रीलः—“ग्लान्जिष्यद्य गृह्णः” (शश १२६ पा. ३११६ मि.) इति गृह्ण प्रत्ययः—सः रघुः (इति) इत्थं (दिग्भः जित्वा)—रथैः उद्धतं [रथोद्धतं] (रजः कवशुन्वेषु) रघोरिकच्छवकत्वादिति भावः—(राज्ञां) (मौलिषु) किरौटिषु—“मौलिः किरौटे धन्मिल्ले चूडाकङ्के लिमूर्धजे” इति शैमः—(विश्रामयन्) संक्रामयन् इत्यर्थं (न्यवर्त्यत) निवृत्तः ॥ ८५ ॥

Sanjivani Explained.

“मौलिः * * *”—मौलि means किरौट (diadem), धन्मिल्ल (chignon), चूडा (tuft of hair), कङ्कलि or अर्शाकहंस (*Saraca Indica*) मूर्धज (hair).

“ग्लान्जिष्यद्य गृह्णः”—गृह्ण, affixed in कर्तृवाच्य to the roots ग्लै, जि, as well as ग्याः । E.g. ग्लान्ज, जिष्णु, ग्याञ्, ।

Bengali—जयश्रील रघु एहेरूपे दिक्मकल जय करिष्य मान्दोनो-
कृतधूलिपटल राङ्गणेर उद्धतानामुद्धटे संस्थापन करिते करिते
प्रतिनिवृद्ध दहेलेन १०८६७

English rendering.—Having conquered (all) the points of the compass, the victor returned causing the dust raised by (his) cars to rest upon the heads bared of umbrella of the (vanquished) kings.—85.

* Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) रथैः उद्धतं रथोद्धतम् (तृतीयातन्) (2) क्वैः यन्वाः
अवशुन्वाः (तृतीयातन्) तेषु ।

Case-ending.—(1) इति—अन्वयं, क्रियाविशुषणम् (2) राज्ञाम्—
जय पदो—“मौलिषु” इत्यनेन सम्बन्धः (3) कवशुन्वेषु—Adjective of मौलिषु
(4) मौलिषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (5) रजः—शठप्रत्ययान्त ‘विश्रामयन्’
शब्दयोगे कर्म (6) रथोद्धतम् is the adjective of रजः (7) दिग्भः is the
object of जित्वा (8) जिष्णुः—Here it is used as nominative, at
though it is adjective—न्यवर्त्यत is its finite verb.

Different meanings.—(1) मौलि—‘मौलिःकिरीटं धम्मिल चूडायां न नपुंसकम् । अशीकपादपं पुंसि ।’ (मे.) Also see Sanjivani. In the new editsons of मेदिनीकीष, we see this reading—‘नाऽशीकट्री स्त्रियां भूमौ ।’ (V. foot note of R. T. of Amarakos’a, N. S. P. Ed. P. 496.)

Derivation.—(1) जित्वा—जि + क्वाच् (2) जिष्णुः—जि + ग्स्नुः (श्रीलार्थे) (3) न्यवसंत—नि + वत् + लङ्—त (4) उद्वतम्—उत् + ह्वन् + क्तः (कर्मणि, 2nd c. s.) The न् of ह्वन् drops by the rule:—अनुदात्तोपदेश—” (V. notes on गति, Sl. 4, C. I.) (5) विद्यामयन्—वि + अम् + णिच् + शठ (1st c. s.) The alternative form is विद्यामयन्—(V. notes on विद्यामय, Sl. 54, C. I.) शठ in विद्यामयन् is used in अतीतकाल—“धातु सम्बन्धे प्रत्ययाः” (V. notes on कुर्वन्, Sl. 29, C. IV.) (6) क्वम्—(V. Sl. 16, C. IV.) (7) मौलिषु—मूलस्यादृरे भवः इति मूल + इच् (7th c. p.)—सुतङ्गमादित्वात् (V. शारदपा. पा. १२१२ सि.) or मूलस्यापत्यम्—मूल + इच् “अत इच्” (शारदपा. पा. १७९५ सि.) [इच् is added to an अदन्त word to mean ‘its अपत्य’]

The word मौलि is both feminine and masculine after मेदिनी and रभस, but after अमर it is only masculine.

Conjugation.—(1) अम्—(V. Sl. 54, C. I.) (2) जि—(V. I, 5-9.)

स विश्वजिद्वमाजङ्गे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥ ८६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम् । आजङ्गे—आरभे (चा. व.)

Prose order.—सः सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं यज्ञम् आजङ्गे, सतां वारिसुचाम् इव आदानं विसर्गाय हि ।

Explanation by use of synonyms.—सः (रघुः) सर्वस्व-
दक्षिणं (निखिलवित्तदक्षिणं) विश्वजितं यज्ञं (स्वनामख्यातमध्वरम्) आजह
(कृतवान्) सतां (साधूनां) वारिमुचामिव (मेघानामिव) आदानम् (अर्जनं)
विसर्गाय (सत्पात्रविनियोगाय) हि (निश्चितं) भवति ।

Substance.—निखिलं दिङ्मण्डलं विजित्य रघुः विश्ववलयि कर्मण्यं
विश्वजितं नाम यज्ञं सिद्धम् । तत्र स दिक्वजयादर्जितानि यावन्ति वित्तानि सत्-
पात्रेभ्यो ददाति । ननु तर्हि किमये वित्तमजितं तदुपमया व्यनक्ति । यथा मेघा
जलदानार्थमेव समलाभलानि संगृह्णन्ति, तथा स रघुयज्ञं विधाय सत्पात्र-
विनियोगार्थमेव निखिलदिङ्मण्डलात् धनान्वाहृतवान् ।

Change of voice.—तेन सर्वस्वदक्षिणः विश्वजित् यज्ञः...आदानेन
... भूयते ।

Sanjivani.—स इति । (सः) रघुः, सर्वस्वदक्षिणा यत्नं तं (सर्वस्व-
दक्षिणं)—“विश्वजित् सर्वस्वदक्षिणः” इति श्रुतेः—(विश्वजितं) नाम (यज्ञम्)
(आजह) कृतवान् इत्यर्थः । युक्तश्चेतदित्याह—(सतां) साधूनां (वारिमुचां)
मेघानाम् (इव) (आदानम्) अर्जनं (विसर्गाय) त्यागाय (हि) पात्र-
विनियोगाय इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

Sanjivani Explained.

विश्वजित् सर्वस्वदक्षिणः—in विश्वजित् sacrifice, the sacrificer should
give away everything he has.

Bengali.—তিনি বিশ্বজিত নামক যজ্ঞ সম্পাদনাশ্চে (ভূজ-
বলোপার্জিত) নিখিল ধন দক্ষিণাস্বরূপে দান করিলেন । মেঘসমূহের
দ্বারা নক্ষত্রগণের ধনোপার্জন দানের রূতুই হয় । ৮৬ ।

English rendering.—He (then) made arrangements for
the *Visvajit* sacrifice, the final present whereof consists of the
sacrificer's whole wealth. Verily, of the good as of the
offend's acquisition is for bestowal.—86.

Gmmatical notes, &c. &c.

Sāmaśa.—(1) विश्वं जयति इति विश्वजित् (उपपद्वत्) तम् (2) सर्वं

स्वं सर्वं भ्रमम् (कथमा) तत् दक्षिणा यस्य वा यस्मिन् स सर्वस्वदक्षिणः (बहु) तम्
(3) वारि मुञ्चति इति वारिमुचः (उपपदतत्) तेषाम् ।

Case-ending.—(1) विभर्गाय—“तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी
—विस्मृष्टमित्यर्थः (V. I, 1. Samāsa) or ‘कृप्तिं सम्पद्यमाने च’ (१।१।१४४) पा.
वा. ५८० सि. वा.) इति वार्तिकमुक्त्वात् कृप्यर्थक सधातुयोगे सम्पद्यमानात्
विभर्गाच्चतुर्थी । [When transformation is signified and a root hav-
ing the sense of कृप् is used, the word denoting the trans-
formed object, admits चतुर्थी, as in भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते—ज्ञान, the
transformed object is in चतुर्थी] (2) सताम्—कृदयोगेऽनुक्ते कर्त्तरि
षष्ठी—ल्यट् is a कृत् affix which is added to the root दा of आदानम्
(3) वारिमुचाम्—विधेय and उपमान् पद ‘मताम्’ is its उद्देश्य and उपमेय
पद—कृदयोगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (4) आदानम्—nominative, to the
verb ‘भवति’ (understood) (5) सर्वस्वदक्षिणम्—Adjective of यज्ञम्
(6) विश्वजितम्—Adjective of यज्ञम् which is the object of आजर्त्ते
(7) सः—Nominative, to the verb आजर्त्ते ।

Synonyms.—(1) यज्ञ—(V. अथर्व, Sl. 31, C. I.)

Different meanings.—(1) स्व—‘स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ
विश्वाम्नीयेऽस्त्रियां षने’ (मे.) (2) यज्ञ—(I, 26)

Derivation—यज्ञम्—यज् + नङ् (करणे, अधिकरणे वा, 2nd c. s.)
(2) दक्षिणा—(V. Sl. 31, C. I.) (3) विश्वजितम्—विश्व + जि + क्तिप्
(कर्त्तरि, 2nd c. s.) तुक् (त्) comes after the short vowel of the
root जि by the rule—“ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” (V. notes on जगतः,
Sl. 1, C. I.) (4) आजर्त्ते—आ + ह्र + लिट्—ए । Here the result of
the action goes to the agent—कर्त्तृणामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् ।
(5) आदानम्—आ + दा + ल्यट् (भावे) (6) विश्वर्गाय—वि + षज् + घञ् (भावे,
4th c. s.) The root षज् when allied with the prefixes जि and

उत्, indicates the sense of व्याप्त—in other place it is used in the sense of 'doing' (7) सताम्—अस् + श्रृ (6th c. p.) (8) वारिसुचाम्—वारि + सुच + क्तिप् (6th c. p.)

Conjugation.—(1) ह—V. Sl. 39, C. III.

Force of हि is अवधारण—'हि हेतावधारणे' (अ.)

Rhetoric.—The figure of speech is अर्थान्तरन्यास । The general statement of the second line asserts the special one of the first. Raghu having conquered the whole of India earned a hoard of wealth, and he spent the whole of it in the sacrifice विश्रजित् । Why did he spend all his earnings? The reason which the poet assigns is that the good never earn for amassing but for giving away the earnings to the deserved.

Remark.—विश्रजित् is the sacrifice which the conqueror of the Earth celebrates as राजसूय is performed by the suzerain.

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-

गुर्वाभिः शमितपराजयव्यलोकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्

राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

Prose order.—काकुत्स्थः सत्रान्ते सचिवसखः (सन्) गुर्वाभिः पुरस्क्रियाभिः शमितपराजयव्यलोकान् चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ।

Explanation by use of Synonyms.—काकुत्स्थः (ककुत्स्थ-वंशीयसूत्रः) सत्रान्ते (यज्ञावसाने) सचिवसखः (असात्यानुषरः सन्) गुर्वाभिः (महतीभिः) पुरस्क्रियाभिः (पूजाभिः) शमितपराजयव्यलोकान् (विनीतपराजयदुःखान्) चिरविरहोत्सुकावरोधान् (दीर्घविच्छेदोत्कण्ठितदारुणान्) राजन्यान् (अविद्यभूपतीन्) स्वपुरनिवृत्तये (स्वराज्यप्रतिगमनाय) अनुमेने (आशापयामास) ।

Substance.—ककुत्स्थवंशीयरवः विश्वजिदयज्ञसाधनप्रवृत्तः सन् समर-
पराजितान् क्षत्रियराजान् सर्वान् स्वराजधान्याम् आजुहाव । तदयज्ञसम्पादने
सुविपुलकालः अतीयाय । अतएव तव उपस्थितानां राज्ञामपि दीर्घकालावस्था-
नान् तेषामन्तःपुररमण्यस्तदर्थं भृशमत्कण्ठिता जाटाः । रघुः यज्ञावसाने स्वराज्य-
प्रतिगमनाय तान् आज्ञापयामास । स च अमात्यसहितः सन् विपुलसत्कारिकान्
एवं सम्भावयामास यत् ते परमाह्लादिता बभूवुः । एतद्भूतस्य समाज्जीऽधीनता न
ल्लेशकरीति मत्वा ते पराजयजनितं दुःखं च जहूः । रघोरपि राज्यं दृढीभूतम् ।

Change of voice.—काकुत्स्थेन...सचिवसखेन.....शमितपराजिघ-
व्यलीकाः चिरविरहोत्सुकावरीधाः राजन्याः...अनुमेनिर ।

Sanjivani.—सवान्त इति । (काकुत्स्थः) रघुः (सत्रान्तं) यज्ञान्ति
—“सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ” इत्यमरः (Col. p. 351) सचि-
वानाम्, आमात्यानां सखा इति (सचिवसखः) सन्—“सचिवी भूतकेऽमात्ये” इति
हैमः—तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः—“राजाहः—सखि-
भ्युष्टचः (५।४।११ पा. ७८८ सि.) (गुर्वीभिः) महतीभिः—“गुरुर्महत्याङ्गि-
रुमि पितादौ धर्मदेशके” इति हैमः (पुरस्क्रियाभिः) पूज्याभिः—शमित पराजयेन
व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् [शमितपराजयव्यलीकान्] “दुःखे वैलक्ष्ये-
व्यलीकम्” इति यादवः—चिरविरहेण उत्सुकाः उत्कण्ठिताः, अवरीधाः, अन्तः-
पुराङ्गनाः, येषां तान् [चिरविरहोत्सुकावरीधान्] राज्ञः अपत्यानि राजन्याः,
क्षत्रिणाः तान् [राजन्यान्]—“राजश्वशुरादयत्” (४।१।३७ पा. ११५२ सि.)
इति अपत्यार्थे यत् प्रत्ययः—“भूर्धाभिषिक्ती राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्”
इत्यमरः—(Col. p. 191) स्वपुरं प्रति निवृत्तये, प्रतिगमनाय [स्वपुरनिवृत्तये]
(अनुमेने) अनुज्ञातवान् ॥ ८७ ॥

Sanjivani Explained.

“सवमाच्छादने * * वनेऽपि च ”—सव means आच्छादन (covering)
यज्ञ (sacrifice), सदादानं (daily munificence), वन (forest).

“सचिवी भूतकेऽमात्ये”—सचिव means भूतक (servant), as well as
अमात्य (minister). तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः—

King is called **सखि** of ministers. Mālinātha seems it improper. So he defends it. He says that king is represented as the friend of ministers to suggest that ministers attended upon him constantly.

गुरुम् इत्याङ्गिरसे * * * धर्मदेशके—गुरु means महत् (great), आङ्गिरस् (Vrihaspati, the son of Angiras), पित्रादि (*Pitris*) and others), धर्मदेशक (teacher of religion).

“दुःखं वैलक्ष्ये व्यलीकम्”—व्यलीक means दुःख (sorrow) and वल्लभा, (reverse).

“महोभिषक्तः * * * विराट्”—महोभिषिक्त. (lit. one who is capable of being inaugurated), राजन्, बाहुज, क्षत्रिय, and विराज् are synonymous.

“राजाहः सखिभ्यश्च” (V. Exp. under the notes on महिषीसख, Sl. 48. C. I.)

“राजश्वरादयन्”—यन् is added to राजन् and श्वरा to mean अपत्यम् । But Vārtti'a lays down that राजन् admits यन् in the sense of जातिः । To mean the caste Kshatriya, राजन् gets यन् and yields the form राजन् । श्वरा get यन् to mean श्वरास्त्य अपत्यम्, and adopts the form श्वरार्थ । Why does not न् of राजन् drop when यन् is added to it ? The Sutra “द्वे चाभावकर्मणी.” (६।१।१८८ म. १।१।१८८ मि.) enjoins that अन् of a word does not elide when a nominal affix beginning is added to it provided the affix does not indicate भाव (status) or कर्म (action) । Thus to mean the status or act of king the form will be राज्य and not राजन् । राजन् means ‘one born of Kshatriya father and mother ; सजन् means ‘one born of क्षत्रिय father and Vaisya or Sudra mother.’

Bengali.—কাকুৎস্থরঘু অমাত্যবর্গের সহিত (পরাজিত ক্ষত্রিয় রাজপুত্রের) বিপুলসংস্কার দ্বারা পরাজয়জাত দুঃখ প্রশমিত করিলেন । ঠাহাদিগের দীর্ঘকাল বিচ্ছেদহেতু তদন্তঃপুররমণীন্দ্র অত্যাৎকণ্ঠিতা হইয়াছিল । অতএব বজ্রাবসানে রঘু সেই ক্ষত্রিয় ভূপতিগণকোশ্বরাজ্য প্রাপ্তিগমনের জন্ত আদেশ করিলেন ॥ ৮৭ ॥

English rendering.—Upon the completion of the sacri-

fi ce that descendant of Kakutstha, with ministers for his assistants permitted the (vassals) kings whose mortification due to defeat was allayed by high honours (showed unto them by the monarch) and whose wives were anxious on account of their long absence to repair to their (respective) capitals.—87.

Grammatical notes &c., &c.

* **Samasa.**—(सदस्य अन्तः सदान्तः (षष्ठीतत्) * तस्मिन् (2) सचिवानां सखा सचिवसखः (षष्ठीतत्) राजाहः सखिव्यष्टच्” The feminine form of सखी is सचिवसखी—टित्त्वात् ङीष् [The affixes whose ट् is elided take ङीष् in feminine, here टच् is the affix, whose ट् and च् are elided] (3) विगतम् अलीकं व्यलीकम् (प्रादि) (V. R. T. of Amarakosa, N. S. P. Ed. P. 460) पराजयजं व्यलीकं पराजयव्यलीकम् (शाक् पाथिवादिवात् सभ्यवदर्लापी कर्म धा) or, पराजयेन हेतुना व्यलीकम् (तृतीयातत्) शमितं पराजयव्यलीकं येषां ते शमित्वपराजयव्यलीकाः (बहु) तान् (4) चिरं विरहः चिरविरहः (द्वितीयातत्) तेन उत्सुकाः चिरविरहीत्सुकाः (तृतीया तत्) तादृशाः अवरोधाः (अन्तःपुराङ्गनाः) येषां ते चिरविरहीत्सुकावरोधाः (बहु) तान् (5) स्वस्य परं स्वपरम् (षष्ठीतत्) तस्मै निवृत्तिः स्वपरनिवृत्तिः (चतुर्थीतत्) तस्यै । The alternative form is स्वपरनिवृत्तौ ।

* **Case-ending.**—(1) सदान्ते—भावाधिकरणे सप्तमी or कालाधिकरणे । (2) पुरस्क्रियाभिः—करणे तृतीया (3) गर्वीभिः—Adjective of पुरस्क्रियाभिः. (4) शमित...व्यलीकान् and चिरविरहीत्सुकावरोधान् are the adjectives of राजानान् (5) स्वपरनिवृत्तये—तादर्थ्यं चतुर्थी (6) राजानान्—Object of अनुमेने (7) काकुत्स्थः—Nominative, to the verb अनुमेने (8) सचिवसखः is the adjectives of काकुत्स्थः ।

Synonyms.—(1) अवरोध—(V. Sl. 68, C. IV.) (2) राजानान्—(V. Sanjivani.)

Differement meanings.—(1) अवरोध—(V. Sl. 68, C. IV.) (2) सख—(V. Sanjivani.) (3) व्यलीक—(V. Sanjivani.)

Derivation.—(1) सवम्—सव (अदन्तः, चरादिः आत्म०) + अञ् (कर्मणि) सन्त्यते, सन्त्यते इति सवम् (2) परस्क्रियाभिः—पुरस् + क्त + य + टाप् (3rd c. p.) (3) शमितम्—शम् + णिच् + क्तः (कर्मणि) । The alternative form is शान्तम्—“वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्यटश्च प्रज्ञप्ताः” (अ० ३१२३ पा. ३०६८ सि.) [दान्त, शान्त, पूर्ण, दन्त, स्यट, क्त and प्रज्ञप्ता are optionally admitted for दन्तित, शमित, पूरित, दासित, स्याशित, क्वादित and ज्ञप्ति respectively. The former are as much causative in form as the latter, but are anomalous.] (4) पराशयः—परा + जि + अच् (5) व्यलीकम्—वि + अल् + कीकन् ‘अलीकादयश्च’ उ. ३१२३। (6) काकृतस्य—(V. Sl. 41, C. IV.) (7) उदसुकाः—V. Sl. 22, C. II.) (8) अवरीधाः—(V. Sl. 68, C. IV.) (9) राजन्यान्—राजन् + यत् (अपत्यार्थं, 2nd c. p.) “राजशयराद यत्” V. Sanjivani Explained. (10) निवृत्तये—नि + वृत् + क्तिन् (भावे, 4th c. s.) (The alternative form is निवृत्तौ) (11) अन्वयेने—अन् + मन् + लिट्—ए ।

Conjugation.—(1) मन्—(V. Sl. 2, C. I. or, Sl. 65, C. III) The allusion in the name of काकृतस्य—V. Sl. 41, C. IV.)

Remark.—(1) One of the Calcutta editors takes the word ‘अवरीध’ (harem) as a feminine. Here is his derivation ‘अवकथ्यन्ते एताः अवरीधाः महिष्यः’। It is a blunder. Though implying the word is really a masculine like दार &c., Amara has “—शुभान्त-शवरीधश्च ।” Medini says “अवरीधक्तिरीधानि राजदार्षु तदग्रहं” In the Sloka 32, C. I. Kālidāsa uses it as masculine.

Scanning.—This Sloka is in the metre प्रहृषिणी—(V. Sl. 95, C. I.)

Mr. Nandargikar points out that Sumati and others read after this the following verse :—

यजान्तमवश्याभिधिकपूतं सत्कारैः शमितपराजयव्यलीकाः ।

आमन्वोत्सुकवनितामिहृषिचिताः स्वानि स्वान्यवनिभृजः पुराणि जन्तः ॥

It is a weak repetition of the present verse.

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजचरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रः

मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुरगौरम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृती रघुदिग्विजयी नाम चतुर्थः सर्गः ।

Prose order—ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं प्रसादलभ्यं सम्राजः चरणयुगं प्रस्थानप्रणतिभिः अङ्गुलीषु मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुरगौरं चक्रुः ।

Explanation by use of synonyms.—ते 'राजन्या' रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं (रेखाध्वजवज्रचक्रवचिह्नितं प्रसादलभ्यम् (अनुग्रहलभ्यं) सम्राज (सार्वभौमस्य रघोः) चरणयुगं (पादद्वयं प्रस्थानप्रणतिभिः (प्रयाणकालनमस्कारं) अङ्गुलीषु (पादशाखाम् मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुरगौरं (किरीटमालाभष्टपुष्परसपरार्गं गौरवणं) चक्रुः विदधुः ।

Substance.—ते राजन्या स्वपुरप्रतिगमनकालं सार्वभौमस्य रघोः ध्वजवज्रचक्रवचिह्निते चरणद्वन्द्वं प्रणति चक्रुः । तादृशं चरणयुगलम् अनुग्रहं विद्याकेनचित् लभ्यं न शक्यतः । तप एतत्प समाट प्रसन्नो बभूव । तत्तेषामिदं महाभाग्यमभूत् । प्रणतिसमये तेषां किरीटस्थितमालाभ्यं पुष्परसाः परागाश्च रघोरङ्गुलीषु निपतितः । तेन ज्ञाप्यददय गौरवणं जातम् ।

Change of voice. - ते. चक्रुः ।

Sanjivani.—त इति । (ते राजानः, रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि च शातपत्रानि च, ध्वजाङ्गाकाररेखाः इत्यर्थे - चिह्नानि यस्य तत् तथोक्तं [रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं] प्रसादं न एव लभ्यं (प्रसादलभ्यं । सम्राजः) सार्वभौमस्य रघोः । चरणयुगं) प्रस्थाने, प्रयाणसमये वा प्रणतयः । नमस्काराः, ताभिः कुरणैः [प्रस्थानप्रणतिभिः] (अङ्गुलीषु) मौलिसक्, केशवत्स्यप, याः सजः, माल्यानि ; ताभ्यः च्युतं मकरन्दे, पुष्परसैः ? —“मकरन्दः, पुष्परसः” इत्यमरः (Cole. p. 80) रेणुर्गौरः, परागश्च—“परागः समनोरजः” इत्यमरः (Cole. p. 90) गौर, गौरवणं [मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुरगौरं] (चक्रुः) ॥ ८८ ॥

इति श्रीमद्भामहोपाध्याय-कीलाचक्षमङ्गिनाथमुरिविरचितायां रघुवंशटीकायां

संज्ञीवनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

Sanjivani Explained.

अज्ञायाकाररेखाः—Great men have peculiar lines on their sole. These are called by the palmists signs of banner, thunderbolt and umbrella &c. They prognosticate the greatness of the man who bears those signs. Indeed, Vishnu is represented as having the signs of banner, thunderbolt &c.

मकरन्दः पुष्परसः—मकरन्दः and पुष्परस mean honey.

परागः सुमनीरजः—पराग means the pollens of flowers.

Bengali.—সেই নৃপতিবন্দ, ধ্বজবজ্রচ্ছত্রাদ্যাকারেরখাচিহ্নিত প্রসাদলভ্য সম্রাট (রঘুর) চরণযুগল, প্রস্থানকালীন প্রণামহেতু কিরীট-স্থিতমালাচ্যুতপুষ্পরস এবং পরাগসমূহ দ্বারা গৌরবর্ণ করিলেন । ৮৮ ।

English rendering.—They rendered, by their parting prostrations the pair of the emperor's feet, obtainable through favour (alone) and marked with lines representing flag, thunder-bolt and umbrella, red at the toes, with the honey and pollens dropped from the chaplets on their heads.—88.

Grammatical notes, &c. &c.

Sama'sa.—(1) कुलिनं (पर्वतं) श्यनि (नाशयनि) इति कुलिशाणि (उपपदत्) आतपान् वायन्ते इति आतपवाणि (उपपददत्) अज्ञाथ कुलिशाणि च आतपवाणि च ध्वजकुलिशातपवाणि (इन्द्रः) रेखाः एव ध्वजकुलिशातपवाणि रेखाध्वजकुलिशातपवाणि (रूपककर्मधा) तानि चिह्नानि यस्य वा यस्मिन् तन् रेखाध्वजकुलिशातपवचिह्नम् (बहु) (2) सम्यक् राजने (श्रीभने) कव-चामदुग्दिभिरिति समाट् (उपपददत्) तस्य (3) चरणयोः युगं चरणयुगम् (पठ्ठीतत्) (4) प्रसादेन लभ्यं प्रसादलभ्यम् (तृतीयातत्) (5) प्रकर्षेण नतयः प्रखतयः (प्रादिः) प्रस्थाने (प्रस्थानकाले) याः प्रखतयः प्रस्थानप्रखतयः (सप्तमीतत्) ताभिः (6) मौलिस्थिताः सजः मौलिसजः (शाकपाथिवादित्वात् मध्यपदलोपी कर्ताधा) or मौली याः सजः मौलिसजः (सप्तमीतत्) कृत्वाति

हिनन्ति) इति कर. — मनुष्याणां करः मकर (षष्ठीतत्) मकरस्य यन्ति—
 कामजनकत्वात्. खण्डयन्ति) धातुना बहुविधार्थत्वात्—उन्मदयन्ति इति मकरन्दाः
 उपपदतत्. The floral juice surpasses even मकर, who is the
 sign of काम. So it is called मकरन्दः. Or मकरस्य अन्तन्ति (बध्नन्ति)
 (V. R. T. of Amarakośa, N. S. P. Ed. pp. 144 and 153.)
 मकरन्दाय रेणवश्च मकरन्दरेणवः (इन्वः) Although रेणु has fewer
 vowels than those of मकरन्द yet it has been placed after. It is a
 violation of the rule—“अन्याच्तरम्” (V. notes on पाठेतीपरमेश्वरौ,
 Sl. 1, C. I.) The followers of Pānini justify such violation
 thus. Pānini has the Sutra “समुद्राभदघः” (४.४.११८ पा ४६४ मि.)
 Here समुद्राभ is a इन्व compound. The form should have been
 अभसमुद्रः. Yet Pānini uses समुद्राभः. Hereby he suggests that
 the rules about पूर्वनिपातत is sometimes not observed. This is a
 नापूकसूत्र. पद्मनाभ says “सर्वमेतत् प्रायिकं व्यभिचारदर्शनात्—उद्दृखलमुसलं,
 चतरथवाञ्छीकं । मुसल and वाञ्छीक are of fewer vowels than those
 of उद्दृखल and चतरथ. still they are placed after. मौलिसगन्धः
 युताः मकरन्दरेणवः मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणवः (पञ्चमीतत्) तै or तार्भः
 गौर मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् (तृतीयातत) तत् ।

Case-ending.—(1) अङ्गुलीषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (2) प्रस्थान-
 पणतिभिः—हेती हतुया । Mallmātha says करणं । The bowing of
 the king is the cause of making the feet of Raghu yellow by
 the floral juice and the pollens of the garlands that were in
 the king's heads. (3) रेखाध्वज...चिह्नम्, प्रसादनभ्यम् and मौलि...
 निरम् are all the adjectives of चरणयुगम् (4) तै—Nominative,
 of the verb चक्रुः (5) चरणयुगम्—कर्म of the transitive verb चक्रुः ।

Synonyms.—(1) रेणु—(V. Sl. 2, C. II. (2) ध्वज—(V.
 74, C. II.) (3) कुलिश—(V. अशनि, Sl. 56, C. III.)

Different meanings—(1) चरण—‘चरणीऽस्त्रीवङ् पाद’
गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भ्रमणे चापि नपुंसक उदाहृतः ॥ (मे.) (2) कुलिशं—(V. Sl. 50, C. III.) (3) ध्वज—(V. Sl. 56, C. III.) (4) मौलि—(V. Sl. 85, C. IV.) (5) रिंग—(V. Sl. 47, C. IV.)

Derivation.—(1) ध्वज—(V. Sl. 56, C. IV.) (2) कुलिशम्—(V. Sl. 68, C. IV.) (3) आतपत्रम्—(V. Sl. 5, C. IV.) (4) सम्राज्—(V. साम्राज्य, Sl. 5, C. IV.) (5) चरणम्—चर् + ल्यट्, (करणे)
In the sense of पाद it is masculine and neuter both (V. on different meanings. (6) प्रसादः—प्र + सुट् + घञ् (भावे) favor
The form प्रसाद means palace. (See II, 68) (7) लभ्यम्—लभ् + यत् (कर्मणि) (8) प्रणतिभिः—प्र + नम् + क्तिन् (3rd c. p.) (9) अङ्गुली—(V. Sl. 25, C. III.) The alternative form is अङ्गुलि । (V notes on प्रतिपत्तये, Sl. 1, C. I.) (10) चक्रः—-क्र + लिट्—उभ
(11) मौलिः—(V. Sl. 85, C. IV.) (12) मकर—(V. Sl. 41, C. I.) (13) मकरन्दः—मनुष्य + क्त (to kill) + अन्—मकरः (V. Samāsa पृषीदरादित्वात् साधः । मनुष्य is changed into म । मकर + दी to cut + कः—‘आतीऽनुसंगे क.’ (३२३३ पा. २२५ सि.) सम् comes after मकर by पृषीदरादि । Or मकर अन् (to tie) + चण्—शकभ्यादित्वात्
The last vowel (अ) of मकर drops—शकभ्यादिपु पररुपे वाच्यम्’ (A notes on मनौषिण्डाम्, Sl. 11, C. I.) (14) रिंग—(V. Sl. 47, C. IV.) (15) गौरम्—गर् + रन्—निपातनात् गणाभावः—‘हृत् + न्द्रायाम्—(उ. २३०) or य (ड्) + रन् (निपात्यते) or गर् + घञ् (करणे)—गीर् गौर एव गौरम् “प्रजादिभ्यश्च” (५४३३५ पा. २२६ सि.) इति स्वार्थे ञ् ।

Conjugation.—(1) क्त—(V. Sl. 8, C. III.)

समाट्—‘यस्य पादतन्त्रे पञ्च चक्रं वाच्ये त्तरणम् । अङ्गुलिं कुलिशं स सम्राड् भवति प्रवम् ॥’ इति सामुद्रिकलक्षणम् ।

Scanning.—This sloka is also composed of the n. .
प्रहर्षिणी—(V. Sl. 95, C. I. .

